De Nieuwe Taalgids.
Jaargang 37

bron
De Nieuwe Taalgids. Jaargang 37. J.B. Wolters, Groningen / Batavia 1943

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_taa008194301_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

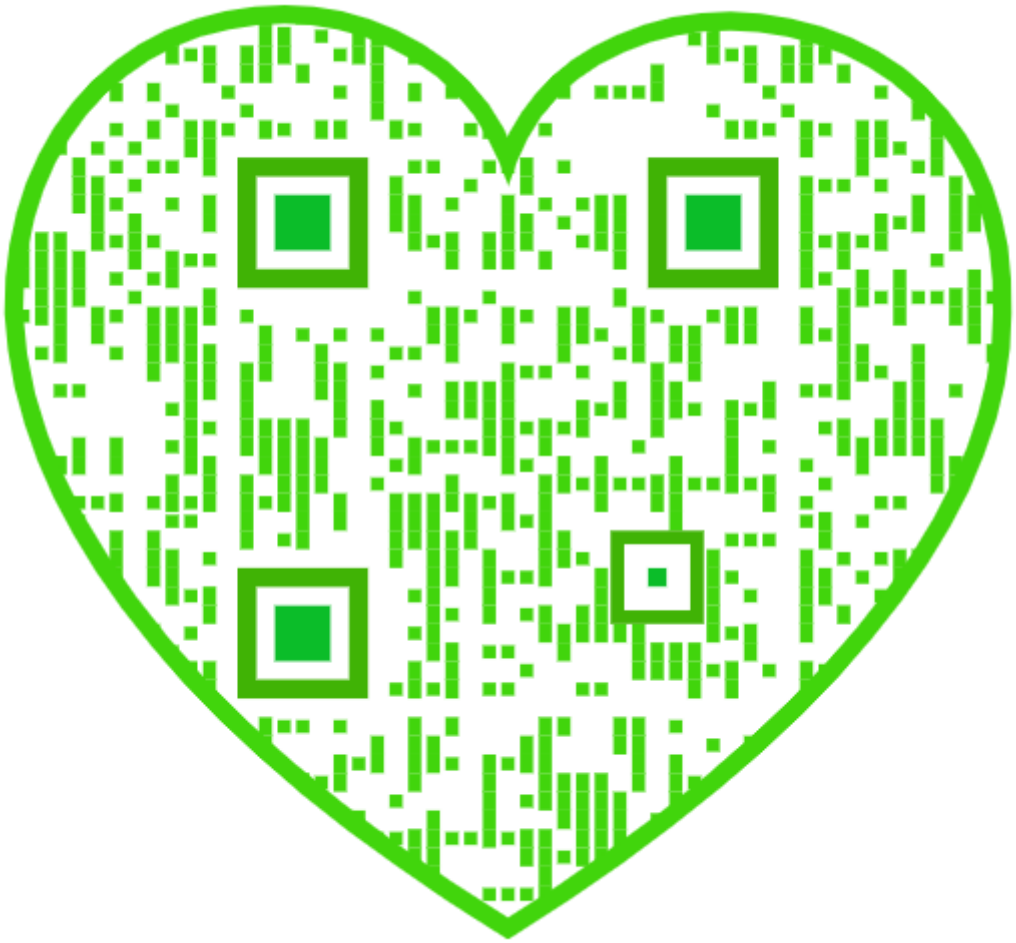

[De Vooys-nummer]

Ter inleiding.

In overleg met ondergetekenden heeft de firma J.B. WOLTERS het denkbeeld opgevat om de herinnering aan de dag waarop PROF. DR. C.G.N. DE VOOYS de 70-jarige leeftijd zou bereiken, vast te leggen in het tijdschrift waaraan hij nu 36 jaren - eerst samen met J. KOOPMANS, later alleen - leiding heeft gegeven. Om dit plan te verwezenlijken hebben zij een beroep gedaan op degenen die in de laatste jaren min of meer geregeld aan het tijdschrift hebben meegewerkt, en zich verstout de redacteur bij verrassing voor één keer het werk uit de handen te nemen.

De dubbele aflevering die heden verschijnt, is bedoeld als een eerbewijs aan de man, die sedert het begin van deze eeuw een van onze beste wegbereiders en ontginners is geweest op het gebied van de Nederlandse taalwetenschap zowel als van de letterkundige geschiedenis. ‘Tallozen heeft hij aan zich verplicht; ik ben door gevoelens van eerbied, erkentelijkheid en vriendschap aan hem verbonden’, schrijft ons een medewerker, en een andere noemt hem ‘een toegewijd dienaar der wetenschap en der vaderlandse cultuur, een beminnelijk mens en bemind geleerde, die ook véél betekend heeft voor velen die niet zijn rechtstreekse leerlingen waren.’ Zij hebben onder woorden gebracht wat naar wij menen tot buiten de kring van leerlingen en vakgenoten wordt gevoeld en erkend.

Dat hij nog lange jaren, op het terrein dat hem zo lief en zo vertrouwd is, de onvermoeide en enthousiaste gids mag blijven, is de wens die dit vriendschappelijk huldeblijk begeleidt.

26 Mei 1943.

C.B. VAN HAERINGEN.

G. STUIVELING.

D.C. TINBERGEN.

Hollands binnenhuis in een preek.

Hendrik Mande's *Devoet boecskijn van der bereydinghe ende vercieringhe onser inwendigher woeninghen* staat als een smakeloos werk aangeschreven, waarvan het ondenkbaar heet, dat het ooit tot stichting gediend kan hebben[1)]. Nu zijn in de mystiek, evenals in de poëzie, gevoel en vernuft soms ook wonderlijk gemengd. Een doorlopende allegorie dreigt op de duur wat gedwongen te worden. Maar in dit geval schijnt er weinig gevaar voor labiel evenwicht, omdat alles met een huiselijke stof en een gemoedelijke vorm zo stevig op de grond blijft staan als een tafel. En wie het tractaatje om het alledaags onderwerp veracht, moet heel het Hollands binnenhuis en het Hollands stilleven, waarvan we hier de oorsprong beleven, eigenlijk versmaden. Want zijn motief is verwant aan allerlei meesterstukken, die in de gouden eeuw daarom zo zuiver konden bloeien, omdat ze diep in de overlevering van de middeleeuwen geworteld waren. Een stemmige Vermeer zou tenslotte niet bestaan zonder al de fijnheden van ouder kunstenaars, die op niemand anders dan Van Eyck teruggingen.

De Aanbidding van het Lam zelf plaatst Maria Boodschap in de atmosfeer van een klare kamer, die een uitzicht op een nog klaarder tuin geeft. In een nis aan de muur blinkt een kan naast een heldere luchter, waarboven een paar boeken met een spinrokken het overoude ‘ora et labora’ verkondigen, dat in zijn rustig rijm de geest van de Moderne Devotie wel het zuiverst weergeeft. Bij de glanzende kan mogen we denken aan Maria's titels: geestelijk vat en heerlijk vat van godsvrucht. Op de vensterbank staat bovendien een doorschijnende waterfles, waar de zon zalig in speelt, als bekend zinnebeeld van Maria's maagdelijkheid, die bij het doorstralen van het goddelijk licht ongerept is gebleven. Het siertuintje op de achtergrond herinnert misschien aan de besloten hof uit het Hooglied, die ook de H. Maagd moet voorstellen[2)].

1) G. Visser: Hendrik Mande. Bijdrage tot de kennis der Noord-Nederlandsche mystiek, 1899, bl. 48, 50. De tekst is uitgegeven door W. Moll in zijn Johannes Brugman, 1854, I 293-309.
2) L. Aerts: Het meesterstuk der gebroeders van Eyck, Peer 1924, bl. 16 v.

Deze symboliek schijnt bevestigd te worden door het geschrift van Mande. Zelf een gevierd miniaturist, heeft hij zeker kleurzin genoeg om de schilders te verstaan, wanneer hij opmerkt, hoe ‘die groene verwe die oghen verclaert ende dat verstand scerpet’. Wij zouden het tegenwoordig zo uitdrukken, dat groen een koele, kalme kleur is, waarmee doelmatig onze schoollokalen geverfd worden, om de geest helder en rustig te stemmen. De Nederlandse deugden van huiselijkheid, ordelijkheid en zindelijkheid, bezwaard met een beetje nuchterheid en peuterigheid, komen in Mande's beschouwingen duidelijk tot hun recht. De smaak in het praktische en konkrete, de nauwkeurige zorg voor ieder onderdeel, het bedachtzame van onze voorzichtige, wel wat angstvallige, maar ook gezellige en vertrouwelijke volksaard zijn er tastbaar uitgedrukt.

Om dit eigenaardig nationaal element in het boekje te laten voelen, hoeven we 't maar even te vergelijken met een werk uit het buitenland, dat ongeveer hetzelfde thema behandelt, n.l. *Tractatus de interiori domo*, toegeschreven aan een monnik uit de kring van Sint Bernard[1)].

Voor zijn bondig en eenvoudig stuk heeft Mande de Latijnse verhandeling, die een stelselmatig vertoog in 41 beredeneerde hoofdstukken vormt, volstrekt niet nodig gehad en evenmin gebruikt. Ten overvloede volstaat een kleine proef om hiervan te overtuigen. Er komen bij Mande bijna vijftig bijbelteksten voor, niet altijd even licht te herkennen, omdat ze, hetzij door aanhaling uit het hoofd of door vertaling in het Diets of door vrije toepassing op het leven, soms eerder een parafraze lijken. Gaan we nu na, of deze plaatsen als sporen van vreemde invloed naar het Latijnse werk verwijzen, dan is dat hoogstens het geval met enkele, die bovendien zo overbekend zijn, dat ze hoegenaamd geen aanwijzing voor ontlening kunnen leveren[2)]. Trouwens de soort teksten wijkt nog al sterk af. De monnik raadpleegt herhaaldelijk de didactische boeken Spreuken en Wijsheid, terwijl de Windesheimer meermalen het Hooglied als ‘der minnen boec’ opslaat. En plukt Mande in de eerste brief van Johannes of in de eerste aan Korinthe graag een regel over de naastenliefde, de onbekende zoekt bij de apostelen eerder uitspraken over de Godsleer. Deze

1) Migne P.L. 184, 507.
2) Ezech. 18, 21 (Migne 529, Mande 296); Apocal. 3, 20 (Migne 545, Mande 293).

heel verschillende grepen uit de H. Schrift illustreren de algemene ontwikkeling, waardoor de iconografie volgens het verloop van de devotie werd geleid: op een intellectueel volgde een emotioneel geslacht, toen de verheven denkbeelden van theologen langzamerhand in de late middeleeuwen populair en plastisch begonnen te worden. Er werkt in de mystiek nu eenmaal een gedurige spanning tussen de vruchtbaarheid aan beelden, die door de scheppende liefde overvloedig worden ingegeven, en het bewustzijn dat, zoals Mande ergens verzekert, de mens, om de eeuwige waarheid te zien, zich van alle beelden moet ontdoen[1)]. Wanneer Mande in verhouding meer Kerkvaders, vooral zijn geestelijke vader Augustinus, en ook Kerkleraars, bijzonder de innige Bernardus, aanhaalt, verwondert het ons niet, omdat zij de veilige vaart in het zog van de traditie waarborgen, waardoor de Moderne Devotie na Geert Groote's felle boetepreken zo'n gematigde gang gekregen en gehouden heeft.

Omvang en opzet en inhoud stempelen de beide geschriften tot een tegenstelling. Niet alleen het verschil in tijd en plaats scheidt ze als twee polen vaneen. Het Latijnse werk, blijkbaar voor monniken bedoeld, heeft een uitgesproken mannelijke taal, die met de termen ‘discussio’ en ‘militia’ begint, om zich streng juridisch tot de ‘conscientia’ te richten. Het draagt verder met zijn spreuken en rijmen het kenmerk om in een cel overwogen en vanbuitengeleerd te willen worden. Mande daarentegen maakt de indruk zijn woorden te bestemmen voor een levend gehoor en wel in een of ander zusterhuis. De vergelijking met het Latijnse tractaat, waarin niet toevallig de kovel (‘cuculla’) ter sprake komt, bevestigt dit dubbel vermoeden. Als een van de hoorsters dan mogelijk de tekst geredigeerd of tenminste gekopieerd heeft, is deze zuster geen groot clerc voor de Heer. Immers dat de maagdelijke reinheid koningin is van alle deugden en een vrucht van de eeuwige zaligheid, een zuster van de engelen en een bezit van alle goed, legt ze uiterst naief in de mond van ‘Sunte Thomas, die Apostel’[2)]! Feitelijk beantwoordt die uitdrukking ‘koningin van alle deugden’ aan de term ‘virginitas maxima virtutum’ van de Aquiner, die de goede zuster zelfs bij naam onbekend lijkt te zijn[3)].

1) Visser, Bijlagen, bl. 33.
2) Moll 298.
3) S. Th. 2^a 2^{ae}, qu. 152, art. 4.

Deze sancta simplicitas komt eigenlijk overeen met de strekking van de hele preek, waarvoor Pater Poirters in zijn barokke stijl een titel als ‘de gewijde schoonmaak’ kon gekozen hebben. De vrouwen worden door Mande in hun zwak getast, alle werktuigen en voorwerpen van het huishouden achtereenvolgens gezegend. In die aanschouwelijkheid ligt de bepaalde aantrekkingskracht van zijn toespraak, vol intieme kijkjes op het huiselijk leven, hemelhoog verheven door de geestelijke ‘minne’ voor de ‘lieve, suete Brudegom’. Moet de fiere Theresia van Avila in haar hoofse eeuw en in haar rotsig land de ziel uitbeelden als een kasteel, de Hollander Mande kan, na het hof vrijwillig verlaten te hebben, niet anders dan een burgerlijke voorstelling kiezen. Hij verplaatst zich in de énige hartstocht, die vrome zusters binnen ons waterland schijnen over te mogen houden: de schoonmaakwoede, waarin de schoonheidsliefde van ons volk grotendeels opgaat. Het woord schoon heeft bij hem al de betekenis van blinkend zindelijk, wanneer hij spreekt van ‘scoen witte lakenen’ en ‘scoen tafellaken’ en ‘scoen dwael’.

Alles voor allen, wil de Windesheimer die zindelijkheid op het geestelijk leven toepassen. En begint de mystiek altijd met inwendige zuivering, dan wordt de zuivering hier zo zichtbaar mogelijk voorgesteld met de bezem, waarmee tot dusver nog geen vrouwelijke heilige, maar alleen de heks is afgebeeld. De biecht wordt uitdrukkelijk vergeleken bij de vuilnisbak, de kamerwand moet behangen worden met kostbare kleden, de vloer echt middeleeuws bestrooid met gras en kruiden, die natuurlijk één voor één zinnebeeldige verklaring vinden evenals het volledig opgemaakte bed van de vrede en de gedekte tafel van de boete. Het opvoedende van zo'n uitgewerkte beeldspraak bestaat blijkbaar hierin, dat de hoorsters leren hun dagelijkse omgeving met ander oog te bezien en hun gewoon werk in verband te brengen met hun eeuwig doel. Het is een toelichting op het apostolisch woord: ‘Of gij eet of drinkt of wat gij ook doet, doet alles ter ere Gods’. De tuin geeft vanouds aanleiding in overvloed tot dichterlijke allegorie, maar hier gaat het plastische tot het drastische toe. Een hof moet, zegt Mande, niet alleen omgespit worden, maar ook gemest; en de mest herinnert aan de zonde, die weer met de gedachte aan de Verlossing dient te worden bedekt. Dit is ver van de lyrische toon, dit is allemaal even praktisch, nuchter praktisch als de Nederlandse didactiek. Maar het heeft zijn eigen poëzie, het huiselijk leven stuk voor

stuk te zien inrichten met de dubbele deken van ons koud klimaat en de hoofddoek, die wel de spreekwoordelijke slaapmuts van onze voorouders aankondigt, en het volledig stilleven van de tafel met brood en wijn en een kaars.

De schrijver van het Latijnse tractaat, een wijsgerige geest in kritische gedachtenwisseling met zich zelf, koos heel andere aanknopingspunten. Zijn uitgangspunt was bijvoorbeeld, dat velen het weten gaan zoeken, weinigen het geweten; dat boven alle vrije kunsten de kunst om het bewegelijk hart tot rust te brengen gaat; en dat onze boeken moeten verwijzen naar het Levensboek[1)]. Die onderstelling van boekenkennis bewees een geleerde omgeving. Voorzover de monnik het beeld van het huis werkelijk in een zichtbare voorstelling opnam, verscheen het als een monumentaal gebouw met zeven zuilen. Behalve dat dit beeld al gauw werd losgelaten, deed het weinig meer dan het abstract karakter van zijn boek versterken, want het heilig zevental was louter formule in plaats van fenomeen.

Typerend voor beiden lijkt de volgende kleinigheid. De Latijnse schrijver kon gerust de zelfkennis een Godspiegel noemen, omdat het woord spiegel voor hem op even grote afstand bleef als voor Paulus[2)]. Maar de Hollander, die zich alle beelden echt realiseert, wil zijn zusters geen eigen spiegel, het instrument van de wereldse ijdelheid, aanbevelen en zegt daarom alleen, dat de woning zelf, ‘ghesuvert ende scone ghemaect’, moet dienen om ons daarin alle dagen te spiegelen. Is het niet of we de brandschone bruidskamer van Arnolfini, zoals Van Eyck die met fijne lichtreflexen vol diepe stemming heeft getroffen, opeens voor onze ogen zien?

De Nederlander bedoelt het leven van elke dag te verheffen, de Latijnse schrijver daarentegen vordert, dat de geest van alle aardse dingen volstrekt afgekeerd zal zijn. Een onverbiddelijk gewetensonderzoek met al de scherpte van een snijdende dialectiek vult, hoe spitsvondig soms ook, het ene hoofdstuk van de monnik na het andere als steile trappen naar de volmaakte ascese. Zijn spraakgebruik gaat dan ook ver boven het handwerk van een huisvrouw uit, wanneer hij God in de ziel pregnant het scheppend beeld in het geschapen beeld noemt[3)]. Mande blijft lager bij de begane grond, om de ziel zachtjes als op moeders

1) Cap. X, XIII, XV.
2) Cap. VI.
3) Cap. X.

arm omhoog te voeren. Hij spreekt menselijker en naar ons gevoel ook stichtelijker in de trant van evangelische gelijkenissen. Hij zou zich hebben mogen beroepen op de parabel van de huisvrouw, die een kaars aansteekt en het huis ondersteboven keert en niet ophoudt te zoeken, tot ze eindelijk haar verloren penning terug heeft gevonden; of desnoods op de parabel van de onreine geest, die zijn huis bij zijn terugkomst opgeruimd, geveegd en versierd vindt. Dit alles staat dicht bij onze vaderlandse stijl. Evenmin als we een Meester van Flémalle minachten om de keurige zorg, waarmee hij Maria's binnenkamer heeft weergegeven, zien we op een Hendrik Mande neer, die zijn landgenoten met zijn ordelijke eenvoud des te liever, want des te eigener aandoet. Hij geeft ons het gevoel, op ons gemak een begijnhof rond te wandelen en hier een kijkje te nemen en daar even binnen te gaan, waar elke zuster voor Pasen haar huisje en tuintje helemaal in orde aan het maken is. De panelen, waarop de Maagd der maagden in een teder gezelschap van vrouwelijke heiligen binnen een veilige omheining is geschilderd, illustreren dezelfde nationale innigheid, die Thomas van Kempen's rijm ‘in een hoekske met een boekske’ te kennen geeft. Allard Pierson heeft eens opgemerkt, hoe verkleiningswoorden als dubbeltje en kwartje zo knus Nederlands klinken. Het Nederlandse zit nog meer in de vertrouwelijkheid van een omsloten ruimte, die ons huiselijk volk rondom de eigen haard verenigt en verinnigt.

Is het gegrond, die schijnbaar kleingeestige manier om de dingen op de keper te beschouwen, die ouderwetse degelijkheid in het hanteren van meubels, die uiterste zakelijkheid een kenmerk te noemen èn van onze landaard èn van onze letterkunde? Mogelijk helpt een gezette vergelijking van Hugo van St. Victor's dubbel tractaat *De Arca Noe morali* en *De Arca Noe mystica* met Ruusbroee's *Boec van den gheesteleken Tabernacule* iemand het antwoord nader bepalen. Dat Mande, vroeger de beste schrijver in de moedertaal van Windesheim genoemd, alles behalve oorspronkelijk is gebleken, kan hem als vertegenwoordiger van zijn volk nooit ongeschikt maken. Is de preek niet van hem zelf, dan toch van een landgenoot.

Zou een lekebroeder als hij ooit gepreekt hebben? Zulke vragen blijven voor de kenners over. Een onmiskenbare preek is zijn stuk immers, die met een bijbeltekst als énig Latijn begint, met de gebruikelijke doxologie eindigt en in zijn voordracht iets onmiddellijks houdt, waardoor we aan het gesproken woord moeten denken als bij geen verder werk van

Mande. Wat er tenslotte van hem is, het is misschien weinig meer dan de vorm, maar het is voorlopig genoeg. Hij, die laat in het klooster ging, was waarschijnlijk niet zo belezen als anderen, terwijl zijn ziekelijk gestel hem ook gevoeliger stemde. Voorzover een persoonlijke toon in zijn taal te horen valt, is het de taal van zijn schildersvolk, de taal van het alles benaderend en alles herscheppend oog.

Tenslotte nog een vraag over Mande's persoon. Waarom werd hij geen priester? De kloosterkroniek, die vermeldt, hoe hij om zekere redenen de wijding niet kon ontvangen, zegt van een ander reddiet, dat hij als schepen van Kampen vroeger aan doodvonnissen had meegewerkt en daarom niet gewijd mocht worden[1)]. Een dergelijk beletsel schijnt bij Mande aannemelijk. Als scriptor palacii van de Hollandse Graaf heeft hij mogelijk dezelfde taak vervuld als 's graven clerc Dirc Potter, zie zich uitdrukkelijk ‘scrivere van den bloede’ noemde. De dichter van Der Minnen Loep en de toekomstige meester van de goddelijke minne samen aan één hof verbonden - het levert een sprekend voorbeeld van de beschaving, die Holland vóór het Bourgondische Huis wist te vormen.

In die wereld heeft De Vooys bij zijn eerste optreden ons allen ingewijd.

Nijmegen.

GERARD BROM.

Het scheidings- en afscheidsmotief in de Middelnederlandse wereldlijke lyriek.

Gelijk Dürer's *Melancholia* in diep droefgeestig gepeins verzonken, zo zat de dichter van de meditatieve klacht, die ons in het oude handschrift van het geslacht van Gruythuyse bewaard bleef en die begint met het vers:

> Sceiden, onverwinlic leit....

De scheiding treft de mens met dat onoverwinnelijk leed, dat hem zegevierend neer-slaat. Vandaar de metafoor terneergeslagen, neerslachtig; in het Duits niedergeschlagen. Slechts de hoop doet de lijder leven, die machteloos tot de daad neerslachtig neerzit:

> En hooptic niet om comen bi,
> Mijns lijfs gheduer waer als een riet;
> Sceiden, dune ghenouchs mi niet.

1) Visser, bl. 16.

Tyranniek overrompelt de scheiding de hele mens en niets veroorzaakt meer smart dan zij:

> Ten brinct gheen dinc meer lidens in.
> Sceiden, du dwinx herte ende zin.

De scheiding wondt met het steeds pijnlijker snijdend wapen van het verlangen:

> So langher dat de tijt gheduer
> Te meer verlanghens in den moet.

Dat verlangen is zó groot, dat de dichter niet weet, wat hem overkomen is:

> So sere verlanct der hertzen mijn,
> In weet niet wes mi es ghesciet.

Dürer's *Melancholia* heeft de houding en de bezonken droomblik van de geïnspireerde dichter en de ‘verstrooide’ geleerde, die ‘weg’ zijn: ont-rukt aan aardsheid en tijdelijkheid en weggevoerd naar een hogere, eeuwige sfeer. Het woord ‘vervoering’ duidt deze toestand aan. In deze ‘Rausch’ zegt de Duitse dichter uit de tijd der Romantiek:

> Ich weiss nicht wo ich bin.

Ook deze Middelnederlandse dichter weet iets niet; hij staat voor het onbegrijpelijke en ondoorgrondelijke, voor een der vele raadselen van het leven. In deze toestand - ‘staan’ zit in dit woord - waarin de dichter tot het levende, eeuwige wezen der dingen is doorgedrongen, is hij met het goddelijke in contact: hij is in enthousiasme, d.i. vervuld van de godheid. Godheid is de naam voor dat niet te kennen Ding-an-sich, dat oerbeginsel van alle leven en het eeuwige Leven zelf, dat de wijsgeer benadert, maar nimmer grijpen kan, wanneer hij vraagt naar de diepste Oorzaak aller dingen, naar het waarvandaan, het hoe en het waarom van die millioenen sterrevelden, welke in de onmetelijke, eindeloze cosmische ruimten met hun zonneplaneten eeuwig leven en vergaan. De overwonnen katholieke Middeleeuwer neemt altijd zijn toevlucht tot God. Hij tracht strijd, nederlaag en dood te ontvluchten en te ontkomen door zich kinderlijk in de armen van de sterke Vader te werpen. Is hij radeloos en reddeloos, doodsbenauwd en zwaargetroffen, dan bidt hij:

> Ic biddu God, mi zaen bewuecht
> Bi haer, daer ic mijn hertze liet....

Met een door de doodsgedachte gevoileerde stem is zo menige oude liefdeklacht gezongen. Als Egidius de menestreel zijn vriend voor altijd verloren heeft, dan is het thema van zijn klacht:

> Du coors die doot, du liets mi tleven.

Dezelfde rouwklacht klinkt door dat hele andere gedicht op de dood van deze gevierde zanger:

> De doot die werpt di onder voet.

In rijk Rederijkersrijm klinkt een klacht in koor, die middenin, in een kort vers, afbreekt in een snik, weer opklinkt en verstilt in berusting:

> O vroylic herte, solazelic bloet,
> Egidius, di sal men claghen,
> Ende rauwe draghen
> Tallen daghen,
> Ende dijns ghewaghen.
> So wie dijns plaghen,
> Hem maechs wanhaghen,
> Datti de doot so vrouch bestoet[1];
> Maer wat God wille elc neimt vor goet.

In een toon van berusting, zij het dan ook niet uitdrukkelijk van berusting in Gods wil, maar meer van bezonnen zelfbeheersing staan over het algemeen de klachten der oude dichters, die aan hun grote leed als de *poetae victores* ontstegen zijn. Niet altijd geeft de dichter zich gewonnen, omdat het besef in hem leeft, dat hij zegeviert, omdat de harten verenigd blijven bij de scheiding:

> Adieu mijn troost, mijn liefste reine,
> Van u te sceiden es mi leit:
> Mijn herte blijft met u ghemeine[2].

1) Wie u beminden, hun mag het leed doen, dat de dood u zo vroeg overviel.
2) In Paul Hanses' *Versprechen* is het gelaat in de plaats van het hart gekomen:

> Ich will dein Antlitz nehmen wie ein heilig Bild
> und will es rein durch meine Tage dragen.

Bredero wil met zijn 'leven' en zijn 'troost' door het aandenken verbonden blijven:

> Ach! denckt om my,
> Als ick aen dy,
> Met yverich (= vurig) verlanghen.

Daartoe moet de geliefde hem trouw blijven en daarom zegt hij tweemaal in het gedicht:

> In ghere niet dan ghestadicheit.

Hij bidt tot God, dat deze haar zegene en voor alle kwaad behoede. Dan is zij werkelijk zijn 'troost'[1)], waarin en waardoor hij het leed der scheiding te boven komt.

'Als het op een scheiden gaat'[2)] blijft ook de dichter van het zangerige afscheidslied uit het Weimars handschrift hartverbonden met zijn beminde. Dat is althans zijn uitdrukkelijke wil:

> Ic sech adieu, wi twee wi moeten sceiden,
> Bi u laet ic dat herte mijn;
> Al waer ghi sijt, daer salt ooc sijn.
> Tsi vroud of pijn,
> Altoos sult ghi die liefste sijn.

Zij is de 'medicijn' voor zijn ziek hart. In haar te dienen en te eren vindt hij de bevrijding van zijn leed.

Zich eeuwig haar 'eighen', haar toebehorend noemend, weet hij ook 'stadich sonder scheiden' te zijn. Deze hoofse liefde uit de school van Heinric van Veldeke en Walther vander Vogelweide is verhevener en meer gelouterd dan de lagere zinnelijke begeerte. De laatste wil gediend worden, de eerste wil zelf dienen. De hartelijkheid en de oprechtheid dezer liefde klinken duidelijk op uit het eigen rhythme der bewogen verzen:

> Cost ic u eer of doocht bewisen,
> Dat sal ic doen nae mijn vermach,
> Bi u te bliven nacht ende dach
> Sonder verdrach,
> Sonder besweer te sijn.

De minnaar, die een Meibloempje in zijn hart had (d.i. een liefde), dat echter in de winter bevroren is, uit zijn klacht in deze

[1)] Bredero duidt met dit woord de liefste zelf aan o.a. in zijn Adieu-liedt:

> Al wat een mensch can dencken
> Om aen syn vrient of waarde lief te gonnen,
> Dat soud ick, troost, u schencken,
> Waer 't Godes wil het zelfde my te jonnen.

[2)]

> Als het op een scheiden gaat
> En Gods oordeel voor me staat.

In mijn kinderjaren hoorde ik wel eens een liedje zingen, waarvan ik mij deze regels nog herinner.

sobere woorden: dat doet mi wee, en: dat doet mi swaer. Hij heeft zijn hoop op en zijn troost in het komende nieuwe jaar gesteld, waarin zij zijn geliefde moge worden. - In een mondeling overgeleverd lied, waarin het vogeltje als minnebode voorkomt, zegt de beminde tot haar vroegere liefste, dat zij al een half jaar met een ander getrouwd is. De minnaar legt zich berustend daarbij neer, al komt hem deze tijd als een millennium voor:

> Het dochte mi wel duizend jaer!

De Rederijker die afscheid neemt van ‘proper (= schoon) Janneken’, omdat hij naar het ‘roomsche lant’ moet trekken, waarschijnlijk ter bedevaart om boete te doen voor zijn zonden, is doodsbedroefd. Hij roept Maria aan, opdat zij hem helpe zijn leed te verdrijven. Hij zal het ‘besterven’:

> Si is so amoreus van sinne (= aanminnig),
> Het sal mi aen mijn leven gaen.
> Si cost mijn herte so menighe traen....

Zwaar valt de geliefden het afscheid in de *wachterliederen*. De minnaar, die de nacht bij zijn geliefde op de burcht heeft doorgebracht, geheel in het geheim, moet vóór zonsopgang vertrokken zijn, wil hij geen ernstig gevaar lopen ontdekt te worden. Als wilde hij de geliefden treiteren, zingt dan de wachter op de trans:

> Den dach en wil niet verborghen zijn,
> Het is schoon dach dat duncket mi;
> Mer wie verborghen heeft zijn lief,
> Hoe noode ist dat si scheyden.

Het afscheid is een meesterwerkje van plastiek, al ontbreekt er de ziel aan en zijn de omtrekken vaag:

> Die jonghelinck op zijn vale ros tradt;
> Die vrouwe op hooger tinnen lach;
> Si sach so verre noortwaert inne
> Den dach door die wolcken op dringhen.

Het rhythme heeft hier iets ondefinieerbaar zangerigs, waardoor het niet onderdoet in dat opzicht voor die verzen van Vergilius of Homerus die in het geheugen van oud-gymnasiasten blijven hangen.

Een wachterlied is ook het lied: *Het viel een hemels Douwe*, dat allerlei invloeden vertoont: van het geestelijk lied - terwijl de ‘hemelse dauw’ hierin wel weer navolging zal zijn van wereldlijke liederen waarin een edele kracht aan de dauw wordt toegeschreven -, van Meifeestvieren en Meiboomplanten en van

voorjaarsliederen. De wachter troost de minnaar en wijst hem op het onvermijdelijke der scheiding in het algemeen:

> Ic sie den dach op dringhen,
> Tscheyden moet ymmer sijn.
> Ic moet mijn dageliet singen,
> Wacht u edel ruyter fijn,
> Ende maect u rasch van henen
> Tot op een ander tijt.
> Den tijt sal noch wel comen
> Dat ghi sult zijn verblijt.

Deze vrij slappe verzen contrasteren rhythmisch beschouwd sterk met de imponerende gang en de wonderlijke cadence in het zo even aangehaalde kwatrijn.

In een derde wachterlied paart zich bij het afscheid van het minnend paar de dichterlijke vervoering aan de liefdesverrukking in een meesterlijk verwantschapsgevoel. De minnaar weet van daglicht noch maneschijn, nu de morgenster (= de liefde) zijn hart met vreugde vervult:

> Ic en weet van gheenen dage,
> Noch van geenen manenschijn.
> Ghi zijt die morghensterre,
> Ghi verhuecht dat herte mijn.

Zó wordt het gevreesde daglicht verwonnen.

Maar het wachterlied over de jongeling, die het op avontuurlijke wijze bestaan moet binnen de ringmuur te komen, eindigt met de droeve klacht:

> Och leyder dach,
> Ghi doet mi vander liefster scheyden
> Die ic oeyt sach.

Het scheidingsmotief is met de romancen en balladen onveronverbrekelijk verbonden en er bijna een kenmerk van. Men zou die verhalende gedichten waarin de scheiding definitief is, over het algemeen balladen en die waarin de scheiding slechts van voorbijgaande aard is, romancen kunnen noemen.

In het Hulthems handschrift komt een ballade voor waarin de minnaar bij het afscheid zijn hartebloed wil schenken aan zijn geliefde:

> Hi nam een mesken in sijn hant;
> Hi nam een mesken in sijn hant;
> Hi sprac: ‘Hout van den bloede mijn!
> Soe waer ghi comt in enech lant,
> Dat u ghedincke waeraf dat si!
> Och, ghedinck mijns!’

De minnares schenkt hem een ring:

> Si stac hem een vingerlijn aender hant,
> Dat was al van finen goude;
> Soe waer hi quame in enech lant,
> Dat hi haers ghedincken soude.
> ‘Och, ghedinck mijns!’

Zij zal nu non gaan worden, evenals de ongelukkige jonkvrouw uit *Het daghet inden Oosten*. Dit in het klooster gaan geschiedt zeker niet ter ere Gods, maar ter ere van de gevallen geliefde, wie aldus eeuwige trouw wil gegeven zijn:

> ‘Nu willic mi gaen begeven
> In een cleyn cloosterkijn,
> Ende draghen swarte wijlen,
> Ende worden een nonnekijn.’

Ook hier zegeviert vereniging in geest en gemoed.

In het uitvoerige lied over de ridder en het jonge meisje, die aan de oever van een riviertje zaten, is de liefde letterlijk sterker dan de dood. Nadat de ridder haar smadelijk bedrogen en verlaten heeft, sterft zij. Dan wordt hij een geheel ander mens en heeft er een wezenlijke ommekeer in zijn ziel plaats, waarop ook dat vers van toepassing is (zie boven): In weet niet wes me es ghesciet. Hij begeeft zich naar de kerk waar zij op de lijkbaar ligt en wat doet hij?

> Hi hief op dat barencleet,
> Hi sach haer cleyn vingerken roeren,
> Och doen so loech haer roode mont
> Doen si den ridder voelde.

Verzen van inniger en ontroerender naïveteit zullen moeilijk gevonden worden. Daarop verzoekt hij de ‘doode’ op te staan en doet hij haar een oprecht gemeende trouwbelofte:

> ‘Al waert mijn vader ende moeder leet,
> Ende mijn broeders alle vijve,
> So sal ick u houden voor mijn bruyt
> Ende trouwen tot eenen wijve.’

Hoe schril steekt dat af bij die dialoog tussen hen beiden van voorheen:

> ‘Ghenade, ghenade, stout ridder fijn,
> Ghenade van mijnen lijve,
> Ik was een goet maechdekijn,
> Nu moet ic met uwen kinde blijven.’

‘Wat ghenade soude ic u doen?
Ghi en zijt gheen keyserinne.
Ick mocht u mijnen schiltknecht gheven,
Cost ic hem daer toe ghebringhen.’

‘Uwen schiltknecht en wil ic niet,
Hi is mi veel te snode;
Al is minen hooghen berch ter neder,
Ic hope ghi sult hem noch wel hoghen.’

In de ballade van de twee koningskinderen is het de dood, opgevat echter als een leven in het hemelrijk, die de geliefden verenigen zal:

Si nam hem in haer armen,
Si spronker mee in de see:
‘Adieu mijn vader en moeder!
Van uw leven en siet ghi mi niet weer.

Adieu mijn vader en moeder,
Mijn vriendekens alle ghelijc,
Adieu mijn suster en broeder!
Ic vaerder nae themelrijc.’

Hetzelfde kan gezegd worden van het lied van ‘mooi Elsje’, die zich aan een ruiter gegeven heeft en haar bevalling niet overleeft. Naar een oud-overgeleverde rechtvaardigheidseis is nu ook de ruiter des doods schuldig:

De ruiter lei er zijn hoofd op een steen.
Van rouwe brak er zijn hart aan tween.

De kasteelvrouwe zegt waarschuwend tot ridder Brunenburch, dat zij zijn hartstochtelijke liefde niet zal beantwoorden. Zij wijst hem overigens niet bepaald af en brengt door haar weifelachtige houding zich en de ridder in opspraak. Brunenburch wordt nu, van overspel beschuldigd, tot de strop veroordeeld. De vrouwe toont nu door woord en daad, dat oprechte liefde, wanneer die eenmaal bewust geworden is, zich onverschrokken uit, zonder vrees voor opspraak en gevolgen:

Ende dat verhoorde dat vrouken fijn,
Si dede sadelen haren ros was fijn,
Si volchde hem totter galghen.

Nog begrijpt Brunenburch haar niet:

‘Si comt gheronnen op enen ros,
Daer ic den doot om stervan moet
Al buten mijnre schulden.’

Maar als hij haar verzekeringen gehoord heeft:

‘Ic heb noch zeven broeders stout,
Die wel wreken selen uwen doot,
Daer en sel gheen wrekens ontbreken.’

‘Dat nemic op mijn henevaert,
Dat ic uws lijfs niet schuldich en waert,
Daer ic den doot om sterve’[1)].

‘Mijn haer sel onghevlochten staen,
Mijn oghen en selen niet meer spelen gaen,
Mijn mont en sel niet meer lachen’(,).

dan zwijgt hij; voldaan en omdat hij haar eer wil hoog houden:

Brunenburch die gaf den gheest
Oft hadde gheweest enen stommen beest:
Het mochte een man ontfarmen.

Eindhoven.
P. DEZAIRE.

Nietzsche in Nederland.
(Wensen en wenken.)

De verhouding van dichtkunst en wijsbegeerte is niet alleen een belangwekkend, maar in nog hogere mate een belangrijk object van studie. In het Festschrift für Emil Ermatinger ging Herbert Cysarz in een beschouwing *Zwischen Dichtung und Philosophie* (*Dichtung und Forschung*, 1933) dan ook uit van deze grondstelling: dichtkunst en wijsbegeerte zijn niet te scheiden. Voor een literatuuronderzoeker is het een eerste opgave de wisselwerking tussen beide te verkennen. Letterkundig werk immers houdt steeds een kennisprobleem in zich besloten, terwijl anderzijds de wijsbegeerte niet buiten schoonheidsvragen kan. Vandaar dat een ‘philosophie der kunst’ bestaanbaar is, maar evenzeer een onderzoek naar de letterkundige gegevens waarmee de wijsbegeerte haar voordeel kan doen. Dit schematisme geeft de werkelijkheid der verhouding zeer onvoldoende weer; wie een boek als dat van Mad. Madeleine Cazamian *Le roman et les idees en Angleterre. L'influence de la science* (Strassbourg 1923) bestudeert, bemerkt hoe deze verhouding van uit twee standpunten kan worden bezien: de wijsbegeerte bleek er de roman in zijn

1) Dit zegt Brunenburch.

ontwikkeling te beïnvloeden, maar omgekeerd oefenden de romans invloed uit op de ontwikkeling der ideeën.

Hiermede is nog niet alles gezegd. De wijsgerige grondslag van een werk spreekt soms zó duidelijk dat reeds het woordgebruik erin dwingt tot een onderzoek van de geestelijke ondergrond ervan. Nog sterker dwingt hiertoe de gevoelstoon waarin het geschreven is, want deze wordt ook door de opvattingen van de schrijver over kennen en zijn bepaald. Tot hoeveel misvattingen heeft het verwaarlozen van deze opmerkingen niet geleid in onze eigen letterkunde! Kloos is naar de conventionele opvatting in zijn eerste, zijn rijke periode, exclusief artist; nooit zal men hem echter volledig kunnen begrijpen of waarderen, wanneer men deze eclectische geest niet volgt op de dwaalwegen der moderne wijsbegeerte die hij vanaf zijn eerste gedicht blijkt gevolgd te hebben en waar hij de brokstukken vond om te trachten er een levensfundament mee te formeren. En wie kan Verwey lezen, zonder zijn wijsheid te verstaan? Want in zijn gedichten bevindt men zich in een levensbeschouwing. ‘Dichterschap en wijsgerigheid zijn niet hetzelfde, maar zijn wel twee zijden van eenzelfde wezen, twee takken van eenzelfde stam; een dichter die niet maar spelenderwijs wat schoonheid om zich heen strooit, doch zoals Verwey zijn eigen ziel en binnenste in het woord heeft uitgezegd, is in zijn vers woordvoerder van een wereld- en levensvisie die aan het wijsgerige grenst.’ (Dr. J.D. Bierens de Haan, De Stem 1937 in een herdenkingsartikel over Albert Verwey). Hoevele misverstanden om de figuur van Verwey zouden niet vermeden zijn, als in hem de Spinozist herkend was en de allesbeheersende betekenis die dit feit voor zijn dichtkunst, ook voor wat de formele zijde betreft, heeft gehad.

Kunst ontbloeit aan het persoonlijke leven; dit leven heeft talloze verbindingen met het leven van de tijd. En leven is steeds: zich in voelen en streven en handelen naar bepaalde beginselen richten, die onze opvattingen van zijn, van kennen en willen formuleren. Toch moet men de verwantschap van denker en dichter niet te eng denken. ‘Beiden werken uit eigen inspiratie, tenzij, zoals bij Schiller, een geestesaanleg zich in afwisselende gestalte vertoont. Het dichterschap verlangt een mindere rekenschap van het waarom en hoe, en een ongestoorde overgave aan de onderbewuste golving van den levensstroom en aanvaarding van de beeldspraken die door dezen stroom worden aangespoeld aan den bewusten oever.’

Deze opmerkingen gelden voor de moderne tijd nog meer dan voor het verleden: nu zovelen losraakten van een positief Christendom, nu trouwens in het algemeen de wetenschap veel groter betekenis kreeg in het individuele en maatschappelijke leven, klemde de mens zich gemakkelijker vast aan een wijsgerig systeem, waarvan de keuze door aanleg en studie werd bepaald. De behoefte aan een nieuw houvast toen men het oude verloren had, gepaard aan de eerbied voor de wetenschap, maakten de verwantschap tussen wijsbegeerte en dichtkunst nog inniger dan vroeger.

Het lijkt mij niet nodig hier de feiten op te stapelen, die het bovenstaande zouden kunnen toelichten. Men wéét: Potgieter vereerde Opzoomer, Huet zag in Scholten iets dichterlijks; vele letterkundigen der 19e eeuw kwamen uit de kringen der theologen; Bolland trok dichters gemakkelijk aan en zijn invloed is tot in de taal merkbaar (o.a. sterk in *Een meisjes-studente* van Ada Gerlo); Spinoza had een enorme betekenis voor Verwey, een tijdlang ook voor Gorter en fragmentarisch ook voor Van Eden. ‘Het dichterschap in hoogste opvatting omvat den wijsgeer, en niet andersom,’ meende de laatste. Het is juist Nietzsche geweest bij wie deze gedachte is terug te vinden. In zijn *Geburt der Tragoedie* maakt hij onderscheid tussen de Apollinische en de Dionysische mens, tussen de redeneerder en de dichter, en stelt de laatste het hoogst. Dat kan ons al aanstonds doen begrijpen welk een aantrekkingskracht Nietzsche op de dichters moest uitoefenen. Hetzij men met J.C. Hol in hem ‘den grootsten denker van onzen tijd’ wil zien (N.G. XXIX, 1e dl. 133), hetzij met prof. Brom in *Barok en Romantiek*, (op voorgang van Karl Joel in *Nietzsche und die Romantik*, 1905) ‘een slachtoffer der romantiek’, hetzij een onbewuste Godzoeker die deze drift kleedde in de paradoxale vorm der godloochening (met Walter Schubart in *Dostojewskij und Nietzsche*), altijd weer zal de kracht van zijn woord en de verdediging van de Dionysische mens de dichters aantrekken. Zijn invloed op de letterkunde bereikte in Frankrijk twee hoogtepunten, één tussen 1892 en 1910 en één na de Wereldoorlog, toen hij mét André Gide een tijdlang de geestelijke vader werd van vele jongeren (tot 1928 ongeveer), toen verheerlijking, ja vergoddelijking van de wilskracht het ideaal werd. Tot in de letterkundige thema's van kracht en geweld die verheerlijkt, en medelijden en zwakheid die verafschuwd werden, is Nietzsche's invloed zichtbaar. (Julius Wilhelm,

Friedrich Nietzsche und der Französische Geist, 1939). In Spanje zien we zijn geest inwerken op Ganivet, Unamuno en Ortega y Gasset, vooral op de laatste; in Zweden op Hansson en Ekelund, in Finland op Enno en in Noorwegen op Hamsun. Voor Engeland behoeven we slechts de naam te noemen van Shaw, niet alleen in verband met zijn *Man and Superman*, maar ook voor andere spelen.

Wanneer wij ons tot Nederland beperken, zoekend naar de wegen waarlangs zijn invloed zich deed gelden en de vormen waarin zij zich uitte, dan kunnen we beginnen met de wetenschap. Prof. Jelgersma had Nietzsche gekarakteriseerd als ‘een gruwelijke warkop, een potsierlijk denker en broeierig duisterling’, maar daartegenover had Prof. Dr. T.J. de Boer in zijn inaugurale rede van 1906 het beginsel van ‘de eeuwige wederkeer der dingen’ als werkhypothese aanvaard. Jelgersma werd door Querido terechtgewezen en Diepenbrock veroordeelde de Boer's rede met Nietzsche's eigen woorden als ‘Kritik der Worte über Worte’. Voor Diepenbrock was Nietzsche veel méér dan een wetenschappelijk object; hij was hem ‘de onvergelijkelijke en enig competente rechter over de moderne cultuur’. Diepenbrock bleek hiermee de geleerde vóór te zijn in de moderne opvatting van Nietzsches wijsbegeerte, waar immers Prof. Walter Schubart later juist het enorme verschil tussen Nietzsche en de Westerse cultuur nadrukkelijk zou stipuleren. Volledigheidshalve verwijs ik nog naar de beide intreereden van Prof. Colenbrander van 1910 en 1925 en naar die van Dr. K.H. Roessingh van 1916, waarin resp. Nietzsches invloed op de geschiedbeschouwing en de opvatting der persoonlijkheid worden belicht. Prof. v.d. Wijck bezorgde *Uren met Nietzsche* en K.F. Proost een monografie (Zeist 1920). Rispens, die in een essay over Zarathustra van zijn voorliefde voor Nietzsche had blijk gegeven, stelt zich in zijn *Richtingen en Figuren* op diens gedachten in (en op die van Kierkegaard en Th. Lessing).

Onder de oudere kunstenaars zijn het Van Eeden, Gorter, Verwey en Diepenbrock die Nietzsches invloed enigermate hebben ondergaan. Weliswaar raadde Kloos in de Nieuwe Gids XXI, 1e dl. zijn lezers aan Römers vertaling van *Also sprach Zarathustra* als brevier te hanteren en stemde hij volledig in met diens aanvallen op het Christendom, maar van invloed op zijn gedachten is weinig te bespeuren. Kloos stelt hier ook de

gelijkenis tussen Nietzsche en Multatuli, een gelijkenis waarop niet alleen Van Eeden, maar ook Jongeren als Menno ter Braak de aandacht vestigden. Dat Nietzsches opvattingen in Van Eedens werk nawerken is reeds meermalen geconstateerd: door Noach in Den Gulden Winkel 1933, door Kalff Jr. in zijn biografie, door Dr. van Tricht in zijn dissertatie over de denker en strijder. Onvoldoende is daarbij *De Nachtbruid* betrokken geweest. Van Eeden had in De Kroniek van Tak in 1896 over 'den dwaas Nietzsche' geschreven, maar dit zegt weinig, aangezien *de Nachtbruid* in 1909 verscheen. Juist in 1910, schrijvend over 'Kooningschap en Dichterschap' (De Gids, dl. IV) waarin hij het beeld ontwierp van de koninklijke mens die zijn zal 'de dichter - profeet - wijsgeer', signaleert hij Nietzsche als een vóórloper, zij het dan dat deze in zich zelve niet tot vastheid gekomen was. En in 1913, in de rede die hij hield over Nieuwe Nederlandse Dichtkunst in het Congresgebouw van de Wereldtentoonstelling te Gent, sprak hij deze woorden: 'Evenals Strindberg en Nietzsche was Multatuli een zeer oorspronkelijk mens, die vast geloofde in de eigen smaak, een geestbevrijder en ook taalhervormer'. In Van Eedens mond betekent de samenvoeging van deze figuren tot een driemanschap een eresaluut aan allen! In zijn *Dagboek* noemt hij Nietzsche met Shaw en Walt Whitman de voorloper van de verwachte Dichter-Christus! *De Nachtbruid* is een meesterlijk geschreven discussie met allerlei wijsgeren: de materialisten, Bolland, Rousseau, Spinoza, Hegel, Schopenhauer, en ook met Nietzsche; hij noemt hem tweemaal 'mijn jongen vriend', maar ook 'de jonge wildebras'. De hele figuur van Vico Muralto heeft in zijn verschijning en zijn gedachte veel van de Uebermensch.

Ook Verwey spotte in de aanvang met Nietzsche; in 1889 noemde hij hem ironisch 'de miskende Godmens'. Maar in *Het Levensfeest* van 1912 schreef hij een gedicht *Friedrich Nietzsche* (door Stefan George in Blätter für die Kunst vertaald), waarin hij als het wezen van de wijsgeer zag: de Dionusos, en in het duister van de waanzin liet hij hem twee figuren verschijnen: de Lichtgod en Christus. Maar in de strijd tussen Apollo en Christus greep de dood genadig in en schonk de waanzinnige een zacht sterven. Het is een gedicht waarin de worsteling met de gedachten en die met de taal corresponderen: geen van beide vonden een gelukkige harmonische oplossing: er was geen volkomen inzicht en daardoor ontbrak ook het volkomen meester-

schap over de taal. In *Het Zwaardjaar* van 1916 ontmoeten we Nietzsche voor de tweede maal in het gedicht Van een klein aan een groot volk. De dichter werpt er een blik op zijn ontwikkeling en herdenkt het ogenblik dat hij ‘van twee vreemden de geschriften las’, van Nietzsche n.l., in wie ‘de waanzin van het Ik’ leefde, en van Julius Langbehn.

Diepergaand is de betekenis die Nietzsche, vooral met *Die Geburt der Tragoedie aus dem Geiste der Musik* op Gorter heeft uitgeoefend. Mevrouw Langeveld-Bakker heeft ons hierover in haar dissertatie reeds ingelicht, maar de zin ervan kan uit Mei zelf begripsvol worden gedemonstreerd. In dit verband zal ook Diepenbrock in het onderzoek betrokken moeten worden. Hoezeer hij ook in levensopvatting van Nietzsche verschilde, hij bewonderde bepaalde kwaliteiten in hem zeer hoog. In de briefwisseling met Van Eeden is dit duidelijk merkbaar en via Diepenbrock is de invloed op zijn vriend Gorter werkzaam geweest. Leest men *Ommegangen* dan bemerkt men hoezeer Nietzsche hem bezig hield: in *Melodie en Gedachte* van 1891, in *Schemeringen* van 1893, in *Muziek* van 1894-'95. Nietzsche was voor hem een man, die met heroisme de wancultuur in zichzelf had overwonnen. Hij zag in hem de moderniteit, zoals Rispens in zijn essay (op voorgang van Schubart) doen zou: Nietzsche heeft de fijnste intuïtie getoond voor de toekomst der Westerse beschaving.

Groter is echter, ook in strikt literaire zin, de betekenis van Nietzsche voor het werk der vitalistische jongeren. Zeker zal de onderzoeker aan Querido's beschouwingen moeten denken o.a. in *Geschreven Portretten*, ook aan *De ‘achtste’ dag* (*Uit de gedenkschriften van een neurasthenicus*) van J. Everts (De Gids 1915, dl. IV), aan het *Dagboek* van Pieter van der Meer de Walcheren en diens roman *De Jacht naar Geluk* (met de Nietzscheaanse figuur van Hugo van der Wijck); hij zal ook aandacht moeten besteden aan *Hélène Marveil* en *De Sprokkelingen* van Van Genderen Stort en de roman van René de Clercq *Harmen Riels* (1913). Maar eerst in de kringen der Jongeren, die men vitalisten noemt, zal de studie recht vruchtdragend worden. De aanvang zal moeten liggen bij Herman van den Bergh, wiens dionysische aanvaarding der aardse driften het heidendom vertolkt waarin ook Nietzsche bevangen was. Meer nog zal 't werk van de grote dichter Henri Marsman en dat van de essayist Menno Ter Braak de aandacht vragen. Niet voor niets kreeg *De Lamp van Diogenes* een soort motto mee uit Nietzsche en werd ook *De Tweesprong*

daarin door zijn woorden beschermd. Rispens heeft, in een bespreking van Roland Holst's *Onderweg* in Lev. Talen No 115, er op gewezen hoeveel Nietzscheaanse stromen door Marsmans leven en werk gaan. Het scheppingsdelirium van zijn taal en zijn geesteshouding zijn duidelijk met die van de Duitse wijsgeer verwant. Marsman is modern in dezelfde zin als Nietzsche: hij voorzag intuïtief de dreigende ondergangen en de slagen die de grondvesten onzer cultuur zouden beuken. En in zijn laatste bundel, *Tempel en Kruis*, komen verzen voor die volkomen in het 'systeem' van de vitalistische wijsgeer passen (b.v. XLVI).

Slauerhoff heeft slechts een enkele maal de herinnering aan Nietzsche wakker geroepen, toen hij letterlijk uit diens geschriften in zijn verzen overnam (b.v. in *Sentimental Journey*). Telkens echter bespeurt men in Ter Braak's essays Nietzsche's aanwezigheid. 'De reus Nietzsche' noemt hij hem; het instinct stelde hij boven het intellect en als Nietzsche wenste hij alle 'geestelijke valse munters' te ontmaskeren. Het *Demasqué der Schoonheid* geschiedde onder Nietzscheaanse impulsen: een aanval op het aestheticisme en het constateren van gebrek aan werkelijkheidszin. Op soortgelijke wijze als zijn befaamd voorbeeld, streefde hij naar een herijk van alle waarden. In Forum haalde hij de 'literaire Uebermensch' triomfantelijk binnen. 'Een late epigoon van Nietzsche' is Ter Braak genoemd, om zijn schuimende vitaliteit. En ook 'een moderne Diderot en Nietzsche in één persoon verenigd'. In een essay over *Douwes Dekker en Multatuli* (De Vrije Bl., Jrg. XIV, IV) trok hij in het derde deel een parallel tussen Multatuli en Nietzsche, beiden meesters van het aphorisme. Beiden waren homines illiterati, in die zin, dat zij nooit hun genie hebben trachten te documenteren door citaten, door beroep op een gelezen instantie. En toch waren beiden, ieder op zijn manier, zeer belezen en intuitief gespitst op het ontdekken van officieuze reputaties achter de officiële. Alle rhetorische opgeschroefdheid heeft Ter Braak onverbiddelijk opgespoord en aan de kaak gesteld. Het verwondert niemand, dat het ts. Forum dan ook gesteld werd onder het patronaat van Multatuli, wie de redacteuren een 'eerbiedig saluut' brachten, én van Nietzsche. 'Vóór alles willen wij trachten goede Europeanen te zijn in den zin, waarin Nietzsche dat verstond.'

De omvang van een bijdrage als de bovenstaande, gedoogt niet de beschikbare gegevens nader uit te werken. Er zijn trouwens

nog andere redenen om dat achterwege te laten. Ik hoop alleen de overtuiging gevestigd te hebben dat een monografie over *Nietzsche in Nederland* reden van bestaan heeft en méér dan dat! En daarvoor wilde het bovenstaande een bescheiden bijdrage zijn!

Roosendaal.

JOS. J. GIELEN.

Een Frans rechtsboek uit de veertiende eeuw.

Het bedoelde rechtsboek is een verzameling van bijna veertienhonderd samenvattingen van vonnissen, gewezen door de Hoofdschepen (*maître-échevin*) van Metz, rechtdoende voor zich en de andere schepenen. Deze *Jugements de Metz du quatorzième siècle* sluiten zich min of meer aan bij de rechtsboeken van Saint-Amand (bij Valenciennes) en van Verdun die Prof. Meyers en ik in 1934 en 1940 hebben uitgegeven. Wat mij in deze oude geschriften zo zeer aantrok dat zij gedurende veel jaren mijn aandacht in beslag hebben genomen, is belangstelling voor een, mij nieuw, terrein van studie, het gewoonterecht, waarop mij het voorrecht te beurt viel te worden rondgeleid door een bij uitstek bevoegde gids. Maar het was vooral de taal dier teksten die mij boeide. Immers, wij hebben hier te doen met het werk van mannen voor wie taal eenvoudig het voertuig was van feiten en gegevens, niet, als voor dichters, roman- of geschiedschrijvers, een kunstuiting. Men mocht dus verwachten dat het, zuiverder dan letterkundige producten, de plaatselijke taal zou weergeven en dat het zich in woordvormen en zinsbouw dichter zou houden bij de gesproken taal dan het geval is met geschriften die ook buiten de grenzen van het gebied waarop zij ontstonden op lezers kunnen rekenen.

Inderdaad is dat het geval met alle drie rechtsboeken, hoewel zij in opzet en inhoud ver van elkander afwijken. Dat van Saint-Amand is een collectie van regelen betreffende het bestuur, de rechtspraak en de politie; het bestrijkt dus een ruim terrein en bevat een rijke schat van woorden uit allerlei kringen, van de rechtzaal tot het marktplein. Het *Livre des droits de Verdun* licht ons in over het gewoonterecht dat in Verdun van kracht was en geeft daarnaast mededelingen over het stadsbestuur; ook hier is de taal vol afwisseling. De *Jugements de Metz* hebben daarentegen een zuiver civielrechterlijk karakter;

zij bewegen zich dus bijna uitsluitend in een veel engere kring en behandelen vooral questies van bezit, erfrecht en cijns; vandaar dat de oogst van onbekende woorden er minder ruim is. Bovendien - ik zeide het reeds - het zijn resumé's van de eigenlijke, zeer uitvoerige, vonnissen; zij zijn kort en vertonen daar waar het gaat om analoge questies een grote gelijkenis in uitdrukkingswijze.

Toch zijn zij een welkome bijdrage tot de kennis van het dialect en de gemeenzame taal van Metz; men vindt er taalfeiten die men in een letterkundige tekst te vergeefs zou zoeken. Toevallig is ons, uit de niet rijke litteratuur van Metz, een gedicht overgeleverd, daterende uit dezelfde eeuw als de *Jugements*, waarin een oorlog wordt beschreven door vier vorsten aan de stad aangedaan[1)]; de taal ervan lokt uit tot een vergelijking met onze tekst. Hoewel locaal gekleurd, is zij toch in hoge mate beïnvloed door de algemene, hoe langer hoe meer verspreide, Franse geschreven taal; daarentegen zijn de *Jugements* voor de locale uitspraak en zeggingswijze zeer leerzaam. Hoewel zij, zoals blijkt uit de correctheid van de tekst, zijn geschreven door een man van het vak en hoewel de spelling er over het algemeen regelmatig is, vertoont deze toch genoeg afwisseling om te bewijzen dat de schrijver zich, meer dan door spelregels, liet leiden door zijn gehoor, waarbij echter is te bedenken dat wij in de *Jugements* de oorspronkelijke tekst vóór ons hebben, terwijl de *Guerre* ons in latere afschriften heeft bereikt.

Enige voorbeelden. Hij aarzelt tussen de spelling *b* en *v* (*goubernation - gouverne, chaibaige - chavaige, rebbainer - rewainier, Bauguenel - Volguenel, Bellegree - Vellegree*; de schepen *Grivel* noemt hij *Gribel*), tussen *n* en *gn* (*Cunin - Cugnin, beguine - beguigne*), tussen *ch* en *s* (*cheute - sceue*), tussen stemhebbende en stemloze medeklinker (*desrander - rante, glamer - clamer*). Interessant is de schrijfwijze *ei* voor *∂*, waarover Bonnardot (*Romania*, II, 249) spreekt (*crantei* naast *crante, randeit* n. *rande, aportei* n. *aporte, exsureit* n. *exsuret*). Deze dubbele spellingen kunnen hier niet nader worden behandeld; zij zouden een uitvoeriger bespreking verdienen.

Maar vooral op het gebied van de vormleer zijn in de *Jugements* de locale vormen talrijker dan in de *Guerre*; zij tonen hoeveel verder een middeleeuws letterkundig werk, ook al draagt het

1) *La Guerre de Metz en* 1324, p.p.E. de Bouteiller et F. Bonnardot, 1895.

duidelijke sporen van het dialect van de dichter, staat van de omgangstaal dan een plaatselijk geschrift, zelfs wanneer het door een man van ontwikkeling is opgesteld. Ik kies enige gevallen van de werking der analogie in de vervoeging, die zich òf later òf in het geheel niet in de algemene taal voordoen. Subjunctiva op *-ce*, *-se* (*dicet, paieet, rancent, ressoicet, sciecet, voicet*), die ook in andere noordelijke en oostelijke teksten voorkomen, zijn, evenals die op *-oicet* (*delivroicet, esxuroicet, fandoicet*), biezonder talrijk in de *Jugements*, terwijl de *Guerre* deze laatste uitgang slechts éénmaal vertoont (*monstroice*). Hoe ver de analogie in de gesproken taal om zich heen had gegrepen, bewijzen de volgende werkwoorden. Van *vivre* vinden wij in de vonnissen deze vormen: *vicquant* (*vivant*), *vicqueroit* (*vivrait*), *vicquoit* (*vivait*); zij wijzen op een stam die gevormd is naar het perfectum *vesqui*; ook in andere teksten van deze streek komen deze vormen voor[1)], en de *Dictionnaire wallon* van don François vermeldt *revicquer*, waarin, evenals in onze woorden, de *s* ontbreekt. Zeer zeldzaam is de, in de *Jugements* meer dan eens gebezigde, subjunctivus *vaille*, van *aller*, gevormd van *aille* naar *vais, va*, waarvan Körting één voorbeeld vermeldt (blz. 223), terwijl hij in de *Guerre* ontbreekt. Nergens vond ik het in onze tekst éénmaal voorkomende *soient*, perfectum van *savoir* (Fr. *surent*), waarvan het uitgangspunt blijkbaar de 1e pers. perf. *soi* (*je sus*) is. Het staat in deze zin: *Et il ne soient que c'estoit et n'i vixent mie*, ‘et ils ne surent rien de cela et n'y vinrent point’. Eindelijk vestig ik nog de aandacht op het regelmatig voorkomen van de 1e pers. praes. *vuelt*. Is deze te verklaren als gevormd uit *vueil* naar de 3e persoon? Dan zou dit bewijs ener vroege uniformisering van de persoonsuitgangen, die later algemeen is geworden, niet onbelangrijk zijn. Enerzijds kan evenwel de *t* enkel grafisch zijn, zoals in *copt*, dat in onze tekst voor *coup* staat, evenals *tempt* voor *temps, champt* voor *champ*; de slot-medeklinker is er namelijk verstomd[2)]; dan zou *vuelt* moeten worden gelezen als *veu*. De wijziging van de oorspronkelijke gemouilleerde *l* van *vueil* in *l* vertoont ook de *Guerre* (*je veul*). Anderzijds echter wordt de morphologische verklaring gesteund door *je averat*. Door de verstomming van de meervoudsuitgang *-ent* is het verschil tussen

1) Körting, *Der Formenbau des französischen Verbums*, blz. 236.
2) Vandaar schrijfwijzen als *abbel* voor *abbé* of *abbei, hullouf* voor *hullour, paier* voor *paié, osteit* voor *osteil*, en zo meer.

de 3de pers. sing. en plur. uitgewist, hetgeen niet zelden een oorzaak van duisterheid en verwarring is, daar men meer dan eens aarzelt of er sprake is van één of van meer erfgenamen, voogden, enz. Waarschijnlijk geeft dit verdwijnen der uiterlijke onderscheiding van het numerus de verklaring van zinnen als *La lettre de tabellion le diënt, Chascun d'eulx ont bien a avoir*...., *L'église li ont bien a wairrantir*. In de laatste gevallen zou in het collectieve begrip van *chascun* (allen die....) en *église* (de bestuurderen der Kerk) de oorzaak der verwarring tussen enkelen meervoud kunnen worden gezocht, en zo zou ook zijn te begrijpen dat in de *Jugements* na *on* uitsluitend de meervoudsvorm staat; dit ging hier gemakkelijk omdat de volkstaal in plaats van *on* het pron. *ils* verkiest; evenals bij ons *ze hebben* naast *men heeft*, staat *il ont, il pouvoit* er naast *on a, on pouvoit*.

Het eigenaardig karakter van de *Jugements*, zoals dat hierboven is omschreven, maakt dat er voor afwisseling in zinsbouw weinig gelegenheid is; dezelfde wendigen keren telkens terug daar waar het gaat om analoge rechtsgedingen, en het streven naar bondigheid maakt dat brede uiteenzettingen ontbreken. Toch zijn de syntactische biezonderheden er niet onbelangrijk en veel van de eigenaardigheden die ik vroeger in de hedendaagse Franse volkstaal waarnam[1)] vindt men hier terug. Ik noem er enige.

In het algemeen kan men zeggen dat de gesproken taal zich onderscheidt door omslachtigheid zowel als door beknoptheid. De eerste neiging geeft in de *Jugements* aanleiding tot herhaling door een pronomen van het subject (*Ledit Pierre il avoît*), van het voorwerp (*Un cens que chascun les ait en sa parson*), van een bepaling (*Li fait dire a un amant*), van het relativum (*Une debte dont elle en mit en waige quant qu'elle avoit d'eritaiges*). Het tegenovergestelde verschijnsel openbaart zich in het gebruik van de conjunctie *que* daar waar de geschreven taal een verbogen voornaamwoord heeft (*La jeune fille que son pere estoit mors, Cit que ce fut l'eritaige, Cil que les fenestres sont, La saisine que lui et ses hoirs en ont esteit*), of een uitvoeriger verbindingswoord, zoals *de sorte que* (*si l'en xuoit, qu'ilz en furent devant le maistre-eschevin*). Treffend is het gebruik van de praes. subj. na een verleden tijd in de hoofdzin, dat eerst in onze tijd in de geschreven taal wordt toegelaten (*Il voloit qu'il lor doint, Ung delme qu'on volloit que*

1) *Spreektaal en schrijftaal in Frankrijk* (Taal en Letteren, XIV, 1904) en *Franse spreektaal buiten Frankrijk* (ibid., XVI, 1906).

Jehan paicet), en kenmerkend is ook de gemakkelijkheid waarmede objectieve tot subjectieve verba worden, en omgekeerd (*Ot sorvesquist sa femme, Cellui ou il esraignet, Xeure aus maimbours*). Ten slotte vermeld ik hier nog een eigenaardigheid die ook de andere rechtsboeken vertonen en die de interpretatie van de tekst vaak verzwaart, een constructie die trouwens ook in andere Oud-Franse teksten voorkomt, namelijk de inleiding van de hoofdzin door *et* (*Se une parsonne vend cens...., et dont il convient celle estaie paier*).

Den Haag.

J.J. SALVERDA DE GRAVE.

De Nederlandse zinsintonatie in het licht der structurele taalkunde.

1. De zinsintonatie van het Nederlands biedt aan de structurele taalkunde een reeks onopgeloste problemen.

Een eerste vraag is, of ze tot de taal dan wel tot de spraak behoort. Volgens Karcevskij behoort ze tot de spraak, volgens Bally tot de taal. Deze vraag is voor de structurele taalwetenschap préalable, omdat van het antwoord afhangt, of de intonatie tot het object, tot het gebied van de structuurleer behoort of niet. Immers: behoort ze tot de taal, dan vormen de verschillende typen, die men kan onderscheiden, scherp tegenover elkaar staande kategorieën, die tot een systeem van tegenstellingen behoren. Het is dan de taak van de structuurleer de relevante kenmerken en betekenis-elementen van elk van deze kategorieën en de structuur van het systeem te bepalen. Behoort ze daarentegen tot de spraak, dan liggen ze buiten het systeem, buiten de structurele samenhang van de Nederlandse taal-elementen; dan zijn de verschillende typen vermoedelijk niet anders dan een veelheid van nuances, die min of meer geleidelijk in elkaar overgaan, en aan welke niet door de Nederlandse taal zelf een bepaalde orde is opgelegd.

Nog om een andere reden is de structurele studie der zinsintonatie van belang.

Een onopgelost probleem is dat van de indeling der zinnen. Oplossingen daarvan zijn gegeven of beproefd door de sophisten, met name door Protagoras, verder door Aristoteles en een reeks 19de eeuwse linguisten, waarvan ik slechts K. Brugmann en

Delbrück noem. Geen enkele van de gegeven oplossingen is algemeen geaccepteerd. Het probleem zelf heeft geruime tijd in het middelpunt der belangstelling gestaan, en we menen wel te mogen zeggen, dat het als onoplosbaar is opgegeven.

Naar onze mening is het indelen van zinnen identiek met het indelen van zinsintonaties. Onze gronden daarvoor zullen tegen het eind van dit artikel worden uiteengezet. Wij menen dus, dat wanneer we het systeem der zinsintonaties van een taal kunnen opstellen, niet zoals de logica dat misschien zou wensen, en niet zoals de psychologie dat meent te zien, maar zoals de betreffende taal zelf dat geeft, daarmee althans voor die taal dit eeuwenoude probleem is opgelost.

2. Aan onze analyse van de zinsintonatie zelf moeten we enige korte opmerkingen over wezen en structuur van de zin, en over de plaats van de intonatie in deze structuur, laten voorafgaan. Niet alles, wat we hier formuleren, kunnen we in dit bestek volledig verantwoorden.

Een zin, in de linguistische betekenis van het woord, is een combinatie van taaltekens. Afgezien van zinnen, die uit één woord bestaan, heeft elke zin drie soorten van taaltekens: bepaalde woorden, een bepaald type van syntactische groep of woordgroep, en een bepaald type van intonatie of van zin. Als voorbeeld kan men nemen: *Wie het laatst lacht, lacht het best*. Welke de woorden zijn, en wat het type van woordgroep is, is duidelijk; met de eerste houden zich woordenboek en morphologie, met de tweede houdt zich de traditionele zinsontleding bezig. Het type van zin is de ‘bewering’. Men kan een *zin* definiëren als *een zelfstandig gebruikte syntactische eenheid, waarvoor de vorm ad hoc een bepaalde eenheidsvorm is*. We zijn er ons van bewust, hiermee aan de 600 definities van een zin een 601de te hebben toegevoegd; ze heeft in elk geval dit voordeel, dat ze korter is dan één der andere, en voor definities geldt in nog sterkere mate dan voor mensen, dat eenvoud het kenmerk van het ware is.

Wil men een summiere verantwoording van deze definitie, dan neme men het volgende in aanmerking.

De kenmerken van de eenheidsvorm van de zin, evenals die van de eenheidsvorm van het woord, kunnen van taal tot taal variëren. Het is aan de linguistiek, i.e. aan de phonologie, ze van geval tot geval, van taal tot taal, vast te stellen. Wanneer we een zin een ‘zelfstandig’ gebruikte syntactische eenheid noemen, bedoelen we daarmee, dat ze niet gebruikt wordt als

deel van een andere syntactische eenheid. Onder ‘syntactische eenheid’ verstaan we een woord of woordgroep in het gebruik. De phonologie bedient zich hiervoor van de term ‘syntagma’, die helaas ook wel in andere zin wordt gebruikt. Tenslotte dient nog de term ‘woordgroep’ te worden omschreven. Met ‘woordgroep’ bedoelen we een combinatie van woorden die, afgezien van de door de constituerende woorden genoemde ‘zaken’, een betrekking of betrekkingen tussen deze zaken noemt. Van welke aard die betrekking is, kan door het type van woordgroep geheel in het midden worden gelaten. In het bizonder is dat het geval bij de nevenschikkende woordgroepen. Zo is *Karel kwam, Marie ging weg*. één woordgroep; de komma geeft dat hier aan. Maar *Karel kwam. Marie ging weg*. zijn twee woordgroepen. In het eerste voorbeeld is het bedoelde verband blijkbaar van causale aard: Marie ging weg, omdat Karel kwam. Maar die speciale aard van de betrekking wordt door de woordgroep als zodanig niet aangegeven. Wel wordt *een* betrekking genoemd of aangegeven, wat in het tweede voorbeeld niet het geval is.

3. Een zin in de linguistische betekenis van het woord is dus altijd een combinatie van taaltekens; wat geen taalteken is, behoort niet tot de zin. Die combinatie is in het Nederlands altijd een syntactische eenheid met een bepaald type van intonatie; immers, wanneer een syntactische eenheid gebruikt wordt, krijgt zij altijd een bepaald type van intonatie, en een bepaald type van intonatie zonder woorden is definitione geen volledige zin, maar een elliptische zin, b.v.: *Hm*. Dergelijke elliptische zinnen laten we verder buiten beschouwing.

Het gevaar is groot, dat men elementen van de spraak tot een zin rekent, b.v. de mooie voordracht van een bepaalde versregel door een bepaalde persoon op een bepaald ogenblik, of de intonatie, waaruit men opmaakt, dat iemand uit zijn humeur is. Men onderscheidt dan niet voldoende het taal-begrip ‘zin’, zoals het door ons werd gedefiniëerd, en de realisering van een bepaalde zin. De zin: *Wie het laatst lacht, lacht het best*, is een combinatie, een feit. De verschillende wijzen, waarop verschillende personen deze zin wel eens hebben uitgesproken en nog zullen uitspreken, zijn geluidenreeksen; het zijn evenzeer feiten, maar van geheel andere aard. In het algemeen kan men zeggen, dat tot de zin behoort, datgene, wat door het gebruikelijke schrift wordt gesymboliseerd, tot de realisering van een zin datgene, wat op een gramophoonplaat wordt gereigstreerd. In die geluidenreeksen

moeton we dus goed onderscheiden: 1. de realisering van elementen der betreffende taal, en 2. elementen van de spraak.

Het verschil tussen elementen van een taal en elementen van de spraak is het volgende.

Een element van een taal is, wat zijn vorm betreft, althans ten dele conventioneel; het moet geleerd zijn, om begrepen te kunnen worden. Een voorbeeld is het woord *kat* in het Nederlands. De vorm van een spraak-element is 'natuurlijk', als men wil aangeboren; het kan begrepen worden zonder geleerd te zijn. Een voorbeeld is de intonatie van slecht humeur of van verontwaardiging, ook een mooie voordracht. Het begrijpen van deze is niet gebonden aan een bepaalde taalgemeenschap, ze zijn internationaal. De elementen van een taal vormen met elkaar een systeem van tegenstellingen volgens bepaalde structuurwetten van taalsystemen; de elementen van de spraak vallen buiten deze systemen en zijn niet onderworpen aan deze structuurwetten. Vandaar dat het verschil tussen taal en spraak voor de structurele taalkunde van primair belang is. Dit verschil bepaalt wat tot haar domein behoort, en wat niet.

Tot een zin als zodanig, en tot het object van de structurele taalkunde als zodanig, behoren dus *niet* de vele niet-conventionele elementen, die in de realisering van een zin kunnen optreden. Juist daarom is het voor de structuurleer van belang ze althans oppervlakkig te karakteriseren en te katalogiseren.

We kunnen daarin dan onderscheiden (mede op grond van Reichling's artikel: *Over het personale aspect in het taalgebruik*, Bundel Opstellen... De Vooys, 1941, 283-310): *a*. emotionele en volitieve elementen, waaruit men b.v. opmaakt, dat de spreker uit zijn humeur is. Dergelijke elementen behoren niet tot een bepaalde taal; men kan hetzelfde soms opmaken uit de manier, waarop een Javaan de kamer binnenkomt; *b*. aesthetische elementen; ook deze kunnen in allerlei gedragingen optreden; *c*. individualiserende of individuele elementen, b.v. waaruit men opmaakt dat de spreker een jong meisje van Polynesische afkomst is. Ze kunnen iets leren omtrent leeftijd, geslacht en ras, ze kunnen soms zelfs leren dat de spreker, die men b.v. door de telephoon hoort, Marie Enkemans en geen ander is.

Al deze elementen behoren casu quo tot de geluidenreeksen van het gesprokene; ze behoren niet tot de zin.

4. Na aldus de zinsintonatie te hebben afgebakend door nadere bepaling van datgene, wat *niet* tot haar behoort, kunnen

we tot een analyse van deze zinsintonatie zelf overgaan. We spreken, voorzover niet uitdrukkelijk het tegendeel is aangegeven, alléén van het Nederlands.

Een zin heeft altijd een ‘tonisch positief’ gedeelte; hij kan ook een tonisch negatief gedeelte hebben.

Wanneer iemand vraagt: *Wie komt daar thuis?* kan het antwoord luiden: *Héctòr* (*komt thuis*). De woorden *komt thuis* zijn uit het voorafgaande herhaald; ze noemen zaken, die reeds in het voorafgaande zijn genoemd. Dergelijke ‘anaphorische’ woorden plaatsen we in het vervolg tussen haakjes. Het gewone schrift doet dat anders. Het plaatst een accentteken op één woord van het tonisch positieve deel, maar geeft niet aan welk deel tonisch negatief is: *Héctor komt thuis*. Misschien is dit één der oorzaken van de illusie, dat we hier niet met toonhoogte of ‘toonkernen’ te doen zouden hebben, maar met een werkelijk ‘accent’. Het woord *Hector* in de gegeven zin heeft natuurlijk zijn gewone woordaccent op de eerste lettergreep. Maar verder heeft het twee toonkernen: één hoge, boven de grondtoon van het spreken, op *Hec*-, en één op de grondtoon van het spreken op -*tor*. Om deze aan te geven gebruiken we - bij gebrek aan beter - de acutus en de gravis, dus *Héctòr*. Op deze toonkernen komen we straks terug.

Het tonisch negatieve deel van een zin heeft een eigen vorm ad hoc. Het wordt gesproken om en bij de hoogte van de laatst voorafgaande toonkern, meestal op de grondtoon van het spreken, i.c. op de hoogte van -*tòr*. Op die hoogte blijft het min of meer zweven. Is die voorafgaande toonkern hoog, dan is ook het negatieve deel hoog: *Hector* (*heeft het gedaan*)? in tegenstelling tot een zin zonder negatief deel: *Hector heeft het gedaan*? waarin de stijging heel goed pas met de laatste lettergreep kan beginnen. Het negatieve deel is gekarakteriseerd door afwezigheid van verandering, zowel t.o.v. het voorafgaande, als binnen het deel zelf.

Het tonisch positieve deel behoort altijd tot één van de drie volgende intonatie-kategorieën: *a. roep* (uitroep, aanroep, bevel, etc.), *b. bewering, c. vraag*. Deze drie worden in ons schrift zeer goed en zeer scherp onderscheiden door drie leestekens: uitroepteken, punt en vraagteken. Andere kategorieën van zinsintonatie heeft het Nederlands niet; elke bepaalde zin heeft één van deze kategorieën. Voorbeelden: *Brand! Brând*. (De circumflexus geeft aan, dat eerst een hoge toonkern komt, en daarna een kern op de grondtoon). *Brand? Hector kómt! Héctor kòmt. Hector komt*?

Zinnen met een tonisch negatief deel, dat dus buiten de toonfiguur valt: *Héctor* (*komt*)! *Héctòr* (*komt*). *Hector* (*komt*)?

De functie en de vormen ad hoc van deze kategorieën laten zich nauwkeurig bepalen.

a. De *roep*.

Há! Kárel! Bránd! Kóm! Wég! (ironische uitroep:) *Een vergíssing*! (verrukte uitroep:) *Rode orchidéeën*! (verbaasde uitroep:) *Hij is wég*! (komische uitroep:) *Heb ik jóu daar*!

De functie van dit type is negatief t.o.v. bewering en vraag. Aangezien we, zoals straks zal blijken, de vraag als een speciaal soort bewering beschouwen, zeggen we korter: negatief t.o.v. de bewering. De spreker geeft met deze toonfiguur eenvoudig te kennen, dat hij niet iets beweert. Vandaar dat zij geschikt is voor velerlei gebruik: met welke speciale bedoeling de spreker de zaken noemt, blijkt niet uit de intonatie van de zin, maar uit de gebruikte woorden zelf of (en) de situatie. Soms bedoelt hij een uitroep: *Há! O! Gód*! Soms bedoelt hij een aanroep: *Gód! Kárel*. Soms een bevel: *Kóm! Wég! Línks*! Deze nuances van bedoeling zijn geen taalkategorieën met elk een eigen vorm ad hoc; taalkategorie is alléén de éne ‘roep’ in het algemeen. Een betere, bij voorkeur nog meer negatieve, term voor deze hebben we niet kunnen vinden.

Tot de vorm van deze kategorie behoort één, hoge, toonkern.

b. Bewering.

Ook deze term is niet zonder bedenking. Slechts uit voorbeelden en toelichting kan blijken, wat we precies bedoelen. *Héctor - slaàpt. In Amsterdám - is bránd. Jóu - zìe ik wel. Góedkoop - dùurkoop. 's Náchts - wèrkte hij. Onbegrìjpelijk. Bílderdìjk. Héerlìjk*. De functie van deze kategorie is positief: de spreker beweert iets over iets anders. Die ‘bewering’ kan echter heel goed een onzekere bewering, een ‘overweging’, zijn: *Kómt Karel - wèrkelijk. Sláapt - Hector dùs*. Tot de vorm behoort een hoge toonkern, gevolgd door een kern op de grondtoon. In sommige gevallen is er een pauze tussen het eerste en het tweede lid van de toonfiguur: *Héctor - slàapt*, in andere niet: *Héerlijk. Géen vergìssing*. De pauze overigens is meestal niet of niet duidelijk gerealiseerd.

De ‘bewering’, als hier bedoeld, is de uitdrukking van een oordeel, bestaande uit een subject en een praedicaat: *Héctor - slàapt. 's Náchts - wèrkte hij*. Hij is de *bewering van een verband* of betrekking tussen twee zaken of zakencomplexen. Van welke aard

die betrekking is, wordt door de toonfiguur niet aangegeven. De toonfiguur, althans de tweeledige, d.w.z. die met de potentiële pauze, geeft slechts aan wat subject en wat praedicaat van de bewering is. De woorden van het eerste lid, van het 'thema', i.c. *Héctor* en *'s Náchts*, noemen het subject van het oordeel. De woorden van het tweede lid, van het 'propos', i.c. *slaàpt* en *wèrkte hij*, noemen het praedicaat van het oordeel. De tweede toonfiguur is echter daarom en in zoverre niet de uitdrukking van een *logisch* oordeel, omdat wel het bestaan van een betrekking, maar niet de aard van die betrekking door de toonfiguur wordt uitgedrukt. Daarom is de toonfiguur niet de uitdrukking van een logisch oordeel, zoals deze term in de logica wordt gebruikt.

Van welke aard de betrekking is, kan blijken uit de woorden of (en) de situatie. Zij kan dus van geval tot geval een andere zijn. In *Héctor - schrijft* is een betrekking bedoeld tussen de agens van een handeling en die handeling zelf. In *'s Náchts - wèrkte hij* is de betrekking bedoeld tussen de tijd, waarop een proces plaats grijpt, en dat proces zelf. In *De bríef - brengt Jàn naar de post* is een betrekking bedoeld tussen het 'lijdend voorwerp' van een proces en dat proces zelf. In deze en dergelijke gevallen komt de aard van de betrekking tot uiting door de woorden in een bepaald type van woordgroep. In andere gevallen, i.h.b. bij nevenschikking, blijft de aard van de betrekking geheel of vrijwel geheel blanco: dan moet de situatie meewerken. In *Jan kwám - Marie ging wèg* geeft althans het type van groep geen enkele aanwijzing omtrent deze aard of inhoud. Dat hier een causaal verband bedoeld is, dat het weggaan van Marie voorgesteld wordt als gevolg van het komen van Jan, blijkt in een gegeven geval uit de situatie; in een ander geval kan een tegenstelling, een concessie, bedoeld zijn: ofschoon Jan kwam, ging Marie weg.

c. Vraag.

Karel slaapt? Wat? Waar zijn mijn schoenen? Slaapt Hector?

De functie is duidelijk: de spreker nodigt de hoorder uit een bewering te doen. De vorm is eveneens duidelijk: de zin heeft drie toonkernen: een hoge, gevolgd door een kern beneden de grondtoon, gevolgd door weer een hoge. Lang niet altijd worden ze alle drie duidelijk onderscheiden gerealiseerd. In het bizonder is dat niet het geval, wanneer ze alle in één lettergreep liggen: *Ja*? Een goed verstaander heeft maar een halve toonkern nodig.

We komen thans nog even terug op de toonfiguur van de be-

wering. We constateerden reeds, dat deze twee verschillende vormen heeft: met en zonder pauze. In het eerste geval is ze tweeledig, in het laatste éénledig. Deze twee vormen of typen hebben verschillende functies. In *Héctor - slaàpt* heeft de zin een thema en een propos. In *Héerlìjk. Bílderdìjk. Wârm. Móoie blòemen*. heeft de zin alléén maar een propos.

Over dit laatste type van zinnen is veel te doen geweest: het type van toonfiguur kwam daarbij echter niet ter sprake. Met grote nadruk werd enerzijds beweerd, dat zinnen als *Wârm. Héerlìjk*. geen subject hebben, anderzijds dat ze wel een subject hebben. Het subject werd dan wel logisch of psychologisch subject genoemd, ter onderscheiding van een grammaticaal subject of ‘onderwerp’.

Uit hetgeen zojuist werd uiteengezet valt af te leiden, wat in werkelijkheid het eigenaardige van dit soort zinnen is. Het zijn blijkbaar alle zinnen met de éénledige toonfiguur van de bewering. Deze toonfiguur geeft aan, dat de gehele zin propos is, d.w.z. dat alle woorden van de zin te zamen het praedicaat noemen van een bewering. Die bewering is de uitdrukking van een oordeel, niet echter van een logisch oordeel: er wordt werkelijk het bestaan beweerd van een betrekking, waarvan het z.g. ‘relatum’ wordt genoemd, maar de inhoud van die betrekking wordt niet genoemd. De eigenaardige combinatie: betrekking + relatum, schept in het denken van de zinsinhoud noodzakelijk een open plaats voor de andere term van die betrekking, het referens, dat in een bewering als subject zou kunnen fungeren. Er is dus, linguistisch gesproken, een open plaats in het zinsdenken, voor iets dat in andere zinnen genoemd wordt door een thema. Niet de zin zelf is elliptisch, maar zijn denkinhoud. Dit verschil heeft men destijds niet gemaakt, mede niet omdat men niet op de intonatie lette en deze speciale kategorie van zinsintonatie niet analyseerde.

Toch is deze laatstbedoelde kategorie van zinsintonatie zeer frequent. Men denke aan antwoorden op vragen als Wie is daar? *Héctòr*. Aan opschriften, titels van boeken, hoofdstukken, gedichten: *Kantóòr. De Valléi des doòds. De láatste der Mohikànen. Wíntèr. Méì. De overwíntering op Nova Zèmbla. Dérde Zàng*. Dit zijn alle heel gewone en fatsoenlijke zinnen. Er mankeert niets aan. Slechts een logicistisch vooroordeel, dat door de woorden van elke zin een subject en een praedicaat van een bewering genoemd wenste, kan er toe leiden, en heeft er tot bij

de modernste onderzoekers toe geleid, deze zinnen niet als ‘zinnen’ te erkennen, hun de zinslevensruimte te ontzeggen.

Voor het Nederlands geldt de absolute regel, dat het thema voorafgaat aan het propos. Misschien geldt deze regel voor alle talen; dan zou zij voor de leer van de woordvolgorde, b.v. in het Latijn, van belang kunnen blijken te zijn. Wil men bij ons een bepaald deel van de zin tot thema maken, dan moet men het voorop plaatsen en een hoge toonkern geven: *'s Náchts - wèrkte hij. De bríef - brengt Jàn naar de post*. Hiermee kan men vele gevallen van ongewone volgorde in het Nederlands verklaren. Gewoonlijk zegt men, dat in dergelijke zinnen een bepaald woord aan het begin is geplaatst, omdat de spreker het bizondere nadruk wil geven. Dit is geheel onjuist. In het laatst gegeven voorbeeld krijgt *De brief* niet noodzakelijk meer nadruk dan in *Jan brengt de brief naar de post*. Men kan juist heel goed met bizondere nadruk op *Jan* zeggen: *De brief - brengt J A N naar de post*. De kategorieën van zinsintonatie bij ons hebben geen elementen van nadruk of accent.

5. Dit blijkt nog duidelijker, wanneer men zich rekenschap geeft van de vormen der toonfiguren en hun relevante of ‘phonologische’ elementen. Dit zijn speciaal de toonkernen.

In deze figuren komen drie kategorieën van toonkernen voor: hoog (boven de grondtoon van het spreken), midden (op de grondtoon van het spreken) en laag (beneden de grondtoon). Dikwijls worden ze onnauwkeurig, soms bijna niet, gerealiseerd. Ook zonder volledige realisering begrijpt de hoorder meestal wel, welke toonfiguur is bedoeld. Vandaar de verwarrende verscheidenheid in het toonverloop van dagelijks gesproken zinnen, en het merkwaardige feit, dat noch de instrumentele phonetiek noch de phonetiek van het ongewapende oor in deze onbeperkte veelheid de beperkte en beperkende orde hebben kunnen ontwaren.

Een toonkern nu is niet te verwarren met een accent. Wij hebben drie soorten accenten: woordaccent (op *weg-* in *weglopen*), woordmorpheemaccent (op *weg-* en op *-lo-* in hetzelfde woord) en woordgroepaccent (nevenschikkend en onderschikkend). Maar een toonkern is een vormelement van een zin, niet van een woord of een woordgroep. Bovendien is het bij een toonkern te doen om de toonhoogte (t.o.v. de grondtoon), niet om de luidheid (t.o.v. die van andere lettergrepen). Er is nog een derde verschil: op één lettergreep kunnen wel twee, zelfs wel drie verschillende accenten rusten; zo heeft *weg-* in *weglopen* zowel woord- als

morpheemaccent, en het kan in een groep ook nog groepsaccent krijgen. *Niet wéglopen*! Maar dan vallen die accenten samen, ze kunnen niet binnen één lettergreep op elkaar volgen. Daarentegen kan één lettergreep wel twee of zelfs drie opeenvolgende toonkernen dragen: *Jâ. Ja*?

De plaats van de toonkernen in een zin wordt in hoofdzaak bepaald door de plaats van de accenten in de woordgroep van die zin. (Zoals men ziet, onderscheiden we consequent zin en woordgroep; bepaalde woordgroepen worden immers als zin gebruikt, andere als deel van een zin.) Een toonkern rust meestal op een geaccentueerde lettergreep. Dit is dan ook de eigenlijke oorzaak der verwarring van toonkern met accent. De regels van het al dan niet samenvallen zullen we hier niet geven; we spraken daarover terloops in *L'accent en allemand et en néerlandais*, Travaux du Cercle Linguistique de Prague 8, 149-172, i.h.b. 152.

6. Troebetzkóy heeft de structuurwet ontdekt, dat alle of de meeste phonologische en morphologische systemen berusten op tegenstellingen tussen telkens twee termen, waarvan de ene in een bepaald opzicht negatief is t.o.v. de andere term. Men kan de vraag stellen, of ook de Nederlandse zinsintonaties met elkaar een dergelijk systeem van binaire tegenstellingen vormen. Dit schijnt ons inderdaad het geval te zijn, en wel overeenkomstig het hier volgende schema.

zonder bewering		**met bewering**
	zonder vraag	met vraag
Há! Kárel! Kóm!	*Héctor - kòmt*.	*Hector komt*?
	Héctòr.	*Komt Hector*?
		Hector?

Dit schema berust op de veronderstelling, dat een vraag een bewering impliceert, dat n.l. een vraag een bewering is met nog iets anders dan een bewering. Inderdaad is naar onze mening een vraag altijd: 1. een bewering met een open plaats, en 2. een uitnodiging aan de hoorder een bewering te doen, waarin die open plaats is ingevuld. Ter verduidelijking een enkel voorbeeld. *Wie heeft het gedaan*? impliceert de bewering: *Iemand heeft het gedaan*, en bevat een open plaats voor het subject van de bewering. Minder gewoon is een open plaats voor het praedicaat:

Dat is gedaan door wie? Tenslotte is er een derde open plaats mogelijk: voor het al dan niet bestaan van een verband tussen subject en praedicaat; *Heeft iemand het gedaan? Komt Hector thuis? Ben je gek*? Het antwoord kan luiden: *Ja. Nee. Misschien*. Deze onderscheiding in drieën geeft tevens een linguistisch bevredigende indeling der vraagzinnen, gebaseerd op de drie elementen van een oordeel.

6. We hebben intussen nog niet het bewijs geleverd, dat de vormen van deze intonatie-kategorieën conventioneel zijn. Ons gehele betoog berust immers daarop, dat deze drie kategorieën tot de taal behoren, en alle andere intonatieverschijnselen tot de spraak. Op de vraag: behoort de intonatie tot de taal (Bally) of tot de spraak (Karcevskij), geven wij ten antwoord: ten dele tot de taal, ten dele tot de spraak. We moeten ons hier beperken tot twee opmerkingen.

Taalpsychologen wijzen graag op het natuurlijke karakter van de vraag-intonatie. We ontkennen niet, dat de toonfiguur van de vraag tot op zekere hoogte natuurlijk is - het feit dat de laatste toonkern hier niet op de grondtoon ligt, suggereert min of meer, dat er nog iets moet komen - maar er zijn talen, die onze intonatie van de vraag niet kennen, met name Afrikaanse toontalen. Deze laten een vraagzin bij voorkeur eindigen met een lettergreep op een lage toon: dit wijst in die talen op iets verderaf liggends. Onze vraagintonatie is dus wel degelijk, evenals de Afrikaanse, conventioneel, en behoort dus tot de taal.

Verder is de intonatie van de Franse zinskategorieën anders dan de onze. Uit de zeer duidelijke beschrijving, die Bally van deze laatste geeft, menen we te mogen opmaken, dat het Frans geen toonkernen heeft, maar dat daar het gehele toonverloop van de zin relevant is. Zie Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, 19, en *Intonation et Syntaxe*, Cahiers Ferd. de Saussure I, 1941, 33-42.

7. We beweerden in het begin van dit artikel, dat het probleem van de indeling der zinsintonaties identiek is met dat van de indeling van zinnen. Dit verdient nadere toelichting.

De structuur van een zin heeft twee lagen: de laag van de woordgroep of ‘objectieve’ zinslaag, en de laag van de intonatie of ‘subjectieve’ zinslaag. De objectieve laag noemt zaken en betrekkingen tussen zaken; de subjectieve laag geeft te kennen, met welke bedoeling de spreker zaken in hun onderlinge betrekkingen noemt. De traditionele *zins*ontleding bekommert zich

uitsluitend om de woordgroepen; onze z.g. zinsontleding is in werkelijkheid woordgroepontleding.

In de samenwerking nu tussen objectieve en subjectieve zinslaag domineert de intonatie over de woordgroep. Bij conflict tussen beide is de intonatie beslissend voor het karakter van de zin. Een vragende woordgroep wordt onder bewerende intonatie tot een bewering: *Wie weet dat nou*. Onder intonatie van de roep wordt ze tot een uitroep: *Wie weet dat nou! Heb ik jou daar*! Een bewerende groep wordt door intonatie tot vraag: *Hector slaapt*? of tot uitroep: *Hij leeft*! Een uitroepende syntactische eenheid wordt door intonatie tot bewering: *O. Bah.* of tot vraag: *O? Bah*?

Het is dus de intonatie, die in laatste instantie het karakter, de functie, de kategorie van de zin bepaalt: c'est le ton qui fait la phrase. De indeling van zinnen naar een intern linguistisch principe - niet naar een voor de linguistiek extern logisch of psychologisch principe - is een indeling naar de kategorieën der zinsintonatie.

Het probleem: hoe moet men zinnen indelen? was dus van den beginne af aan verkeerd gesteld: men dacht in de eerste plaats aan het type van woordgroep. Bovendien werd de vraag altijd in het algemeen gesteld, alsof ze voor alle talen op dezelfde wijze beantwoord kon en moest worden. Ze moet echter voor elke taal opnieuw gesteld worden: de kategorieën en het systeem der zinsintonatie kunnen, daar ze conventioneel zijn, van taal tot taal variëren, en er zijn aanwijzingen, dat dit inderdaad het geval is. Men krijgt duidelijk de indruk, dat het moderne Indo-Europese systeem, voorzover dat bekend was, ietwat lichtvaardig op andere talen is geprojecteerd.

Daarmee is een eeuwenoud probleem door verbetering der probleemstelling opgelost. Het is intussen in een veel groter aantal problemen uiteengevallen. Maar daarmee is het tevens tot een zuiver linguistisch probleem geworden. Logisch gekleurd was het bij Aristoteles; psychologisch bij Karl Brugmann, getuige de titel van zijn studie: *Verschiedenheiten der Satzgestaltung nach Massgabe der seelischen Grundfunktionen in den indogermanischen Sprachen*. Leipz. 1918. De hier gegeven oplossing mag als symptomatisch en typisch beschouwd worden voor de bevrijding der taalwetenschap van niet-linguistische, te weten logische, psychologische en philologische bemoeienissen, probleemstellingen en werkmethoden. Deze bevrijding is een der verdiensten van de structurele taalwetenschap.

Aerdenhout.

A.W. DE GROOT.

Armoedzaaier en soortgenoten.

In de samenstelling *armoedzaaier* is het tweede lid op de eerste aanblik verre van duidelijk. Een armoedzaaier immers is volstrekt niet iemand die armoede ‘zaait’, maar alleen iemand die voortdurend van armoede te lijden heeft; niet bepaald een behoeftige, maar in het bijzonder iemand die bij een vast, maar laag inkomen de verplichting heeft van ‘netjes voor den dag te komen’, en daardoor zijn voortdurende krapheid pijnlijk voelt: een ‘kale heer’.

Het *WNT* heeft het woord niet. Wellicht was het in de tijd toen de letter *A* bewerkt werd, nog niet in algemeen gebruik. Wel is het vermeld in Kuipers' *Geïllustreerd Woordenboek* (1901), waar de betekenis als volgt is omschreven: ‘schimpnaam voor een kalen menheer, vooral voor een, die zich in de zaken der arbeiders mengt, hen opzet en werkstakingen tracht uit te lokken.’ De speciale betekenis na ‘vooral’ is mij onbekend. En Dr. E.C. Haslinghuis, die mij in een brief van 24 September 1940 op het artikel in het *Geïll. Wdb.* opmerkzaam maakte, heeft onder al zijn vrienden en kennissen er geen aangetroffen die deze betekenis kende. Zou de omschrijving bij Kuipers voortgekomen zijn uit de behoefte om voor het tweede lid een aannemelijke verklaring te vinden? Een onruststoker onder arbeiders kan met zeker recht als een ‘zaaier’ van armoede worden beschouwd. Maar als Kuipers' omschrijving inderdaad deze bedoeling heeft, dan is die omschrijving daarmee veroordeeld, en het woord blijft even duister. Zó duister dat Dr. Haslinghuis in zijn juist vermelde brief de gedachte opperde aan anglo-indische herkomst. Hij wees nl. op anglo-indisch *haramzadeh*, ‘in Indien ein allgemein gebräuchlicher Ausdruck der Verachtung’ (K. Lokotsch, *Etym. Wtb. der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs*, no. 820). Dit woord, volgens Lokotsch *t.a.p.* op zijn beurt ontleend aan perzisch *ḥārāmzādä* ‘Bastard, Hurensohn’, zou dan - zo veronderstelde Dr. Haslinghuis - via Nederlands-Indië, eventueel via het Jiddisch, in onze taal kunnen gekomen zijn, en ‘volksetymologisch’ tot zijn tegenwoordige gedaante zijn vervormd.

Het is echter niet nodig, zo ver van huis te gaan. Het *Friesch Woordenboek* geeft *earmoed-saeijer* in de bet. ‘ruziestoker’, die zich aansluit bij *earmoed* ‘ruzie’; onder laatstgenoemd woord wordt ook het werkwoord *earmoed saeije* ‘ruziestoken’ vermeld.

In deze samenstelling geeft het tweede lid semantisch niet de minste moeilijkheid.

En *armoede* in de betekenis ‘ruzie’ is niet tot het Fries beperkt: blijkens dialectwoordenboeken is het in de hele oostelijke helft van het land zeer verbreid. Voor Kampen geeft Gunnink op: ‘armoede, twist’, voor het Bommelerwaards vind ik bij Van de Water, 74: *err∂mŭui* ‘onenigheid, twist’. Deze betekenis ligt niet ver af van de oude betekenis van het woord *armoede*, nl. ‘narigheid, ellende’. Ter Laan combineert terecht voor het Gronings de begrippen ‘ellende, verdriet, twist’ onder één hoofd. En er zijn allerlei woorden te noemen, waarbij de betekenis ‘ruzie, onenigheid’. voortvloeit uit of overvloeit in ‘verdriet, narigheid’, zoals *herrie, last, moeilijkheden, moeite, gedonder* e.a.

Hoe is dan *armoedzaaier* aan zijn gangbare algemeen-nederlandse betekenis gekomen? Waarschijnlijk heeft de samenstelling die opgekomen is in streken waar *armoede* = ‘ruzie’ gewoon was, opgang gemaakt in de algemene taal, die *armoede* alleen kent als ‘toestand van arm te zijn’. En hierbij heeft het tweede lid van de samenstelling zijn eigen semantische waarde totaal verloren. Ik stel het me zó voor, dat men voor het pakkend uitdrukken van een begrip het lange samengestelde woord krachtiger, tekenender, werkzamer vond dan het korte simplex. Het is een drang naar affectuiting door verzwaring van het woord. In die drang grijpt men naar een bestaande samenstelling. Spreekt nu de betekenis van het tweede lid minder duidelijk, of is die aan den ‘uitvinder’ van het nieuwe affectwoord onbekend, dan is dit in het minst geen bezwaar; eerder een voordeel. Het tweede lid doet geen andere dienst dan die van een versterkend klankbord of verhogend voetstuk voor het eerste lid, dat alle aandacht op zich trekt, en alle geestelijke inhoud in zich concentreert.

Het hier beschreven verloop is niet alleen geconstrueerd om een aannemelijke verklaring te geven van het zonderlinge woord *armoedzaaier*: er zijn meer vertegenwoordigers van deze soort. Een dergelijk geval is *wildebras*, even populair als *armoedzaaier*, en nog onduidelijker wat zijn tweede lid aangaat. Omtrent de oorspronkelijke betekenis van *-bras* zijn verschillende meningen geuit[1)], waarvan er misschien wel een juist is. Maar voor de talrijke gebruikers van het woord doet het er niets toe wat *-bras*

1) Zie Franck-Van Wijk, *Et. Wdb.* en *Suppl.* i.v.

‘eigenlijk’ betekent: ieder voelt dat *wild* de eigenlijke kern van de woordbetekenis is. De vaagheid van het tweede lid vormt ook hier eerder een attractie dan een bezwaar, heeft de opgang van het woord eerder bevorderd dan tegengehouden. Wil men het verschijnsel met geleerde termen benoemen, dan zou men kunnen spreken van semantische hypertrophie van het eerste lid, en semantische atrophie van het tweede lid. Als men zich maar niet voorstelt dat het atrophiëringsproces geleidelijk en langzaam verloopt: het is eerder zó, dat de eerste gebruiker van het woord in de nieuwe betekenis ineens, buiten de traditie om of opzettelijk tegen de traditie in, zijn behoefte aan een krachtig werkend woord bevredigt door alle ‘betekenis’ in het eerste lid te concentreren en de semantische inhoud van het tweede lid te verwaarlozen. En juist dat gedurfde, dat helemaal ongewone trekt den hoorder aan; het woord wordt vlot overgenomen en maakt furore. Van geleidelijkheid zal alleen sprake zijn bij het terugdringen van het ‘oude’ woord: de samenstelling met volle waarde van beide delen. Dan is die strijd tussen oud en nieuw iets als een strijd tussen twee homoniemen, geen geleidelijk overgaan van het oude in het nieuwe. Zo kennen sommigen nog *wildzang* in de oude betekenis, maar voor de meesten heeft de nieuwe, ‘wild kind, wild meisje’, het veld alleen behouden. En het opkomen van dat nieuwe is even plotseling geschied als bij *wildebras*, waarvan niemand *-bras* meer herkent. Ook bij *wildzang* is het besef voor de waarde van het tweede lid zo goed als weg. De samenstellingen met *wild* hebben blijkbaar bijzondere aanleg gehad tot de ‘hypertrophie’ van hun eerste lid. Als derde voorbeeld zou ik *wildvang* ‘onbesuisde kerel’ willen toevoegen, maar dat is mij alleen uit woordenboeken bekend.

Het is de moeite waard uitdrukkelijk te constateren dat van betekenis v e r a n d e r i n g in het eerste lid geen sprake is: *wild-*is hier ‘wild’ en is nooit iets anders geweest. En van *armoedzaaier* geldt hetzelfde, al is bij het zoeken naar de oorspronkelijke betrekking tussen de twee leden een oudere nuance vast te stellen: eenmaal als ‘armoede’ opgevat in de enige zin die dat woord in de algemene taal heeft, blijft het ‘armoede’ en niets anders.

Die trek is karakteristiek voor deze semantische sprongvariaties. Wie bij De Vooys, *Inleiding tot de Studie van de Woordbetekenis*, kort van omvang maar rijk aan inhoud, zoekt naar een rubriek van betekenisovergangen waarin de hier besproken verschijnselen zouden passen, die komt terecht in § 40, waar ‘betekenisver-

andering door klank- en begripsassociatie' wordt behandeld. Hier komen gevallen ter sprake als *hanteren* (*hand*), *moeras < maras* door associatie met *moer, toneel < tineel* door associatie met *tonen*. Het is duidelijk dat *armoedzaaier* en *wildebras* hiermee niet op één lijn staan. Dichterbij komen we met de laatste alinea van deze paragraaf, waar o.a. *wildzang, dwingeland, gladakker* en *nijdas* worden besproken. Prof. De Vooys merkt dan ook terecht op dat hier de betekenis 'sprongsgewijze' is veranderd. Maar de wijze waarop aan het begin van dezelfde alinea de gang van zaken wordt omschreven voldoet voor het type *wildebras* niet: 'Een radikale betekenisverandering heeft eerst plaats, wanneer het geassocieerde nieuwe begrip zózeer op de voorgrond dringt, dat de oorspronkelijke betekenis vergeten raakt en verdwijnt.' Hieronder vallen woorden als *gladakker* dat met *glad*, en *nijdas* dat met *nijd* geassocieerd werd, maar *wildebras* en *wildzang* niet, en *dwingeland* ook niet goed. En in *armoedzaaier*, al is er dan wat betekenisverschuiving in het eerste lid op te merken, kan men ook geen associatie met een nieuw, vreemd begrip erkennen.

Het kenmerkende voor het type *wildebras* is, dat er juist niet wordt geassocieerd, maar dat het eerste lid zijn gewone betekenis houdt, en dat door het op de voorgrond treden van die betekenis het tweede lid semantisch geheel wordt onderdrukt, en alleen blijft functioneren als een versterkend sluitstuk aan het eerste deel. Was de term 'verdichting' in de semantiek niet reeds in gebruik voor een ander proces, dan zou die hiervoor uitstekend passen. In wezen heeft trouwens de ontwikkeling in *wildebras* c.s. veel gemeen met wat in de gangbare terminologie 'verdichting' heet. De hele betekenis wordt inderdaad 'verdicht', geconcentreerd op het eerste lid.

Deze 'verdichtsels', gewoonlijk sterk van affect en daarom sterk van effect, slaan vlot in en verbreiden zich snel. Zo komt het dat de nieuwe, op het eerste lid geconcentreerde betekenis voor de grote massa spoedig de enige is, terwijl maar een beperkte kring nog besef heeft voor de oude betekenis, waarin beide delen hun waarde hebben. Wie goed biologie-onderwijs genoten heeft weet wel wat een *zenuwknoop* 'eigenlijk' is, maar de grote meerderheid van Nederlandssprekenden kent het niet anders dan in de 'verdichte' betekenis 'zeer zenuwachtig persoon'. En wie het woord nog niet kende, en het voor het eerst hoort, vat het onmiddellijk zo op. Ik geloof dat wij het verkeerd zouden

beoordelen wanneer we het beschouwden als possessieve samenstelling van het type *langoor, dikkop* e.d.

Op het terrein van de biologie zijn we ook met *splijtzwam* ‘bacterie die zich door splijting vermenigvuldigt’. Ik weet niet wie het woord eerst gebruikt heeft in de thans algemeen bekende zin: was het Abr. Kuyper? Misschien had die initiator van de biologische betekenis maar een halve herinnering. Zeker is het dat het woord thans voor ieder betekent ‘neiging tot splitsing in partijen’, en dat het wetenschappelijke *splijtzwam* daardoor onbruikbaar is geworden of ten hoogste tot schoolmeesterachtig purisme gedegradeerd.

Op een dergelijke wijze zal ook *vrijbuiter* wel gekomen zijn aan zijn jongere, en voor veel Nederlanders stellig enige betekenis: ‘iemand die zich vrij voelt van alle dwang van regels en voorschriften en conventie’.

Soms is de speelse springerigheid die tot zulke vormingen aanleiding geeft, op de daad te attraperen in pogingen die het niet tot algemene gangbaarheid hebben gebracht, zoals in het rijmpje *luilak-beddezak*. Het *WNT* vermeldt niet de betekenis die *beddezak* hier in aanloop al heeft. Een electrische bel, die een onaangenaam krakerig brommend geluid maakte, heb ik eens als een *knorhaan* horen betitelen. Of de spreker wist dat de knorhaan een vis is, weet ik niet; stellig wisten sommige hoorders het niet, maar juist die onbekendheid maakte het woord voor het doel geschikt.

Dat *knorhaan* bleef een creatie van het ogenblik. Iets meer carrière heeft het woord *gekkenhuis* gemaakt in de betekenis ‘iemand die gek doet, zich gek aanstelt’. Er is geen twijfel aan dat de drang naar het langere en daardoor expressievere woord ook hier in het spel is; wij moeten vooral niet denken aan een ‘betekenisontwikkeling’ van ‘gekkenverblijf’ tot ‘gek’, ongeveer op de wijze van het duitse *Frauenzimmer*. Maar *gekkenhuis* met gedevalueerd tweede lid heeft de oude samenstelling met volwaardig *-huis* niet verdrongen. Zo stel ik mij ook de gang van zaken voor bij het plattere, maar veel meer verbreide *schijthuis* ‘bangerd, schijterd’.

Dit zijn gevallen waar wij de strijd zien tussen het nieuwe, op het eerste lid verdichte woord, en het oude. Bij geen van de twee genoemde ziet het er naar uit of deze strijd ten gunste van het nieuwe zal worden beslist. Anders staat het met *slaapmuts*. Hoe meer het hiermee aangeduide hoofddeksel in onbruik raakte,

hoe meer onbetwist de heerschappij werd van *slaapmuts* ‘slaapkop, sufferd’.

Enigszins anders is het met *klikspaan*: de oorspronkelijke betekenis ‘kapspaan’ kon gemakkelijk teloorgaan, omdat *klikken* ‘verklappen’ is gaan betekenen. Zo associeert *klikspaan* zich aan dat nieuwe *klikken*. Hier is de overgang naar wat De Vooys ‘klank- en begripsassociaties’ noemt. Ook *lichtmis* in de jongere betekenis kan beter tot die groep worden gerekend, omdat een ander woord *licht* erin is gebracht dan het eerste lid van het oude *lichtmis*. Maar beide hebben met het *wildebras*-type nog duidelijk dit gemeen, dat het tweede lid semantisch waardeloos wordt.

Met *klikspaan* is *snaphaan* te vergelijken in zijn jongere betekenis ‘(vrijpostige) babbelaarster’ (niet in het *WNT*); alleen is *-haan* hier nog niet semantisch leeg te noemen: men denkt daarbij aan *haan(tje)* ‘vrijpostig, brutaal vrouwspersoon’. Zo zien we voor onze ogen *likkepot* hoe langer hoe meer gaan betekenen ‘iemand die (graag) likt, lekkerbek’, maar ook hier is *-pot* nog niet helemaal semantisch waardeloos: het wordt enigszins gesteund door andere woorden waarin *-pot* min of meer suffix is geworden, zoals *knorrepot, zanikpot, zeurpot*.

Aan sommige van de laatst aangehaalde voorbeelden zien we dat de grens niet altijd scherp te trekken is tussen het *wildebras*-type en wat De Vooys ‘betekenisverandering door klank- en begripsassociatie’ noemt, d.i. in hoofdzaak wat men vroeger graag ‘volksetymologie’ noemde. Zulke overgangsgevallen maken het echter niet overbodig, afzonderlijk de aandacht te vestigen op de semantische ‘wildebrassen’, die zich enerzijds niet laten schikken in de ordelijke schema's van ‘overdracht’ of ‘betekenisverruiming’, anderzijds ook met het volksetymologisch procédé een kenmerkend verschil vertonen. Er gebeurt hier niets dat op etymologiseren lijkt. Het eerste lid blijft in zijn gewone, als men wil etymologische, betekenis gehandhaafd, maar trekt de betekenis van het hele woord op zich samen. Daarbij wordt dan het tweede lid semantisch volkomen geabsorbeerd, maar toch blijft het aan het geheel van het woord onontbeerlijk als verzwarend sluitstuk bij het eerste lid: het heeft een onmiskenbare expressieve functie. En hierin onderscheiden de ‘verdichtingen’ van het type *wildebras* zich scherp van de verdichtingen bij ellips, die De Vooys in zijn meer aangehaalde *Inleiding*, § 22 bespreekt, zoals (druk)*pers*, *vloei*(papier) e.d., waarbij een deel van de samenstelling als overbodig komt te vervallen.

Den Haag.

C.B. VAN HAERINGEN.

Wat is een boer?

Ik wil in dit artikel twee dingen doen, die echter niet los van elkaar staan: ten eerste een oude, ten onrechte verwaarloosde, etymologie van het woord *boer*, die het laatst in 1903 door Jan te Winkel verdedigd is, weer naar voren halen, en ten tweede de beschouwingen over de betekenisontwikkeling van dit woord die Hellinga in 1938 in zijn dissertatie en daarna in 1941 nog eens uitvoeriger in het *Frysk Jierboek* gegeven heeft, corrigeren.

Waarschijnlijk is Franck er in zijn *Etym. Wdb.* van 1892 mee begonnen om in *boer* een leenwoord te zien uit de oostelijke dialekten waar de gm. *û* zijn oorspronkelijke klankwaarde behouden had. Als hij niet de eerste geweest is, die met deze opvatting voor de dag is gekomen, heeft hij er in ieder geval het nodige gezag aan verleend. Muller stelt zich in het *WNT* op hetzelfde standpunt als Franck, maar licht dit veel uitvoeriger toe en probeert ook de ontlening te verklaren: *boer* zou oorspronkelijk 'in smadelijken zin gebezigd (zijn), wellicht op dezelfde wijze als in later tijd de bewoners der noordoostelijke streken hier te lande *knoeten, poepen* enz. werden genoemd'. Te Winkel komt dan in 1903[1)] tegen deze ontleningshypothese op en grijpt terug op de opvatting die al bij Kiliaan te vinden is en die, blijkens citaten uit de literatuur, in de 16de eeuw gemeengoed was, nl. dat *boer* eigenlijk identiek is met *bouwer*, d.w.z. een oud, o.a. in het Ohd. overgeleverd, nomen agentis bij het ww. *bûwan* is. Te Winkel toont aan, dat Mullens mening als zou *boer* oorspronkelijk een minachtende klank gehad hebben onjuist is: juist de oudste 16de-eeuwse plaatsen tonen een gebruik van *boer* in zeer appreciërende zin. Hij vestigt er ook de aandacht op, dat het woord in de 16de eeuw niet alleen in Holland, maar ook in Brabant zeer gebruikelijk geweest moet zijn. Succes heeft Te Winkels beschouwing intussen niet gehad. Van Wijk maakt er in zijn *Etym. Wdb.* van 1912 al heel weinig omslag mee, maar verklaart de opvatting dat *boer* identiek zou zijn met *bouwer* kortweg voor onaannemelijk, 'o.a. wegens mnnl. *gheboer* = *ghebuur* "boer" en wegens mnd. ofri. *bûr* "id."'. Hij meent dat *boer* zich wel van uit noordelijke, Fries getinte dialekten verbreid zal hebben, maar licht niet nader toe, hoe hij zich deze ontlening voorstelt.

1) In *Album Kern* 171 vgg.

Dan komt Kloeke in 1926[1] met een heel nieuw gezichtspunt: *boer* is geen ontlening uit dialekten waar de gm. *û* regelmatig bewaard is gebleven, maar heeft een 'oudhollandse *oe*' die bij de normale ontwikkeling van *û* tot *uu* is achtergebleven. Als dit juist is, is men natuurlijk van de moeilijkheid af hoe de ontlening van *boer* te verklaren zou zijn. Van Haeringen neemt in zijn *Supplement* van 1936 de relict-hypothese echter niet over, maar houdt vast aan de ontlening, die hij hiermee tracht te motiveren dat *boer* 'tegenover *dorpman* en *huusman* een bepaalde, voorlopig niet nader te omschrijven, nuance van betekenis' zou hebben uitgedrukt. Hellinga daarentegen sluit zich in 1938 weer bij Kloeke aan zonder ander argument, voorzover ik zie, dan dat er voor ontlening zo weinig te zeggen is en dat het succes van het leenwoord *boer* wel opvallend groot zou zijn[2]. Aan de derde mogelijkheid: nòch relict, nòch ontlening, denkt blijkbaar niemand meer. Het vonnis van Van Wijk heeft wel een zeer afdoende effect gehad.

En toch, waren Van Wijks argumenten zo sterk? Dat mnl. *gheboer* komt voornamelijk voor bij enkele Brabantse schrijvers, die daarnaast ook *ghebuur* gebruiken. De betekenis is nergens ondubbelzinnig 'man die de akkerbouw als beroep uitoefent', maar men komt ook steeds met 'dorpeling, plattelander' uit. De bet. 'boer' staat dus volstrekt niet vast, noch voor *gheboer*, noch voor *ghebuur*. En hoe zou die *oe* bij Brabantse schrijvers op te vatten zijn? Het Brabants kende (en kent) de umlaut van gm. *ô*, maar de Brabanders volgen over het algemeen een Vlaamse schrijftraditie, waarbij die umlaut in het schrift niet tot uitdrukking kwam. Zij schreven dus vaak een *oe* waar zij een *uu* uitspraken. Hoe gemakkelijk konden zij zich dan niet eens vergissen en een *oe* schrijven, waar niet alleen volgens de Brabantse, maar ook volgens de Vlaamse uitspraak een *uu* moest staan! Naast *gebuur*, 'dorpeling', kende het Brabants, naar uit de 16de-eeuwse gegevens blijkt, ook het woord *boer*, 'akkerbouwer', en het feit dat dit woord bestond kan voor de Brabanders het besef versterkt hebben, dat de correcte vorm van *gebuur* eigenlijk *geboer* moest zijn. Op dezelfde wijze kunnen bv. *voeren*, het praet. van *varen*, en het Brabantse *vuren*, 'leiden', elkaars spelling en spellingsuitspraak hebben beïnvloed. De

1) In *N. Tg.* 20, 184 vgg.
2) *Opbouw* 142.

enige niet-Brabantse plaats met *gheboren*, ook in de zin van ‘dorpelingen’, is uit een zeer slecht overgeleverde tekst, waarin overigens steeds *ghebuer* wordt geschreven. Het Mnl. kan dus bezwaarlijk iets tegen de etymologie van Te Winkel bewijzen.

Het ofri. *bûr* dan? Dit komt inderdaad zowel in de zin van ‘deelgenoot aan de agrarische rechtsgemeenschap’ als in die van ‘akkerbouwer’ voor. Hellinga schrijft[1] dat hij voor de laatste bet. geen zekere plaatsen heeft kunnen vinden, maar die zullen er toch ongetwijfeld wel zijn. In een oorkonde van 1459 komt tenminste deze zin voor: ‘Ende Gherrit ende siin erwen den hoffhelp toe habben fan disse steed foerscrewen gheliick oders siin landsettan off hiraburen’[2]. Een ‘landzaat of huurboer’ is stellig een ‘akkerbouwer’, geen ‘buur’. Maar wat behoeft dit anders te betekenen dan dat in ofri. *bûr* de twee woorden *bûr* en *bûwer* zijn samengevallen? Men vergelijke de samenval van ohd. *gibûr* en *bûâri* in hd. *bauer*. Dat in het Ofri. een ontwikkeling van *ûwer* tot *ûr* heel goed mogelijk is, blijkt uit het fri. woord voor ‘stuiver’, dat in een oorkonde van 1465 nog *stuuer* (mv. *stuuers*)[3] geschreven wordt en bij Gijsbert Japiks als *stoer* (mv. *stoeren*) verschijnt (men lette ook op de nieuwe meervoudsvorm!). Uit het Ofri. kan men dus al evenmin een argument tegen Te Winkels etymologie halen.

Is er enerzijds niets steekhoudends tegen die etymologie in te brengen, anderzijds is er alles vóór te zeggen. Dat de benaming voor het oudste Nederlandse beroep een leenwoord zou zijn, is uiterst onwaarschijnlijk, maar dat *boer* een relict-*oe* zou hebben is in verband met het feit dat het woord in Vlaanderen en Brabant vanouds inheems is, ook vrijwel onmogelijk. In Holland is de *uu* voor gm. *û* stellig van het Frankische zuiden uit geïmporteerd en daar behoeft de klankwet dus niet noodzakelijk alle exemplaren van de *û* te hebben aangetast, maar in Vlaanderen en Brabant moet de palatalisatie van gm. *û* wel als een autochtoon verschijnsel worden beschouwd en hier zou een afwijking van de klankwet dus een heel speciale verklaring gaan eisen. Die verklaring is m.i. niet te geven. In de tijd toen de oude spontane palatalisatie optrad, waren er in Vlaanderen en Brabant nog geen steden en het is dus wel heel moeilijk een omstandigheid te bedenken

1) *Opbouw* 143.
2) Sipma, *Oudfriesche Oorkonden* 1, 100.
3) Sipma 1, 113.

waardoor de benaming voor de akkerbouwer uit de sfeer der vaste, welgeordende taal naar de gevoelssfeer zou hebben kunnen afzakken. Om dit aannemelijk te maken moet men niet met speculaties aan komen dragen, maar met parallelle gevallen.

Vóór Te Winkels etymologie pleit ook, dat in het hele Westnederlandse gebied waar *boer* en *buur* formeel uit elkaar worden gehouden, de betekenissen van deze woorden ook steeds duidelijk verschillend zijn, en wel in overeenstemming met hun etymologische herkomst. Als *boer* en *buur* doubletten van één woord waren, zou men toch wel eens *boer* in de zin van 'buur', en *buur* in de zin van 'boer' verwachten. Nog een omstandigheid die voor de oudheid en de 'geordendheid' van *boer* pleit en waarop tot dusver de aandacht nog niet is gevallen, is dat al in het oudste woordenboek waar *boer* wordt vermeld, de bewerking van Dasypodius door Antonius Schorus (ik raadpleegde de druk van 1542), verschillende afleidingen en samenstellingen erbij worden opgegeven. Ik noteer: 'Rusticus, Een boer. Rusticus, a, um, Boerachtich, grof, onuerstandich, onmanierlick. Rusticitas, Boerachticheyt... Rustice, Boerachtelick... Villa, Een meyers hof, hoeue, boerenhof. Villanus, Een meyer, boer. Villicor, ic ben een meyer, oft boer'. Een woord met zo'n gevolg is geen indringer van buiten of een aan lager wal geraakte dégénéré, maar moet van de oudste tijden af zijn plaats op de bodem hebben gehandhaafd, onwrikbaar als de boerenstand zelf!

Wat tenslotte de fonetische ontwikkeling van *bûwer* tot *boer* in het Westnederlands betreft, hiervoor heeft Te Winkel zelf al tal van argumenten bijeengebracht, die niet weerlegd zijn en waarnaar ik dus kan verwijzen. Dat een zoveel gebruikt nomen agentis zich van het werkwoord waarbij het is gevormd losmaakt, ligt voor de hand. Merkwaardig is intussen dat, blijkens de 16de-eeuwse getuigenissen, het taalgevoel zich het verband tussen de woorden *boer* en *bouwen*, die ieder hun eigen weg waren gegaan, toch bewust is gebleven. Dat kwam doordat de betekenissen zo dicht bij elkaar waren blijven liggen, dat een later gevormd nomen agentis *bouwer* als een synoniem van *boer* gevoeld kon worden. Synoniem natuurlijk altijd maar tot op zekere hoogte, want *bouwer* was een 'nieuw' woord en duidde dus ook een 'nieuw' begrip aan. In Noord-Holland, waar scherp onderscheid gemaakt wordt tussen een *boer* en een *bouwer*, is de eerste de 'oude boer', wiens bedrijf zich in de loop der laatste drie vier eeuwen geheel op veeteelt heeft gespecialiseerd, en de tweede

de ‘nieuwe boer’, die tegen de traditie in kostelijk weiland gaat scheuren tot bouwgrond en daarmee de verachting van alle rechtgeaarde *boeren* op zich laadt! In streken waar het gemengde bedrijf zich alle eeuwen door gehandhaafd heeft, kon een dergelijke tegenstelling tussen *boer* en *bouwer* uiteraard veel minder gemakkelijk opkomen en het is mij ook niet bekend, of ze daar wel ergens is ontstaan.

Ik ben hiermee al even op het terrein van de betekenisontwikkeling van het woord *boer* gekomen, dat ik nu meer systematisch wil gaan verkennen. Hellinga heeft hierover het licht van zijn speculatieve beschouwingen laten schijnen, boeiend en geestig als alles wat hij schrijft, maar, naar mijn idee, van de eerste tot de laatste zin volkomen ernaast. Zijn grootste fout is wel, dat hij aan de Middeleeuwse maatschappij, met name aan de samenleving op het platteland, een primitief karakter toekent. Hierdoor komt hij tot redeneringen als deze: ‘Wil men... *huskerl* in b.v. Awfri. Schulzenr. XL... “eigenlijk” de betekenis “rusticus” toekennen, of *man* in b.v. de Zesde Kest... “eigenlijk” als niet-juridisch beschouwen, dan dwingt men zich tevens om ook bij *bur / bura* “eigenlijk” aan “rusticus” te denken. Maar dan heeft men in alle drie gevallen ongelijk omdat men... aan woorden als *bur, husman* een bepaaldheid toekent, die zij in de primitieve, “subjectieve” geest nog niet bezaten. De waarde van deze Oudfriese woorden behoort nog tot een praerationele belevingswereld, tot een taalwereld, die open gelegd wordt door de studie der kindertaal..., der niet-europese, zg. primitieve talen’[1]. Bij deze vreemde speculaties herinnert men zich, dat het juist Hellinga is die met voorliefde de stelling van W. Schmidt citeert: ‘First the facts and all the facts and then the theory’[2]. Iedereen bij wiens wetenschappelijk werk de fantasie een zekere rol speelt, doet natuurlijk het tegenovergestelde en begint met een idee, dat hij vervolgens confronteert met de feiten. Bij Hellinga overheerst het idee de feiten echter zo zeer, dat hij blijkbaar de behoefte is gaan voelen om zich met nadruk te vermommen. De algemene ‘theory’ waarmee hij alle hem bekende ‘facts’ pleegt te bestuiven, is dat de taal in de Middeleeuwen nog grotendeels in de sfeer der onvastheid leefde en nog niet aan een

1) *Frysk Jierboek* 1941, 25.
2) Zie *Onze Taaltuin* 10, 169.

gesloten systeem toe was, dat de humanistische ratio van de 16de en volgende eeuwen pas enige orde is beginnen te scheppen in deze (schijnbare) chaos van eindeloze variabiliteit en dat ten slotte onder de invloed van het moderne denken de taal uitgegroeid is tot een objectief systeem 'où tout se tient'. Blijkbaar uitgaande van de orthografische onhandigheid en onstandvastigheid van vele Middeleeuwse schrijvers, de dialektische heterogeniteit van hun schrijftaal en de dikwijls nog wat waggelende gang van hun zinnen, is hij tot zeer algemene conclusies gekomen, die hij ook toepast op bv. het phonologisch en semasiologisch systeem der Middeleeuwse talen. Dit nu is m.i. een formidabele vergissing. Natuurlijk kende de Middeleeuwse taal een sfeer van onvastheid, maar náást een sfeer van vaste orde, dus precies als elke moderne taal: daarvan kan zij alleen gradueel, niet essentiëel verschild hebben. Het kan stellig de moeite waard zijn na te gaan in welk opzicht de overgeleverde Middeleeuwse taalmonumenten sporen vertonen van invloed der onvaste taalsfeer, meer of andere sporen dan bv. de moderne schrijftaal, maar met generalisaties en wijsheid over Afrikaanse negertalen schiet men hierbij niets op. Dat de woorden waarmee de plaats van de Middeleeuwse landbouwer in zijn wereld werd afgemeten, tot de onvaste taalsfeer zouden behoord hebben, is, ik zinspeelde er hierboven al even op naar aanleiding van het woord *boer*, praktisch uitgesloten. Als íemand zijn plaats in de wereld haarfijn kent, dan zeker de boer, en dat geldt van de Oudgermaanse, de Middeleeuwse en de moderne boer. Dus geen 'differentiatie' en 'fixatie' van vage begrippen en woorden uit een wereld van praerationele beleving, maar een vaste orde van rechten, en vooral van plichten, die ieder zeer nauwkeurig hun uitdrukking vinden in een bepaald woord. Een boer is ten opzichte van zijn werk en de mensen van zijn omgeving (zijn verhouding tot God laat ik hierbuiten) meestal zeer rationalistisch en hij is dat waarachtig niet geworden onder invloed van het moderne denken!

Dus: wat is een boer? Allereerst: vakman, bebouwer van de grond, *boer*. Deze benaming van zijn beroep, waardoor hij onderscheiden wordt van bv. de smid, de koopman, de visser, heeft zich door alle tijden heen gehandhaafd. Heel begrijpelijk, want het beroep is ook door alle tijden heen precies gelijk gebleven. Dat het vooral in de Middeleeuwen zo weinig in geschrifte voorkomt (ik ken maar één plaats, van 1437), vindt zijn oorzaak in de voorkeur die blijkbaar altijd bestaan heeft voor min of meer

literaire benamingen. Als Junius in 1567 het latijnse woord *agricola* in het Nederlands zal weergeven, komt hij eerst aandragen met ‘een lantman, ackerman, teelman’ en dan pas met ‘boer’. Naar buiten optredend duidt de boer zich graag aan met het schrijftaalwoord *landbouwer* of met een van zijn andere benamingen, niet met zijn eigenlijke beroepsnaam, ofschoon hij die naar binnen, tegenover zijn dorpsgenoten en zijn personeel, wel degelijk hoog houdt.

Dan is de boer deelgenoot aan een gemeenschap van rechten en plichten, *gebuur* of, meer noordelijk, *buur*. De *buren*plichten zijn lang levend gebleven in de plattelandssamenleving. Pas in de laatste tijd beginnen ze minder streng te worden nageleefd en daarmee verliest *buur* ook iets van zijn scherpbelijnde betekenis. De gezamenlijke deelgenoten aan de gemeenschap vormden de *buren*, in het noorden de benaming voor een dorp. Iemand die zich als nieuweling in die gemeenschap vestigde was een *nijboer* (*nij* en *boer* wijzen door hun vorm beide op het oosten of noorden); vgl. duits *neugebauer*.

Vervolgens behoort de boer tot een stand: als hij niet door zijn geboorte tot de edelen of welgeborenen behoorde, was hij als vrij bezitter van een huis *huisman*. Onder deze standsbenaming trad hij graag naar buiten op en *huisman* is dan ook nooit, als *boer*, een scheldnaam in de mond der stedelingen geworden. Ze mist echter, gebonden als ze in wezen is aan een vergankelijk standsbesef, de onvergankelijkheid van de beroepsnaam *boer* en klinkt nu, zo ze al niet geheel verouderd moet heten, zeer ouderwets.

Als de steden opkomen, wordt de boer een *dorper*. Dit woord staat dus tegenover *poorter* en *burger* en is het typische woord om de boer als plattelandsbewoner aan te duiden. *Dorper* werd al gauw een scheldnaam en zijn functie werd toen tendele overgenomen door de beroepsnaam *boer*. Daarmee werd echter ook *burger* (dat *poorter* vrijwel had verdrongen) in de beroepssfeer getrokken en *burger* werd zoveel als de neringdoende, de man die niet van de akkerbouw leefde. Voor de tegenstelling stad-platteland was dus een nieuw stel namen nodig. Het werden *steeman* en *buitenman* (vooral ook in het meervoud *steelui* en *buitenlui*). In de 19de eeuw is *steeman* opgevolgd door *stadsmens* en *buitenman* tendele door *plattelander*. De begrippen *buitenman* en *plattelander* duiden veel meer aan dan alleen de boeren: een tuinder is geen boer maar wel een *plattelander*, een *buitenman* is niet alleen de boer wanneer hij naar de stad komt, maar ook bv. de plattelandsdokter. De benamingen *dorpeling* en *stedeling*,

die moderniseringen van *dorper* en *poorter* hadden kunnen zijn, hebben het nooit verder gebracht dan de schrijftaal.

Tenslotte is er nog de verhouding van de boer tot de grond die hij bebouwt. Die grond kan van hemzelf zijn of kan een ander tot eigenaar hebben. De landbouwer die op eigen grond zit, heeft geen bijzondere benaming nodig, wel degene die bepaalde verplichtingen heeft tegenover een landheer, en die benaming zal verschillen naarmate de verplichtingen verschillen. Er is op dit gebied dus nogal wat variatie. Sommige benamingen sterven ook uit, als een bepaalde vorm van verplichtingen in onbruik raakt. Het in het Mnl. heel gewone *landzaat* is bv. uitgestorven, terwijl het eveneens oude woord *meier* alleen nog maar in een speciale verbinding gebruikt wordt. Daarentegen hebben *pachter* en het Friese *hierboer* zich de eeuwen door gehandhaafd. De verhouding tot de grondeigenaar overheerst het leven van de niet-eigenerfde boer echter meestal niet: dat hij akkerbouwer, *boer* is, is in het dagelijkse leven veel belangrijker dan dat de grond die hij bebouwt niet zijn eigendom is, en de benaming waarin zijn verhouding tot de grond wordt uitgedrukt, zal zijn beroepsnaam dus niet gauw kunnen verdringen. In streken met veel grootgrondbezit zullen *boer* en bv. *meier* wel zowat synoniemen kunnen worden (zie hierboven het citaat uit Dasypodius).

Als algemene trek kunnen we opmerken dat de oorspronkelijke beroepsnaam *boer* de neiging heeft om ook de aanduiding van de andere functies aan zich te trekken: *boer* is niet-stedeling (‘boeren en burgers’), pachter (‘mijn boeren’, zal een landheer zeggen), ja zelfs uitdrukking van een (sterk vervaagd) standsbesef (‘de boerenstand’). *Boer* ontwikkelt zich dus van het bijzondere naar het meer algemene, maar zonder dat de oorspronkelijke bijzondere betekenis verloren gaat.

Een merkwaardige, en naar ik meen typisch-Hollandse, ontwikkeling van *boer* is die tot de bet. ‘man die van buiten naar de stad komt om daar zijn waren te verkopen’. Men kan hier natuurlijk een toevallige uitbreiding van de bet. ‘niet-stedeling’ in zien en zeggen dat de stadsmensen samenstellingen als *visboer* en *turfboer* vormden zonder zich er rekenschap van te geven of de verkopers van vis en turf wel in de eigenlijke zin *boeren* konden heten[1)]. Maar als wij ons in het

1) Bij *melk-, boter-, kaas-, eier-* en *groenteboer* kan dit geen vraag zijn, omdat de ‘boerse’ afkomst nog voor ieder duidelijk is. Deze behoeven hier daarom niet verder besproken te worden.

bestaan van de Hollandse boer gedurende de Middeleeuwen en later gaan verdiepen, wordt het ons duidelijk dat de benamingen *visboer* en *turfboer* hun ontstaan niet te danken hebben aan stedelijke bijziendheid, maar aan de reële situatie op het Hollandse platteland. De voornaamste bron voor onze kennis van het leven der Hollandse boeren omstreeks 1500 zijn de Enqueste van 1494 en de Informacie van 1514. Hieruit leren wij dat van een bloeiende veeteelt zoals die later, bij een verbeterde waterstaatkundige toestand, hier bestond, toen nog geen sprake was. Holland was toen een land van kleine, armelijke boerenbedrijfjes en de boeren moesten door allerlei bijverdiensten proberen hun welvaart wat te vergroten. Vele boeren verhuurden zich als zeeman en lieten hun keuterboerderijtjes aan hun vrouwen over[1)]. Anderen sponnen wol voor de stedelijke lakenweverijen. Maar de belangrijkste nevenbedrijven van de boeren waren toch wel het vissen en het turfgraven. De boeren, zoals de stedelingen ze leerden kennen, waren dus inderdaad *visboeren* en *turfboeren*. Ik kies een paar plaatsjes uit de onmiddellijke omgeving van Amsterdam: Diemen geeft in 1514 op dat zijn inwoners leven van koyen, visschen en vogelen, Amsterveen van ‘turf te delven ende weynig koyen te houden’, Ouderkerk c.a. van ‘koyen, arbeyden om dachuyeren, visschen ende vogelen’. Dit waren dus de boeren die de Amsterdammers te zien kregen. Op bijgaande kaartjes heb ik de plaatsen aangegeven waar volgens de genoemde bronnen de bevolking zich behalve met het boerenbedrijf ook met vissen of turfgraven bezighield. Moeten wij met deze voor ogen ons er nog over verwonderen, dat de eerste Hollandse *boer* die wij, in 1437, in een tekst zien verschijnen een *turfboer*

1) Op het eiland Terschelling (en waarschijnlijk ook wel op de andere waddeneilanden) heersen nog heden ten dage dergelijke toestanden, zoals daar ook andere gewoonten die vroeger in heel Holland algemeen waren nog zijn blijven voortleven (bv. het gebruik van mest als brandstof). Het eiland is te arm om aan zijn hele bevolking een normaal boerenbestaan te bieden. Veel van de flinkste jongens worden stuurman en verder is de combinatie zeeman-boer er heel gewoon, doordat de boerenzoons alvorens zich definitief op een bedrijf te vestigen dikwijls eerst een aantal jaren gaan varen om wat bedrijfskapitaal bij elkaar te verdienen. De positie van de vrouw in het boerenbedrijf wordt daardoor ook belangrijker dan elders en het leven krijgt zekere matriarchale trekken. Zo ongeveer zal de situatie in Holland boven het IJ in vroeger eeuwen wel vrij algemeen geweest zijn.

(zie Verdam i.v.) is? Halma beschouwt in 1710 een *turfboer* ook nog tenvolle als *boer*: ‘Turfboer... Tourbier, païsan qui fait, ou qui vend des tourbes’. De positie van de *visboeren* in Amsterdam kan men aardig leren kennen uit de Handvesten van die stad,

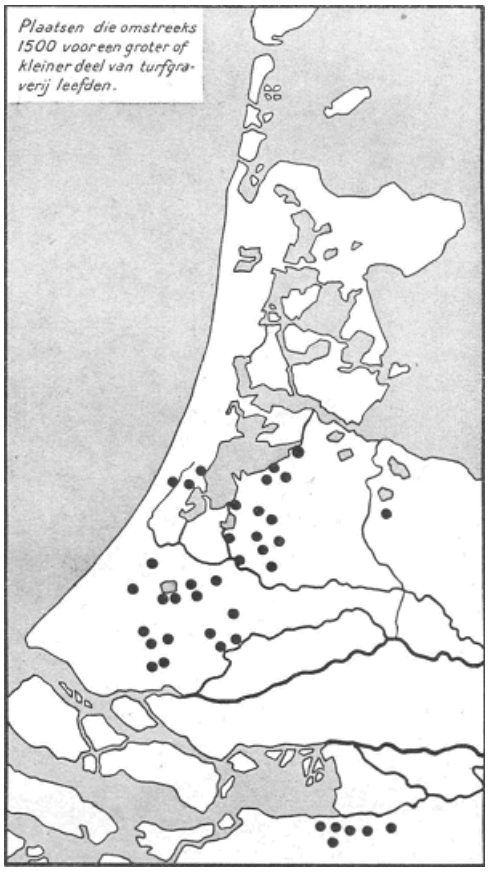

bv. deze plaats uit 1675: ‘Alsoo myne Heeren van den Geregte by goeder hant onderrigt sijn, dat de Boeren, met Bot en Spiering hier te Markt komende, tegens haar Ed. Agtb. meening in praktijk hebben gebragt, van met haar Schuytjens de Vissers die aankomen met haar Bot en Spiering om deselve aan de Markt te brengen en by Schot en Lot aan de Vis-wyven te verkoopen, tegen te varen

en daarmede als eygen gevangen vis te Markten, frustrerende alsoo de Vis-wyven van dezelve te kunnen koopen,....' In een verordening van 1723 vind ik de samenstelling *visboeren* voor het eerst en wordt ook van een afzonderlijke 'kleyne Boere-Vismarkt'

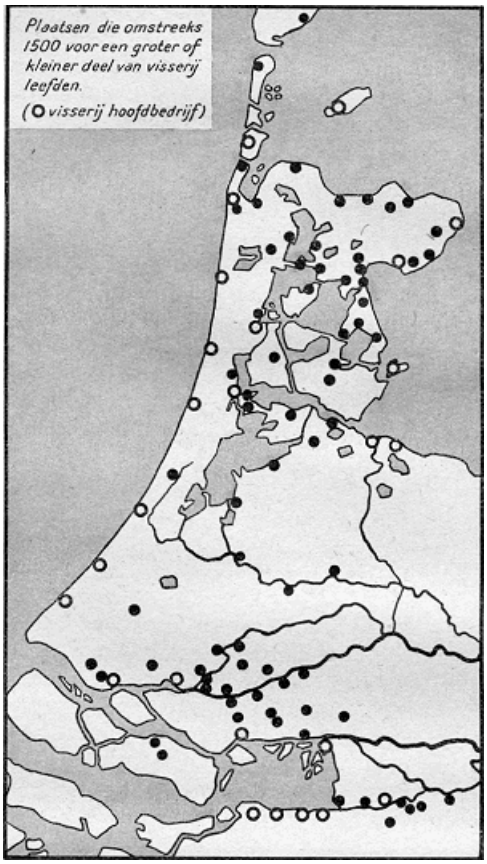

gesproken. Naast *visboer* komt in 1725 ook *botboer* voor. Wanneer wij op 't ogenblik iedere visventer een *visboer* noemen, blijkt daar dus uit dat de boeren, al mogen de vissers hen in later tijd van de vismarkt hebben verdrongen, hun terrein 'in naam' toch behouden hebben!

Over de betekenisontwikkeling van -*boer* in later tijd kan ik

kort zijn. Ik wil slechts nog opmerken, dat -*boer* m.i. niet zo maar 'venter' is gaan betekenen, maar dat de verdere toepassingen zich aansluiten bij samenstellingen waarin het tweede lid nog wel echt 'boer' heeft betekend. *Kolenboer* bv. is stellig een 'uitbreiding' van *turfboer*, terwijl de *olieboer* ook in een zeer aanverwante branche werkt. Hiertegenover staan de 'boeren' die iets ophalen, nl. de *as-, vullis-* en *voddenboer*, wier namen wellicht naar analogie van *schillenboer* zullen zijn gevormd. De eerste *schillenboeren* waren ook echte boeren, die de schillen voor hun eigen koeien en varkens inzamelden.

Wat is een boer? heb ik gevraagd. En ik kan nu samenvattend antwoorden: voor wie de 'facts' laat spreken en zich niet met negertalen afgeeft is de boer in iedere tijd en in iedere situatie een concreet-belijnd wezen. Weliswaar heeft hij in de strijd om het bestaan van alles moeten aanpakken, zodat zijn naam tenslotte kon overgaan op visventers en kolenhandelaars, maar hij is toch ook door alle tijden heen zozeer zichzelf gebleven, dat zijn naam voor wie luisteren kan nog altijd de klank van zijn 'roeping' bewaart: 'God nam de mens, en zette hem in de hof van Eden, om die te bóuwen'[1].

Oegstgeest.

K. HEEROMA.

Enjambement in Middelnederlandse verzen.

In het enjambement treedt het karakter van iemands dichterschap dikwijls duidelijker dan waar ook aan het licht. Aangezien de menselijke geest de neiging heeft de woorden te ordenen volgens een eenmaal aangenomen rhythme en wel zo, dat de zin (hoofd- of bijzin) de lengte van een vers, een bepaalde rhythmische periode, krijgt, moet er in het enjambement een strijd bestaan tussen de eisen van de gedachte die zich vrij wil uiten, en de dwingende kracht van het rhythme. De ene dichter nu zal het, meer of minder onbewust, vermijden, een tweede zal het juist zoeken maar hier altijd iets weerbarstigs tonen, een derde weet echter in de zweving van het ene vers naar het andere een geheel eigen bekoring aan zijn woorden te geven. In moderne poëzie kan men er velerlei vormen van vinden, maar ook Middel-

1) Gen. 2 vs. 15.

nederlandse dichters tonen soms opmerkelijke verschillen, wat ik hier gaarne aan een paar voorbeelden wil duidelijk maken.

Op grond van het bovenstaande zou men het enjambement eerder bij het eerste vers van een rijmpaar (hier voortaan enjambement aa genoemd) verwachten dan bij het tweede (enjambement ab), omdat in het laatste geval de klinkende rijmklank de rhythmische periode van het vers een nadrukkelijke afsluiting geeft, waardoor de zin sterker binnen de bepaalde lengte gehouden wordt, terwijl er bij het eerste vers van rijm eigenlijk nog geen sprake is. Ik heb dit bij een vrij groot aantal dichters nagegaan en vond in overeenstemming met mijn verwachting een overwegen van het enjambement aa. Bij sommige dichters vindt men echter een grotere frequentie van het enjambement ab, wat uit een bepaalde dichterlijke habitus kan voortkomen[1)], maar ook opzet kan zijn. In onze abele spelen en enkele andere stukken, door Leendertz in zijn 'Middelnederlandsche Dramatische Poëzie' uitgegeven, is die opzet dunkt me niet te miskennen. Men hoeft maar een paar bladzijden hier en daar te lezen om dit te merken. Wil men een paar cijfers: in de eerste 405 verzen van *Esmoreit* vond ik 45 keer het enjambement ab tegen slechts 5 keer aa[2)], wat een geheel uitzonderlijke verhouding is.

Wat was de bedoeling van deze verstechniek? Ik voor mij denk aan het volgende. Bij een vlotte, natuurlijke voordracht kan bij de hoorder het gevoel voor het vers als eenheid verzwakt worden en stellig zal dit gebeuren bij het enjambement aa. Wegens de nadrukkelijke afsluiting door het rijm is dit gevaar veel minder groot bij het enjambement ab en daarom is het begrijpelijk, dat men dit laatste wèl, het eerste echter niet toelaatbaar vond.

Opmerkelijk, maar in verband met het bovenstaande wel niet anders mogelijk, is, dat de volzinnen in deze spelen met slechts weinig uitzonderingen bij een berijmd vers eindigen. Ook wanneer er geen andere redenen voor aanwezig waren, moest hier weer de bekende versverdeling uit ontstaan, waarbij de ene spreker zijn woorden eindigt met het eerste vers van een rijmpaar en de volgende begint met het tweede. Deze verdeling bleek voordelen

1) Zo b.v. in de Mei van Gorter. Vgl. hiervoor ook mijn *Het vers van Hooft*, blz. 158/60.
2) Ik nam hier alleen de gevallen van duidelijk enjambement, d.w.z. die verzen, waar op het eind in gewone zegswijze geen rust zou komen.

te hebben: de tegenspeler werd het invallen gemakkelijk gemaakt doordat hem het antwoord min of meer in de mond werd gelegd; misschien ook voelde men dat in de dialogen de spanning voor de hoorder toenam in het telkens verwachten van het rijmwoord. Daardoor - zo kan men het zich tenminste voorstellen - kon deze eigenaardigheid in het rederijkersdrama en tot zelfs bij Hooft[1] voortduren, hoewel de eigenlijke oorzaak verdwenen was. Want bij de rederijkers vindt men herhaaldelijk het enjambement aa, evenals het zinseinde bij het rijmende vers, terwijl een spreker toch meestal ophoudt bij het berijmde vers of midden in het volgende[2], zodat het rijm voor het antwoord overblijft.

Waarom hebben de rederijkers nu de ene helft van deze rijmtechniek wel, de andere helft niet overgenomen? Men kan daarvoor in de eerste plaats denken aan de grote menigvuldigheid der rijmen, waardoor het verseinde vrij regelmatig duidelijker gemarkeerd werd. In de tweede plaats denk ik aan een groot verschil in voordracht. De behandeling van het enjambement in de abele spelen wees m.i. op een voordracht, die de natuurlijke spreektoon zoveel mogelijk benaderde. In het ernstige rederijkersdrama is dit echter ten enen male onmogelijk. Ik heb me dikwijls afgevraagd, hoe de verzen in deze spelen gezegd moeten worden, en vond na allerlei proberen, hoezeer ze winnen door een ingehouden, enigszins pathetische declamatie. Maar als dat zo is, dan bestaat er ook geen gevaar dat de verzen vervloeien: èn door de menigvuldigheid der rijmen èn door de bepaalde voordracht treedt het verseinde zo duidelijk in het bewustzijn, dat de rederijkers zich het enjambement ook bij berijmde verzen konden veroorloven.

Hoe was nu de behandeling van het enjambement in andere Middelnederlandse poëzie? Voor zover ik heb nagegaan vindt men er nergens een verhouding als in de abele spelen. Willem van Hillegaersberch komt er nog het dichtste bij met een verhouding van ruim driekeer het enjambement ab tegen één keer aa. Hij schreef in dezelfde tijd als de abele spelen ontstonden en kan met schrijvers en spelers contact gehad hebben. Maar meestal overweegt het enjambement aa. Voor de *Karel ende Elegast*, die in dit opzicht ongeveer het gemiddelde vertegen-

1) Vgl. *Het vers van Hooft*, blz. 181/2.
2) Dikwijls met als laatste woord een, dat zowel op de voorgaande regel rijmt als op het rijmwoord van het vers, waarvan het zelf een deel uitmaakt.

woordigt, vond ik in de eerste 202 verzen 16 keer het enjambement aa tegen 12 keer ab (verhouding ab : aa = 0,75); in de vss. 500-700 : 17 × aa tegen 14 × ab (verhouding ab : aa = 0,82). Men ziet: de verhouding van beide delen is vrij constant, wat ik ook bijna overal elders vond; al zijn de verschillen wel eens groter, meestal ontlopen de verhoudingen elkaar bij een en dezelfde dichter niet veel, wanneer men stukken van ongeveer 200 verzen telt.
Daarom valt het bijzonder op, wanneer die verschillen wel aanzienlijk zijn. Het treft toevallig dat we dit vinden in twee werken, waarbij er een kwestie bestaat aangaande het auteurschap van twee dichters en wel de *Ferguut* en de *Reinaert*. Ik telde hier op verschillende plaatsen telkens 200 verzen en kreeg daarbij de volgende uitkomsten:

	getelde verzen	**enjambement aa**	**enjambement ab**	**verhouding ab : aa**
Reinaert	1-202	7	26	3,71
	1000-1201	9	26	2,89
	2000-2200	16	20	1,25
	2979-3180	16	28	1,75
Ferguut	1-202	19	23	1,21
	1141-1340	14	18	1,25
	2393-2592	12	16	1,33
	2601-2800	7	26	3,71
	4001-4200	10	24	2,40
	5001-5201	6	15	2,50

In beide werken vinden we een overwegen van het enjambement ab, maar de verhoudingen zijn voor het eerste en het tweede deel wel zeer verschillend. Voor de *Reinaert* is de strijd over de werkzaamheid van twee auteurs nog niet tot een einde gekomen. Me dunkt, in bovenstaand tabelletje vinden we een nieuw argument voor de stelling, dat er twee auteurs aan gewerkt hebben.

Verwijs heeft indertijd in zijn uitgave van de *Ferguut* betoogd, dat dit werk door twee auteurs zou zijn geschreven en dat de scheiding tussen het werk van de eerste dichter en dat van de tweede bij vs. 2592 zou liggen. Verdam en Overdiep hebben in de latere uitgaven geoordeeld, dat zijn gegevens niet voldoende

waren. Zonder te beweren dat Verwijs nu meteen gelijk krijgt, meen ik toch dat het aanmerkelijk groter verhoudingsgetal na vs. 2592 een krachtig argument voor zijn stelling betekent.

Niet alleen voor de verstechniek, ook voor de grammatica is de onderscheiding van het enjambement aa en ab van belang, omdat in het laatste geval gemakkelijk een geïnverteerde zinsvorm ontstaat. Daar staat het rijmwoord immers nogal voor in de zin en wanneer men hier een bepaald woord móét plaatsen, zal dat dikwijls niet anders kunnen dan door een zekere ‘aanloop’ te vormen, waardoor subject en verbum finitum van plaats verwisselen. Bij het enjambement aa staat het rijmwoord evenwel achteraan, waar de structuur van de zin minder gevoelig is voor een gewijzigde woordschikking. Het zou hier te veel ruimte vergen dit met voorbeelden aan te tonen, maar op één ding wil ik toch gaarne wijzen. Professor Overdiep heeft in zijn rijk gedocumenteerde inleiding tot de *Ferguut* opgemerkt, dat de voorkeur voor zinnen met aanloop in dit werk ongeveer overeenkomt met die in andere Middelnederlandse gedichten. Hij vergeleek daarvoor de *Walewein* en de *Moriaen*, maar nu wil helaas het toeval dat deze werken evenals de *Reinaert* en de *Ferguut* een uitzonderingspositie innemen door een overwicht van het enjambement ab, zij het ook slechts weinig bij de *Moriaen*. Het zou dus toch wel mogelijk zijn, dat de voorkeur voor zinnen met aanloop in de *Ferguut* boven het gemiddelde ligt. Hierop kan ook het feit wijzen, dat van de vijf voorbeelden van bijzonder zware aanloop die Overdiep geeft, er vier het enjambement ab hebben tegen slechts één aa. Aan dit rijtje voegt hij nog toe een aanloop, door een bijzin geïsoleerd, en twee waar de aanloop rhythmisch geïsoleerd is; telkens vindt men hier het enjambement ab (blz. LXXXII-LXXXIII).

Hoe dit ook zij, men ziet dat het enjambement een belangrijk element in de Middelnederlandse verstechniek en zinsbouw was. Sommige dichters is dit niet ontgaan; ze hebben het in bepaalde gevallen welbewust vermeden. Bij anderen, voor wie het verschil tussen het enjambement aa en ab onopgemerkt bleef, bleek de ongelijke behandeling er van toch zeer karakteristiek voor hun werk.

Den Haag.

G. KAZEMIER.

Doubletten.

In een zeer lezenswaardig artikel over ‘De wordingsgeschiedenis van de phonemen van het Nederlandsch beschaafd’ (Onze Taaltuin X, blz. 169-91) behandelt W. Gs. Hellinga o.a. ook de kwestie der doubletten. Dit probleem speelde reeds een belangrijke rol in H.'s ‘Opbouw’ en ik heb daarom gemeend er in mijn bespreking van dat boek enige opmerkingen over te moeten maken om uitdrukking te geven aan mijn twijfel. De heer H. blijkt echter vast te houden aan zijn oorspronkelijke mening, waarvoor hij sindsdien nog meer ondubbelzinnige bewijzen meent te hebben gevonden: ‘En het mag nog wel eens nadrukkelijk gezegd worden: dit alles is een kwestie van w a a r n e m e n , hiervoor is nauwelijks interpretatie (méér dan aandachtig lezen) noodig; de Spraakkonstenaren zelf vertellen het ons met een duidelijkheid, een vanzelfsprekendheid, die niets te wenschen overlaat. Mij is het niet gelukt eenig argument tegen hen te vinden en nimmer ook hoorde ik een philoloog hun mededeelingen afwijzen op grond van een analyse van hun woorden’.

Nu heb ik indertijd alle boekjes van spraakkonstenaren doorgewerkt die ik machtig kon worden, maar ik zou er zo à l'improviste niet zo heel veel kunnen noemen waarvan de mededelingen omtrent het levend Nederlands - ik bedoel speciaal het van de ‘schrijftaal’ afwijkende - uitmunten door een duidelijkheid ‘die niets te wensen overlaat’. Voor den allerbesten, Montanus (één der weinige wetenschappelijke waarnemers in moderne zin) is een eigen commentator (Verschuur) nodig geweest. De dii minores brengen ons vaak juist door simplistische, onderling onverenigbare, beweringen in de war. De heer H. overschat trouwens m.i. niet alleen de spraakkonstenaren maar ook het aantal filologen dat zich met hen heeft opgehouden. Het is waarlijk niet zo groot, dat men hier een ‘wie zwijgt stemt toe’ mag toepassen. De geringe belangstelling voor de spraakkonstenaren is zeker te betreuren omdat men in hun boekjes soms verrassende vondsten kan doen. Maar anderzijds spanne men zijn verwachtingen niet te hoog: de meeste dezer auteurs zijn aartsnaschrijvers die meestal niet uitmunten door originaliteit. Dit is niet te verwonderen wanneer we zien dat zelfs een figuur als Erasmus nog blijk geeft van een verbijsterend wanbegrip ten aanzien van de gesproken taal. Als H. de naam van den groten

humanist dan ook koppelt aan een fase die hij als de ‘functioneelaesthetische’ bestempelt (blz. 183), ontleent hij dit niet aan E.'s taalwaarnemingen maar aan een persoonlijke 20ste-eeuwse visie op de geestesgeschiedenis van de 15de en 16de eeuw; met het weinige dat Erasmus over onze moedertaal zegt is niets aan te vangen. Berust trouwens niet al onze wetenschap van oudere taalfasen op reconstructie en interpretatie ('t zij van de spelling, het rijm of de schaarse aantekeningen van grammaticale of fonetische aard)? Is het niet zo, dat men exacte w a a r n e m i n g e n alleen kan verrichten op de levende taal?

Komen er in het Nederlands of zijn dialecten ‘echte’ doubletten voor? De heer H. kan ze in het huidige Nederlands blijkbaar niet aantonen: ‘Welnu, opnieuw kunnen wij reeds in de achttiende eeuw iets waarnemen, dat opvallend afwijkt van het ons vertrouwd eigene; ja dat zoozeer afwijkt, dat het in flagrante tegenspraak is met onze phonologische principes, en erger nog: dat het strijdt tegen ons taalgevoel, - zoodat wij in eerste instantie geneigd zijn er niet aan te gelooven’. Die twijfel, mag ik eraan toevoegen, is te meer op zijn plaats, daar we hier te doen hebben met getuigenissen van achttiende-eeuwers. Er is na de middeleeuwen geen tijdperk, waaromtrent wij, wat de levende taal betreft, slechter zijn ingelicht, dan juist de achttiende eeuw. Men had toen voornamelijk belangstelling voor de genormaliseerde schrijftaal en ook de algemene geesteshouding was niet bevorderlijk voor een appreciatie van de levende taal.

In zijn betoog over doubletten bedient H. zich van de term ‘dubbelfonemen’, die een nadere bespreking vereist. Dat men bij de expressie van sommige fonemen van een zekere ‘dubbelheid’ kan spreken, wil ik niet geheel ontkennen. Zo hebben de *ee* en de *oo* bij veel Hollanders inderdaad een dubbel aangezicht. Bij een en dezelfde persoon meent men nu eens een (betrekkelijk) zuivere *ee* te horen, dan weer een *ei*. Evenzo kan de *oo* bij denzelfden spreker soms het akoustisch effect van *oo* hebben, soms van *ou*. Ik meen echter, dat men hier niet van een dubbel karakter der fonemen zelf mag spreken, maar dat hier eenvoudig sprake is van een normale amplitude waarbinnen de realisatie van het foneem zich beweegt. Theoretisch is die amplitude bij alle foneem-uitingen aanwezig, maar bij het ene valt zij meer op dan bij het andere. Zo beweegt zich ook de *ei* in sommige milieus tussen *ei/ai* (bij hyperbeschaafden tussen *ei/ee*). Weinig amplitude schijnen de *ie* en *oe* te hebben. Zonder

experimenteel onderzoek valt dat niet met zekerheid te zeggen omdat ons oor hier waarschijnlijk niet betrouwbaar is. Dat het juist ten aanzien van de *ee/ei-, oo/ou-* en *ei/ai*-verschillen zo bizonder fijn is, is ongetwijfeld een gevolg van de antithese die er bestaat tussen een beschaafde *ee, oo, ei* enerzijds en een niet als beschaafd erkende *ei, ou, ai* anderzijds (bij *ie* en *oe* kent men een dergelijke antithese in Holland nauwelijks). B i n n e n d e g r e n z e n v a n h e t m i l i e u blijft echter de plaats van ieder foneem ondanks de elastische grenzen van zijn akoustische expressie toch duidelijk gefixeerd. Vergissingen zijn slechts denkbaar wanneer twee milieus op elkaar botsen. Ik moge dit toelichten met een eenvoudig voorbeeld ontleend aan twee eigennamen[1]. Door een toevallige samenloop van omstandigheden waren in mijn tegenwoordige verblijfplaats twee personen het onderwerp van gesprek; de ene heette *Boot*, de andere *Baud*. De namen gaven in de kleine kring waar ik mijn maaltijden gebruikte generlei aanleiding tot verwarring. Toen zich echter een Amsterdammer bij ons voegde bleek herhaaldelijk dat onze *Baud* door hem als *Boot* werd geïnterpreteerd terwijl wij bij den Amsterdammer *Baud* (gespr. met *ou*) meenden te horen als hij het in werkelijkheid over *Boot* had. Dergelijke misverstanden kunnen binnen het eigen milieu niet ontstaan, omdat de *ou* (*au*) door sprekers van een ‘monoftongische’ *oo* volkomen duidelijk gedistancieerd wordt van de *oo*, terwijl vele Amsterdammers er naast hun *ou* (voor *oo*) een geprononceerde *aau* op na houden ter aanduiding van de klank die in geschrifte met *ou* (*au*) wordt weergegeven. Door een feit als dit komt weer eens duidelijk het principiële verschil aan het licht tussen het foneem en zijn fonetische realisatie. D e z e l f d e *ou* (fonetisch gesproken) doet in het ene milieu dienst als ‘signaal’ voor *oo*, in het andere voor *ou* (*au*)[2]. Sterker nog: d e z e l f d e [3] *ou* kan in het ene milieu een

1) Voor waarnemingen van deze aard lenen eigennamen zich beter dan woorden-in-zinsverband omdat de laatste niet voldoende losgemaakt kunnen worden van tal van associaties.
2) Dit is voor uitbreiding vatbaar, wanneer men het aantal milieus uitbreidt. Zo zou de *ou* ten onzent b.v. dienst kunnen doen als signaal voor *aa, ui, oe* enz.
3) Theoretisch is natuurlijk geen klank gelijk aan de andere, maar dat is in dit geval van geen belang omdat het slechts aankomt op de signaalwaarde. Het lijdt geen twijfel dat in een zaal, waar Hollanders van allerlei rang en stand bijeen zijn, het signaal [bout] door sommigen als *Boot*, door anderen als *Baud* kan worden geïnterpreteerd.

beschaafd, in het andere een onbeschaafd signaal zijn; dat hangt er van af, of men het ene fonologische systeem of het andere als achtergrond denkt. Terloops blijkt hieruit weer eens dat de termen ‘beschaafd’ en ‘onbeschaafd’ dus onbruikbaar zijn voor de objectieve wetenschappelijke terminologie; ze zeggen niets omtrent het wezen der taalkundige verschijnselen doch suggereren slechts bepaalde associaties. Die associaties kunnen echter uitsluitend optreden in het zinsverband (dit te verstaan ook in de ruime betekenis van: begeleidende omstandigheden). Bij een eerste ontmoeting der bovengenoemde heren zou men zich kunnen denken dat zij zich voorstellen als *‘Baud’-‘Boot’*. Een oorgetuige zou kunnen menen met twee naamgenoten te doen te hebben, die hij zich als *Baud* kan voorstellen, als hij tot een monoftong-*oo*-sprekend milieu behoort, daarentegen als *Boot* wanneer hij van Amsterdamse afkomst is. Een objectieve buitenlandse waarnemer zou na raadpleging van beider visitekaartjes volkomen te goeder trouw kunnen concluderen dat in het[1)] Hollandse fonologische systeem der twintigste eeuw de *oo* en *au* zijn samengevallen. De vraag mag al aanstonds gesteld worden, hoe een 18de-eeuwse grammaticus (fonetisch nòch fonologisch geschoold en behept met wanbegrippen omtrent de verhouding tussen schrijftaal en levende taal) op dergelijke ingewikkelde problemen zou reageren. Laat ons echter eerst de voorbeelden bespreken, waarmede H. het voorkomen van dubbelfonemen illustreert.

Een weinig aannemelijk geval is allereerst het type *gracht/graft*. Een amplitude *f/ch* kan men zich moeilijk voorstellen. De heer H. zal hiertegen aanvoeren dat er toch een periode geweest moet zijn waarin het akoustisch effect van *cht* en *ft* voor sommige hoorders niet relevant verschilde. Persoonlijk zou ik echter in de *ft* < *cht*-ontwikkeling een geval van sprongmutatie willen zien. Hoe het ook zij, in de tegenwoordige dialecten is men zich wel degelijk bewust van twee fonemen. Zo placht men zich in Zwolle van zijn afval te ontdoen in de *gräfte*, anderzijds spreekt men steeds van *Thorbecke-grächt* (vroeger *Diek*). Ik verneem dat de tegenwoordige straatjeugd, zoals te verwachten, reeds *grächte* zegt, maar de oudere generatie voelt deze vorm duidelijk als onder Hollandse invloed ontstaan.

1) Verondersteld dus dat hij slechts op één systeem verdacht is. Er zijn er verschillende en de milieus waaraan zij eigen zijn, liggen door elkaar. Van een geografische scheiding kan lang niet altijd sprake zijn.

Kunnen/konnen behoort misschien tot de groep *mus(ch)/mos(ch), juffer/jóffer* enz., die ik vroeger heb behandeld. Ik voel bij al deze woordparen een stilistisch verschil, aanwijzing van herkomst uit hoger of lager taalmilieu. Een woord als *mos(ch)* b.v. was in mijn schooljaren nog bij de Haarlemse straatjeugd in gebruik; wellicht is het nu al geheel verdwenen, zoals *gräfte* in Zwolle plaats heeft moeten maken voor het naar Hollands model gevormde *grächte*. Van één Haarlems *u/o*-foneem heb ik nooit iets gemerkt.

Bij het type *sterk/stark* zou men eerder van één *e(r)/a(r)*-foneem kunnen spreken, met dien verstande echter, dat *er/ar* is samengevallen. Een rechtgeaard Zwollenaar kan b.v. geen onderscheid maken tussen *hert* (cerf) en *hart* (coeur). Alleen uit lange schoolse traditie weet hij dat hij deze woorden verschillend moet schrijven, maar de minder geschoolde vergist zich in dergelijke gevallen dan ook herhaaldelijk.

Men zal vragen hoe het komt, dat op de kennelijke verwarring der zeventiende eeuw (die trekken met de Zwolse toestand gemeen heeft) een periode is gevolgd, waarin de *er*- en de *ar*-gevallen - althans voor een deel - weer op hun normale uitgangspunten terecht gekomen zijn. Maar dit is dunkt me een geval van milieusuprematie dat buiten het terrein der fonologie valt.

Het verwonderde mij, ook de typen *vlees/vleis* en *kleen/klein* in dit gezelschap te zien opgenomen. Men leze wat reeds Draayer omtrent de *vleis-èters* en de *vlees-éters* heeft gezegd; het komt overeen met mijn waarnemingen in Zwolle. Maar ook elders heb ik op mijn tochten herhaaldelijk geconstateerd, dat *vleis* als het ouderwetse boerse, *vlees* daarentegen als het meer deftige woord werd beschouwd. Wel te verstaan: het zijn voor de dialectsprekers twee w o o r d e n en wel uit een geheel verschillende sfeer. Ten aanzien van *kleen/klein* mag de vraag worden gesteld, waar in onze noordelijke gewesten het woord *kleen* in gebruik is. Ik heb het altijd als een typisch Zuidnederlandse ontlening beschouwd en word in die mening versterkt door het nog heden gehandhaafde stilistische verschil tussen *kleen* en *klein*.

Wij komen thans tot H.'s uitgangspunt, nl. het type *meulen/molen*. Het zal goed zijn H.'s commentaar hierop volledig te citeren: ‘Neen, wij hebben hier te maken met echte doubletten. Dat wil zeggen: er is niet een woord *Meulen* naast een woord *Molen*, maar er is een woord *Meulen/Molen*! De consequentie van deze waarneming is, dat er in zoo'n geval niet sprake kan zijn

van een phoneem EU of een phoneem OO, maar slechts van een “phoneem” EU/OO... En dat terwijl daarnaast woorden zijn, waarin wel degelijk een phoneem EU of een phoneem OO voorkomt. Zulke zonderlinge “dubbel-phonemen” EU/OO, UU/IE[1] wil, zooals ik reeds opmerkte, ons hedendaagsch taalgevoel feitelijk niet aanvaarden.’

Hier nu - het betreft voornamelijk de door mij gespatieerde woorden - schiet mijn begrip te kort. Ik kan mij voorstellen een dialectische *eu* met een maximale amplitude die een groot gedeelte der palatale vocalenreeks (gerond en ongerond en desnoods met diftongeringen incluis) bestrijkt. Ik kan me ook indenken dat in hetzelfde dialect een *oo* met een even omvangrijke amplitude voorkomt. Desnoods acht ik ook een foneem denkbaar, waarvan de fonetische realisatie nu eens aan *oo* dan weer aan *eu* herinnert. Maar dat in hetzelfde dialect waar de palatale *eu* en de vélaire *oo* aanwezig zijn bovendien nog een, nu eens palatale dan weer vélaire, realisatie van een *eu/oo* zou voorkomen, acht ik in strijd met alle dialectologische ervaring.

Het is duidelijk, dat H. zich in zijn opstel heeft willen vrijmaken van de klemmende boeien der fonologische systemen. Onmiskenbaar is zijn twijfel aan het ‘Systeem-an-sich dat zoo helder en evenwichtig mogelijk zou willen zijn en daarom phonemen maakt en phonemen schaakt’ en waarop hij de term ‘mysticisme’ gaarne wil toepassen. Een zekere onbehaaglijkheid tegenover een haast tyrannieke systematiseringszucht, zoals die in vele fono-

1) Men mag de gevallen *eu/oo* en *uu/ie* toch niet over een kam scheren! De *uu* en *ie* verschillen alleen in de mate van lippenronding maar zijn overigens homorgane vocalen. Hier kan dus sprake zijn van eenzelfde onzekerheid ten aanzien van gerond/ongerond als bij *u/i* en *eu/ee* (een onzekerheid die in sommige Hollandse dorpen langs de kust is waar te nemen). Analoge verschijnselen (b.v. in het Duits) zijn overbekend. Maar niemand zal hier dunkt mij behoefte gevoelen aan de term ‘dubbelfoneem’.
Ook *ie-ij* en *uu/ui* (blz. 176) staan niet met *eu/oo* op een lijn. Hier kan van ‘dubbelfonemen’ geen sprake zijn omdat foneem-realisaties met een amplitude *ie/ij* of *uu/ui* zeer wel denkbaar zijn (men kan zich de eerste component van de diftong zeer gesloten voorstellen). Maar bovendien had H. tot staving zijner theorie maar liever geen voorbeelden moeten ontlenen aan het diftongeringsverschijnsel, waaromtrent de meningen meer dan ooit op losse schroeven staan (en ten aanzien waarvan men zich zeker niet kan beroepen op ‘een duidelijkheid, die niets te wensen overlaat’).

logische geschriften ten toon wordt gespreid, heeft ieder die niet fonoloog door dik en dun is, wel eens in zich voelen opkomen. De onverbiddelijkheid der fonologische systemen herinnert aan de oude alleenheerschappij der klankwetten, die toch niet in alle opzichten waren overeen te brengen met het παντα ῥει der levende talen. Op zoek naar de wrakke plek van het al te knellende systeem (een wetenschapelijke doelstelling die hem tot eer strekt) vlucht H. uit de huidige (naar hij moet toegeven: fonologische) fase naar de oudere overlevering, die naar zijn mening een principieel geheel afwijkend beeld oplevert. Zo wordt hij dan gedwongen tot de bedenkelijke noodsprong van het aannemen ener discontinuïteit in de ontwikkeling. En dat ten aanzien van een zo bij uitstek continu proces als het taalleven.

Meer overtuigend zou H.'s betoog kunnen zijn als hij de fonologen bestreed op hun terrein-bij-uitstek nl. dat der levende taal. Een houvast zou hij dan kunnen vinden op een punt dat de fonologen-zelf hem aan de hand doen, nl. het feit dat elk fonologisch systeem een of meer ‘lekken’ vertoont die na verloop van tijd tot verschuivingen aanleiding kunnen geven, die op hun beurt een bouleversering van het hele systeem ten gevolge kunnen hebben. De oorzaken van die lekken moeten m.i. niet gezocht worden binnen de taalkring van het dialect-in-kwestie maar daar buiten. Te veel wordt m.i. uit het oog verloren, dat een geheel ‘eigen’ insulair leven van om 't even welk dialectof taalmilieu practisch nimmer voorkomt. Fonologen doen het, bij wijze van spreken, vaak voorkomen alsof elk fonologisch systeem wordt afgeperkt door een zuivere gesloten cirkel. Maar dit is slechts schijn. Toegegeven mag worden dat de centripetale krachten van elk systeem zó sterk zijn dat er een eeuwige t e n d e n t i e tot cirkelvormige afronding en tot correctie van ‘lekken’ en indeukingen aanwezig is. Deze - inderdaad ‘mystieke’ - t e n d e n t i e kan men beschouwen als de motor van de fonologische taalontwikkeling, die op elk ogenblik door stimulans van buiten in snellere beweging kan worden gebracht. Zoals de afzonderlijke taalmilieus uit ‘kudden’ enkelingen bestaan, zo vormen verschillende taalmilieus met elkaar weer nieuwe kudden in het groot. Is men eenmaal van dit feit doordrongen dan zal men inzien dat een intern-fonologische verklaring van doubletten als *molen/meulen* het door haar geforceerdheid zal moeten afleggen tegenover de beschouwingen die De Saussure indertijd reeds aan dit interessante probleem heeft gewijd.

Sint-Michielsgestel.

G. KLOEKE.

Een sierkunstenaar van het woord. (R. van Genderen Stort en zijn 'Kleine Inez').

> De wasdom, de geheime en langzame wasdom, de rijpheid en zoetheid eindelijk van het vermogen over de taal, de altijd weerbarstige en arglistige, in grooten stijl te heerschen, ziedaar vreugden, zoo groot, als ternauwernood geëvenaard kunnen worden....
> Sprokkelingen IV.

De stijlontwikkeling van Van Genderen Stort is een aantrekkelijk object van studie, omdat men er in meeleeft de groei van de vlotte maar vlakke schrijver in naturalistische trant tot de beheerste, synthetisch bouwende kunstenaar; ontwikkeling, die gedreven werd door het streven naar het volmaakte kunstwerk, de schone, dat is organische vorm van een geestelijk diep doorleefde inhoud.

Het gemakkelijk, oppervlakkig verloop van zijn eerste schetsen verdiept zich tot de psychologisch gefundeerde compositie van zijn meesterwerk 'Kleine Inez'; de overdadig noterende, rammelende trappenzinnen van zijn 'Idealen en Ironieën' worden gestileerd tot de strenggebonden, eurythmisch vloeiende perioden van zijn rijpe werk; het cliché-achtig en tot in 'Hélène Marveil' vaak nog onnauwkeurig en rhetorisch woordgebruik wint, in liefdevolle studie van het taalmateriaal, de kernachtigheid en zuiverheid die ons treft in 'Kleine Inez'. 'Voor ieder ding', aldus zijn theorie, 'bestaat één woord, dat gezegd ding ten volle uitdrukt en zoolang men dit woord niet heeft gevonden, zal elke uitdrukking gebrekkig blijven', en 'Elk woord heeft een ziel en zooals het gaat in het leven der menschen, waarin een elk pas zijn volle waarde bereikt, wanneer zijn wezen zich zuiverlijk kan ontvouwen, zoo gaat het in het leven der woorden'[1)]. Aphorismen, waarin we de weerklank vernemen van de bekende lessen van Flaubert en Guy de Maupassant.

Niet toevallig, want gelijk het determinisme van Zola en het dualisme tussen levensdrift en pessimisme der Franse naturalistische en psychologische romanschrijvers uit de tweede helft van de negentiende eeuw zijn werk geestelijk bleven beheersen, zo is zijn vertelkunst gerijpt en zijn beschrijving symbolisch

1) *Sprokkelingen* XLVII.

verdiept in de school van de vereerde meester de Maupassant, zo wijzen eigenaardigheden in zinsconstructie en woordgebruik op invloed van Flaubert.

Stylist in de engere zin van het woord, moest hij zich aangetrokken gevoelen tot het werk van deze taalkunstenaar bij uitnemendheid. Ook hij kende de worsteling om het enig juiste woord, het wikken en wegen en op alle manieren omgooien van volzinnen (‘Vingt fois sur le métier, zegt Boileau, maar dat is veel te weinig; duizend maal’), de jacht op de eurythmische verfijning ook, die tot een ijdel spel kan ontaarden, waarachter een tekort aan creatief vermogen schuil gaat. Zelf zegt hij hieromtrent: ‘De groote schrijver, hij, aan wien het leven met zwaren aandrang in machtige volzinnen ontstroomt, hoe zou hij zich vermeien in het spel van eurythmische verfijningen, van onnaspeurlijke spitsvondigheden, waarvan de stylist het ijdel geheim bewaart en koestert in zijn mismoedig en eerzuchtig hart? De stylist is zich bewust van zijn beperktheid, zijn armoede; hij wordt de goudsmid, de sierkunstenaar van het woord, trachtend door de schoonheid van den vorm zijn tekort aan innerlijken rijkdom kostelijk te vergoeden’[1)]. Het valt niet moeielijk aan het werk van Van Genderen Stort de waarheid van deze zelfbelijdenis te demonstreren, evenwel wij mogen hem dankbaar zijn voor die verfijnde taalverzorging in een tijd, toen schrijvers en critici verre van algemeen het gevaar van vormverwaarlozing beseften; voor vele bladzijden proza, dat door z'n gebondenheid en gedegenheid en gedragenheid klassiek mag heten.

Bovendien, deze stilering, hoezeer vooral in zijn eerste werk de indruk makend van een oppervlakkig maniërisme, is als alle werkelijke stijl karakteristieke uiting van de persoonlijkheid van de schrijver, zoals die zich openbaart in zijn visie op en waardering van personen en toestanden, in zijn sympathieën en antipathieën, zijn zin voor het aristocratische, voor de schone, stijlvolle levensvorm.

Kenmerkend is in dit opzicht zijn bewondering voor aristocratische individualisten als Barbey d'Aurevilly, voor verfijnde prozaschrijvers als Barrès en Maurice de Guérin, van wie hij het prozagedicht ‘Kentauer’ vertaalde en van wie hij in een narede prijst de voornaamheid en sierlijkheid, de ingetogen sin, de gave vreugde gesprekken te voeren, waarin de edelste gedachten werden

1) *Sprokkelingen* VI.

gewisseld, Wie het werk van Van Genderen Stort leest, zal de verwantschap gevoelen met ‘deze erfgenaam der geestelijke en vormelijke verfijningen van een bevoorrecht geslacht, (die) als alle fijne geesten, afkeerig was van de menigte, afkeerig ook van een tijd, waarin de normen der beschaving vergrofden, naarmate die beschaving niet meer het voorrecht eener minderheid kon zijn’. En wat de kunst betreft: ‘Zijn diepste wezen was vervuld van een wassend heimwee naar een kunst, die een edeler gehalte en strenger lijnen toonen zou dan die, welke het anarchistisch tijdvak, waarin hij leefde, uit den aard der zaak kon voortbrengen.’

Veelzeggend is ook het telkens terugkeren van de figuur van Lambert Brodeck, de apollinische libertijn, de aristocraat, gezegend door de fortuin en de Muzen, naar de opvatting van de schrijver, ‘de volledige en gelukkige mensch, de in schoonheid en vreugde levende, die het eigen leven tot een kunstwerk maakt’[1]. Ad absurdum heeft hij deze centrale gestalte van zijn eerste werk verheerlijkt, tot hijzelf moest erkennen, dat ze daardoor in ‘Hélène Marveil’ zo zeer mislukt is, dat de schrijver ze waarschijnlijk niet meer ter hand zal nemen. Echter vinden we hem later, zij het in wat meer natuurlijke proporties, herboren als Hinne Rode.

Stylering gaat uit den aard gepaard met archaïsering; taalgebruik, dat beantwoordt aan de archaïstische preferenties van de schrijver, die het sterkst spreken in zijn beste werken, ‘Kleine Inez’ en ‘Hinne Rode’. Beide spelen in het laatste kwart der negentiende eeuw, in een atmosfeer, gekleurd door de romantische liefde en het heimwee van een gelukkige jeugd. Met Oom Sijmen (uit het eerste boek) betreurt hij de aanwas van het moderne leven, en zijn gevoel voor de moderne cultuur spreekt uit uitdrukkingen als: ‘electrische trams loeiden nu door de asfaltstraten, auto's met korte, felle of langgerekte, doordringende hoornstooten schoten met plotseling schrikwekkend gedruisch van aangezette, slechtwerkende motoren in wolken benzinestank door de toenemende drukte der groote verkeerswegen’; ‘de diepe stilte, die des nachts op de grachten heerschte tot het grauwen of glanzen van den morgen, werd nu telkens verscheurd door de beestachtige en liederlijke kreten der sirenes’; alsook uit het oordeel over de nieuwe Beurs: ‘Een barbaarsch bouwwerk was op den

1) *Sprokkelingen* XXII.

Dam verrezen, dat deed denken aan de woonstee van een Gotisch koning en waarin de groote zwendel van het zakenleven zich voltrok....'

II.

'Kleine Inez' is het meest persoonlijke en litterair-historisch het belangrijkste werk van Van Genderen Stort.

Het meest persoonlijke, omdat de stijlelementen die ons in zijn vroeger werk slechts treffen als min of meer gelukkige uitdrukkingseigenaardigheden, eerst hier tot persoonlijke expressiewaarden zijn ontwikkeld, in hun samenwerking tot de individuele gestalte van de idee, de visie van de schrijver. Het meest persoonlijke ook, omdat deze romanverbeelding kennelijk is gegroeid in de atmosfeer der eigen jeugdherinnering. Het Gelderse landschap rondom Arnhem, waar de schrijver zijn kinder- en jongensjaren doorbracht, het leven in de patricische huizen der oude steden, 'met z'n wijze rust en kalme vreugden', het leeft op uit een gevoelig mémoire visuel, helderder en dieper van toon nog door de blindheid die hem op later leeftijd afsloot voor nieuwe visuele indrukken; bekend psychisch verschijnsel, waarop Paul Bourget wees in zijn 'Essais de psychologie contemporaine': 'Presque toujours un grand écrivain ou un grand peintre a poussé dans l'atmosphère natale, et toujours il y revient lorsqu'il veut donner à son idéal une saveur profonde'[1].

Litterair-historisch belangrijk noemde ik 'Kleine Inez', omdat het in onze literatuur misschien het meest karakteristiek de deterministische roman vertegenwoordigt. In het leven van de hoofdpersonen, Peter en Inez, zien we de wetten van erfelijkheid en milieu-invloed zich logisch, soms al te opdringend logisch, voltrekken, maar ook in de stijl, d.i. in de verbeelding, in de symbolische verdieping, in de taalvorm spiegelt zich de deterministische wereldbeschouwing.

Hier is de mystische verbondenheid van de mens met de hem omringende natuur, 'une correlation intime entre l'habitant et la coquille, l'homme et le milieu', als de Goncourt het uitdrukte. De natuur is er meer dan kleurig romantisch decor, zij zet haar diepe stemmingstoon, leeft geheimzinnig mee in het leven der mensen. Als de vader van Inez gestorven en daardoor het gelukkig familieleven verbroken is, lezen we: 'Hij stierf in de

1) I, p. 317.

laatste dagen van September, een koelen herfstavond, toen *de eerste dorre blaren ritselden* over de *grijze* keien der *stille* kade'. In het verhaal der erotische aberraties van Peter: '*In het gouden schijnsel* van een eenzame lantaarn, *die zich spiegelde in de modderplassen*, verscheen een schraal kind, het bleek gezicht omsloten door een sluiken doek.... Zij gingen *den nacht* tegemoet. Hij zag het riet in de slooten langs den weg *schimmig* golven onder den wind en hij hoorde het *heimelijk* ruischen.' In een latere herinnering aan deze wandelingen ziet Peter weer die '*donkere velden*, waarover *de nachtwind dwaalde*, terwijl het *spookig* riet in de slooten aan weerskanten van den weg *onheilspellend* ruischte'.

Deze deterministische visie van de natuur en de dingen der dagelijkse omgeving vormt de suggestieve enscènering voor het innerlijk leven der personen; ze verklaart ook verschillende stijleigenaardigheden. De milieu-tekening is niet realistisch, maar gestileerd, d.w.z. treft alleen de algemene, de typerende trekken ('En ook Peter op zijn verre wandelingen verwonderde zich *dikwijls* over de stilte der bosschen, waarin het ritselen der vallende blaren het eenig gerucht was, terwijl de verten in gulden *of* paerse dampen verdroomden, *naar gelang* een matte herfstzon *al of niet* in den met zachte kleuren getooiden hemel glom').

Kenmerkend zijn de vele zinnen, ingeleid door *En als, dan, en wanneer, toen*, die geen tijdsbepaling maar een stemmings-effect bedoelen, alsook de vele karakteriserende epithetische adjectieven en bijzinnen.

In deze statisch-decoratieve tekening overheerst het generaliserende verbale substantief ('*Het morren* der zee, *de stille vlucht* der kraaien boven de duinen, *de klachten* van den wind door de biezen, dit alles scheen dit najaar somberder en dreigender dan vroeger, gelijk. ook *het kraaien* der hanen welhaast bedrukt van hoeve tot hoeve klonk') en het denominatieve werkwoord: Het *herfstte* reeds; een nieuwe lente *bloesemde; avonden; vernevelen; verwazen; versomberen*....

Trouwens, de gehele stijl van dit boek is uit den aard overwegend nominaal. De deterministische roman is geen verhaal van handeling, maar analytische beschrijving van innerlijk leven, van gewaarwordingen en stemmingen die de personen ondergaan; hun handelingen en geestelijke ervaringen zijn uitvloeisels van hun aanleg en van de inwerking van het milieu. Typerende uitdrukkingen van dit passivisme zijn: 'een dikwerf koortsige

levendigheid begon hem te kenmerken; onbestemde ontroeringen vervulden zijn hart; vragen begonnen in hem te stijgen en zich te verdringen'.... En wat de milieu-invloed betreft, atmosferische werkwoorden als: 'Dien heeten zomer *omzweeg* de eenzaamheid hem dieper dan vroeger jaren; Een lach, die hem *omstoof* en *omgleed* als een door hevige geuren bezwangerde zomerwind; Een dampkring, even geheimzinnig en beangstigend als die waarmede het gehele leven haar *omhuiverd* scheen'.

Een ander stilisticum van deze beschouwende waarneming van het innerlijke leven is het reflexieve werkwoord: 'Des avonds, wanneer de deur van het slaapvertrek gesloten was, vond Inez haar vage onrust weer, die *zich vervluchtigde*, zoodra zij zich opmerkzamer bezon, om weer te keeren, wanneer haar aandacht *zich* opnieuw *verstrooide*. Zij *vermeerderde zich* overigens niet noch dreigde, deze onrust; zoo was het verwondering meer dan vrees die haar bewijlen vervulde'. Het reflexivum is hier meer dan het neutrale werkwoord (de vorm der meer naar buiten dringende activiteit) uitdrukking van de concentratie der krachten in zichzelf. Ook duidt het op een meer geleidelijk veranderen, vandaar de begeleiding vaak door bijwoorden als: *langzamerhand, gaandeweg, meer en meer*.

Hier als elders openbaart zich de sterke invloed van de grote Franse prozaschrijvers der negentiende eeuw, in 't bizonder van Flaubert[1)], op de stijl van Van Genderen Stort. Aan hun voorbeeld dankt hij die evocatieve 'description narrative' in het afstandnemende imperfectum: de sobere, vaak scherp geprofileerde karakterisering van personen[2)] en hun milieu, van hun leven, dat in de synthetische visie der objectieve observering doorzichtig wordt in z'n oorsprong en ontwikkeling. Het is niet de natuurgetrouwe beschrijving van een occasionele werkelijkheid, maar die werkelijkheid getransfigureerd tot *wezenlijke* levensverschijning. Dit is de rechtvaardiging van de stilerende vorm. De schrijver staat buiten en boven zijn personen, doorschouwt hun gevoelen en hun denken, hoort en voelt en ziet hun woorden, hun aandoeningen, hun waarnemingen en deelt die mee in de z.g.n. pseudo-objectieve rede, d.w.z. in de woordorde der directe rede en de tijd en persoon van het epische bericht, waardoor ze

1) Zie *Thibaudet, Gustave Flaubert*. 4e edit. Paris '35. p. 241 vlg.
2) Beter in de bij- (Floris Roelof Scanderbergh, Tante Arabella) dan in de hoofdfiguren.

hun dramatische onmiddellijkheid behouden, maar het gevoelen van de schrijver, b.v. een lichte ironie, doen doorschemeren en daardoor meer relief verkrijgen: ‘Tot in den treure moest hij nu haar verwarde en gezwollen verhalen hooren, volgens welke zij, een zwaan te midden der ganzen, het slachtoffer dier ganzen was geworden. Neen, er was geen gerechtigheid, de goeden werden geplaagd, de slechten werden beschermd en alle mannen waren ploerten’.

Aan Flaubert doen verder denken: de vrije plaatsing van het bijwoord, de veelvuldige participiale bijzinnen, het vaak en stilistisch verscheiden gebruik van het voegwoord *en*.

De verplaatsing van het bijwoord en z'n scheiding van het werkwoord, meestal tussen komma's, dient om het bizonder accent te geven (‘Kleine Inez, *dadelijk*, zag Ronald klein en bleek liggen, in het groote bed’); vaak verschuivend tot predicatief adjectief (‘Tante Barbara, *verwonderd*, zag hem aan. Oom Sijmen, *geheimzinig*, glimlachte’). Het predicatieve adjectief neemt trouwens een brede plaats in in deze gebonden, kernachtige stijl: ‘*Arm*, onthield hij zich van geneugten, die hij, *matig*, niet begeerde’; ‘Een jongen, van wien hij vijf centen geleend had en die, *stipt*, kwaad was geworden,....’. Evenzo het participium presentis, vooral in de karakteriserende situatie-tekening (‘De man, *schouderophalend*, antwoordde.... Hij, *bevend* van aandoening, legde zijn geld op de toonbank.’) Het participium met z'n verlangzamende en verzwakkende beweging vervangt vaak met vrucht het verbum finitum (‘Hij echter, zijn groote, beenige hand *terugtrekkend* en *strijkend* over haar blonde krullen, waarin het gouden lamplicht in velerlei spelingen glansde, boog zich over haar, *voelend* voor de eerste maal heur zachte haren *stoeiend* over zijn lippen glijden’), vooral ook in de natuurbeschrijving: ‘Nieuwe wolkenhorden ijlden aan van den einder, den violetten lichtval *verzwelgend* en grillig *vliedend* en glijdende schaduwen *tooverend* over de schuimende zee, waarvan de zware golven zich al dreigend verhieven’.

De synthetische, sterk verdichtende stijl van Van Genderen Stort geeft de voorkeur aan de participiale constructie boven de meer analyserende zinnen met voegwoorden (‘Des avonds, wanneer...., zag Grootvader gaarne Peter vertrekken, *verlangend* naar de stilte, waarin hij gewoon was zijn avonden te [1)]

1) Zie *Thibaudet* t.a.p. 245 vlg. en *Nouvelle Revue française* 1920, p. 434.

slijten, *mijmerend* of gedenkschriften *lezend*....' en aan de bijvoegelijke bijzin, niet alleen de karakteriserende, maar ook de voortzettende ('Maar hij bleef verstrooid, ten spijt van haar vroolijkheid, waarvan hij de gedwongenheid niet opmerkte en die een enkele maal slechts hem vagelijk verwonderd het hoofd deed heffen'; 'Des nachts brouwde zij dranken, die zonder gevolg bleven').

Een uitzondering vormt het veelvuldig gebruik van het voegwoord *en*, behalve het verbindende, het scheidende, in de typisch Flaubertiaanse constructie, soms met fijn stilistisch effect: 'Verder de wijde, alomme stilte *en* waarin de geruchtende gang van het paard zich verloor gelijk een roep in den nacht'; - het epische *En* aan 't begin van perioden die te zamen een brede beschrijving of overpeinzende beschouwing vormen; - het *en* der beweging dat, in afwisseling met *terwijl*, de slotpassage van een beschrijving inleidt, de beslissende of atmosferisch verdiepende, suggestieve trek. Zo bijvoorbeeld waar Oom Sijmen met Inez gesproken heeft over haar verloofde en zijn trek naar het afsterven van het zinnelijke, in het streven naar een zuiver geestelijk leven: 'Zoo sprak Oom Sijmen, *terwijl* het theewater vagelijk neuriede *en* langen tijd volgden beiden, verzonken in mijmerij, het dooven der vlokken in de vale rivier'.

Bondigheid en eurythmie noemt Van Genderen Stort de kenmerken van het schone proza. Bondigheid, 'verkerning' (een van zijn geliefde woorden) waarin de woorden opleven tot suggestieve kracht: 'Want gelijk een bittere smaak alle spijzen vergalt, zoo bedierven haar slechte herinneringen alle aanvoelingen des levens. Zij trachtte zich te vermeien in de herinneringen harer jongemeisjesjaren, toen het leven in *omsluierde* en niet gelijk thans *omfloerste* beelden voor haar bewoog'.

In het bizonder in de clausulen treft de zuivere afstemming in het gevoelige ritme: 'totdat zij de duif in de diepten van het bosch op een tak zagen *neder*strijken; - terwijl zijn kleinzoon in de verte het koppige grauwtje met zwakke schoppen tegen de kale flanken vergeefs tot grooter snelheid te *sporen* trachtte; - des avonds wanneer het land in diepe stilte lag *verzonken*; - wanneer hij de abstracties vervolgde, die boven tijd en ruimte naar al ijler verten te *wijken* schenen'. Eurythmie, die geenszins een ijdel spel is, maar de organische vormen schept, waarin het voorstellingsleven z'n zuivere verbeelding treft.

Maar dit zijn weloverwogen schoonheden van detail. Wanneer we onder ritme verstaan de persoonlijke stem van de schrijver, die als emotioneel accompagnement en commentaar de gedachtestructuur doortrilt en verdiept, dan moeten we constateren dat deze zwak is. In dit gestileerde proza is meer fijnzinnige berekening dan diepe bewogenheid; in de correct gebouwde zinnen spreekt steeds de overbeschaafde stem der koele, beheerste analyse. Daardoor blijven zijn personen ons over 't gemeen ver en vreemd, ondanks de minutieuze ontleding van hun innerlijk, ondanks de kwistige beschrijving van hun dagelijks leven en de fijndoorwerkte milieutekening, het sterkste element in dit boek. In 't bizonder geldt dat van Inez, de hoofdpersoon. 'Kleine Inez is een zinnebeeld, het zinnebeeld van het zuivere leven, zeide Peter eenige maanden later tot Oom Sijmen'; ook voor de schrijver is zij te zeer zinnebeeld gebleven, dit verklaart haar weinig reële persoonlijkheid.

Voorts, het leven verstart vaak in de angstvallige stilering, die ook het meest alledaagse transponeert in plechtige toon en daardoor soms in het groteske vervalt: 'Later richtte zij (Tante Arabella) dergelijke onstuimige uitvallen tegen de witte poes, die zij overigens niet schroomde met een daarvoor gekozen pantoffel wreedelijk te tuchtigen, wanneer het dier getracht had eetwaren te verschalken, die het niet toekwamen'. Angstvallige stilering, die alle harde klanken dempt (waarme*de*, zei*de*, zou*de*, *weder, al*reeds). *Maar* is te sterk, wordt verzwakt tot *schoon* ('Zijn belezenheid was aanzienlijk, schoon onverzorgd'); die verzwakkende dienst doet ook het even veelvuldige *eer* of *veeleer* ('Zij was lang en veeleer hoekig....'; 'snaakschheden, die de fijnere geestigheid misten, waaraan zij veeleer gewoon was'). De kantige kwalificerende bijwoorden worden verzacht door het achtervoegsel -*lijk*: 'Hij verzocht haar *kortelijk*....; - de wolken geleken grijze koningen, *ruwelijk* gehouwen uit den verweerden steen van een tooverslot; - elkaar overschreeuwend en *grovelijk* scheldend'. Archaïsmen, woorden waarin, als de schrijver zegt, oude graties bijwijlen opnieuw hoorbaar en zichtbaar worden ('Te Groningen ging Gijsbert voor magister studeeren'; 'Het kind zat op een schemel aan zijn voeten'); archaïstische woord- en syntactische vormen en wendingen (meervouden op -*en*, genitieven) zijn bizonder geliefd in deze verfijnde fin-de-siècle stijl.

Wageningen.
W. KRAMER.

Zesendertig jaar spraakkunstonderwijs.

Mag het in zeker opzicht tegen de uitkomsten van methodische onderzoekingen indruisen nòg van een afzonderlijk spraakkunstonderwijs te spreken en de schijn wekken alsof we met evenveel zekerheid als voor een halve eeuw het beoefenen der spraakkunst rekenen de kern van ons moedertaalonderwijs te zijn, als werkmethode van voortzetting en vergelijking heeft het noodzakelijke èn bekoorlijke elementen. Bovendien, het mag voor de huidige beoefenaar van taalmethodiek weliswaar bezwaarlijk zijn het spraakkunstonderwijs los te wikkelen van moedertaalopvoeding - was het in wezen maar spraak*kunst*- en niet spraak*kunde*-onderwijs, dan zou de kwestie daarmee eenvoudiger worden - de algemene didactische behandeling van de zin en zijn delen naar dienst en betekenis wijkt in de praktijk veelal nog zo weinig af van die van een halve eeuw geleden, de afhankelijkheid van de moedertaalopvoeding-als-geheel wordt tot nog toe in zo beperkte mate gevoeld, dat een vergelijking van toen en nu zich tot dit onderdeel dient te beperken, wil ze verandering in voorkomen en geest nauwkeurig trachten vast te stellen. Er zal natuurlijk verband met alle geledingen van het taalonderwijs gehouden moeten worden. Het lijkt me een niet te gewaagde veronderstelling als ik aanneem, dat het vele vakgenoten met mij kan bekoren het beeld van deze spraakkunde-geschiedenis op te vangen in de *taalgids*, die bij haar oprichting *de nieuwe* werd genoemd, daarmee uitdrukking gevende aan de overtuiging, dat het oude moest worden bestreden en vernietigd, althans herleid en verbeterd. Van groot belang mag het daarbij worden geacht, dat de redacteur, die de leeftijd der sterken mocht bereiken, aanvankelijk werd bijgestaan door een medewerker, die het lager onderwijs uit de dagelijkse praktijk kende en daarnaast als taalgeleerde niet behoefde onder te doen voor wie het vak langs de gebaande paden der officiële wetenschap hadden leren kennen. Daardoor toch was eenheid van behandeling van lager en voortgezet onderwijs verzekerd, een eenheid, die niet gemist kan worden, wil men een behoorlijk moedertaalopvoedingsresultaat boeken. In het eerste tiental jaren valt dan ook een evenredige bedrijvigheid voor beide onderwijsafdelingen waar te nemen - een belangstelling voor het geheel, waarbij gezamenlijk naar één zijde wordt front gemaakt en naar één doel opgedrongen.

Wel valt een onderscheid op te merken, dat voortvloeit uit hun tweeërlei aard: de lagere school eigende zich ook volgens de toen geldende opvattingen in zijn eerste leerjaren niet tot een afzonderlijk spraakkunstonderwijs, zodat nieuwe grondslagen voor het aanvankelijk lees- en spellingonderwijs moesten worden gezocht en aangewezen.

Het behoeft nauwelijks opgemerkt te worden dat aanvankelijk de strijd meer ging om dóél van methode[1)] dan om methode zelf - een nieuwe levensstijl kan zich slechts langzaam ontwikkelen en moeizaam vormen, gevoed uit de krachten van een nieuwe levensovertuiging die moet zijn geworden tot denksysteem - vast te stellen valt, dat voorlopig slechts sporadisch en toevallig vragen naar voren komen als: moet er spraakkunst onderwezen worden; wanneer moet er spraakkunst onderwezen worden; welke omvang moet de leerstof hebben? Bij het doorlezen van opstellen en besprekingen speurt men wel onbevredigdheid en ongewisheid, men zou haast kunnen zeggen een intuïtieve en onbewuste onvoldaanheid, maar tot klaarheid komt het nergens, hoewel nu en dan een heldere opmerking verrast en gedegenheid bewondering afdwingt: de regelmatige beoordelaar van de werkjes voor de lagere school geeft blijk theoretisch het zicht op de leerwijze klankbeeld-letterbeeld geheel vrij te hebben, maar komt niet verder dan tot waarneming.

Methodisch mag in de aanvang slechts weinig van een nieuw tijdperk vallen te bespeuren, de nieuwe taalbeschouwing kondigt zich geestdriftig en luidruchtig aan met het devies: ‘Taal is klank’. De auctor intellectualis van deze strijdleus was zich er van bewust, dat in deze levenwekkende woorden slechts ten dele werd geluid wat hij bedoelde en wilde, voor de gemene schoolman werd het begin en einde van zijn nieuwe ideaal, bevredigende en afdoende vervulling van zijn verlangen: de klankenigheid van de taal brengt een fonetiekerige spelling, door de sterk individualistische inslag van de geesten worden de normale gevallen uit het oog verloren, zodat de taal-aandacht telkens dreigt te verdwalen in de bijzaken en de hoofdzaak onvoldoende wordt onderkend.

Dit vormt, in methode omgezet, leerboeken, waarvan de spelling de oog- en handherinnering negeert en de ‘spraak’kunst persoonlijke spraakeigenaardigheden als taalregelmaat doet voor-

1) Met methode wordt in dit opstel bedoeld: onderwijsmethode.

komen, een neiging die in de hand wordt gewerkt doordat de taalwaarneming van de stijfdeftige schrijverstaal wegslingert over de spreektaal en blijft hangen aan de praattaal. Slechts bij uitzondering vinden we opmerkingen, die op het gevaar van de nieuwe richting wijzen; logisch natuurlijk en gelukkig wellicht: jonge geestdrift moet zich botvieren en kan de rem van bedachtzame veelzijdigheid missen. Toch zou veel schoolmisère vermeden en in het bijzonder aan het lager onderwijs minder schade berokkend zijn, indien begrepen en toegepast was wat de wijze en scherpzinnige Koopmans bij zijn bespreking van Van Strien's taal- en Hoogeveen's leesmethode, helderziende profeteerde; deze onderwijzer-met-de-hoogleraarskop wijst óver de taalwoeligheid van zijn op klank verslingerde omgeving naar totaal taalonderwijs en voegt in rustige betoogtrant de verschillende taalelementen samen, waarbij het klankelement zijn volle pond krijgt. De pogingen tot vernieuwd spraakkunstonderwijs voor de middelbare scholen boekten globaal geen resultaat dan het verleggen van de aandacht naar een andere taalstof. Methodisch kan dit geen vernieuwing worden genoemd: weliswaar verschoof de logische grondslag wat naar de psychologische zijde, maar het werkschema bleef gelijk, de leergang onderging nauwelijks wijziging: een hoofdstuk over klanken behoort niet tot de methodische, wel echter, evenals het met andere voorbeelden opvullen van de paradigmata, tot de taalwetenschappelijke veranderingen. Ondanks het los-van-de-letter-devies kunnen de nieuwe spraakkunstschrijvers zich niet geheel van de spelling losweken - zoals een enkele eigentijdse beoordelaar met in het oog springende voorbeelden aantoont - het zou trouwens te veel gevergd zijn van mannen, die in de historische school waren groot geworden. Vergelijken we de resultaten van lager- en middelbaar onderwijs met elkaar, dan kunnen we vaststellen, dat het eerste vooruit is wat betreft het in methode omzetten van de klankgrondslag, maar spraakkunstig achteraan sukkelt.

Bijna gelijktijdig met de klank eist de psychologie haar plaats in het moedertaalonderwijs. Historisch zou ze eerder kunnen zijn verwacht, praktisch komt ze mèt de individualistisch-materialistische beschouwing aan bod, methodisch heeft ze een tiental jaren nodig om mee een plaats vooraan te veroveren. Dan klaroent Van Ginneken de komst van geheel-taalonderwijs aan: de hele taal in wetenschap en onderwijs. Het is te overbekend om er bij stil te staan, hoe zijn methode, die op psychologische, fonetische,

sociologische en dialectologische grondslagen berust, ver over de hoofden der middelbare scholieren mikte, wellicht is het niet overbodig vast te stellen, dat het spraakkunstonderwijs hier harmonisch in het gehele taalonderwijs was afgestemd, er niet meer als los aanhangsel bij slingerde, of, misschien is het beter uitgedrukt als ik zeg, er als een onaangenaam gezwel op voortwoekerde. Van Ginneken wees de weg hoe het - in juiste toepassing - tot aanvaardbaar, begrijpbaar en vormend onderdeel kon worden gemaakt. Het lijkt me, dat indertijd door de naar voren dringende paedagogische bezwaren deze methodische voordelen teveel op de achtergrond zijn gebleven en door de navolgers wel de beweging van Van Ginneken gevolgd, niet het doel ervan werd gezien. De spraakkunsten werden tot bonte verzamelingen van in kort begrip gevatte taalverschijnselen met weinig ander verband dan de volgorde. Blijkbaar had de school geheel uit het oog verloren, dat spraakkunst in oorsprong en doel slechts het opsporen van het vormgelijke in het ongelijke is, en niet het versneld afdraaien van een taalfilm. Het onderwijsresultaat moet dan ook op niet veel meer worden geschat dan een soort aangenaam verzadigingsgevoel bij de leerlingen. Als niet te onderschatten voordeel viel evenwel te boeken, dat de scholieren op deze wijze werden geprikkeld tot taalwaarneming. Het valt niet te ontkennen dat dit kansen opende om tot direct taalonderwijs te komen. Hierbij moeten we evenwel goed in het oog houden, dat dit geen principiële omkeer betekende: ook de logisch-klassicistische spraakkunst kàn onmiddellijk uit taalverschijnselen worden onderwezen en didactische levendigheid hangt meer af van karakter en leervermogen van de docent dan van een methodisch dogma. Toch viel het verschil dusdanig op, dat men in onderwijskringen veelzijds meende er nu wel zowat te zijn en lofzangen over de heerlijkheid der nieuwe staat niet van de lucht waren. Toen de spraakkunst van Terwey - symbool van het oude - in een nieuwe vorm verscheen, meende men die te moeten begroeten als de dagroeper van een nieuwe tijd; ten onrechte, hoogstens was het de afsluiting van een periode; tussen het uitluiden van het oude en het inluiden van het nieuwe ligt een tijdperk van harde en ernstige strijd.

In methode zijn we door deze zwenking in een toestand gekomen, die men zéker wat te scherp maar ook zeker niet geheel zonder grond van bepaalde zijde als chaotisch heeft gekenmerkt. Mochten er in handen van een stevig leraar, die zich bij had

gehouden, mogelijkheden zijn gelegd tot het geven van beter taalonderwijs, veelal werden deze slechts gedeeltelijk uitgebuit; men hield zich enerzijds bij het oude beproefde of grasduinde anderzijds in geliefde onderdelen, om dikwijls te vergeten wat tot het terrein van de spraakkunst behoorde. Dat zodoende de leerlingen onwetend bleven òf van taalverschijnselen òf van norm-eisen, was een natuurlijk gevolg. Bij het V.H.M.O. stonden twee kampen fel, soms bijna vijandig, tegenover elkaar en moesten de leerlingen zich voeden met versteende of onrijpe vruchten van de boom der wetenschap. Bepaald ongunstig was de toestand aan de lagere school geworden. Toen bij de neerlandici van professie reeds een wankele ongewisheid kon worden geconstateerd, moest de onderwijzer wel geheel de kluts kwijtraken - wat dan ook prompt gebeurde. Dit werd in de hand gewerkt enerzijds door een innerlijke achteruitgang van de onderwijzersopleiding, anderzijds door de wijziging in de maatschappelijke omstandigheden, die aan jongelui met aanleg buiten de schoolmeestersloopbaan betere en snellere kansen bood, tenslotte door de tijdgeest, die wetenschappelijke inmenging in de zaken van het lager onderwijs slecht verdroeg. De kans op methodes, geworden uit taalwetenschap en onderwijspraktijk, was dan ook praktisch tot nul teruggebracht. Wat verscheen waren bundels spel- en ontleedoefeningen, waarin de nummering het verband aangaf. De bevoegde redacteur van de N. Tlgds bleef dan ook zwijgen over het lager onderwijs en moet eens temidden van enige stapels ‘nieuwe’ taalmethodes met droge humor hebben verklaard, dat er al in jaren niets was uitgekomen.

Goed 1930 kwam hierin verandering met de verschijning van de taalmethode ‘Van Kindertaal tot Moedertaal’ waarvan de vervaardigers wetenschap en praktijk samenbrachten en de moedertaalopvoeding leidden van de belangstelling en de taal van het kind uit, zoals Kramer aantoonde. De schrijvers lieten het spraakkunstonderwijs buiten de eigenlijke methode, omdat ze op grond van onderzoekingen hebben menen te moeten vaststellen, dat dit onderwijs niet op de lagere school thuis hoort.

Kan bij het lager onderwijs dus worden geconstateerd, dat, althans principiëel, een nieuw tijdperk is begonnen, bij het V.H.M.O. zijn we nog zo ver niet. Wel heeft Kramer voor het stijlonderwijs een methode gegeven stevig gefundeerd in nieuwe grondslagen, maar de verhouding van de verschillende vak-

geledingen is nog niet gevonden en noch voor lees- nòch voor spraakkunstonderwijs bestaat een doorwrochte en beproefde school. Terwijl het eerste een ogenblik dreigde te verdwalen in de nog onvoldoend geëxploreerde terreinen van het stillezen, kwam voor het tweede de bezinning, hóé de verloren standvastigheid te herwinnen. Logisch zou geweest zijn, dat Van Ginneken daarbij een voorname rol had gespeeld; hij toch was een dergenen die zich bewust waren gebleven van plaats en dienst van de spraakkunst in nieuw taalonderwijs. Het valt te betreuren, dat hij zijn werk ontijdig staakte en voorzover het nog voortgang had, liet terugkeren tot geschreven taal met 19de-eeuwse logicistische allures, daarin gesecondeerd door Overdiep, die mèt hem de gelederen der nieuwe gidsen verliet om te gaan taaltuinieren. In de naam van het tijdschrift, dat naast de N.Tlgds werd opgericht, ligt een werkplan besloten: instee van zwerven en onderzoeken nam men schaar en mes ter hand ter veredeling der taaltuinplanten. Tegen het terugvallen op de voorkeur voor de geschreven taal moest o.a. De Vooys, bijgestaan door Gerlach Royen stelling nemen, onderwijl Simons ongeschokt doorging met zijn verkenningen. Het lijkt me, dat de kracht van de taaltuinlui i.h.b. Overdiep, hierin ligt, dat zijn spraakkunst, afgezien van onevenwichtigheid en de behandeling van allerlei nevenverschijnselen, zich zoekt te concentreren op grammatica-in-engere-zin, terwijl we de zwakke stee moeten zoeken in een min of meer verwaarlozen van de gesproken taal. Scherp gesteld staan nu twee inzichten tegenover elkaar, waarvan de tegenstelling wellicht meer gezocht moet worden in aanleg dan in wetenschappelijke overtuiging. Zolang immers de wetten van de taal-van-de-klank en de taal-van-hetteken niet nauwkeurig zijn vastgesteld en algemene betekenisnormen en persoonlijke betekeniswaarden zijn geanalyseerd, kan op exacte gronden geen stelling worden genomen. In welke richting we vrij en ongehinderd door andere wetenschappen hebben te zoeken wees De Groot aan in: ‘De wetten voor phonologie en hun betekenis voor de studie van het Nederlands’ (N. Tlgds XXV). Hiermee was begin gemaakt met een nieuwe onafhankelijke studie van het Nederlands, waartoe, bij nadere bepaling, Reichling het zijne bijdroeg. Deze methode bant leiding van andere wetenschappen uit, zonder de hulp van deze te versmaden. Ze zoekt de taalcellen met microscopische nauwkeurigheid af en tracht met zuiver taalkundige begrippen structuur en structuurwetten van

woord en zin, alsmede van hun kenmerken (b.v. van phonemen), en de betrekkingen van woord tot zin en tot ‘zaak’, in het taalgeheel te bepalen. Pas wanneer op deze wijze de taal tot op het virus is nagespeurd en de wezenlijke wetten en normen van gesproken en geschreven taal zijn gevonden, zal aan een nieuwe schoolspraakkunst kunnen worden gedacht.

Terugblikkend valt vast te stellen, dat de lager-onderwijsmethodiek gedurende het bestaan van de N.Tlgds gekomen is van spellingonderwijs tot moedertaalopvoeding, onder deze reserve dat - vooral op grond van de toelatingseisen tot het V.H.M.O. - het spraakkunstonderwijs als mogelijkheid naast en los van de moedertaalopvoeding is blijven bestaan. Bij het V.H.M.O. is er methodisch nog van geen totaal onderwijs sprake. Weliswaar heeft het onderdeel stijlonderwijs zijn nieuw karakter gekregen, maar bij het onderdeel spreek-leesonderwijs is vrijwel nog niets te bespeuren van methode, terwijl het spraakkunstonderwijs weifelt tussen spreektaal en schrijftaal en in wezen slechts deze verandering heeft ondergaan, dat behalve logica en philologie enkele andere wetenschappen hun portie in aandelen hebben opgeëist. Van een principiële verandering kan trouwens nog niet worden gesproken aangezien de wetenschap een nieuw stelsel nog niet heeft afgerond. Of en in hoever de structurele taalkunde geschikt zal zijn om in methode te worden omgezet, valt voorlopig niet te bepalen, evenmin wanneer en in welke omvang de stof zal moeten worden behandeld en op welke wijze het door de leerlingen langs de directe weg zal kunnen worden beheerst en het natuurlijk in de moedertaalopvoeding kan worden opgenomen. Hoewel buitenlandse onderzoekingen hebben aangetoond, dat de huidige spraakkunst pas in de tweede helft van de middelbare school geschikt is voor vruchtbare behandeling - waarop o.a. door Kramer en mij enige malen is gewezen - gaat het V.H.M.O. rustig voort zelfs eerste-klassertjes met logische en psychologische categorieën vol te stoppen en aan een teruggeven daarvan ‘taal’-vaardigheid en ‘taal’-inzicht te toetsen. Dit misbruik van logica en psychologie is niet erg logisch en getuigt van weinig psychologisch inzicht.

Het zou een teken van schoolmeesterwijsheid zijn, als we ons voorshands maar bescheiden terugtrokken en van ‘spraak’ kunst niet meer onderwezen dan voor een juiste ‘schrijft’ wijze nodig is. Tot een nieuwe taalwetenschap ons een nieuwe methodiek brengt, kan het onderwijs zich blijven bezighouden met ‘taalverschijn-

selen', die de belangstelling der leerlingen blijken te hebben, en tot taalwaarneming te prikkelen. Het is niet onmogelijk dit voorlopig te verwerken in een totale taalmethode, waar spreek-, lees- en stijlonderwijs hun natuurlijke plaats krijgen, geconcentreerd op taalgehelen, die binnen bereik en belangstelling van de leerlingen liggen. De N.Tlgds, die gekozen heeft voor natuurlijk taalonderwijs uitgaande van de gesproken taal, zal hierbij in de komende jaren nog belangrijk leidend werk kunnen verrichten.

Amsterdam.
R. KUITERT.

Aanschouwelijkheidsdrang bij voorzetsels.

Het Centrum konstateerde eens (1 V '37): 'Nederlandsch is moeilijk'; en meende die opschrift-stelling o.m. uit het volgende dagblad-citaat te kunnen bewijzen: 'Dan is de tijd der eenzaamheid van de Godgetrouwen voorbij. Dan komen ze te voorschijn uit hun kasteelen en hun burchten, uit hun steden en uit hun dorpen, *van achter* hun ploeg en *van achter* hun schrijfmachine, *van uit* de mijnen en van verre over de zee, *van af* de katheders en *van af* de kansels, die stoere mannen en die edele vrouwen die niet redeneeren en niet vragen, niet berekenen en niet becijferen, maar die zich werpen met heel hun wezen in dien geweldigen stroom die daar opmarcheert naar het licht'. De lezer heeft uit mijn kursivering al begrepen, waar de journalist-taalkeurder het moeilijke van ons Nederlands aan het licht zag komen: 'Allemaal goed en wel, nobele Godgetrouwen, maar heeft u wel eens de vermaningen van Charivarius aan het adres van de fnuiters, de fnaffers en de fnachters gelezen?' En met die vraag was de kwestie opgelost: dàt was geen Nederlands.

Charivarius is intussen lang niet de eerste geweest, die zijn t a a l k u n d i g h e i d op die voorzetselverbindingen losliet. Ik behoef slechts te herinneren aan hetgeen reeds Matthias de Vries in het *Ndl. Wdb.*[1] I 831 v. over 'het dwaze *van af* ten beste gaf: 'Wie *van af mijn huis* zegt, behoort, om consequent te zijn, ook te zeggen: *Ga met mede mij van af mijn huis tot toe*

1) = *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.

de poort: een ‘nieuwmodische stijl’, geestig bespot door v. Lennep (D. en N. Ged. 191) in de verzen:

> Wiens naam *van af* het barre Noord
> *Tot toe* het verste Zuiderboord
> Op alle tongen woonde;

waarbij hij in eene aanteekening zegt te hopen, dat men vooral niet vergeten zal, nevens het ‘de hemel weet door wien uitgedachte *van af*’, ook ‘uitdrukkingen als *van stonden aan, ten voeten uit* enz.’ (in welke *aan* en *uit* mede bijwoorden zijn), ‘door een bevallige omzetting te konverteeren in: *van aan stonden, ten uit voeten*, enz. - alles *ad majorem gloriam* onzer moederspraak!’’

Behalve Mr. J. van Lennep, die dezelfde gedachte in: *Alledaagsche Bokken in 't gesprek* (Amsterdam 1871), blz. 43-45 prozaïsch verdialogizeerde, hebben ook Nicolaas Beets en dr. E. Laurillard ‘van af’ berijmd, zoals men in *Onze Taal* XI 60 en 71 kan nalezen. Maar daarmee niet tevreden, kondenseerde dit maandblad de geestigheid op blz. 71 nog weer rijmloos tot: ‘ik ben *van af* Amsterdam *met mede* den spoortrein *tot toe* Haarlem gereisd’. Men zal niet geweten hebben - of wilde men oorspronkelijk blijven? - dat Charivarius al lang geleden de grappigheid van ‘vanaf’ nog veel intenser had veraanschouwelijkt op een manier, niet enkel om van te glimlachen, maar om van te gieren: ‘Ik was *metmee* mijn jachtvriend gegaan. Wij waren *opuit* avontuur. Terwijl ik *tegenaan* een boom geleund zat, zag ik plotseling een wilden beer *opaf* mij komen, ik sprong *vanop* mijn plaats, maar viel van schrik weer *opneer* den grond’ (Charivaria I, Amsterdam [Haarlem] 1913, blz. 28 v.). Men kan eruit zien, dat de lekepraat die M. de Vries tot taalwetenschap omhoogstuwde in dilettanten-kringen uitbundiger sukses heeft beleefd, dan wat Van Ginneken - mede taalkundig adviseur van het zo juist genoemde maandblad - in *Onze Taaltuin* IV 193-211 ter adstruering van de etymologie van ‘van’ over ‘vanaf’ betoogde:

‘Welnu evenals het Duitsche *gegenüber* nu in de 19de eeuw[1)] ontstaan is uit constructies als *gegen* Phillis *über* (b.v. nog bij Goethe en Gesner); juist als het ags. *aetforan* ontstaan is uit zinnen als: Lag imu *at* them durun *foren* [1. foran] (Heliand 3336) wat Luther verhaalt [1. vertaalt] met Der lag für seiner Thür; juist als ons *vanuit* pas onlangs, maar geheel en al volgens den

1) Zie het jaar ‘1537’ in de noot van de volgende bladzij.

ouden aard onzer taal: uit wendingen als: *van* mijn venster *uit* voor onze oogen is aaneengegroeid; gelijk ten slotte ons *vanaf*, trots het onverstand [1. ONVERSTAND] van M. de Vries, wettig geboren is (Gr. Wdb. I, 831) uit constructies als: *van* dien tijd *af*; zóó is ook in den Oudgermaanschen tijd uit het voorzetsel *af* en het volgend bijwoord *an*(*a*): eerst afan(a) en later fan en fon voortgekomen' (196)[1)]. Blz. 201 brengt hij nogmaals 'gegenüber' en 'vanuit' ter sprake, die 'reeds lang Distanzcomposita waren', voordat zowel het ene als het andere 'tot een echte samenstelling' aaneengroeide: 'Welnu, van dit vruchtbare geslacht is nu *van* uit af-an(a) zeker een der eerstgeborenen in de continentale Germaansche taalfamilie, maar er komen voortdurend nog nieuwe voorbeelden bij'. Wij interesseren ons nu alleen voor die nieuwe gevallen, die Van Ginneken niet nader noemde.

Wat in het Duits met *gegen - über* gebeurde, gebeurde in het Nederlands met *tegen - over*: das *gegen* dem hohen Golgatha *über* lag (Klopstock), ich sehe Friederiken *gegen* ihr *über* stehn (Goethe)[2)]. Het nederlandse *tegenover* komt volgens Franck-v. Wijk (692) pas voor 'sedert Kil.' Het *Ndl. Wdb.* XVI 1310 zegt van deze koppeling van voorzetsel en bijwoord: 'In het Mnl. bezigde men *tegen* als voorz. voor zelfst. naamw. waarachter dan het bijw. *over* werd geplaatst [al geeft het *Mnl. Wdb.* VIII 158 geen enkel voorbeeld van die Distanz-verbinding]. Maar in de 16de eeuw is de koppel. uit het bijw. [l. voorz.] *tegen* en het voorz. [l. bijw.] *over* in gebruik gekomen; aanvankelijk werd *tegen - over* daarnaast nog herhaaldelijk gebezigd en geheel onbekend is 't nog niet'. Voorbeelden kan men vinden in kol. 1252 b) en 1253 al. 3. Zo schreef Beets nog: 'men moet aan hare zijde, of men moet *tegen* haar *over* staan'. Voor zover ik weet, werden er geen verzen op gefabriceerd, en evenmin werd het normaalgeworden 'tegenover' gepersifleerd door als konsekwentie te eisen, dat men voortaan niet meer *tegen de klippen aan* (of: *op*) moet liegen, maar *tegenaan* (of: *tegenop*) *de klippen*. Ook werd bij 'tegenover' nooit geredeneerd, zoals de auteur van: *Is dat goed Nederlands*? [2] dat bij *vanaf* deed: '*Af* is geen voorzetsel

1) Men weet dat *tot* uit *toe* + *te* is ontstaan (Franck-v. Wijk 704).

2) Paul-Euling, *Deutsches Wörterbuch* [4] (Halle 1935), blz. 192. Weigand-Hirt, *Deutsches Wörterbuch* [5] (Gieszen 1909), I 651 geeft als oudste plaats van het direkt verbonden gegen über: '1537 bei Dasypodius'.

dus *vanaf* evenmin' (30). In de daarbij behorende *Oefeningen* ('s-Gravenhage 1942), die dr. F.C. Dominicus en Charivarius 'voor alle inrichtingen van voortgezet onderwijs' bestemden, moeten de leerlingen in n. 22 voorzetsels verbeteren van overigens superieure stijlmaaksels: '13. De conducteur zat op de bok vanaf Amsterdam naar Leiden. 14. Je moet dit vraagstuk vanuit een ander standpunt beschouwen'. Er is nu eenmaal geen dwaasheid, of er is wel iemand te vinden om die als wijsheid de school in te loodsen. Koenen-Endepols [19] aanvaardde weliswaar vanaf Rotterdam en vanaf Maandag s.v. *vanaf* (1093), maar hij voelde zich toch nog verplicht daaraan toe te voegen: 'beter: van Rotterdam af, van Maandag af'; *vanuit* werd nog niet opgenomen, al zijn de voorbeelden legio: 'Vooral dagboekschrijvende pubescenten zien hun vrienden veranderen en zij gaan eischen stellen aan hun vrienden *vanuit* het gewenschte eigen toekomstige levensbeeld, d.i. *vanuit* hun ideëel ik' (A.H. Starmans, Psychol. analyse v.h. jeugddagboek van Frederik van Eeden 81). Nu stelde Charivarius wel vast: '*Vanuit* is even onnodig als *vanaf*' (30), maar daarmee is de aanschouwelijkheid van zulke koppelingen niet van de baan. Ik geef nog een voorbeeld van Is. Querido waarin 'van uit' toch anders spreekt, en iets anders zegt dan het tweemaal voorafgaande 'uit': 'Flaubert begreep niet, zegt France, dat poëzie op natuurlijke wijze *uit* het leven moet opbloeien, evenals de boomen en de vruchten, de bloemen *uit* den grond en *van uit* de volle aarde alleen het hemellicht opvangen' (Letterkundig leven II 17 v.). Even verder heet het weer van Robbers: 'Hij ziet zijn menschen episch, d.w.z. *van* zijn eigen scheppende geest *uit* en maakt ze dan voor zijn eigene en onze waarnemende zinnen tot werkelijkheid'. Distanz-kompositum na kompositum. Prof. van Schelven wist de twee gevallen nòg nauwer te verbinden: 'Toen echter niet *van* het kamp van den Prins en zijn familie *uit*, maar *vanuit* dat der derde bij het drama betrokken partij: Jan Rubens' (Marnix van Sint Aldegonde 203).

Maar we hadden het over de uitspraak: '*Af* is geen voorzetsel dus *vanaf* evenmin'. Stel je nu eens voor dat iemand betoogde: *Schoon* is geen voegwoord dus *ofschoon* evenmin. Want juist als 'vanaf' één werd uit een voorzetsel plus bijwoord, werd 'ofschoon' een voegwoord-eenheid uit het voegwoord *of* en het bijwoordelijk *schoon*: '*of* mij *schoon* een leger belegerde' (*Ndl. Wdb.* X 99, 100-102, 70). In het Duits had een parallelle eenwording niet

alleen plaats bij *obschon*, maar gelijkelijk bij de konjunkties *obgleich, obwohl, obzwar* (Weigand-Hirt[5] II 324): und *ob* ich *schon* wanderte im finstern Tal, fürchte ich kein Unglück (Luther), *ob* ich *gleich* vom Podagra frei bleibe... (Bode) (vgl. Paul-Euling [4] 386).

Tegenover, vanaf, vanuit staan genetisch op één lijn, maar ze staan niet alleen. Er zijn nog wel meer voorzetsels te noemen, waarin drang tot grotere aanschouwelijkheid op eendere wijze tot uiting komt - al willen we niet beweren dat vormen die in de zuidelijke Nederlanden min of meer gangbaar zijn, dat ook al zijn in het noorden van de nederlandse taalgemeenschap. En wat deze en gene literator reeds herhaaldelijk tot koppeling maakte, is daarom nog niet algemeen in gebruik. Het is ons trouwens vooral te doen, om aan te tonen dat de sekundaire eenwording bij voorzetsels zoals we die boven bespraken, geen abnormale buitenissigheid is van mensen die geen Nederlands kennen, maar een normaal procedee waar de taalgevoelige vanzelf toe komt, wanneer hij de syntaktische situatie aanschouwelijker wil maken, zonder het nochtans beredeneerd te moeten willen. Spontane veraanschouwelijking is beter en blijvender in de taal, dan weloverlegde vermooiing bij het maken van nieuwe woorden en wendingen. Terloops zij nog opgemerkt, dat het type '*van achter* de deur' niet precies hetzelfde is als '*van* het Noorden *uit > vanuit* het Noorden'. Alleen bij het laatste soort ging historisch aan het kompositum een afstandskompositum vooraf; bij het eerste soort werd een gewone voorzetsel-verbinding: 'achter de deur' opnieuw gevoorzetseld: 'van achter de deur', welke twee prepositie daarna weer tot één kunnen samengroeien. Ik geef slechts één voorbeeld: 'Benedictus XIV... voerde het gebruik in, het volk te zegenen *vanop* de loggia, die op het dorpspleintje uitgeeft' (Lazzarini, Pius XI 277; vlaamse vertaling). Men zou er haast een analogische navolging van 'vanaf de loggia' in willen zien, maar het kan evengoed en zal wel rechtstreeks uit gewoon opeenvolgende voorzetsels zijn ontstaan: van op de loggia. Nog weer anders is bijv. 'binnen-in' bij Kloos[1)]: 'en die dan alles weer naar buiten duwt, alles precies-gelijkend, zooals het hem geopenbaard werd *binnen-in* zijn voor alles ontvankelijken, de fijnste nuances van lijn en kleur en leven

1) De citaten van deze auteur zijn uit: *Letterkundige inzichten en vergezichten*.

uit eigen sterken aandrang naspeurenden en dan als levende beelding opstellenden g e e s t ' (VII 156). We hebben hier vrij duidelijk in het eerste lid een bijwoord te zien, zoals overduidelijk in verbindingen als: hij zat *boven in* de boom, *boven op* zolder, *onder in* de kelder, *voor op* de bok, *achter in* de wagen, enz. Uit het volgende voorbeeld blijkt nog weer een beetje anders, dat - zoals telkens in taal - verschillende beginpunten naar 'eenzelfde' eindpunt kunnen leiden: '*Middenin* de quadrille houdt de muziek op, de dansers wijken uit elkaar, een kamerheer nadert de prinses en overhandigt haar met een diepe buiging een brief met groote zegels' (v. Ammers-Küller, Elzelina 290). Immers 'het' voorzetsel 'midden' is zeer sekundair: 'En zoo leeft hij daar *midden* de vogelen' (Dudley, De komst v.h. monster 184; vert. Anton v.d. Velde). Men komt het ook bij noordnederlandse schrijvers tegen: 'Uw klasse is het zaad, dat nog *midden* slijk en wormen in den grond verborgen ligt' (M.H. van Campen, Over literatuur I 340 bis; 321, 331; II 161, 162, 167, 172, 175), enz.

Maar we lieten ons alweer van ons apropos brengen, en dat nog wel terwijl ik al bijna door mijn bladzijden-rantsoen heen ben. Ik moest nog pendanten van 'vanaf, vanuit, tegenover' geven, al zal ik me in de citaten moeten beperken, en kommentaar achterwege laten. Ik begin met Kloos: 'een welwetend handlen *tegen-in* het eenvoudigste gezonde verstand van de algeheele bevolking onzer planeet' (X 116; IV 186; VI 30, 185; VII 124, 151 bis; VIII 41; IX 13, 30); 'recht *tegenin* het liberale kapitalisme' (v. Breukelen, De fakkel in jonge handen 64); '*bovenuit* dit ratjetoe van Fransche wendingen... waar alleen Gezelle... b o v e n u i t is weten te rijzen' (V 17): men let op het adverbiale 'bovenuit'; 'maar zullen hun geestverwanten over honderd jaar niet met elkander keuvelen even goedig *bovenuit en overheen* al de redenaties, die thans als de socialistische evangeliën beschouwd worden, als de tegenwoordige, met hun tijd eenigermate meegegane Christenen, dat *bovenuit* die oude grond-pilaren van het echte, ouderwetsche Christendom doen?' (XI 18); 'dit alles gebeurde, om het precies te zeggen, *buiten-om* de waarachtige kunst' (I 33; II 109; VI 105; XI 159); 'maar het wezenlijke kunstwerk ontstaat *buitenom* onzon kouden wil, die wel in staat is om te fabriceeren, maar niet om te scheppen' (IV 102; 21; X 104), vgl. '*buiten* het onaangename gevolg, een mooglijken minderen verkoop van zijn meesterstuk, *om*' (X 135 bis); 'terwijl hij, *onderdoor* zijn zachte ironie, bovendien nog kan bogen op

een stil-menschelijke gevoeligheid' (III 113; 40, 130; IV 51, 179; X 52); 'Ik heb alleen te kennen gegeven, dat het algemeenmenschelijke *tusschen-in* en *onder-door* al het bijkomstige, tijdelijke, voorbijgaande in alle kunst van alle tijden heenloopt' (IV 116); '*tusschen-in* onze levende gedachten en moderne belangstellingen' (VII 179); '(de) bespiegelingen, die hij, *tusschendoor* zijn relazen, van tijd tot tijd ten beste geeft' (XII 31). - Koppelingen met -*heen* zijn min of meer tot het zuiden beperkt, maar daarom nog geen taboe in het noorden, vooral 'doorheen' niet: 'de eene of andere van die schorremorrie-kerels, die *langsheen* de banen liepen' (M. Sabbe, 't Pastorken v. Schaerdycke [3] 187); 'terwijl *langsheen* de witte aard een stille wijding vaart' (Vaart en Verlangen, verzen uit de Vox Veritatis 23); 'maar de slang groeide zoo dapper dat ze midden in de zee liggend, *omheen* alle landen, toch in haar eigen steert bijt' (Streuvels, IJslandsche Godensagen 41); 'Gij hebt ons uitgestuurd, van generatie tot generatie, *overheen* gansch Vlaanderen' (Vlaanderen's hulde aan Pater Callewaert 132). De voorbeelden met 'doorheen' liggen opgeschept; ik geef er slechts één uit Van Duinkerken: 'Hem moet men leren verstaan, wanneer men *doorheen* zijn welsprekende woorden, *doorheen* zijn welgebouwde zinnen en sierlik geschikte gedachten, *doorheen* zijn wijsgerig-geschiedkundige systhematiek [sic] en zijn kerkvaderlike Schriftverklaring, *doorheen* zijn daden en beslissingen, de rechtvaardigheid van zijn roem en de zin van zijn schoonheid wil treffen' (Roofbouw 89).

Toen De Vooys, cuius festum colimus, in *De N. Taalgids* XXXV 37 het afkeuren van *vanaf, vanuit* een 'veel bereden stokpaardje' noemde, liet hij zich door een ondeugend lezeresje vragen: 'wat zij schrijven moest: 'Zeus donderde vanaf de Olympus' of 'Zeus donderde van de Olympus af'!' Foei dan toch, is dat praat voor jonge meisjes!

Utrecht.

P. GERLACH ROYEN O.F.M.

Hol, hel.

De naam *Schiphol* is er een goed voorbeeld van, hoe men de traditie kan eren door oude benamingen toe te passen op nieuwe begrippen. Van der Aa[1)] weet ons mee te delen: '*De buurtschap Rietwijkeroord of het Schiphol... Er ligt ter plaatse, waar de*

1) Aardr. Wb., s.v. Rietwijkeroord (1847).

Schipholsloot in het Haarlemmer-meer valt, in de nieuwe ringvaart van dat meer, een gesloten aardewerk, met gracht en bomvrij reduit, behoorende tot de linie van Amsterdam, dat voor weinige jaren aangelegd en onlangs gearmeerd is'. Het Schiphol was dus een buurtschap, gelegen in de landen bij de Haarlemmermeer, genoemd naar de sloot, die pleonastisch dan ook Schipholsloot genoemd werd; reeds het mnl. kent *het hol* als benaming van 'diepte van een gracht of sloot, bedding'[1]. Van de buurtschap ging de benaming over op het fort, en van het fort op het vliegveld.

Daar genoemd *hol* (germ. **hŭlō*-) een verbogen vorm *hōle* (pl. *holen*) heeft[2], is het denkbaar, dat zich in de nominatief een vorm *hool* vastzet. Inderdaad wordt een onzijdig *hool* in de betekenis van 'smalle gracht' voor het Antwerpens genoemd[3]. En in het aansluitende Noordbrabants bestond hetzelfde woord in beide vormen: *Hol, of Hool, wordt hier, ten platten lande, de drooge sloot geheeten, welke de akkers van elkander scheidt*[4]. Dat dit *hol* dan ook gebruikt kon worden in de betekenis van een nauw straatje, blijkt uit onze 17de-eeuwse blijspeldichters; zo zegt Brederode[5]: *Larysters van 't heeckel-velt, van 't kattegat*[6], *van 't hol en vande vesten;* en Tengnagel[7]: *Het klootjes volc in 't hol of inde strontsteeg*.

Het hol is het gesubstantiveerde neutrum van 't adjectief *hol*, dat o.a. 'laagliggend, moerassig' kon betekenen[8]. Zo ligt het voor de hand, dat het ook voor 'moerasland, waterland' gebruikt werd en wordt; nog tegenwoordig heet een plassen- en moerassen-

1) Mnl. Wb. 3, 531.
2) Vgl. Stallaert, Glossarium van verouderde rechtstermen I, 605 v.: *hol* zn. (mv. *holen*) = greppel, straatriool.
3) Cornelissen en Vervliet, Idioticon van het Antwerpsch dialect, blz. 574.
4) Hoeufft, Proeve van Bredaasch Taal-eigen, blz. 253 s.v. *hol*. Wel wordt hier het geslacht niet genoemd, maar de geografische aansluiting bij Antwerpen maakt een neutrum waarschijnlijk en tevens de vraag in het Ndl. Wb. 6, 870 (s.v. *hol* III) ('Of heeft men bij deze beteekenis te doen met *heul*?') overbodig.
5) Moortje vs. 128. Vgl. de aantekening van Stoett, blz. 119 ('nauw straatje, dat van den Nieuwendijk naar den Voorburgwal liep').
6) *Gat* is een parallel van *hol*. Men denke ook aan 't wvla. *gat* 'straat' en het waarschijnlijk toch wel nauw verwante hgd. *Gasse*.
7) V. Moerkerken, Het Nederl. kluchtspel, blz. 178.
8) Vgl. Ndl. Wb. 6, 874. Zie alh. ook over de naam *Holland*.

gebied tussen Kortenhoef en Loosdrecht, dat alleen per bootje toegankelijk is, *'t Hol*. Een samenstelling hiermee is *Botshol*[1], dat met Waveren en Ruige Willis een hoge heerlijkheid vormde; V.d. Aa vermeldt het terrein als bijna geheel uitgeveend. Ook in Westvlaanderen komt de benaming voor, b.v.a. 1752 *den driesch, het Hol*[2], en voor het maaigras: a. 1696 *maygers, genaemt het hol*[3].

Naast dit in de eerste plaats Noordhollands-Utrechtse en Westvlaamse woord *het hol* staat in Friesland *de hol*, eveneens in de betekenis van 'poel, waterplas, meertje, moerasland'[4]: *de Fetsehol, Hol, Lyttick Hol, Skraerder-Hol* (a. 1543 *Scraerdera hol*)[5]. Daarnaast komt in Friesland (maar ook elders) de vorm *hel* voor. Over deze *hel*-namen is heel wat te doen geweest; volksetymologie en geleerde afleiding hebben zich gelijkelijk ervan meester gemaakt. Zo meende de romanticus Winkler in een studie over 'De hel in Friesland'[7], dat deze namen dateren uit de heidense tijd, toen men geloofde, dat 'diepe, schier onpeilbare putten met water gevuld, diepe poelen of kleine meerkes, of ook diepe kolken in stroom of zeegat, waar de golven bruisten en de stormwind loeide,... toegang (gaven) tot het onzalige oord. Dat waren de helsdeuren, en de randen van zulken put, de boorden van zulken poel, waren de randen, de boorden van de hel'. Winkler was niet de eerste, die zich aan dergelijke fantasieën overgaf[6]; hij zou ook niet de laatste zijn. Immers ongeveer 40 jaar later zou niemand minder dan Van Ginneken[7] - onafhankelijk van hem[8] - een soortgelijk denkbeeld verdedigen. Zijn uitgangspunt is *Hel-mond*, dat hij verklaart als *mond*,

1) Teg. Staat 8, 174.
2) De Flou 6, 155. Dat was dus, wat elders genoemd wordt, *den natten drijsch*. Vgl. over dit woord Mansion, Bestandd. s.v. *thriusk-* en de daar aangehaalde literatuur.
3) De Flou 6, 154.
4) Natuurlijk niet te verwarren met *de hol* = kleine hoogte (Ndl. Wb. 6, 868: *hol* II).
5) Winkler, Studiën in Nederlandsche namenkunde, blz. 280 v.v. Niet overal gebruikt bij het lidwoord *de*, zoals bij *Fetsehol*, maar klaarblijkelijk kende hij toch al deze woorden als zodanig.
7) Taaltuin 8, 138 v.v.
6) Vgl. het overzicht bij Hettema, De Nederlandsche wateren en plaatsen in den Romeinschen tijd, blz. 78 v.
7) Taaltuin 8, 138 v.v.
8) Eerst in een aanvullend artikel (t.a.p. 305 v.v.) wordt de naam van Winkler vermeld, naar wie hij dan het materiaal uitbreidt.

lt. *mundus*, van de *hel*, dus = helleput, en hij meent, dat talrijke Nederlandse namen met ditzelfde *hel* zijn gevormd en aldus resten uit een vóór-Christelijk tijdperk zijn. *Helmond* zou, als vele steden in Italië, gesticht zijn om een diepe put, die men voor de mond van de hel aanzag. Betekenis en vorm bewijzen volgens hem 'ons duidelijk en zeker... een duidelijke overeenstemming met het Etruskische Vóór-Indogermaansche Rome'. Ook *Holland* zou zijn 'het land der vele heilige hellepoorten'; *Holland* zou een jongere vorm zijn, opzettelijk uitgedacht om de heidense naam te verdringen.

Daartegenover willen wij hier vaststellen, dat het bovengenoemde *hel* 'laag land, moeras, poel' en het ermee in betekenis overeenstemmende *hol* - dat een oude ablautende vorm kan zijn, maar ook een dialectische schakering[1] - alleen e t y m o l o g i s c h overeenkomen met *hel*, got. *halja*; beide behoren bij *helen*[2], maar zij hebben reeds in Oudgermaanse tijd alle voeling met elkaar verloren. Het oudste voorbeeld van het hier besproken *hel* vindt men in afgeleide vorm bij Plinius[3]: (*insulae*,) *quae sternuntur inter Helinium ac Flevum. Ita appellantur ostia in quae effusus Rhenus a septentrione in lacus, ab occidente in omnem Mosam se spargit, medio inter haec ore modicum nomini suo custodiens alveum*. Met *Helinium* (sc. *ostium*) wordt dus een Rijnarm, vermoedelijk de Waal, bedoeld; het is begrijpelijk, dat de mondingen van onze grote rivieren de indruk wekken van holten in de kust, inhammen[4]. Een ablautende vorm vindt men vermoedelijk in χάλουσος (Ptolem. II 11, 2; 7) = de Trave, die bij de monding breed uitstroomt. Een jongere parallel komt voor in 't Oud-Gentse *Holinium* (a. 979), nu *Hollain* bij Doornik[5].

1) Dit laatste in 't bijzonder in Friesland, waar b.v. - volgens Winkler, blz. 286 - bovengenoemd *Hol* en *Lyttich Hol* identisch zijn met hieronder genoemd *Hel* en *Lytse Hel*. Vgl. ook Hof, Friesche dialectgeographie, blz. 124 v.v.
2) In een boeiende studie *Kalypso* heeft Güntert indertijd uiteengezet, hoe de godin van het dodenrijk 'de verbergende' genoemd kon worden.
3) Plinius, n.h. 4, 101.
4) Vgl. Tijdschr. 31, 44 met noot 1 (ook over *Brêe-helle:6 Den Briel*) en N.G.N. 9, 2. Reeds bij Le Franck van Berkhey, Natuurlijke Historie van Holland 1, 204, kan men lezen, dat *Helium* bewaard zou zijn in *Hellevoet* en in *Den Briel*, al maakt hij ook melding van een woord *hel, hol*, dat diepte zou betekenen.
5) Vgl. Mansion O.G.N., blz. 74 v.

Als toponiem in de betekenis van ‘moerasland, poel’ komt *hel* in verschillende streken van ons land voor, maar het is toch, behalve Fries, overwegend Westvlaams. In Friesland o.a. *de Hel* en *de Lytse Hel*, oorspronkelijk de benamingen van poelen; *Okkehel*, een laaggelegen stuk land; een ‘djip gat’ *Lodde Hel*[1] - op de topografische kaart verbasterd tot *Looden Hel.* Voor Westvlaanderen kies ik uit de ± 80 voorbeelden van *Hel, Helle: de Helle*, een ‘meersch’ te Moen (1760); *la Helle*, een poel te St. Omer-Buiten (1688); *een partieken broucklant... genaempt het Helleke* (1687)[2]. Verder vindt men hier overtalrijke, ten dele tautologische samenstellingen als *Helackere, Helhaege, Hellebrouck, Helle Landt, Hellemeersch, Hellepoel, Hellestuk, Helleweide*. Van elders noem ik nog in Limburg *Hellebroek*, in Drente *Helveen*; ten W. van Zwartsluis de *Hellevenen*; voorts b.v. *de Hel* als benaming van een klein moerasgebied in de Gelderse Vallei en van verschillende vennen in Noordbrabant. Ook in de betekenis van ‘water’ komt *hel, hol* als eerste lid van samenstellingen voor; er is reden om daartoe mede te rekenen *Helvoort, Hellevoet*, waarnaast men in Westvlaanderen *Hollevoorde, Holvoet* vindt; immers *voet* is hier allicht uit *voorde* verbasterd[3]. Men vergelijke de *Helsloot* (zowel in N.H. als in de Biesbosch) met *Holsloot* (Dr.), en, tot op zekere hoogte (niet wat het geslacht van *hol* betreft), met bovengenoemd *Schipholsloot*.

Het is dus alleszins aannemelijk, dat genoemd *hel* ook aanwezig is in *Helmond*, dat door Knippenberg[4] wel terecht verklaard is als ‘sterkte, gelegen in een lage streek’; hij verwijst nog naar het *Helschriksel* te Venlo, d.i. de weg door de diepte bij de Lichtenberg. Of men hierbij ook mag rekenen *Hellebeek* (: *Hollebeek*), is onzeker; Mansion[5] dacht aan *hel* ‘helder, lichtkleurig’. En daarmee zijn de mogelijkheden voor de *hel*-namen nog geenszins uitgeput; in sommige gevallen kan men denken aan mnl.

1) Botke, It Beaken 1, 104.
2) De Flou 5, 794 v.v.
3) De Flou 6, 195 v.; 203 v. Pott kent een *Hollevoeterweg* onder Moercapelle (Z.H.). Vgl voor *voet* uit *voorde* Moerman N.G.N. 8, 87; Leyden N.G.N. 10, 171 en 188 v. Ook als familienaam komt *Hol(le)voet* voor.
4) Maasbode 24 Oct. 1928 (Avondblad).
5) Mansion, De voornaamste bestandd., blz. 61.

helle (uit *helde*) ‘helling, aflopend stuk land’, b.v. *Helbergen*[1]. Een andere keer wisselt *hel* af met *hil* (b.v. in *Hellegatspolder* [Z.H.][2]) (is *hel, hil* ‘heuvel’ bewaard in *Den Helder?*)[3], terwijl volgens Moerman[4] e.a. in b.v. *Hellendoorn* een boomnaam verscholen zit. Dan is er nog de *Helweg*, een naam die veelvuldig voorkomt in Westfalen, maar die ook in Overijsel en Gelderland niet ontbreekt; een afdoende verklaring is nog niet gegeven[5].

Is er dan nergens plaats voor een *hel* in de door Winkler en Van Ginneken bepleite betekenis? Tot op zekere hoogte wel, maar in hoofdzaak daar, waar de s a m e n s t e l l i n g dit uitwijst, en dan is het nog volstrekt niet nodig, aan de h e i d e n s e tijd te denken. Ik heb het oog op namen als *Hellepit, Helhouc*[6], maar zelfs indien ernaast een vagevuur of hemel voorkomt[7], is het nog zeer goed mogelijk, dat *hel* eerst volksetymologisch deze betekenis heeft gekregen. Indien men vindt *den Hollemeersch, palende oost aen den Helleput*[8], dankt dit *Helleput* zijn naam waarschijnlijk aan een put, in dit stuk land gelegen; *Helleput* is dan een summiere aanduiding van wat in omschrijving heet: *eene partie lant met geheel den waterput*[9]; daarnaast komt voor *Hollepyt*[10], en ook *Heulpittiens*[11]. De *Heldoar* in Friesland[12] vindt zijn parallel in de *Oude Holle Poort*, een benaming van het Noordwestergat ten N. van Vlieland[13]. Wil men elke *hel*-naam zijn juiste plaats geven, dan zullen systematische verzameling en nauwkeurige lokale kennis daarvoor onmisbaar zijn.

1) Mnl. Wb. 3, 301 v.; N.G.N. 3, 127; 339. Vgl. ook bij De Flou: *den Hellebergh*, heuvel te Bailleul.
2) V.d. Aa s.v.; Kaspers (Z.N.F. 17, 100) ziet in het in de prov. Antwerpen gelegen *Hellegat* een *helle* = helling.
3) Zie N.G.N. 11, 9.
4) N.G.N. 7, 15; vgl. echter niet ver vandaar de *Diepe Hel* en het onder Hellendoorn behorende gehucht *Helhuizen* (Moerman, N.G.N. 7, 8).
5) Vgl. Petri, Germanisches Volkserbe, blz. 66 v. en 698.
6) Zie echter ook het boven bij *Hellegat* opgemerkte.
7) Vgl. Moerman N.G.N. 7, 8; W. de Vries N.G.N. 11, 81 v. (*Terheil; Rode hel* = *Roder hel*).
8) De Flou 5, 819.
9) De Flou 5, 820.
10) De Flou 5, 193.
11) De Flou 5, 1023.
12) Winkler t.a.p., blz. 283.
13) Van der Burgt, T.A.G., 2de reeks, dl. 53, blz. 807.

Overigens is het onderwerp daarmee geenszins uitgeput. Nauw verwant met *hol/hool* en *hel/hol* is *heul*, en het was dan ook aanvankelijk mijn voornemen, dit woord hier mede te bespreken, maar plaatsgebrek verhindert mij, daaraan gevolg te geven. Het zal echter ook reeds uit de samenhang van *hel* en *hol* duidelijk zijn geworden, dat het niet geoorloofd is, de *hel*-namen uit heidens geloof te verklaren, zolang dat niet voor elk geval afzonderlijk door stevige bewijzen is geschraagd. Alleen al het grote getal van de *hel*-namen in West-Vlaanderen maakt de veronderstelling ongerijmd, dat hier overal poorten tot de hel zouden te zoeken zijn, afgezien nog daarvan dat een *hel* niet een *hel(s)deur* is. In de wetenschap geldt nu eenmaal niet: se non è vero, è ben trovato.

Hilversum.
M. SCHÖNFELD.

Wat na de revolutie?

Men mot hem cromme Sal men door diese verkeerde werrelt comme.
(Gevelsteen te Heusden.)

'Wat is er bij jullie toch aan de hand? vroeg 'n ingenieur aan 'n taalleraar; m'n jonge schrijft in z'n opstellen koudweg de gekste dingen bijvoorbeeld over *de koe die z'n kalf likt*; en als hij bij gelegenheid zou schrijven op 'n adres *De Heer Die en Die*, zou jullie dat ook al zo erg niet vinden, zegt-i. Ook zegt-i, dat in de zin *'t Is lelijk* het woord *lelijk* onderwerp is. Da's de wereld op z'n kop!'

Me dunkt, er is in deze tijd reden, die vraag te herhalen: Wat is er aan de hand? en het uitvoerige antwoord kan dan ingeleid worden als volgt: 't Is revolutie; niet alleen nu maar al veertig jaar; en, zoals vaak, is ook deze revolutie 'n uiterste reaktie op 'n tegengesteld uiterste. Dit vroeger uiterste heeft niet veertig maar vierhonderd jaar geduurd. 't Is begonnen met de Renaissance; toen ging men de 'zuivere' waarheid zoeken; in 'n spiegel die 'niet', zoals 'n Engelsman zei, 'hol noch bol maar effen' was. Dat dat op taalgebied kon mislopen, zo niet in Engeland dan toch elders, o.a. bij ons, dat begrijpen we nu, want heden weten we, dat de waarheid, om welsprekend te zijn, zich moet mengen met onwaarheden; zelfs goddelijke waarheid ontkomt aan dat noodlot niet. (Zie De N. Taalg. XXXVI 78). Daarom ook kan taalgebruik geen toegepaste logica zijn en taalleer geen zuivere-redeleer. Toch is dat vier eeuwen zo geweest, van de Renaissanceman Spieghel af tot de kleinkinderen van De Vries en Te Winkel toe. Maar toen kwam eindelijk

de reactie, de revolutie in de verkeerde werrelt. Als dat laatste geen beeldspraak was, zou die omkeer goed zijn geweest; maar elke vergelijking gaat mank; vooral tòen bleek dat, want men viel van het oude uiterste in 'n nieuw en toen kwam de boel weer op de kop. Dat begon in het buitenland. Daar was het dat filosofen het Gevoel, het Onbewuste of hoe men het noemen wil, in z'n rechten herstelden; daar was het ook, dat grammatici het eerst de kunst verstonden, de taal, die, dank zij ook de 'logische' vormen *den, haar* en *zijn* enkel ''n uiting van de Rede' had geheten, theoretisch om te toveren in ''n uiting van het Gevoel'. 'De kreet *Foei!*' zei toen de Duitser, 'is 'n volzin evenals *'t is lelijk*, ook evenzeer 'n volzin als de ingewikkeldste volzin van de filosoof'. Naast die 'psychologische' zins*leer* kwam de 'psychologische' zinsontleding van de Fransman, zodat we in de zin *'t is lelijk* het woord *lelijk* onderwerp gingen noemen, 'psychologisch onderwerp'. Deze hulde aan het Souvereine Ogenblik werkte in de grammatica door op allerlei punten die hier verder niet te vermelden zijn; genoeg zij op te merken, dat de storm van die revolutie in hoofdzaak is geluwd, zodat de tijd gunstig is geworden voor wie sinds lang aan 'n werkelijk bezonnen spraakkunst dachten, een waarin de wereld van de taal eindelijk eens recht komt te staan, op z'n minst wat minder verkeerd.

Maar hoe? Door op exakte wijs 's mensen twee attributen 'zuiverheid' en onzuiverheid, resp. bewustheid en onbewustheid, aan 's mensen taal toe te kennen en die twee helften te vergelijken uit het oogpunt van belangrijkheid en van kulturele bemoeiing.

Wat betreft de middelste taak (die over de twee andere beslist!) schreef Van den Bosch in zijn *Lees- en Taalboek*: 'Wat in de taal van het meeste belang is, dat krijgt daar het accent'. Welnu, het accent valt normaliter niet op woorden als *z'n* en *de(n)* noch op andere voornaamwoorden, lidwoorden en buigingsuitgangen; al die kleinigheidjes zijn onbetoond; normaliter valt de klemtoon (op z'n minst de bijtoon) op 'n heel andere groep van taalelementen nl. op de noemwoorden: *man, vrouw, stoel, zitten*. Hoe onbetoond daarentegen de woorden uit de eerste groep zijn (en dus ook hoe onbewust), dat bleek eens toen 'n journalist aan 'n taalkundige verweet: 'Toen U gisteren van de kat vertelde, zei U telkens *hij*, en U weet toch net zo goed als ik dat-i jongen heeft gehad, ojee! nu zeg ik zelf *hij*'.

Ziedaar nu, wat op taalgebied 'natuur' is te noemen of 'de basis van de rechte wereld': Voornaamwoorden zijn ons niet bewust, ook niet de lidwoorden en andere aanduidende taalelementen o.a. buigingsuitgangen. Noemwoorden zijn ons minder onbewust, vaak bewust; ze zijn danook altijd min of meer betoond en dus....

van belang; kleinigheden als voornaamwoorden zijn onbetoond en dus van weinig of geen belang. Bijvoorbeeld in het taalritme *de kat* of *de heer* is het betoonde en dus belangrijke element *kat* of *heer* het hoogtepunt; het onbetoonde en dus onbelangrijke *de* is in het ritme het laagtepunt. En zo is het dan tegelijk gesteld met het ritme van de geest die aan de taal z'n inhoud geeft. Wie klemtoon geeft aan alle elementen en ze dus allemaal gelijkelijk bewust maakt, haalt uit de taal het ritme, doet dus hetzelfde als wie aan iemand wil beletten verschil te maken tussen in- en uitademing; zo'n wreedaard maakte dan tegelijk de tààl dood, ziedaar wat eigenlijk iemand doet die in de taal de verkeerde werrelt schept. Dat doet weliswaar telkens de moeder als ze 'n aanduidend woordje van 'r kleuter verbetert en dan bijv. het woord *'t*, gesteld dat het kind *'k* had bedoeld, verandert in *ik*, dus met klem, en beslist bewust. Maar al gauw daarna weet het kind zelf dat *ik* weer te verbeteren in *'k*, dan niet opzettelijk en dus bewust maar zonder erg, vanzelf, in de school van het leven d.i. in de dagelijkse omgang. Daar leert het ook het tegendeel, nl. alle noemwoorden met het grootste gemak op de juiste wijs te accentueren, ook weer vanzelf, onbewust. Daarom diende Van den Bosch-z'n *Lees- en Taalboek* ook niet om de jonge mensen het goede ritme van de taal te leren toepassen bij het s p r e k e n maar bij het lezen; en het taalonderwijs bestond dan daarin dat het verschil tussen een en ander werd bewust gemaakt. Toch was er ook overeenkomst, nl. inzover in beide gevallen weleens iets meer beschaafd moest gemaakt worden. Die methode van de Middelbare School is ook goed voor de lagere; ook daar met nog iets erbij; immers, al behoeft er geen enkel onbetoond elementje meer verbeterd te worden, dan moeten er toch heel wat onnatuurlijk betoond worden om ze met de nodige bewustheid te kunnen onderbrengen in een of andere grammatische kategorie (nodig bij het leren s c h r i j v e n !). Dan zal het telkens meester en leerling vergaan als die journalist die uitriep: ‘ojee! nu zeg ik zelf *hij*’ ofschoon hij in werkelijkheid *i* had gezegd. En al had hij ook juister geformuleerd: ‘ojee! nu zeg ik zelf *i*’, ook dan had hij kunstmatig betoond (*ie*) wat van nature onbetoond was (i) en zich aldus kunstmatig bewust gemaakt wat van nature onbewust was. Dat kan echter weer helemaal in orde komen als meester nu en dan op die onvermijdelijke kunstmatigheid attent maakt en het als 'n voorbijgaand euvel doet kennen; en mocht meester deze grammatische rechtzetting verzuimen, dan wordt

het na de schooljaren goedgemaakt door het leven; zo niet theoretisch dan toch praktisch zal daar ‘de natuur sterker trekken dan zeven ossen’, de verkeerde wereld in het spreekritme weer recht trekken en de onbewustheid dwingen terug te keren.

Een groot bezwaar op dat punt brengt het onderwijs in vreemde talen mee, want de scholier maakt zich die talen niet eigen zoals 'n Nederlandse kleuter het doet in de omgang met z'n ‘tweede moeder’, de vreemde gouvernante; 'n scholier moet zich het vreemde veel vaker bewust maken, vooral waar het onbewuste elementen betreft: geslacht, naamval e.d.; die soort dingen, - in 'n moedertaal de meest eigene! - zijn dan de scholier het meest vreemd. Die dingen worden dan als *onderscheidingen* gedacht, zo herhaaldelijk *gedacht*, dat ten slotte meester en leerling gaan denken dat het onderscheidingen *zijn*. Die zgn. Macht der Gedachte werkt nog het sterkst op 'n school voor dode talen en - het ergst van al! - zeker kan diè verkeerde werrelt na de schooljaren niet worden rechtgezet door het leven. Vooral in de zo heel onbekende taalwereld van de Romeinen zijn Nederlandse scholieren als heel kleine kleuters, en vooral wat die antieke taal betreft, moet 'n modern scholier altijd 'n kleuter blijven; steeds opnieuw moet hij de natuurlijke taaltweeheid ‘bewust en onbewust’, gewelddadig nivelleren in het Bewuste; zes jaar lang moet hij, om wille van het heldere taalverstaan, geslachten, naamvallen e.d. het meest belangrijk achten. Men begrijpt hoe door al die helderheid, het begrip ‘moedertaal’ zo duister als de nacht moet worden. En juist op die school is het, dat vorming wordt gegeven aan de toekomstige bezetters van de hoogste overheidsplaatsen, om vandaaruit het nationale onderwijs te kunnen regelen. Gelukkig dus als ook op die chique vormingschool herhaaldelijk vermaand wordt: Bedenk, dat al die heldere bewustmaking van de buigingsvormen tegen de natuur in gaat; van nature is het latijn zo goed als het Nederlands 'n mengsel van bewuste èn onbewuste, resp. van logische en onlogische elementen[1)]; juist die *twee*eenheid is het, die doorlopend 'n onderlinge wrijving bewerkt en daardoor ook in de taal leven en beweging brengt. Ook in de meest dode taal kan daardoor 'n opgewekt leven heersen als er dan maar de verkeerde werrelt herhaaldelijk wordt rechtgezet. Om op dat herhaaldelijke werk de kroon te zetten, was zeker rector gewoon, aan de

1) Dat wil niet zeggen dat al die elementen *volstrekt*-onlogisch zijn, maar toch in elk geval logisch in veel mindere graad.

scholieren die het einddiploma hadden verkregen, tot afscheid iets te vertellen van Michel Angelo. Die had nl. zes jaar lang 'n kerkplafond beschilderd; en toen hem daarna thuis op 'n laag tafeltje 'n tekening werd voorgelegd, kon hij er niets van zien: z'n ogen keken nog maar steeds de hoogte in. Eerst na vele weken keken ze weer normaal want eerst toen stond z'n hoofd niet meer onderste boven! Met 'n toepasselijke wens betreffende de verkeerde en de goede wereld in zake taal, besloot dan de rector z'n toespraak.

Diegenen onder de geslaagden die, om hun studie voort te zetten, naar de hogeschool te X gingen, troffen het, want daar was de Nederlandse taaldocent gewoon, z'n lessen te openen met 'n rede die van even juist taalbegrip getuigde als de toespraak van de rector. Hij zei o.a.:

Het gangbare taalbegrip is averechts, vooral wat betreft de eerste praktische hoofdtegenstelling ‘onbewust en bewust’. Dat blijkt uit het slecht gebruik van diè termen die met die hoofdtegenstelling parallel lopen, nl. ‘taalgevoel’ (onbewust) en ‘taalverstand’ (bewust), ook: ‘taalverschillen’ (onbewust) en ‘taalonderscheiding’ (bewust). Vooral met het laatste paar termen wordt het taalbegrip op de kop gezet, o.a. als het gaat over de verschillen *z'n* en *de, i* en *'m*! Als dan 'n taalkundige, in z'n dikke boek over taalverschijnselen, die zwakke, onbetoonde aanduidinkjes ‘geslachts- en naamvals o n d e r s c h e i d i n g e n ’ noemt, maakt dat op mij dezelfde komische indruk als wanneer ik zag hoe iemand die 'n groot timmerwerk onderneemt, de houten hamer gebruikt om spijkers in te slaan en de ijzeren hamer om 'n tik te geven op de beitel. Dat dat 'n verkeerde wereld is, weet 'n leerjonge in de werkplaats reeds de eerste dag, want herhaaldelijk blijken daar, na de zaag en de schaaf, genoemde hamers de twee eerstnodige gereedschappen. Twee van de eerstnodige gereedschappen in het vak taalkunde zijn de termen ‘taalonderscheidingen’ en ‘taalverschillen’; en hoe radicaal dat tweeerlei is, blijkt uit de volgende vergelijking: In 'n regenboog bestaan geen kleuronderscheidingen maar kleurverschillen; eerst als men zich die kleuren bewust maakt, en dan gaat spreken van rood e.d., is er grond voor de term ‘onderscheidingen’; op zich zelf zijn die verschillen slechts het werk van zon en regen, en op zich zelf blijven het: verschillen. Zo zijn veel taalverschillen alleen inzover ze achteraf bewust gemaakt worden, onderscheidingen, o.a. als men spreekt van ‘geslachten’, ‘naamvallen’ e.d.

Maar dat laat de onverschoolde vanzelf na, zo dikwijls hij belangstellend spreekt of schrijft over niet-grammatische onderwerpen o.a. over ‘de kat’ of over ‘de koe die z'n kalf likt’. Wie achteraf zo'n taalfeit op zich zelf, karakteriseert als 'n ‘taal*onderscheiding*’ in plaats van als 'n ‘taal*verschil*’, doet als het volk, dat in z'n konversatiepraat allerlei woordgebruik gezellig dooreenhutst. Maar datzelfde volk houdt in z'n beroepen, bijv. als timmerman, de hoofdwoorden scherp uiteen; die vaktermen blijken dan a.h.w. ‘vòòr het gebruik afgestempeld’ zoals De Vooys het uitdrukt. In het beroep van de spraakkunstige echter blijkt menig hoofdwoord slechts konversatiepraat; dan werkt de school na waarin die ‘vakman’ zes jaar lang leerde, zich taalverschillen steeds te denken als ‘taal*onderscheidingen*’.

Als toonaangevende grammatici het verwijt dat ze aan hun schrijvende landgenoten het goed begrip van de meest praktische tegenstelling (‘bewust-onbewust’) onthouden, van de hand wijzen met de motivering dat zij, academici, slechts aan ‘zuivere’ wetenschap hebben te doen, dan repliceren wij, dat hun zuiverheid nog dezelfde eenzijdigheid is als die van de Engelsman uit de 16e eeuw; immers ook zij erkennen, - als ze nooit van ‘taalv e r s c h i l l e n ’ spreken, enkel van ‘taalo n d e r s c h e i d i n g e n ’ -, niets dan verstandstaal, de taal van ‘de effen spiegel’, niets dan de geest die in de 18e eeuw uitliep op redevergoding en in de 19e eeuw op de taal-redekunde van de logische burgermannetjes met hun boekjes over ‘Is dat goed Nederlands’ en over ‘M i s d r i j v e n tegen de moedertaal’.

De lezer heeft opgemerkt dat de hoogleraar ook 'n stap heeft gedaan van onze eerste taak naar de derde: de kulturele bemoeiing over de twee helften van de taal te verdelen. Daaromtrent nog het volgende: Taalgeleerden die, misleid door hun ‘onderscheidingen’, de onbelangrijkste elementen in het Nederlands voor de gewichtigste gingen houden, hebben, om die gewichtigheid nog te ‘verhogen’, ook daar waar heel geen taalverschillen bestonden nog 'n massa onderscheidingen gefantaseerd, in de trant van *zijn* en *haar, de* en *den*. Deze fantasieën hebben ze, via de overheid, opgedrongen aan de volkschool. Zo werd de eigen taal pas echt 'n vreemde taal, - verkeerder kan het zeker niet! - en zo werd de hopeloosheid van het eeuwenlange getob met geslachts- en naamvalso n d e r s c h e i d i n g e n eindelijk volkomen.

En na ons negatieve oordeel ons positieve: Na de eerste revolutie (die van Bacon) en na de tweede revolutie (die van

Wunderlich) en na de eeuwen die daar tussen in liggen, moeten nu eens eindelijk de honderden uren, op de volkschool aan taal gewijd, hoofdzakelijk besteed worden aan het meer bewuste gebruik van wat, blijkens de hoofd- en de bijtoon, reeds enigermate in de sfeer van de bewustheid thuis is: de noemwoorden en de zinsconstructie voorzover die door de noemwoorden gedragen wordt. Dan eerst zal de ‘kulturele’ bemoeiing z'n predikaat verdienen. Want ‘kultuur’ is iets van het ‘kouter’; met dat gereedschap wordt de n a t u u r bewerkt, let wel: bewerkt, niet verkracht, de wereld wordt er niet op de kop gezet.

Met 'n toepasselijke wens zou 'k willen besluiten: Moge het de taalpedagoog, die, zo goed als ieder ander, ook na de revolutie van heden, ‘hem sal motte cromme om door de werrelt te comme’, minstens op één gebied vergund zijn, eindelijk eens het moede lijf te strekken, op het gebied van.... de moedertaal.

Den Haag.
PH.J. SIMONS.

Het geestelick Houwelick van Jacob Cats.

Met zijn verdienstelijk proefschrift[1)] heeft Dr. H. Smilde opnieuw onze aandacht gevraagd voor Cats. Mijns inziens stellig terecht. Want men komt er bij deze dichter gemakkelijk toe, te menen dat men met hem klaar is, zodat men hem gaat karakteriseren en beoordelen op grond van een slechts fragmentarische kennis: een aantal houwelijcks- en trou-ghevallen, een paar emblemata, enkele rijmspreuken en fabels. Ook voor Cats geldt echter dat het geheel meer is dan enkel de som van zijn fragmenten; daarvan vooral weet Smilde ons te overtuigen. Bij enkele van de belangrijkste werken doet hij duidelijk de logische bouw in de groepering van de afzonderlijke verhalen en beschouwingen uitkomen, en vooral: de grootse conceptie die telkens het gehele leven of zelfs de gehele historie der mensheid omsluit. Nieuw is dit wel niet, maar het is goed dat het nog eens uitdrukkelijk naar voren werd gebracht. Want het dwingt ons tot de hernieuwde erkenning dat wij aan Cats tenslotte tòch niet achteloos kunnen voorbijgaan. Evenals Bilderdijk heeft hij er

1) Jacob Cats in Dordrecht (Groningen-Batavia 1938).

recht op te worden beschouwd als een probleem in onze literatuur.

Over de eigenlijk-poëtische waarde van Cats' werk laat Smilde zich minder stellig uit, al blijkt wel telkens dat hij ook deze onderschat acht: een gevolg van ‘het aestheticisme van onzen tijd, dat van populaire poëzie niet weten wil en reeds bereikt heeft, dat het volk de poëzie den rug heeft toegekeerd’[1]. Des te meer valt het daarom op dat hij eenmaal een uitzondering maakt en zonder restrictie zijn bewondering uit voor het laatste gedeelte van de Trouringh: de Lof-sangh op het Geestelick Houwelick van Godes Sone. Van deze zegt hij: ‘Dit Geestelick Houwelick behoort stellig door vinding en uitwerking, vooral in het laatste gedeelte, tot de schoonste zuiver Calvinistische, lyrisch-epische poëzie. De dichter wordt telkens opgevoerd door zijn verheven onderwerp, en bereikt soms een hoogte hier, als nergens elders’[2]. Deze uitspraak is voor mij aanleiding geweest om het Geestelick Houwelick aan een nadere beschouwing te onderwerpen.

In de Trou-ringh stelt Cats zich - naar de voortreffelijke formulering van Smilde[3] - ten doel, aan te tonen ‘dat het gansche menschengeslacht door het huwelijk, in het paradijs door God ingesteld, wordt omsloten en door het gebod der voortplanting in stand gehouden, opdat daardoor de met God verzoende menschheid, Zijn bruid op aarde, vereenigd kan worden in den jongsten dag met haar Bruidegom, op de eeuwige hemelsche bruiloft. - Het huwelijk stelt daarom hooge eischen aan den christen. Toetsing van zijn eigen of voorgenomen huwelijk aan vele andere, uit heilige en profane geschiedenis, zal hem doen zien, of het goed is of niet’. De eerste drie delen geven de ‘proefsteen’ tot deze toetsing in een groot aantal verhalen, resp. ontleend aan de Bijbel, de Oudheid en de nieuwere tijd, en telkens gevolgd door een beschouwende en concluderende dialoog over het verhaalde geval. Als ‘leste en verre het beste deel’ (zoals Cats in de opdracht daarvan aan zijn beide getrouwde dochters het zelf uitdrukt) volgt dan tenslotte het Geestelick Houwelick.

Inderdaad onderscheidt dit zich van Cats' overige werk. Hij treedt hier buiten zijn eigenlijke terrein. Geen ernstige zedelessen in aangename vorm - epische didactiek - wil hij geven, maar

1) T.a.p., pag. 304-305.
2) T.a.p., pag. 257.
3) T.a.p., pag. 203.

de verheven belijdenis - epische lyriek - van zijn eigen geloof en dat zijner lezers: geen moraal, maar een lofzang. Dat hijzelf zich daarvan bewust is geweest, blijkt niet alleen uit de afzonderlijke opdracht aan zijn dochters (geen der drie overige delen wordt door iets dergelijks voorafgegaan), maar ook uit de ongewoon-ernstige aanhef[1]:

> Leent oiren, Hollants volck. Het stuck dat wy beginnen
> Is weert om in te gaen tot uwe diepste sinnen -

een weerklank van het woord waarmede de oud-Israëlitische profeten de aandacht vroegen van hun volk: Hoort dit woord dat de Here tegen ulieden spreekt, gij kinderen van Israël (Amos 3 : 1).

De vraag wordt dus of Cats, die een meester was in zijn eigen genre - hoe men dit genre dan ook beoordelen moge -, zich bij deze poging tot expansie heeft weten te handhaven.

> De werelt was gebout, de mensche nieu-geschapen
> Had macht om uyt den hof sijn lust te mogen rapen.

Met deze woorden begint de weergave van de historie der mensheid: van het Paradijs tot het Laatste Oordeel en de vervulling van het geestelijk huwelijk. In deze, de gehele Godsgeschiedenis omvattende, opzet zowel als in de episch-lyrische wijze van behandeling herkennen wij dadelijk de invloed van Du Bartas die men ‘de vader der 17e-eeuwse Calvinistische dichters algader’ zou kunnen noemen. Cats vermeldt elders verschillende malen diens naam. Straks zullen wij echter zien dat deze invloed naar alle waarschijnlijkheid voornamelijk door een van Du Bartas' leerlingen op hem heeft ingewerkt.

In het algemeen wordt het Oude Testament vrij beknopt en sober samengevat. Maar hoewel Cats' diepe ernst onmiskenbaar is, komt er toch zelden enige verheffing in de monotone alexandrijnen. Slechts een heel enkele maal verrassen ons regels als die over Isaäc en Rebecca:

> Sy tween zijn onder een gelijck gepaerde schapen
> Die nu ter weyde gaan, en dan te samen slapen -

of die over de nood van Israël bij de Rode Zee:

> Van vooren is de zee, op beyde zijden bergen,
> Van achter komt een heir hem slag en oorlog vergen.

1) Hier en elders citeer ik naar de uitgave in ‘Alle de wercken’ (Amsterdam en Utrecht 1700).

Driemaal wordt echter deze rustige weergave onderbroken door een uitvoerige uitweiding: het verhaal van Jacobs dochter Dina uit Genesis 34; een volledige berijming van het Hooglied; de terugzending der niet-Joodse vrouwen door Ezra na terugkeer der Israëlieten uit de Babylonische ballingschap.

Het Hooglied, opgevat - zoals Cats uiteraard doet - als het geestelijke liefdeslied van Christus en Zijn bruid, past op zichzelf goed in de opzet. Het is echter naar verhouding veel te lang en, wat erger is, als berijming is het vrijwel waardeloos. Hoe Smilde hier van 'een goede paraphrase' kan spreken[1)], is mij een raadsel. Niets is er in deze bewerking bewaard gebleven van de vaart en de gloed die het oorspronkelijke kenmerken. Het hartstochtelijke staccato van de verrukte liefdeswoorden dat ook in de Bijbelvertalingen behouden is, wordt bij Cats een trage stroom van langdradige zinnen en ontluisterde beeldspraak. Een prachtige regel als bijvoorbeeld Hooglied 1 : 13 'Mijn liefste is mij een bundeltje mirre dat tussen mijn borsten vernacht' wordt hier tot:

> Gelijck de Mirrhe werckt wanneer die is gebonden
> En in een digten tros te samen op-gewonden
> En aan mijn borst geleyt, en my tot reucke dient,
> Soo is aan mijn gemoet de gunst van mijnen vrient.

Men vergelijke eens hoe oneindig veei méér Revius, in hoofdzaak toch een geestverwant van Cats, van het Hooglied wist te maken! In poëtisch opzicht kan Cats' berijming dan ook niet anders dan een mislukking worden genoemd. De confrontatie met deze bij uitstek lyrische stof verraadt hem meedogenloos: zij maakt het ineens duidelijk dat Euterpe niet tot Cats' Muzen heeft behoord; als lyricus schiet hij ten enenmale te kort. Dit verklaart ons tevens waarom het Geestelick Houwelick als geheel zo mat gebleven is: bij de episch-lyrische opzet had de lyrische inslag aan het verheven onderwerp zijn bezielende vaart moeten verlenen. Maar juist hier schortte het Cats aan begryp en stem.

De beide andere uitweidingen wekken allereerst een gevoel van verbazing. Noch voor de historie van Dina noch voor de klacht van de door de Joden teruggezonden vrouwen bestaat eigenlijk enige aanleiding; toch nemen zij resp. 156 en 390 versregels in beslag. Daardoor leiden zij ontegenzeggelijk de aandacht

1) T.a.p., pag. 254.

af van de geschiedenis van Christus en Zijn bruid. Bij Dina heeft Cats blijkbaar iets van deze bezwaren gevoeld; hij verklaart tenminste in een noot: ‘Dese geschiedenisse wort hier breeder verhaelt als andere saken, dewijle na alle waerschijnelickheyt, dit den Eertz-vader Jacob dapper beroert moet hebben, sonderlinge acht nemende op het gene datter op gevolgt is, en dat al te samen in dagelickheyt heeft bestaen, daer veel andere zijn gevaren meer in vreese als in de sake selfs zijn gelegen geweest’. Afdoende of zelfs maar bevredigend is deze uiteenzetting zeker allerminst!

Voor de opname van beide verhalen kan ik mij dan ook geen ander motief voorstellen dan een bijzondere voorkeur van Cats. De ontering van Dina had hij tevoren reeds twee malen korter behandeld[1)]: wel een bewijs dat deze stof zijn belangstelling had. Maar het is of hij nu eerst de vrije loop laat aan zijn medelijden met het arme meisje, dat buiten haar schuld eerst het slachtoffer van Sichem wordt, en als deze zijn fout door een huwelijk wil herstellen, van de wraakzucht van haar broers die de gehele stad van haar bruidegom uitmoorden. Eenzelfde gevoel van erbarmen vervult hem ten aanzien van de niet-Joodse vrouwen, die vele Israëlitische mannen gedurende de ballingschap in strijd met het gebod hadden getrouwd en die zij nu moeten terugzenden. Werkelijk ontroerend is de lange klacht die aan een oudere vrouw tegenover haar Joodsen echtgenoot in de mond wordt gelegd; zij beroept zich op alles wat zij voor hem heeft opgeofferd: haar ouders, haar geslacht, haar land, haar jeugd, haar schoonheid,

> Heb ick noch boven dat geheele twintig jaren,
> Myn lichaam uyt-geput met angstig kinder-baren.

Het is of in beide gevallen iets in Cats zich verzet tegen de onbillijk geachte loop der geschiedenis, of hij eigenlijk protesteren wil tegen de onverbiddelijke tegenwerping:

> Maar dit gestreng beleyt is niet aan menschen vast;
> Het komt van hooger hant, en 't is van Godt belast -

en er zich slechts onwillig bij neerlegt. Ik zou hier bijna willen spreken van een latent Masscheroen-motief, waaraan echter uiteraard alle felheid en elke directe aanklacht ontbreken. Door de bewogenheid die dit motief vanzelf meebrengt, behoren beide uitweidingen zonder twijfel tot de beste gedeelten van het

1) In ‘Maeght’ (Houwelijcks eerste deel) en in ‘Klagende Maagden’.

Geestelick Houwelick. Maar - daarmee was Cats practisch weer teruggekeerd tot zijn eigenlijke genre, dat der episch-didactische trou-ghevallen! Vreesde hij zelf misschien ook, dat zonder dergelijke inlassingen zijn ‘leste en verre het beste deel’ te dor zou blijven?

Met een korte aanroep van Christus gaat Cats vervolgens over tot het Nieuwe Testament. In de episch-lyrische weergave daarvan had hij reeds een voorganger: Daniel Heinsius, van wien in 1616 de ‘Lof-sanck van Iesus Christus, den eenigen ende eewigen Sone Godes’ was verschenen. En hoewel dit niet met zekerheid te bewijzen valt, meen ik toch te mogen aannemen dat Cats onder diens directe invloed heeft gestaan.

In de eerste plaats is er verwantschap tussen Heinsius' titel en die van Cats: Lof-sangh op het Geestelick Houwelick van Godes Sone.

Ook de bouw van beide stukken vertoont overeenkomsten. Na een inleidende samenvatting van de voorgeschiedenis staat Heinsius uitvoerig stil bij de annunciatie en de geboorte; voor het overzicht van Jezus' leven heeft hij een gelukkige vondst: hij heet het Kind in de kribbe welkom en spreekt het van alles wat Het in Zijn leven volbrengen zal, ‘Ghy sult gaen op den berg... ick sie den duyvel suchten En loopen voor u wech... Ghy sult door uwe macht veel duysent mannen spysen... Ghy sult de wilde zee tot aen de locht gevaren Met een geweldig' oog doen stillen hare baren’; zo komt hij al spoedig tot het tweede hoogtepunt van zijn gedicht, de kruisdood en de opstanding. Cats volgt in hoofdzaak een geheel analoge methode, maar is overal uitvoeriger. Zo kan hij de verleiding niet weerstaan om een lange klacht van 84 regels in te lassen waarin een der Bethlehemse vrouwen schreit om de kindermoord van Herodes: opnieuw het latente Masscheroen-motief! Het overzicht van Jezus' leven wordt echter even schetsmatig gegeven als bij Heinsius, ook al spreekt Cats niet als deze tòt, maar vàn Christus, ‘Hy nam de gronden wech van alderley gebreken, Een doove kreeg gehoor, een stomme leerde spreken... De krancken zijn gesont... hy toomt het grousaem diep’. Daarop sluit dan ook hier de uitvoerige behandeling van kruisdood en opstanding aan. Merkwaardig is echter dat Cats *daarna* het hele leven en lijden van Christus, van de annunciatie tot de verrijzenis, *opnieuw* de revue laat passeren, nu om te doen opmerken ‘dat niet alleen bij het sterven, maar in den geheelen tijd der vernedering, telkens iets

van Gods Majesteit te aanschouwen viel'[1]. Heeft hij zich inderdaad zozeer door Heinsius' voorbeeld laten beïnvloeden dat hij naderhand spijt kreeg van het vele dat daardoor ongezegd had moeten blijven?

Zelfs vraag ik mij tenslotte af, of de gehele episch-lyrische opzet van het Geestelick Houwelick niet verklaard moet worden uit bewondering voor Heinsius. Deze was in het genre, dat hij weer ontleend had aan Du Bartas, inderdaad een meester. Zijn Lof-sanck was alom bekend en beleefde in zeven jaren niet minder dan vijf drukken. En met reden! Het moge ruige, zelfs bijna onbehouwen poëzie zijn, overladen met theologische geleerdheid - poëzie is het ongetwijfeld[2]. Er gaat iets als een storm door deze zware alexandrijnen, waardoor hun vaart geen ogenblik vermindert en alle onvolkomenheden als het ware worden weggevaagd. Heinsius' hartstochtelijke lyrische temperament maakt uiteindelijk alles goed. En het is bijna, of Cats bewust naar eenzelfde toon en eenzelfde vaart op zoek is; de klank van verschillende verzen uit het tweede gedeelte van het Geestelick Houwelick doet inderdaad aan Heinsius denken. Maar omdat hij - zoals wij reeds zagen - diens lyrische temperament miste, blijft alles bij hem aarzelender, onzekerder, onsamenhangender. Verschillende malen brengt de meditatie over zijn verheven onderwerp hem wel tot goede verzen als bijvoorbeeld in deze vergelijking van Christus-op-de-kruisweg met Isaäc:

De Soon aan Abraham ten lesten noch geboren,
In wien Godt aan het volck den segen had gesworen,
  Die ging eens op een berg, en droeg het offer-hout
  Hem tot sijn doodt bereyt, en op het lijf gestout.
Maar hier komt nu ter tijd de ware Soon getreden,
En torst het droevig hout op sijn vermoeyde leden;
  Hier is nu Isaac als in den lesten noot,
  Hier treet hy na den berg, om daar te zijn gedoot.

Maar dergelijke passages duren gewoonlijk niet lang. Want Cats wil dan te veel gaan zeggen en te veel uitwerken, zodat poëtische

1) Smilde, t.a.p., pag. 256.
2) Vgl. ook het oordeel van J. Koopmans (De Beweging 1909, III, pag. 199). Zeer ongunstig is echter de mening van Dr. D.J.H. ter Horst (Daniel Heinsius, diss., Utrecht 1934, pag. 47-50), die zich o.a. richt tegen de waarderende beschouwing in mijn proefschrift (De dichter Revius, Amsterdam 1928, pag. 70-76). Ernstige herlezing van de Lofsanck deed mij echter aan mijn oorspronkelijke mening vasthouden.

kortsluiting onvermijdelijk wordt. Blijkbaar besefte hij niet dat lyriek bij uitstek de kunst der (zelf)beperking is. Afgezien daarvan dringt zich echter ook weer bij deze meditatief-theologische omschrijvingen van Jezus' wezen de vergelijking met Heinsius op.

Samenvattend acht ik het zeer waarschijnlijk dat deze overeenkomsten inderdaad het gevolg zijn van rechtstreekse invloed van Heinsius op Cats. In het andere geval zouden zij verklaard moeten worden uit het feit dat Du Bartas beider voorbeeld was; maar diens navolgers zijn, ook reeds in ons land, vogels van al te diverse pluimage om dit werkelijk aannemelijk te doen wezen.

De conclusie uit dit alles kan niet moeilijk zijn. Ondanks fragmentarische verdiensten is het Geestelick Houwelick als geheel een mislukking geworden - voornamelijk omdat Cats die geen lyricus was, zich hier waagde aan stof die vóór alles lyrische bezieling vereiste. Smilde's gunstige oordeel kan niet worden aanvaard.

Deventer.
W.A.P. SMIT.

Potgieters ‘eene revue in het Bois de Boulogne’.

In *Dichterschap en Werkelijkheid*[1)] staat een plaatje, overgenomen uit de *Aurora* van 1865. Een jonge vrouw in rouwkleed staat voor het raam, waarvan het gordijn is neergelaten; ze houdt het even opzij en staart naar buiten; een lichtstraal valt door de opening, juist op het portret van een jonge man aan de wand. Er onder staat: ‘Nog één blik’. Zulk een schilderstuk was kenmerkend voor de tijd rondom 1850. Het grote publiek werd ontroerd door de gedachte aan de beroofde jonge vrouw en hing daarom graag dit en dergelijke schilderijen aan de wand. Een andermaal was de voorstelling grappig of humoristisch. Maar steeds was de hoofdzaak het ‘geval’, dat ontroering of ook lering gaf.

Daartegen ontstond in de schilderswereld verzet. Want het publiek vroeg niet, of een schilderij goed geschilderd was; of de schilder z'n vak verstond en of (niet het ‘geval’, maar) kleuren en vormen in staat waren te ontroeren, een stemming of een

1) Onder redactie van Van Leeuwen; aldaar p. 185.

atmosfeer weer te geven. Dit verzet ontstond al bij de ‘Haagse school’, maar vooral onder de jongeren, omstreeks 1880, met Breitner vooraan.

Gerard Brom heeft in z'n *Hollandsche schilders en schrijvers in de vorige eeuw* in dit verband erop gewezen, dat de schilders hier de voorlopers en de voorbeelden van de schrijvers zijn geweest. Ook in de letteren was het ‘geval’ de hoofdzaak; ook de lezers vroegen ontroering, lering of vermaak; een vers moest iets te ‘denken’ geven, en godsdienst, deugd, oranje- en vader- landsliefde, liefdadigheid, huiselijkheid of welke deugden ook moesten in het middelpunt ervan staan. Tollens was de geëerde dichter (hij kreeg na z'n dood in 1856 zelfs een standbeeld) en Beets was z'n opvolger. Het was de tijd van de ‘predikantenliteratuur’, zo in proza als in poëzie.

Daartegen nu tekenden de 80-ers heftig verzet aan. Zij vroegen alleen, of een gedicht en een stuk proza schoon waren, schoon van klank en van woorden; de inhoud kwam er niet op aan, mits het kunstwerk slechts een stemming, een ontroering wist te wekken. Zo ontstonden gedichten, die voor de ouderen volslagen ‘onbegrijpelijk’ en ongenietbaar waren; men denke aan de sonnetten van Perk en Kloos, gedichten zonder ‘inhoud’, alleen vervuld van stemmingen. Met bittere spot werden deze door de ouderen begroet en veroordeeld.

Dat de 80-ers nog verder gingen en, zoals Brom aanwijst, de schilders ook navolgden in hun techniek, bijv. in hun stippelmethode (getuigen prozastukken als van Deyssels ‘Menschen en bergen’ en Prins' ‘De heilige tocht’), en daardoor ontspoorden, omdat schilderen en schrijven verschillende zaken zijn, doet voor de hier volgende beschouwing niet ter zake. Maar wel is de vraag van belang, wie gelijk hadden, de oudere of de jongere schrijvers (over de schilders spreek ik als leek niet verder). Het gelijk en het ongelijk waren hier aan beide kanten. De 80-ers hadden gelijk, als ze van een stuk literatuur verlangden, dat het schoonheid zou geven, m.a.w. dat het kunst zou zijn; of, om het anders te zeggen, dat het ‘stijl’ zou bezitten (dit woord in z'n hoogste betekenis hier gebruikt). En ook hadden ze gelijk, als ze beweerden, dat hun voorgangers, en ook het publiek, dat vergeten hadden, en dat ze ethiek met aesthetiek hadden verward.

Maar dat het ‘geval’ er niet toe zou doen, was onjuist. Want gedichten als de genoemde van Perk en Kloos, en vele andere uit die tijd, hebben toch maar een zeer smalle ‘basis’: niet anders

dan de stemming van de dichter of een beschrijving van de hem omringende natuur. En hoewel er voortreffelijke gedichten van deze aard geschreven zijn, zo is toch geen enkele dichter innerlijk zo rijk, dat hij vele jaren lang telkens opnieuw uit die bron kan putten of dat hij vele lezers duurzaam daarmee kan bevredigen. De lezer vraagt nu eenmaal niet alleen stemmingen, hij verlangt ook gedachten.

Want ook dit is een verschil tussen schilderkunst en literatuur, dat de eerste vooral met vormen en kleuren werkt en dus met stemmingen; maar voor de laatste zijn het woord en de zin het eerste en enige hulpmiddel, en woorden, en meer nog zinnen, zijn geladen niet alleen met gevoelens en stemmingen, maar ook en allereerst met gedachten en voorstellingen. Ware dat niet zo, dan zou een gedicht van louter klanken ons kunnen bevredigen.

Zo heeft elk gedicht (en elk prozastuk nog veel meer) ook een ‘inhoud’, en daarom heeft een gedicht met veel ‘gedachten’ of ‘inhoud’ evenveel (of meer) reden van bestaan als een zuiver stemmingsgedicht of een stuk ‘lyrisch’ proza.

* * *

Wanneer Potgieter een uitstapje maakte, zag hij niet alleen het natuur- of stedeschoon; hem kwam ook het verleden voor de geest; hij zag de mensen; hoe zij leefden en werkten; hij trachtte ook, in de toekomst te zien; en meestal bracht hij als blijvende herinnering een gedicht mee. In Mei 1864 ging hij naar Parijs, toen het Parijs van Napoleon III; daarna (of misschien wel op de plaats zelf) schreef hij *Eene Revue in het Bois de Boulogne*.

Het gedicht is verdeeld in 5 onderdelen (koepletten kan men ze niet noemen) van 36 regels elk. Het Bois de Boulogne was in 1852 door de franse staat aan de stad Parijs afgestaan. In het eerste deel nu beschrijft Potgieter het Bos. De stad wilde naast vele historische herinneringen ook op natuurschoon kunnen bogen; in het Bos bezit ze dat in overvloed: waterpartijen, vergezichten, zwaar geboomte, grote grasvelden, heuvels en vlakten verrukken beurtelings het oog. Tevens wordt de wandelaar herinnerd aan feesten van Lodewijk XIV en aan het klooster Longchamps, waar ‘een groote vrouw’, madame de Sévigné, vaak de eenzaamheid zocht. Maar in het tweede deel wordt de stilte verstoord. Is het een bedevaart? ondenkbaar in het ongelovige Parijs. Of een oogstfeest? 't Is daarvoor nog te vroeg in het seizoen. Nee, 't is een legertje: trompetters, somber geklede

artilleristen en vlugge lansiers verschijnen. Laten we toesnellen om de wapenschouw te zien. Hoor, het populaire ‘Partant pour la Syrie’ weerklinkt; het lied van Hortense de Beauharnais. Hoe zou zij haar levensleed vergeten, als zij kon bijwonen, dat dit lied thans klinkt voor haar zoon. Daar rijdt hij de rijen langs, beschut door een lijfwacht, hij,

> In zijn geest bedeeld met beter wachter.

Luide begroet hem het ‘Leve de keizer!’, de zegekreet van het begin der eeuw. En opeens: al 't andere verdwijnt voor ons oog, alles zwijgt:

> Wij zien den Keizer, hem alleen!

Daar is hij, die eens uit Frankrijk werd verbannen als een avonturier; die als burger in 1848 terugkeerde en president en keizer werd; die in de Krimoorlog voor de russische veldtocht voldoening eiste, koningin Victoria als zijn gast naar het graf van Engelands aartsvijand geleidde, Italië's eenheid voorbereidde; hij, Napoleon, gevormd door tegenspoed en een kenner der mensen;

> Maar, schoon hij 't wit zich weet van aller starende oogen,
> Slechts nederblikkend verder rijdt.

In het 4de deel vraagt de dichter, waarom hij niet opziet. Omdat hij dan de vrijheid aan het azuur der lucht zou zien zweven, de vrijheid, door hem vervolgd en verdreven. Maar hij vreest haar; hij weet, dat de dwingelandij niet tegen haar bestand is, hij, die de keizerstroon heeft bestegen na een door hemzelf voorbereid bloedbad. Al heeft hij Parijs met kazernes volgebouwd; al doet hij op het politieke schaakbord de schranderste zetten; al verfraait hij Parijs en geeft hij werk aan duizenden; al boeit de censuur de pers: de stem der vrijheid te smoren vermag hij niet. Zijn vruchteloze strijd zou deernis wekken, ware het niet, dat niemand mag strijden tegen het licht, tegen de hemel zelf.

In 't slottafreel zien we naast de keizer de schone, bevallige keizerin. Een nieuwe jubel rijst op; kanonnen bulderen; de schare, steeds verblind door uiterlijke praal, juicht vol geestdrift. Maar de keizer steunt niet op z'n volk: vier pijlers schragen z'n macht: het spel (de speculatiegeest, het beursspel) - de weelde - de kerk - het leger. Maar vertrouwt hij op deze? waarom dan zulk een sterke lijfwacht om z'n zoon? Ook de moeder ziet dit; en terwijl ze in de volksjubel een waarborg voor de trouw aan haar

kind meent te horen, verschrikt haar plotseling een angstig visioen:

> Uit donkre groeve ziet zij martlaressen komen,
> Eens even warm hier toegejuicht!

(Potgieter bedoelt, blijkens een noot van hemzelf, Marie Antoinette en Hélène d'Orléans).

Er is, om Potgieters gedicht te begrijpen, een vrij omvangrijke kennis der geschiedenis nodig; want de hierboven genoemde historische gebeurtenissen heeft hij slechts aangeduid. En men kan vragen: Zijn zulke gedichten niet te moeilijk om te kunnen genoten worden? raakt de poëzie niet in het gedrang door de inspanning die het verstand eist? Maar het antwoord op deze (voor de hand liggende) vraag luidt ontkennend. Want Potgieter en zijn tijdgenoten hadden al die gebeurtenissen uit het leven van Napoleon III meegemaakt; de toespelingen waren ieder duidelijk; de tijdgenoten, voor wie hij schreef, konden zijn gedicht dadelijk genieten.

Maar dan rijst een tweede bedenking: zulke ‘tijdgedichten’ hebben toch voor ons, die bijna een eeuw later leven, geen waarde meer; voor ons is er te veel historische voorbereiding nodig om tot genieten en waarderen te komen; een poëzie die met zoveel belemmeringen tot ons spreekt kan ons niet meer ontroeren. Was deze bedenking juist, dan waren alle tijdgedichten, ook die van Vondel, Hooft, da Costa, veroordeeld. Maar om bijv. die van Vondel te begrijpen en daardoor te kunnen waarderen schuwen we geen moeite: voor z'n hekeldichten bestuderen we *Vondel met Roskam en Rommelpot*; voor z'n *Palamedes* moeten we een berg mythologie verzetten; voor de *Gijsbrecht* en de *Lucifer* (om ook andere dan tijdgedichten te nemen) moeten we over heel wat historische kennis beschikken en over heel wat theologie en kennis van de voorstelling van het heelal. Maar niemand zal het wagen, in een gezelschap van ernstige en ontwikkelde lieden te zeggen, dat hij Vondel niet als een groot dichter beschouwt. Heeft Potgieter niet hetzelfde recht? mag men dan niet verlangen, dat men, om hem te begrijpen en te waarderen, evenveel moeite doet als voor Vondel?

Maar Potgieter heeft nu eenmaal de naam, zo moeilijk en zo onbegrijpelijk te zijn, dat het de moeite niet loont, tot de kern van zijn werk te willen doordringen. De *Revue in het Bois de Boulogne* bewijst overtuigend het tegendeel. Want wie de nu eenmaal onvermijdelijke moeilijkheden overwonnen heeft, is in het gebied van de hoogste kunst gekomen.

Daar is vooreerst de bouw van het gedicht. Het is breed opgezet: het bestaat uit 5 even lange strofen, elk van 36 regels. Deze 5 strofen zijn als de 5 bedrijven van een klassiek drama: de expositie - de stijging - de daling - de nieuwe stijging - de val. Die vinden we ook hier. In I de beschrijving van het Bos. In II komt er actie: de troepen stellen zich op. In III verschijnt de held, algemeen toegejuicht. In IV dreigt de ondergang: hij worstelt vergeefs tegen de vrijheid. In V: maar zal zijn gemalin, zal zijn zoon hem niet redden? Nee! de val van Marie Antoinette en Hélène d'Orléans zal ook hun deel zijn.

Een tweede schoonheid bestaat daarin, dat de keizer, eenmaal ten tonele verschenen, het middelpunt blijft: ‘Wij zien den Keizer, hem alleen!’ Niet slechts in IV, waar hij vruchteloos de vrijheid bestrijdt; ook in V. Want al zien we dan z'n gemalin en z'n zoon, ook over deze twee, die hem zo na staan, hangt de schaduw die hèm bedreigt.

Er komen in het gedicht regels voor, die ieder voor zich een schilderij zijn of met een paar woorden een hele toestand tekenen:

> Wij zien den Keizer, hem alleen!

of:

> Daar rijdt hij - in zijn geest bedeeld met beter wachter.

of:

> Maar, schoon hij 't wit zich weet van aller starende oogen,
> Slechts nederblikkend verder rijdt.

of:

> Tot vier trawanten hem den troon onmisbaar bleken,
> Het spel-de weelde-'t kruis-het zwaard!

Alleen een groot dichter brengt zulke schilderachtige regels in zo groten getale in zo klein bestek bijeen.

En eindelijk lette men op de climax. De climax is voor Potgieter het middel om een straffe eenheid in z'n werk te krijgen; ook hier. In strofe III: de balling - de burger - de monarch - Napoleon (ook de interpunctie bewijst, dat dit 's dichter bedoeling is geweest). - In de twee slotregels zit de belangrijkste climax: Marie Antoinette is eens geestdriftig door het volk verwelkomd en enige jaren later, op de doodskar gezeten, door datzelfde volk gehoond; Hélène d'Orleans, de schoondochter van Louis Philippe, was in Frankrijk zo bemind, dat ze in 1848, toen deze van de troon vervallen was verklaard, regentes werd voor haar zoon; maar hetzelfde volk heeft haar zonder meer terzijde geschoven en ook haar in ballingschap gezonden. Zulk een toekomst ziet ook de keizerin; en daarmee staat de lezer huiverend voor een afgrond.

Maar ook in een ander opzicht bereikt het gedicht met dit slot z'n hoogtepunt. De grootste lof voor een dichter is, dat hij tevens ziener is. Potgieter is het hier geweest. Want reeds in 1870 zou het voorgevoel der keizerin bewaarheid worden: haar gemaal zou in krijgsgevangenschap geraken en zij, met haar zoon, zou Frankrijk ontvluchten, verdreven door hetzelfde volk dat haar hier zo geestdriftig huldigde.

Eene Revue in het Bois de Boulogne is duidelijk een gedicht met als kern een 'geval': het 'geval' Napoleon III. In dat opzicht sluit het bij de 'predikantenliteratuur' uit eigen tijd aan, maar het verheft zich ver daarboven. Niet slechts door de onberispelijke versificatie (waarop nog niet gewezen is) en de ongemene vorm. Ook de centrale gedachte is verhevener: niet een jonge weduwe of een gelukkig moedertje, de tevredenheid of de vaderlandsliefde vormen het motief, maar het wereldgebeuren, Wat de dichter hier zegt, heeft altijd gegolden en zal altijd gelden: de vrijheid wordt niet straffeloos onderdrukt; wie dat doet zal door eigen tirannie vergaan. Doch Potgieters gedicht evenaart en overtreft ook het beste stemmingsgedicht. Hem dient hier niet de natuur, maar de geschiedenis van de wereld en van de menselijke ziel tot voorwerp. Door wat hij zag, en naar aanleiding daarvan overwoog, is de dichter in een stemming geraakt; zo werd z'n gedicht een stemmingsgedicht. Maar het verhief zich tot hoger peil, omdat die stemming niet subjectief bleef, maar door hem werd geobjectiveerd en veralgemeend. Daardoor kreeg het een waarde, die het uithief boven eigen tijd, die het betekenis gaf ook voor de onze en voor komende tijden. De dichter heeft het tijdelijke gebruikt om het eeuwige daarin te weerspiegelen. Gedichten als de *Revue* heeft Potgieter vele geschreven, even moeilijk en even mooi; in alle vindt ge iets, dat ze boven de tijdelijkheid heft, dat ze tot echte poëzie maakt. Dat ze moeilijk zijn, mag geen bezwaar heten. Vondel is jaren lang bestudeerd; zelfs een 'Vondelkroniek' heeft naarstig steentjes voor z'n monument bijgedragen (grote stenen zullen wel niet meer te vinden zijn). Het is tijd, dat er ook een 'Potgieterkroniek' verschijnt, opdat niet komende eeuwen aan ons, het geslacht van 1950, kunnen verwijten, dat wij de grootste dichter die in de drie eeuwen na Vondel in ons land heeft geleefd, niet naar waarde hebben geëerd.

Deventer.
W.H. STAVERMAN.

De versbouw van Gezelle's Hiawadha.

Van de destijds algemene bewondering voor de Amerikaanse dichter Longfellow is Gezelle's bewerking van The Song of Hiawatha wel de fraaiste vrucht. Als kunstwerk zuiver en gaaf, zó zeer dat zij slechts op enkele plaatsen het origineel tekortdoet en het zelfs niet zelden overtreft in plastische stijl en primitieve sfeer, heeft deze, in 1886 verschenen vervlaamsing tevens een bijzondere betekenis in de late stralende uitbloei van Gezelle's poëzie. Want niet remmend, zoals men wel heeft gemeend aangezien deze taak gedurende enkele jaren beslag zou hebben gelegd op alle tijd en aandacht van de dichter, maar integendeel wekkend en stimulerend moest zulk een hérscheppingsarbeid werken op het eigen scheppingsvermogen, door de welbewuste concentratie op talrijke moeilijkheden van versvorm, woordgebruik, taalzuiverheid en beeldende kracht. De wens om ontleende termen te vermijden bevorderde niet slechts de wil tot het vinden van vele gewestelijke uitdrukkingen, samenstellingen en afleidingen, maar schoolde ook de ten leste haast fabelachtig geworden waardigheid in het maken van nieuwe woorden: twee trekken, waarvan de eerste even karakteristiek is voor het oer-vlaamse, als de andere voor het geniaal-moderne in Gezelle's volwassen dichterschap.

Het vers van deze Hiawadha: de rijmloze viervoetige trochee met uitsluitend slepende eindwoorden, geheel overeenkomstig het Engelse origineel, is reeds eerder bestudeerd. Terwille van de Jubileum-uitgave heeft Prof. Jac. van Ginniken met enkele van zijn Nijmeegse leerlingen een onderzoek ingesteld naar Gezelle's metrische en ritmische techniek, en daarbij de Hiawadha als inzet genomen[1)]. Mijn ernstige bezwaren tegen zijn methode, zowel in principe, toepassing als conclusie, vormen de voornaamste reden van deze nieuwe analyse, die ik dus met een korte critische beschouwing moge inleiden.

Behalve de normale viervoetige trochee constateert Prof. van Ginniken niet minder dan zestien afwijkende vormen, waarvan er vier gekenmerkt worden door de vervanging van één der trocheeën door een dactylus, bijvoorbeeld:

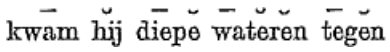

1) Zie de Jubileum-uitgave van Gezelle's Volledige werken (Amsterdam 1930) deel 5, het middenste deel dus van Band II, bl. VII-XV.

en zes door de verandering van telkens twee trocheeën in dactylen:

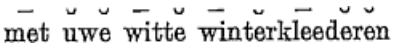

Op een totaal van 5400 versregels zouden er niet minder dan 995 te vinden zijn van de eerste soort, ongeveer 80 van de tweede soort, en tenslotte enkele uitzonderlijke vertegenwoordigers van een zestal nóg ingrijpender wijzigingen.

Wie evenwel met enige aandacht de verzen leest, door Prof. van Ginniken als voorbeelden gegeven, bemerkt al spoedig dat zijn gehele indeling en daarmee al zijn resultaten geen vaster grondslag bezitten dan een misverstand inzake de spelling. Immers, wanneer Gezelle schrijft:

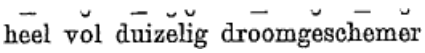

is het onverantwoord daarvan een apart type te maken, aangezien het eenvoudigste versgevoel hier automatisch ‘duiz'lig’ leest en aldus iedere schijn van afwijking tenietdoet. Het slechts éens geconstateerde, hevig-aparte vers met álle vier trocheeën dactylisch:

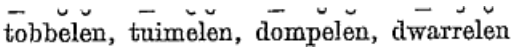

valt ook onmiddellijk in het normale schema terug:

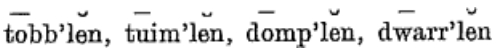

dank zij een wijze van lezen die zo weinig geforceerd is, dat temidden van de gelijkmatige versregels juist de ándere, de letterlijke manier ons aandoet als zonderling en gedwongen.

Een tweede fout, die bij een wat inniger aandacht voor Gezelle's bewust-Vlaamse uitspraak (zie zijn voorbericht!) gemakkelijk te vermijden ware geweest, ontstond door het verhollandsen van de anlautende h. Bij Gezelle, de West-Vlaming, bestáat deze h niet, en terecht constateert Prof. Baur dan ook in een aantekening over ‘te Hemwaard’, dat dit tweesilbig dient te worden gelezen, dus als: themwaard, of m.i. nog liever: t'emwaard. En waarschuwend voegt hij erbij: ‘in dien zin zijn ook andere schijnbare, metrische afwijkingen van het engelsch ritme te beoordeelen’[1]. Was er zó weinig samenwerking bij deze standaard-

1) T.a.p. bl. 15.

uitgave, dat de ene deskundige in een voetnoot kon weerleggen wat een andere nauwelijks een vel tevoren had betoogd? In ieder geval zijn hiermee bijzondere versregels als:

op onzichtbare handen hangende

of:

ge hebt het meisken mij ontstolen

nu wel genormaliseerd. En zelfs waag ik het om het voorbeeld

later leerde hij hem pijl en boge

metrisch te noemen op grond van de volgende uitspraak:

later leerd-ie-m pijl en boge

een uitspraak die een onbetwistbare steun vindt in Gezelle's eigen aanwijzing, dat hij iedere ij als lange ii bedoelt.

Al erken ik, enkele verzen te hebben gevonden waarin werkelijk een dactylus schijnt voor te komen - zij het veelal door verbogen vormen van het bezittelijke voornaamwoord ‘uw’ of van het tegenwoordig deelwoord -, toch is hun aantal maar een fractie van de 1080, door Prof. van Ginniken geteld, en derhalve in de totale 5400 regels een te verwaarlozen onregelmatigheid.

De analyse van Gezelle's ritme moet dus geheel uitgaan van de accentverhoudingen, desgewenst aangevuld met een onderzoek naar plaats en aard der onderbrekingen en naar de hoeveelheid der enjambementen. Ook in dit opzicht is de Nijmeegse hoogleraar niet gelukkig geweest. Door de accentkracht aan te geven met cijfers, en wel 1 voor elk der dalingen, en 2, 3, 4 en 5 voor de vier heffingen, verplichtte hij zich om *altijd* een 2 te gebruiken, onverschillig of deze 2 een lettergreep typeerde die slechts relatief de zwakste, dan wel absoluut zwak was. Terwijl hij inconsequent genoeg blijkt, om bij de dalingen soms een 1 door een 2 te vervangen, als namelijk de daling een stellig accent draagt, heeft hij het wegvallen van het accent op een heffingsplaats niet als zodanig aangeduid. Zo vindt men dan in het vers:

hoog en prachtig opgeschoten 3 1 4 1 5 1 2 1

de 2 gebruikt voor de volle syllabe ‘scho’, terwijl in de regel:

waar de reiger, de Sjoe-sjoe-gah 3 1 4 1 2 1 5 1

eenzelfde 2 voorkomt bij het volstrekt klemtoonloze lidwoord ‘de’.

Maar behalve deze principiële onjuistheid, tonen de voorbeelden zulke zonderlinge accent-toeschrijvingen, dat men eerst geneigd is aan drukfouten te denken:

uit den lande der Dacota's 2 1 3 1 4 1 5 1

waar het simpele woordje ‘der’ dus op één na de sterkste klem zou hebben, of:

Af met uwen jas, o Berkboom 5 1 3 1 2 1 4 2

waar het bezittelijk voornaamwoord plotseling een nadruk krijgt als ging het om de tegenstelling tot Hiawadha's eigen jas; of tenslotte:

ruischte in 't briezen van den dagraat 2 1 4 1 3 1 5 2

met blijkbaar de zwakste toon voor het zeer belangrijke woord ‘ruischte’ en een duidelijke druk op het ónbelangrijke ‘van’.

Doch dit alles zou pas dán betekenis hebben, indien het de grondslag had gevormd van een vergelijkend onderzoek. Prof. van Ginniken heeft echter de resultaten van dit gedeelte weergegeven in onduldbaar vage termen als: vaak, soms, meestal, herhaaldelijk en veel-vóorkomend, en het daarmee de lezer onmogelijk gemaakt om exact te leren kennen, hoe Gezelle de viervoetige trochee wezenlijk heeft gehanteerd.

Na het voorgaande zal het duidelijk zijn, dat voor mij alleen een systematisch onderzoek naar de heffingen en dalingen de houdbare gegevens kan verstrekken voor een objectieve typering van Gezelle's Hiawadha-vers. Ofschoon de onderlinge verhouding der accenten natuurlijk een grote invloed heeft, is daar véel meer speelruimte voor persoonlijke opvattingen, dan bij de vraag, of een heffing waarlijk een echte heffing is (″) dan wel nauwelijks accent draagt (′), en of een daling heus een volle daling is (⌣) dan wel door een tegennatuurlijke toon z'n karakter verloochend heeft (⏑). Aan deze onderscheidingen en de genoeg: de overbetoonde daling doorbreekt het metrum nergens principieel; er zijn geen voorbeelden gevonden van wijzigingen waar een gehele trochee tot jambe zou zijn omgezet, ofwel een uit twee halve trocheeën bestaande ‘jambe’ veranderd is in een nieuwe antimetrische ‘trochee’, iets wat bijvoorbeeld bij een rust na de derde lettergreep zeer goed mogelijk zou zijn geweest:

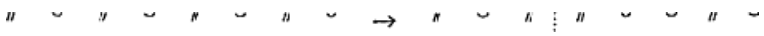

Van tien zangen: de Binnenleidinge en de daarop volgende

negen hoofdstukken, werden telkens de eerste honderd versregels geanalyseerd, in groepen van 25. Deze Binnenleidinge nu levert het volgende resultaat, waarbij de eerste kolom cijfers aangeeft het aantal ónderbetoningen van de eerste syllaben, de tweede kolom het aantal óverbetoningen van de tweede syllabe, enzovoort, alles per 25 regels.

vs.	1-25	17	1	0	6	11	1	0	11
vs.	26-50	9	3	2	5	5	2	0	9
vs.	51-75	18	2	1	2	4	2	0	10
vs.	76-100	14	2	5	2	3	2	0	6
		---	---	---	---	---	---	---	---
vs.	1-100	58	*8*	8	*15*	23	*7*	0	*36*

Het blijkt derhalve, dat de eerste hefing in meer dan de helft der gevallen een zwak accent bezit, en dus in zekere zin als heffing verdwijnt. De tweede heffing echter toont veel weerstand; de derde schijnt iets gemakkelijker te worden aangetast; de vierde daarentegen staat onwrikbaar een doet nooit afstand van z'n volle klank.

Deze uitkomst is des te merkwaardiger, als men ook de dalingen in ogenschouw neemt. Hier immers vindt men volstrekt het spiegelbeeld: de eerste en derde daling blijken zeer karakter-vast, de tweede vertoont enige speling, de vierde evenwel ligt geheel open voor overbetoning. In zeker opzicht lijkt Gezelle's vers dus nogal symmetrisch: in het midden een tweetal tamelijk maat-getrouwe syllaben, aan beide zijden geflankeerd door twee zéer getrouwe, en aan de einden begrensd door één wisselvallige. Doch bij nader inzien blijkt die symmetrie maar schijn: in wezen immers heeft dit vers van acht lettergrepen duidelijk de neiging om de klemtoon te verplaatsen ván de syllaben 1, 3, 5 en 7 náar de syllaben 3, 5, 7 en 8, waardoor een vers zou kunnen ontstaan, en herhaaldelijk dan ook inderdaad ontstaat, met in de eerste helft maar één, in de tweede helft drie accenten.

Dat de Binnenleidinge geen uitzondering vormt maar in essentiële zin bevestigd wordt door de overige onderzoekingen, blijkt zowel uit de gedétailleerde cijfers van de bijgevoegde tabel A, als uit het totaalbedrag voor 1000 verzen:

338	*81*	66	*125*	140	*100*	1	*300*

Ook hier tonen de middenste syllaben zich matig vast, de twee aan weerskanten volgende hebben een vrijwat metrischer karakter, de beide uiterste syllaben zijn tamelijk variabel. Maar

A. Aantal onderbetoningen en overbetoningen per 100 regels

op syllabe	1	2	3	4	5	6	7	8
Ennerlaidhge	58	8	8	15	23	7	-----	36
I. Vledsoden	37	7	9	16	18	11	-----	35
II. Vier winden	34	11	7	9	16	11	-----	49
III. Kindsheid	22	13	6	12	13	10	-----	23
IV. Mudjkewis	29	10	5	12	8	11	-----	29
V. Vasten	24	3	8	7	22	7	-----	19
VI. Vrienden	27	8	4	12	14	13	-----	26
VII. Schipvaard	40	14	10	11	8	10	1	33
VIII. Steurvaard	34	6	5	14	8	9	-----	24
IX. Perelveder	33	1	4	17	10	11	-----	26
Totaal 1000 regels	338	81	66	125	140	100	1	300

bovenal wordt hier duidelijk de bijzondere waarde zichtbaar, die Gezelle gehecht heeft aan de heffing der zevende lettergreep: het slot van de versregel is nooit gevariëerd door accentverzwakking van deze zevende syllabe, de variatie bestaat uitsluitend in accentversterking van de klemtoonloze achtste. In de laatste trochee vindt Gezelle's vers kennelijk z'n vaste steun.

Telt men het eerste, derde, vijfde en zevende cijfer samen, dan vindt men een totaal van 545 overbetoningen; de som der andere cijfers levert voor de onderbetoningen het getal 606 op. Uit het feit, dat deze twee groepen elkaar maar weinig ontlopen en dus in zekere zin opheffen, volgt, dat Gezelle's vers gemiddeld toch vier accenten draagt. Maar men ziet ook, dat 545 overbetoningen en 606 onderbetoningen tezamen niet minder dan 1151 afwijkingen opleveren; dat is op 1000 regels dus meer dan één per vers. Alleen hieruit kan men reeds concluderen, dat bij Gezelle de viervoetige trochee wel *normatief*, de viervoetigetrochee-met-afwijking echter *normaal* is.

Een andere groepering van de resultaten brengt hiervan een nog klemmender bewijs (tabel B). Naast 277 strikt metrische regels vindt men 199 met alleen één onderbetoning, eveneens 199 met één overbetoning, 238 met twee afwijkingen, en nog 87 met drie of meer. De verzen met één variatie, 398 in totaal of bijna 40 %, vormen dus het centrale midden, met ter ene zijde bijna 28 % die regelmatiger, ter

andere zijde ruim 32 % die ónregelmatiger zijn. Natuurlijk wijken de aparte honderdtallen enigszins af van dit gemiddelde uit 1000 verzen, en in de 25-tallen

B. Aantal versregels met geen, één, twee of meer afwijkingen

	geen afw.	onderbetoning op			overbetoning op				twee afw.	meer afw.
		1	3	5	2	4	6	8		
Binnenleiding	15	19	4	4	3	1	-----	6	30	18
I. Vrederooken	20	11	5	4	1	6	5	7	31	10
II. Vier winden	20	9	3	1	3	4	2	16	31	11
III. Kindsheid	35	9	4	5	3	3	7	8	19	7
IV. Mudjekewis	28	13	1	-----	6	9	3	14	20	6
V. Vasten	39	9	5	7	1	2	3	8	23	3
VI. Vrienden	34	12	1	5	2	2	4	12	21	7
VII. Schipvaard	25	13	4	1	4	3	-----	13	23	14
VIII. Steurvaard	31	21	1	4	-----	6	2	9	21	5
IX. Pearoder	30	16	4	4	-----	6	6	9	19	6
Totaal 1000 regels.	277	132	32	35	23	42	32	102	238	87

zijn de verschillen uiteraard nog groter. Sterk metrisch zijn bijv. de vzn. 26-50 van Hiawadha's Vasten, en de vzn. 76-100 van Hiawadha's Steurvaard; minder metrisch de gehele Binnenleidinge en de vzn. 51-76 van Het Vrederooken. Er is geen reden hier een welbewuste dichterlijke bedoeling achter te zoeken: plastische of sferische kracht gaat er eigenlijk niet van uit. Waar die aanwezig is, gebruikte Gezelle daartoe voornamelijk middelen van alliteratie, assonance of bijzondere woordkeus; in zijn Hiawadha zijn de plaatsen van schilderend ritme zeldzaam.

Bij de 398 verzen met één afwijking vormen de onderbetoning op de eerste syllabe en de overbetoning op de achtste, met tezamen 234 gevallen, méer dan de helft. Versregels als:

ván dĕn zo͝etgĕvo͝oisdĕn vín͡dĕr

of:

Heét vă̆n nú vo͝ortaán hĕ̆m Wéstwín͡d

komen dan ook geregeld voor, evenals hun combinatie:

ín dĕ bĕ″rgĕn klĕ″tst ĕn klă″pwiĕkt

die van de verzen met twee afwijkingen dan ook het leeuwenaandeel krijgt: 70 gevallen. (Tabel C).

De versregels met twee onderbetoningen, altijd op de eerste en vijfde lettergreep, en dus met slechts twee heffingen namelijk op de derde en zevende lettergreep, zijn veelal geheel uit een paar parallelle helften opgebouwd:

ín dĕ bŭ″rgtĕn ván dĕ bĕ″vĕren

C. Verdeling der verzen met twee afwijkingen

	twee op 1 en 5	één op				één op				twee op								
	1+2	1+4	1+6	1+8	3+2	3+4	3+6	3+8	5+2	5+4	5+6	5+8	2+4	2+6	2+8	4+6	4+8	6+8	
B.	5	3	2	1	12	—	—	—	3	—	—	—	—	—	1	—	—	3	-----
I.	2	—	2	3	11	2	—	—	2	—	—	—	5	1	—	—	—	2	1
II.	—	3	—	1	12	1	—	2	1	—	—	—	7	—	—	2	—	—	2
III.	2	2	—	—	3	1	1	—	—	1	1	—	2	1	—	2	1	1	1
IV.	3	—	—	4	6	—	—	1	—	—	1	—	3	—	—	—	—	1	1
V.	6	—	1	—	6	1	—	2	—	—	1	1	4	—	1	—	—	—	-----
VI.	3	2	2	1	2	—	1	1	1	—	1	1	1	—	1	1	—	2	1
VII.	1	5	4	1	6	—	—	2	1	—	1	—	1	—	1	—	—	—	-----
VIII.	—	1	3	2	5	1	—	—	2	—	1	—	2	—	—	1	1	1	1
IX.	2	—	1	1	7	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	4	3
Totaal	24	16	15	14	70	6	2	8	10	1	7	2	25	2	4	6	2	14	10

Het vers dat men als een uitbreiding hiervan mag zien, namelijk met tevens overbetoning op de vierde en achtste syllabe, krijgt door deze gelijk-lopende klankenstuwing iets van een bezwerende primitiviteit:

ván dĕn slāgwoŏrde én dĕn rijmklŏnke

of:

ín dĕn meerschlŏnde, ín dĕn broeklŏnde

Van de regels met uitsluitend dubbele overbetoning, ofschoon als gehele groep weinig talrijk, zijn alleen die met accent op 4 en 8, of op 6 en 8 van enig belang; maar omdat de heffing van de zevende syllabe onbetwistbaar domineert, blijft het een verbreding van de klank, geen inbreuk op het metrum:

Uīt nĕn ijdelĕn rietstŏf wĕkte hij

Het interessantst, als metrisch verschijnsel, zijn eigenlijk de verzen waar de beide afwijkingen twee opeenvolgende lettergrepen betreffen, omdat aldus de weg tot een werkelijk geheel nieuwe ritmische figuur geopend wordt:

aán 't groŏt ēlzĕnlōof, dĕs zōmĕrs

maar nog veel duidelijker, wanneer de overbetoning aan de onderbetoning voorafgaat:

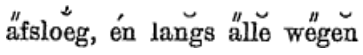

Vooral door de noodzakelijke pauze ontstaat hier een opvallend effect van versnelling-na-vertraging.

Hoewel de versregels met drie of meer afwijkingen tezamen nog geen 9% bedragen, zijn daar hoogst merkwaardige onder. Zij tonen de uiterste grens, waartoe Gezelle bij de speelse behandeling van de viervoetige trochee heeft durven gaan, doch die hij niet heeft overschreden. Terwijl de verschillende typen, en ze zijn er van zeer uiteenlopende soort, niet anders dan zelden voorkomen, vindt men de combinatie 1.5.8. toch 17 maal:

úit dĕ bĕrgĕn, uít hĕt leĕgland

Als vers met drie afwijkingen dient ook te worden vermeld de enige regel met een zevende lettergreep zonder vol accent, namelijk vs. 85 uit Hiawadha's schipvaard:

én hĕt rŏnstĕ slăapdrŏnkáchtĭg

waar de afnemende toonkracht van het voornaamste woord een uiterst suggestief middel vormt om de sfeer uit te drukken.

Van méer dan drie afwijkingen vindt men in de onderzochte 1000 verzen 14 voorbeelden, waaronder twee met vijf variaties. Van het type 1.4.5.8. werden hierboven al een paar gevallen aangehaald. Onregelmatiger, zó dat het alleen binnen het versverband op de juiste wijze kan worden gelezen, is bijvoorbeeld:

én dăn, rĕcht staande óp dĕ bĕrgĕn

of:

Én dĕ rŏŏk ging trăagzaam ŏpwaards

eveneens één van de weinige regels met een onmiskenbare klankplastiek, die hier overigens behalve door de klankverzwaring tevens veroorzaakt wordt door de drie aa-klinkers.

De twee versregels met vijf afwijkingen mogen tenslotte niet ontbreken. Het zijn vs. 40 uit De vier winden:

.... gekte en guwde duchteloos
mét dĕn bĕerhŏnd, én staans vŏor hĕm
schoot hij uit....

en vs. 27 uit Hiawadha's vrienden:

Aís hij zŏng, heel 't dŏrp kwam uítewaards

Juist in verzen als deze, waar het ritme zich zo zelfstandig mogelijk betoont zónder evenwel de vaste metrische grond te

verliezen, voelt men het dichterschap van Gezelle onbewust groeien tot die rijpe rijkdom van fijn-gemoduleerde klankwendingen, die hem in Tijdkrans en Rijmsnoer ten dienste stond voor het uitdrukken van zijn diepste zieleleven. Hoewel hij ook dáar, meesterlijk beheerser van zijn stof en van zichzelf, zelden de grenzen doorbrak en wel nimmermeer zich zo geheel liet gaan als eens, toen hij, onbevangen en hartstochtelijk uiting gevende aan de verrukkingen van zijn jeugd, een kostelijk lied schreef als ‘Een bonke keerzen’.

Hilversum.
G. STUIVELING.

Gode enen vlassen baert maken.

Op de bekende schilderij van Pieter Bruegel de Oude in het museum te Berlijn (waarvan o.a. het Frans-Halsmuseum een enigszins afwijkende kopie bezit) ziet men sommige ‘spreekwoorden’ weergegeven op een manier die met onze ‘rebussen’ overeenkomt. ‘Een oog in 't zeil (houden)’ wordt naief uitgedrukt door een vaartuig dat een zeil voert waarop een mensenoog is geschilderd; een van een naar beneden gericht kruis voorziene wereldbol vormt het uithangteken van de herberg ‘De verkeerde wereld’; een man kromt zich om binnen een globe, d.i. ‘door de wereld’ te komen en een ander laat ‘de wereld op zijn duim draaien’. Soms zal de ‘rebus’ niet de vinding van de schilder, maar van de spraakmakende gemeente zijn, m.a.w. heeft men de voorstelling niet als een opzettelijk bedenksel maar als een gril van de ‘volksetymologie’ te aanvaarden. Misschien is dit wel het geval waar Bruegel een persoon met narrenkop door de barbier onderhanden laat nemen en zo deze laatste laat ‘gekscheren’. De meeste gevallen toch zijn in beeld gebracht zoals iemand die het ‘spreekwoord’ gebruikte het spontaan voor zich zag: de ‘honden die om een been vechten’, maar ook de man die ‘bij de duivel te biecht gaat’ en hij die ‘de varkens scheert’ zijn argeloos als realiteit gegeven; als zonderlinge realiteit staat er ook de ‘pilaarbijter’. Etymologische, historische verklaring kunnen we niet verwachten, de man die ‘het bijltje zoekt’ zegt ons evenmin iets van de oorsprong van die uitdrukking als die andere die ‘door de mand valt’; wel een getuigenis hoe de tijdgenoten een uitdrukking hebben opgevat, ook als wij die op-

vatting als historisch onjuist zouden willen doodverven. Zo kan de figuur die een driepoot voortsleept heel goed een ‘bloksleper’ (iemand die een moeilijk werk doet) betekenen, als men bedenkt dat zo'n stoeltje (althans in Zuid-Holland) een ‘melkblok’ wordt genoemd, hoewel men ter verklaring aan een heel ander blok zal moeten denken[1)].

In het rechter gedeelte van het bonte tafereel ziet men[2)] een op een troon gezeten Christus, gekenmerkt door de van een kruis voorziene nimbus. Twee vingers van de rechterhand steekt hij omhoog, de linkerhand rust op een op het linkerdijbeen steunende aardbol met kruis; de voorstelling doet aan die van Van Eyck op het Gentse altaarstuk denken. Gedeeltelijk over de donkere baard heen draagt hij een valse baard, die met een band boven over het hoofd gaande lijkt bevestigd. Vóór hem knielt een monnik, die in de rechterhand een blad papier of perkament houdt en met duim en wijsvinger van de linkerhand de valse baard ter hoogte van de rechterwang schijnt aan te drukken. De bedoeling was voor Bruegels tijdgenoten duidelijk: deze monnik ‘maect Gode enen vlassen baert’.

Het Mnl. Wb. (St. IX, 584, vgl. Verd. I, 521), zich beroepend op Kiliaen: ‘vlasschen baerd, lanugo, flos, pilorum ad tempora eruptio; barba tenuis, prima’ (wat dus beantwoordt aan ‘vlasbaard’, ‘dons’ op de lippen of wangen) verklaart ‘Gode enen vlassenen baert maken’ als ‘meenen dat men God misleiden kan of een rad voor de oogen draaien of ooren aannaaien, God wat wijs maken, eig. meenen dat hij jong en nog onervaren is, de kinderschoenen pas begint te ontwassen’ en verwijst naar Stoett, Sprwb., waar we lezen: ‘Verouderd is de spreekwijze “iemand een neus aandraaien” of “iemand een wassen neus maken” (Weiland), hem iets wijs maken, bedriegen; mnd. “einem eine wassene nese ansetten”; hd. “einem eine (wächsene) Nase (an)drehen”, dat te vergelijken is met het vroegere, thans nog Vlaamsche “God een vlassen baard maken of aandoen”, hd. “Gott einen flächsenen bart flechten”, fr. “faire barbe de paille à Dieu”

1) Vgl. J. Grauls, Een nog niet verklaard Vlaams spreekwoord van P. Bruegel, in Onze Taaltuin III (1934-5).

2) Zie de afzonderlijke afbeelding van dit détail in Wilhelm Fraenger, Der Bauern Bruegel und das deutsche (sic) Sprichwort (Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich, München und Leipzig, copyright 1923) blz. 15 met bijschrift: ‘Er bindet selbst Gott einen flächsenen Bart an’.

(eig. God bespottelijk voorstellen, voor den gek houden, bedriegen?) en “iemand ooren aannaaien”, dat in denzelfden zin gebruikt werd.’ De aarzelend, met een vraagteken gegeven verklaring schijnt Stoett niet geheel te hebben voldaan; we merken dan ook een hinken op twee gedachten op: God bespottelijk maken door hem een valse baard van vlas of stro aan te doen, en: zich God als onnozel, als pueriel, als een ‘vlasbaard’ voorstellen. In ieder geval beantwoordt dit laatste niet aan de afbeelding die Bruegel ons geeft; van een jong vlassen baardje is niets te zien: de vlassen baard is een lange valse baard die over de duidelijk zichtbaar gebleven echte, donkere volle baard is gebonden.

Bruegel's voorstelling van iemand die een ander, hier God (Christus), een valse baard aanbindt, loopt wel parallel met die welke wordt opgeroepen door ‘iemand oren aannaaien’. De laatste uitdrukking wordt in het Ndl. Wb. XI, 38 verklaard uit het gebruik op school om kinderen als straf voor domheid ezelsoren aan te doen en de betekenisontwikkeling wordt er als volgt geschetst: ‘dan: iemand om zoo te zeggen tot een ezel maken, zoodat hij zich licht laat foppen’, waaruit dan de bet. ‘iemand foppen’ voortkomt die blijkt uit het citaat ‘Wat poogt men ons goed recht met snorken toverkraaien En u een vlassen baert of ooren aan te naaien’ (De Decker I, 204); hier zien we dus de beide uitdrukkingen als synoniem naast elkaar gebruikt. Grimm's D. Wtb. geeft (I, 1142): ‘Einem einen ströhernen, flächsenen bart drehen, faire la barbe de paille à quelqu'un, ihn hintergehen, übervortheilen, ihm etwas weis machen’ met o.a. een voorbeeld van Luther: ‘Weil sie im solch ein feine nasen drehen und einen solchen schönen ströern bart flechten’ en een uit Fischart: ‘und es ist nicht wol müglich gott ein flächsinen bart oder wächsine nas zu machen’. In Zuid-Nederland echter betekent ‘God een vlassen baard aanbinden’ tegenwoordig: de schijnheilige spelen, zie De Bo 1332, Waasch Idioticon 716 (aldus het Mnl. Wb.) waaraan nog toe te voegen is Is. Teirlinck in het Zuid-Oostvlaandersch Idioticon III 264: ‘“iemand ne vlassen bord andoen”: iemand op schijnheilige wijze, vleiende verschalken; “Onze-Lieven Heere ne vlassen bord andoen”: in schijn godvruchtig zijn, den schijnheilige spelen’. Dat men iemand die men (ezels-)oren aannaait bespottelijk mankt, hoeft geen betoog; minder vanzelfsprekend lijkt het me bij het aandoen van een valse baard, zodat twijfel opkomt over de wijze waarop de hier besproken uitdrukking aan de betekenis ‘bedriegen’ is

gokomen, welke twijfel versterkt wordt door de heel andere betekenisontwikkeling die de zo even geciteerde Vlaamse woordenboeken vermelden.

Het Ndl. Wb., of liever Hatzfeld-Darmesteter die er wordt aangehaald, doet dan ook een heel ander licht over de oorsprong van de uitdrukking vallen. Daar toch lezen we ‘faire barbe de fouarre, de paille à Dieu: se moquer de Dieu; corruption probable de faire garbe (gerbe) de fouarre à Dieu: offrir pour la dîme une gerbe de paille au lieu d'une gerbe de blé’. Als dit juist is, hoeft de betekenis ‘bedriegen’ dus niet afgeleid te worden van ‘bespottelijk maken’ of iets dergelijks, maar is juist oorspronkelijk aan de zegswijze eigen.

Ik wil niet over het hoofd zien dat Hatzfeld-Darmesteter geen door bewijsplaatsen gestaafd feit, maar slechts een veronderstelling geeft, maar het komt mij voor dat van de bedoeling die dan aan de uitdrukking ten grondslag zou liggen nog wel een herinnering voortleeft in het oudste voorbeeld dat het Mnl. Wb. weet te geven en dat ontleend is aan de Coninx Summe van 1408. Jan van Brederode bespreekt (C.S.^{2} 259, 72) het onder allerlei vormen ontduiken van het woekerverbod; hij laakt ‘lude die hoer ware duerre vercopen, om langhe daghe (d.i. uitstel van betaling) die si enen gheven, dan si wel weten dat si waert is (zodat ze verkapt rente berekenen); die enen henxt vercopen ende legghender enen sadel op van eenre sommen ghelt, opdatten behoeftighe lude (lieden die een hengst nodig hebben) moghen copen also duere, als si hem loven dorren, die daer wat daghes (uitstel van betaling) aan hebben moghen; of die enighe ware vercopen enen mensche op een iaer dach, also si inder waerheit waert is, mer met sulker voerwaerden, dat hi se weder nemen mach voor min om reedt ghelt oft hem gae[d]t. Dese willen gode enen vlassen baert maken ende maken hem wijs dat hi des niet en verstaet.’ Zij pogen God te bedriegen en verbeelden zich dat hij het niet merkt! Dezelfde opvatting past op het andere citaat van het Mnl. Wb.: ‘Sulke lude pleghen ooc... te offeren... maer gherne bringhen si te voren den quaetsten penninc ten pape waert; dese maken Gode enen vlessenen baert’ (N. Doct.^{2} 2583). De omstandigheid van de N. Doct. staat wel heel dicht bij het door Hatzfeld-D. veronderstelde: hier trachten de mensen God (de Kerk) te bedotten door de pastoor vals of minderwaardig geld in de handen te stoppen, daar door het klooster inplaats van een volle, een reeds gedorste schoof aan te bieden.

Zonder op de geschiedenis van de Franse uitdrukking in te gaan, waarvoor mij de gegevens ontbreken en waar ik voetangels en klemmen moet vrezen, wil ik er alleen aan herinneren, dat de vervanging van een niet meer begrepen of plaatselijk onbekend ‘garbe’ door ‘barbe’, ook al zou dit laatste nauwelijks een redelijke zin opleveren, in de geschiedenis van de ‘volksetymologie’ een welbekend feit zou zijn. In zijn ‘bedorven’ vorm zou dan de uitdrukking in het Mnl. en (vandaar?) in het Mnd. kunnen zijn overgenomen. Jammer genoeg geeft de C.S., hoewel juist uit het Frans vertaald, hier geen steun; de betrokken passage hoort naar het schijnt tot de, telkens de tekst illustrerende, vinding van de vertaler. Wat de spraakmakende gemeente zich anderhalve eeuw later er bij heeft voorgesteld, laat Bruegel zien. Een tamelijk absurde voorstelling van het slag dat zoveel ‘volksetymologieën’ vertonen, waarbij men overtevreden is als men zich maar iets kan voorstellen, laat het dan ongerijmd zijn. Want ongerijmd lijkt het toch wel als men om het begrip ‘bedotten’, ‘bedriegen’ uit te drukken het beeld van deze vermomming gebruikt; ‘iemand oren aannaaien’ is reeds in oorsprong, ‘iemand honen’; van het zonderling eerbewijs dat Bruegel's monnik hier zijn Christus brengt, kan dit niet zo maar worden gezegd. Trouwens de plaatsen uit de C.S. en de N. Doctr. wijzen, zoals ik al opmerkte, niet op een betekenis ‘honen’ of ‘belachelijk maken’, maar onmiddellijk op ‘bedriegen’ en wel bedriegen door zelf een valse schijn aan te nemen, de ene keer dat met de beschreven handelstransacties alles in orde is, de andere, dat men inderdaad iets offert. Dit element van zelf een valse schijn aannemen (en niet van God in een valse schijn plaatsen!) doet mij de vraag stellen, of men met de uitdrukking aanvankelijk niet iets anders zal hebben bedoeld en wel dat men zich voor God onkenbaar trachtte te maken, dat men, om God te misleiden, z i c h z e l f tegenover God een valse baard aandeed; of men ‘faire barbe de paille à Dieu’ niet zo zou kunnen opvatten en of de Mnl. uitdrukking niet als vertaling van de Franse zou mogen gelden, resp. of althans het Middelnederlands niet zo kan zijn bedoeld.

Zou dit inderdaad het geval zijn, dan heeft allicht een ongewoon gebruik van de datief aanleiding tot de nieuwe opvatting van de uitdrukking gegeven. Om de veronderstelde gedachte-constructie ‘[zich zelf] tegenover God, voor Gods aangezicht een vlassen baard maken’ onder woorden te brengen, wat men naar

hedendaags, en voor zover ik zie ook naar middeleeuws spraakgebruik niet met de datief ‘Gode’ maar met behulp van een voorzetsel zou doen, zou men in dit geval bij uitzondering naar de datief hebben gegrepen. Dit ‘Gode’ zou dan, zoals de taak van de datief meebrengt, wel een ‘tegenover de handeling staande’, echter deze keer geen ‘ontvangende’, ‘belanghebbende’, maar een ‘waarnemende’, ‘belangstellende’ persoon hebben genoemd. Of men zich hier een oorspronkelijke zinsbouw met twee datieven zou kunnen of moeten denken? (In het tegenwoordig Nederlands kan ik mij zo'n geval voorstellen met een ‘ethische’ datief: ‘Daar heb ik me Jan het verkeerde boek gezonden!’) Nodig is het niet; het belanghebbend voorwerp ‘hem selven’ kan van den beginne af, hoewel bedoeld, onuitgedrukt zijn gebleven. Dat men nu bij het niet uitdrukken van dit gewone datiefobject het andere, het ongewone, niet heeft begrepen, maar er de bedoeling van het gewone aan heeft toegeschreven, lijkt mij wel te aanvaarden. Dat ‘God een baard aandoen’, ‘God vermommen’ op de keper beschouwd geen redelijke zin opleverde, legde hierbij geen gewicht in de schaal. Op enige afstand laat zich het geval vergelijken met die waarin een verdichting aanleiding tot ellips en een oorspronkelijk belanghebbend tot lijdend voorwerp is geworden, zoals in ‘iemand roepen’, ‘iemand ontbieden’; of ook met gevallen waarin nu nog naast een constructie met lijdend èn belanghebbend voorwerp er een staat waarin het voormalig belanghebbend tot lijdend is geworden, zoals bij ‘betalen’ of ‘verbieden’. Ook kan men in dit verband zich herinneren dat bij een werkwoord soms als subject fungeert wat logisch onmogelijk subject kan zijn, zoals in ‘dit papier schrijft goed’, ‘die stoel zit lekker’.

Om tot de besproken uitdrukking terug te keren, ik zie voor mijn gissing naar de oorspronkelijke betekenis in ieder geval een steun in het feit dat de voor het 19de-eeuwse Vlaams vaststaande ‘schijnheilig zijn’ zich alleen uit die van ‘zich voor God onkenbaar maken’, ‘zich voor God vermommen’ geredelijk laat verklaren, hoe algemeen ook men zich in andere streken de door Bruegel in beeld gebrachte voorstelling mag hebben gevormd.

Hulshorst.

D.C. TINBERGEN.

Over Samuel Coster.

Een figuur als Samuel Coster is typerend voor het feit, dat het tot het wezenlijke van de 'canon der letterkundige overlevering'[1] behoort, dat in zijn langzame, historische groei, personen en zaken terecht komen in een verband, dat niet altijd overeenkomt met de eraan toe te kennen betekenis[2]. Alhoewel een persoonlijkheid met veel facetten, is hem zelden, en zeker niet in de jongste tijd, die omvattende belangstelling ten deel gevallen waarop hij, om verschillende redenen, aanspraak maken mag en zo is er onvoldoende op gewezen hoe belangrijk hij als overgangsfiguur is. Want hoe kort zijn openbare, literaire werkzaamheid ook geduurd moge hebben - waarschijnlijk niet meer dan een decennium, vallend in het twaalfjarig bestand -, zijn invloed onderschatte men niet, daar hij eer belangrijk moet worden geacht om de plaats die hij innam, dan om de werken die hij naliet.

In beknoptheid handelen wij hier over Coster den letterkundige; de vraag stellend, wat zijn werken den twintigste-eeuwer zeggen en hoe deze ze, in literairhistorisch verband, heeft te waarderen. Kollewijns uitgave daarbij ter hand nemend[3], valt

1) Vgl. Prof. Dr. F. Baur in zijn Algemeene Inleiding tot de *Geschiedenis van de Letterkunde der Nederlanden* I, 's-Hertogenbosch, 1939, passim.
2) Dit leert ook het 'probleem van het vijandelijke in de tijd', waarvoor vgl. Ed. A. Serrarens *Willem van Swaanenburg*, De Gids 1936, IV, 201. Naast de hier genoemde buitenlandse literatuur vgl. ook Albert Bettex *Der Kampf um das klassische Weimar*, Zürich, 1935.
3) *Samuel Coster's Werken* uitgegeven door Dr. R.A. Kollewijn, Haarlem, 1883. Naar reeds bij herhaling werd opgemerkt, blijft het te betreuren, dat bij deze uitgave, wegens plaatsgebrek, een woordenlijst - hoewel grotendeels gereed - achterwege bleef en inleiding zowel als aantekeningen bekort werden. Naderhand is daar enigermate in voorzien; vooreerst door een uitvoerige kritiek van J.H.W. Unger in De Nederlandsche Spectator 1883, Nr. 17 en 18 (resp. blz. 132 en 141), later door A.A. Verdenius *Vreemde Taalelementen in onze Kluchten en Blijspelen*, De nieuwe Taalgids XXI (1927) 161, en in het bijzonder door de voortreffelijke Pantheonuitgave *S. Coster's Boere-Klucht van Teeuwis de Boer, en men Juffer van Grevelinckhuysen* toegelicht door Dr. F.A. Stoett, Zutphen z.j., waarbij vgl. de besprekingen van A.A. Verdenius in Museum XLIII (1936) 289, en De nieuwe Taalgids XXX (1936) 256. - R.A. Kollewijn maakt in zijn uitgave gewag van, door hem gebruikte, afgedrukte proefvellen ener onuitgegeven monographie over Samuel Coster van de hand van J.H. Rössing, die ook elders bij herhaling genoemd worden. Op een vraag of deze proefbladen nog te raadplegen zouden zijn berichtte Kollewijn mij per 4-III-38, dat hij zich niet meer zeker herinneren kon of hij Rössings arbeid wel in handen had gehad, al valt daaraan m.i., gezien de stellige toon in Voorbericht en Inleiding tot zijn editie, niet te twijfelen. Nog deelde Kollewijn daarbij mede, dat hij Rössing in 1881 bezocht en toen vernam, dat zijn stuk een antwoord was op een door de Groninger universiteit uitgeschreven prijsvraag, dat niet bekroond werd omdat er nogal wat.... taalfouten in voorkwamen. Tenslotte opperde hij de veronderstelling, dat Rössing de bijdrage in arren moede verbrand zou hebben. - Bij een ingesteld onderzoek ter Amsterdamse Universiteits-bibliotheek verwees men mij naar Prof. Dr. G.A. Roos, archivaris van de senaat der Groningse universiteit, die zo vriendelijk was er mij per 16-XI-42 van op de hoogte te stellen, dat Rössings antwoord op de door de Groningse letterkundige faculteit in 1874 uitgeschreven prijsvraag weliswaar niet met de gouden erepenning bekroond, maar toch een eervolle vermelding was waardig geacht. Het oordeel der faculteit, uitgesproken bij de rectoraats-overdracht op 14 October 1875, is te vinden in de Annales Academici 1874-1875, alwaar men op blz. 327 een bespreking van de verdiensten en gebreken van Rössings werk aantreft. Prof. DR.A.G. Roos achtte de kans, dat het stuk nog in het archief der faculteit bewaard zou zijn, niet groot. Een doorzending van mijn vraag aan het Groningse Rijksarchief, waar thans het archief der genoemde faculteit zich bevindt, heeft dan ook tot nu toe nog geen resultaten opgeleverd. - Nog wijs ik hier terloops op R.A. Kollewijns bijdrage *Het Staartje van den 'Otter in 't Bolwerck'* in De Nederlandsche Spectator 1887, Nr. 23 en 24 (resp. blz. 190 en 197).

te erkennen, dat de productie van den zeventiende-eeuwer voor een tiental jaren niet te gering is, vooral wanneer men in het oog houdt, hoe Coster - sinds 1613 dokter van het Gasthuis - als medicus de handen vol had en daarenboven als ziel van de Akademie - sinds 1617 - zijn tijd niet weinig in beslag genomen zag. Toen de laatste hem afhandig werd gemaakt staakte hij zijn literaire arbeid, waarbij het licht valt, te veronderstellen, dat sinds de verkoop der Akademie (1622) Coster zich slechts aan zijn medisch beroep wijdde[1)].

Het eerst zien wij Coster werkzaam in de oude kamer, waar in 1612 zijn *Boere-Klucht van Teeuwis de Boen, en men Juffer*

1) Vgl. Dr. J. te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde* 2 III, 300. Haarlem, 1923.

van Grevelinckhuysen werd opgevoerd. Gesteld op een regel is het karakter dezer klucht nog geheel rederijks, ja doet zij zelfs aan de middeleeuwse cluten en sotternieën denken. Levendig, volks en, zeker gedeeltelijk, oorspronkelijk in haar beeldrijke taal, brengt zij de bekende anecdote, zoals verhaald in *Een Boerman hadde eenen dommen Sin* uit het Antwerps liedboek, ten leven in een aantal bedrijven, waarin het niet aan vaart ontbreekt. Laat de stof internationaal zijn[1)], Costers uitwerking is zuiver Hollands en herinnert dan ook aan Bredero en onze andere zeventiendeeeuwse kluchtspelschrijvers. Overvol van spreekwoorden, soms grof maar altijd raak, is het geheel onder zijn handen tot een waarlijk vaderlandse klucht geworden, welke haar plaats in onze gouden-eeuwse letteren met ere inneemt.

Hetzelfde geldt voor het *Spel van Tiisken vander Schilden*, waarin Coster andermaal naar een oude romance - te vinden in het Antwerpse Liedekens-boek van Jan Roulans - greep en de stof weer even meesterlijk bewerkte. Wederom in rederijkse trant, ja zelfs met een moralisatie aan het slot en voorafgegaan door een toepasselijke dialoog, schiep hij het geheel om tot een toneelstuk, dat zijn tijdgenoten boeien moest. De twee eerste delen kenmerken zich door grove maar inslaande dialogen, terwijl men er, als in het derde, kroegscènes beleeft, wier levendigheid tegen hun platheid opweegt. De twee laatste delen brengen dan de vrij plotselinge, in zijn keerpunt ietwat primitief behandelde, gang naar het einde, met een daaruit getrokken besluit, waarin zelfs nog van den factor sprake is. Moet het geheel voor *Teeuwis de Boer* onderdoen, het blijkt toch ook uit *Tiisken vander Schilden*, dat Coster, onmiskenbaar, dramatisch talent bezat.

Er valt over te twisten of men Costers laatstgenoemde spel niet tot dat genre zou kunnen rekenen, waartoe Prinsen ook Bredero's *Spaanschen Brabander* telt[2)], doch wat daar ook van

1) Reeds Dr. Jan ten Brink, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*, Amsterdam, 1897, blz. 386 noot 5, wees daarop, terwijl P.H. van Moerkerken, *Het Nederlandsch Kluchtspel in de 17de Eeuw*, Sneek (1898), blz. 598 aantekening 6 een vergelijking trok met de Farce de Patelin. Tenslotte wees N. van Wijk *Het Motief van 'Teeuwis de Boer' in een Litause 'Pasaka'* aan (Leidse Ts. XLI (1922) 246) waarvan alleen het slot afwijkend is.

2) Vgl. *G.A. Bredero's Spaansche Brabander*. Uitgegeven met een Inleiding en Aanteekeningen door Dr. J. Prinsen J.Lzn. Amsterdam, 1918.

zij, dat het Coster aan de zin voor het ernstige niet ontbroken heeft, kan blijken uit de vier treurspelen onder zijn werken. Het minst geslaagde daarvan is *Ithys*, waarvan de stof aan Ovidius ontleend is en dat, gedeeltelijk nog aan de rederijkers herinnerend, tegelijk een vermenging van de classieke tragedie en het romantische herdersspel betekent. Weinig origineel - evenmin in zijn verkiezing van land boven stad als in het verheffen van eenvoud ten koste der praal -, min onderhoudend en zich kenmerkend door langdradigheid in redenering zowel als voorstelling, herinnert het in sommige theorieën aan Hooft, ja doet het zelfs in zijn uitwerking nu en dan aan den lateren Jan Vos denken, die, evenals Coster zelf, vooral door de gruwelen van Seneca[1)] werd aangetrokken.

Isabella staat niet veel hoger. Coster heeft het door Hooft begonnen spel op min gelukkige wijze voltooid. Zo ergens dan wordt men hier aan Rodenburg herinnerd[2)], terwijl het stuk verder zijn enige waarde aan de komische intermezzo's ontleent, waarin Coster, als Bredero, op zijn best was. In hun grofheid staan zij recht tegenover de, soms ongewild lachwekkend aandoende, verhevenheid der andere delen. Aldus bezit dit stuk dezelfde literairhistorische waarden als Bredero's romantische spelen.

De ware Coster echter uit zich in *Iphigenia* en *Polyxena*. Het eerste is een hekeldrama, handelend over de tegenstelling tussen het geestelijk en wereldlijk gezag. Heftig uitvarend tegen het ondermijnend optreden der predikanten, gebruikt de auteur de ‘gheheele handel van Troyen’ als een ‘versiering’ om aan te tonen, hoe de mensheid geregeerd moet worden. Hij schept daartoe het bekende beeld van de wereld als een paard met twee tomen, de kern van het drama, om tevens in een evenzeer centrale rei van het tweede bedrijf te leren, hoe men als goedwillend burger tegenover het leven heeft te staan. Voedt verontwaardiging zijn vers, nu en dan voert hem zijn afkeer, zeker naar ons inzicht, te ver, terwijl hij soms zelfs op Zeeus vooruitloopt, door ‘den paap’ voor alles aansprakelijk te stellen. Krachtig en fors schroomt hij voor geen enkele uiting, zodat het levendige er evenmin als

1) Vgl. Dr. J.A. Worp, *De invloed van Seneca's Treurspelen op ons Tooneel*. Amsterdam, 1892.
2) Vgl. Dr. J.A. Worp, *Dirk Rodenburg*. Oud-Holland XIII (1895) 65-90; 143-173; 209-235.

het volkse en Hollandse aan ontbreekt. Doorlopend wordt men geboeid tot het, vrij onverwacht komende, einde toe, zodat de overblijvende indruk er een is van niet te loochenen waardering voor dit treurspel.

Polyxena treft nog meer. Het is bekend hoe Coster hierin de dood van Polyxena schildert, waarbij het echter, gezien ook het in de vorige alinea opgemerkte, geen betoog behoeft, dat hier niet van gewoon vertalen of navolgen van het Griekse voorbeeld sprake kan zijn. Coster doet dat op geheel eigen wijze, met eigen bedoeling, en aldus maakt hij van die Griekse zaken symbolen voor aangelegenheden van de meest actuele aard. Tot goed begrip daarvan houde men verder in het oog, dat het bij den auteur niet de predikanten zelf zijn die hem hinderen, maar de wereldlijke machten die zich achter hen verschuilen, welke krachten hij dan in Ulysses verpersoonlijkt. *Polyxena* staat daarbij op hoger peil dan de voorafgaande stukken, temeer daar hier van sterkere dramatische spanning gesproken kan worden. Bezit de poëzie van sommige monologen grote kracht, is de karakteristiek van Ulysses uitstekend, daarenboven vallen sommige ‘inzetten’ te prijzen, zodat het geheel vol verdiensten is. Kan men andermaal op Seneca wijzen, ook valt de gemaakte opmerking met betrekking tot Hooft te herhalen, terwijl tevens weer het geliefde thema dier dagen - de verheerlijking van het buitenleven - opgeld doet. Zo leidt ook dit treurspel opnieuw tot vaststelling van het uitgesproken talent zijns schrijvers.

Deze, hoezeer ook vertrouwd met het nieuwe, ontzag zich daarbij geenszins evenzeer als hoeder van het oude op te treden, en toen in 1615 ten bate ener nieuwe loterij voor het weeshuis een beroep op hem gedaan werd, aarzelde hij niet zijn *Spel vande Rijcke-man* te schrijven, dat nog in alle opzichten een sinnespel of moraliteit kan heten. Kortelijk samengevat wordt erin geboden ‘de Parabel onses Heeren Jesu Christi, van den Rijcke Man, met den armen Lazaro, dryvende die na den huydendaechsen tijdt’. Blijkt het geheel niet zonder bekoring, vooral omdat af en toe een interessant debat aandacht trekt; met name is ook hier weer Coster bijzonder in het volkse van den gemenen man de artist.

Met dit overzicht van Costers dramatisch oeuvre ware te volstaan, wanneer nog niet te wijzen viel op gelegenheidswerken als *Duytsche Academi; Niemant ghenoemt, niemant gheblameert* en *Ghezelschap der Goden op de Bruyloft van Apollo met de Academie*,

alle handelend over de Akademie en haar lotgevallen, niet zelden satyrisch, ja soms zeer scherp, en zich voorts bepalend tot een ontvouwen der oorspronkelijke plannen en hun, slechts zeer gedeeltelijke, verwerkelijking, waarbij dan telkens de ‘Nijt’ om de ondervonden tegenwerking wordt aangeklaagd. Tenslotte is Coster dan nog de auteur van een aantal *Vertooningen*, enkele *Gedichten*[1] en een belangrijke *Voorrede*[2] tot de spelen van G.A. Bredero.

Hier nu een samenvattend, literairhistorisch oordeel over Costers arbeid te laten volgen eist, behalve de opmerking dat daartoe grotere uitvoerigheid van het voorafgaande gewenst ware, de beklemtoning van het feit, dat men er vooral acht op moet geven hier met spééldrama's te doen te hebben, welke men niet met léésdrama's verwarre. De eindindruk over Costers oeuvre kan dan zeker niet afwijzend luiden. Zo al door tijdgenoten overtroffen, staat hij niet te ver van Bredero om nog vele andere, in Van Moerkerkens verzameling opgenomenen, vooraf te gaan. Minder tot het treurspel geroepen, overtrof hij toch zichzelf als hekelaar waar het aanging op het toneel te strijden, en wie zal zijn verdiensten als gelegenheids-factor ontkennen? Kortom er is alle reden niet zo onachtzaam aan hem voorbij te gaan als wel dikwijls geschiedt. Berust zijn aantrekkingskracht minder in de eerste kennismaking, bij dieper ingaan biedt de laatste te meer, terwijl daarenboven deze moeite beloond wordt door het thuisraken in een oeuvre, dat van de tijd zijns ontstaans vol is. Wordt gij steeds aan zeventiende-eeuwse tijdgenoten - en zo ook aan Vondel -

1) Vgl. F. Kossmann, *Over enkele kleinere Gedichten van Dr. Samuel Coster*. Het Boek XI (1922) 234.

2) Ook Costers proza verdient belangstelling. Bij Dr. G.S. Overdiep, *Onze Renaissance in Proza*, Amsterdam, 1939; zoekt men hem vergeefs, maar behalve de genoemde *Voorrede* ga men ook Costers overige proza eens na. Er zal dan blijken hoezeer hij ook hier een man was die wist wat hij wilde en aldus in zijn verheerlijking der ‘duitse’ landstaal bij het algemene renaissancestreven niet achterbleef. Soortgelijke uitingen treft men tevens aan in Van der Plassens voorbericht tot zijn uitgave van het *Spel vande Rijcke-man*. - Nog zij hier opgemerkt dat achter het laatstgenoemde spel in Kollewijns uitgave volgt *De Clucht van Meyster Berendt*, waarbij de uitgever aan het auteurschap van Coster twijfelt. Wij volgen zijn voetspoor, daar hier slechts een onderzoek als dat van A.J. Luyt, *Tysken van der Scilden*. Leidse Ts. XXIX (1910)1 zekerheid zou kunnen verschaffen.

herinnerd, elders trekken zinspelingen op de Spaanse heerschappij de aandacht, terwijl men overal door de eruit sprekende kracht en forsheid geboeid wordt. Coster blijkt geen man van het tere en zijn vers is eer hoekig dan soepel. Maar hij weet wat hij wil en overschat zijn krachten niet. Een enkele maal te hoog grijpend, staat hij meestal met beide voeten op de grond, realist in hart en nieren en zo schilder op een wijze, welke, in haar beste ogenblikken, slechts weinig voor die van Bredero hoeft onder te doen. Is zijn palet minder gevarieerd en doen zijn kleuren harder aan, daartegenover staat dat hij op deze beperking zijn begrensd meesterschap baseert, aldus werkend naar bevind van zaken en zijn inspiratie volgend op de voor hem enig mogelijke wijze. Voor de gebreken zijner hoedanigheden niet blind, ruimde hij daarbij gaarne terrein voor anderen, die hem - naar hij zelf erkende - ter zijde streefden. Man úit het volk schiep hij vóor het volk en al begroette hij af en toe voornameren, ja zelfs eenmaal prins Maurits, onder zijn publiek; hij wist maar al te wel, hoe zijn vlucht zelden hoger ging dan dat wat voor 'Kijcker' en 'Rederijcker' gemeengoed was. Daarenboven bleek hij steeds een man uit één stuk, eiser ener gewetensvrijheid door hem zelf in alle opzichten en overal voorgestaan en inderdaad *Overal Thuys* in dier voege, dat hij evenzeer als lijfspreuk had kunnen kiezen: *Elck is uytlegger van zijn eygen vvoorden*[1]. Zo moet men Coster zien om hem te leren waarderen en daarbij tevens te ervaren, hoe hij met recht een eigen plaats in het Nederlandse literaire leven der zeventiende eeuw inneemt, een plaats hem trouwens door geen zijner tijdgenoten bestreden.

Bevestiging van het laatste kan men o.m. vinden in de bekende regels van Brandt, dat zo Coster: 'zijne geestige invallen had wlllen bearbeiden, hij de grootste Dichters had naer de kroone gesteken'. Reeds Van Kampen[2] echter neemt de vrijheid daaraan te twijfelen, hetgeen voortvloeit uit die te geringe waardering, welke bijv. ook aan te wijzen is bij Hofdijk[3] en waaraan

1) *Werken*, blz. 488; slotregel van *Niemant ghenoemt, Niemant gheblameert*.
2) N.G. van Kampen, *Beknopte Geschiedenis der Letteren en Wetenschappen in de Nederlanden* I, 132; 's-Gravenhage 1821. Naar hem is de uitspraak van Brandt geciteerd.
3) W.J. Hofdijk, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde*^{3}. Amsterdam, 1864, 218.

zelfs Witsen Geysbeek[1)], niettegenstaande zijn wraken van Van Kampens uiting, tol betaalt. Bij de jongere literatuurhistorici als Te Winkel[2)] en Kalff[3)] klinkt weer een geheel andere, meer prijzende toon, totdat men bij Prinsen[4)] op uitbundige lof stoot, welke in de zakelijker waardering van Verdenius[5)] zijn pendant vindt.

Al met al moet evenwel vastgesteld, hoe, uit literairhistorisch oogpunt, voor Coster nog heel wat gedaan kan worden. Dat hij zeker een biographie als de jongste over Starter[6)] verschenene waardig is, zal daarbij weinig betoog behoeven, maar dat hij tevens in de nieuwere beoefening der Nederlandse literatuurwetenschap veel meer belangstelling trekken moge blijkt geenszins ongerechtvaardigd.

Amsterdam.

PIERRE VAN VALKENHOFF.

Het h-phoneem in het 17de-eeuwse Amsterdams.

In de eerste druk van de Geeraerdt van Velsen (1613) luidt vs. 975: *Den Heer van Velsen houdt d'Hollandsche Graef ghevaên*. Voor de uitgave van 1636 heeft Hooft deze versregel aldus gewijzigd: *Den graef van Hollandt houdt de Velzerheer gevaen*. Hij heeft twee veranderingen willen aanbrengen: de emphatische nominatief *den heer* moest verdwijnen, en hem hinderde in 1636 de verbinding *d'Hollandsche*. Zò zeer blijkbaar, dat hij liever een ongewone zinsconstructie (een zin waarin zonder bijzondere reden het object voorop werd geplaatst) smeedde dan bijv. te

1) P.G. Witsen Geysbeek, *Biographisch anthologisch en critisch Woordenboek der Nederduitsche Dichters*, Tweede deel, 96-103. Amsterdam, 1822.
2) Dr. J. te Winkel, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde*^{2}, III passim. Haarlem, 1923.
3) Dr. G. Kalff, *Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde* IV, passim, Groningen, 1909.
4) Dr. J. Prinsen J.Lzn., *Handboek tot de Nederlandsche letterkundige Geschiedenis*^{3}. 's-Gravenhage, 1928, 221 en 294.
5) A.A. Verdenius, *Samuel Coster's Teeuwis de Boer*. De Nieuwe Taalgids XXX (1936) 256.
6) J.H. Brouwer, *Jan Jansz. Starter*. Assen, 1940.

schrijven: De Heer van Velsen (De Velserheer) houdt *d'Hollandsche* graaf gevaen. Ik wil hier alleen deze ook voor ons ongewone elisie bespreken. Een beschouwing over de emphatische nominatief, die het 17de-eeuws Amsterdams m.i. nog enigermate heeft gekend, zou hierbij kunnen aansluiten, maar - de leus is in onze dagen: maak het kort. Daarom moet de emph. nom. maar wachten!

Wij zeggen zowel *de eerste keer* als *d'eerste keer, de een* en *de ander* naast *d'een* en *d'ander;* vbb. van dergelijke elisies vindt men van de vroegste tijden af. Maar, als het op de onduidelijke *e* volgende woord (of de volgende lettergreep) met een *h* begint, is elisie in het algemeen ongewoon[1)]: *de huurder* is verplicht..., *te Haarlem, behalve* enz. In Mnl. taal vindt men ze: *boef* (behoef); *bagel* (behagel); *gheel* (geheel) enz.; wij kennen nog *thans* en *thuis*. Te Winkel schrijft deze elisies of samensmeltingen toe aan het feit, dat 'de *h* in vele dialecten niet werd uitgesproken' (Gramm. Figuren[2], blz. 232). Behalve de twee laatste, algemeen in gebruik zijnde, woorden, geeft hij alleen Mnl. vbb. Het kan daarom zijn nut hebben te wijzen op analoge 17de-eeuwse Hollandse, met name Amsterdamse gevallen. Dat de *h* daar en in die tijd 'niet werd uitgesproken', is maar niet zo grif te aanvaarden. En toch is er, althans voor het begin der 17de eeuw materiaal in overvloed te vinden, niet alleen in hogere literatuurtaal.

Ik begin bij Hooft, Granida 265-66:

> Ick ben Granida' indien 't u lyen bekent is, hoemen
> *Ten hove'hoort* de Princes, des Coninx dochter noemen.

Men ziet dat Hooft de wegvallende klank(en) wel schrijft, maar door een apostrophe de samensmelting aanduidt. Hij wenst blijkbaar dat men leest: *ten hovoort*. In de druk van 1636 wordt dit: *ten hoof'hoort*. Het innige contact tussen de twee woorden is verdwenen, de *h* kan zonder moeite worden gerealiseerd.

Samensmelting, portamento-lezen wenst Hooft ook in *dees vrolijcke heuvels* (Granida, vs. 281), maar in 1636 verwerpt hij deze verbinding(-*k*euvels)[2)] en hij betaalt, evenals in de versregel waarmee ik dit opstel begon, een dure prijs om het euvel te verhelpen. Hij verandert het in: *deez' heuvels vroolijk* en gebruikt dus nu een *achterstaand* adjectief, terwijl overigens in de druk

1) Bijzondere gevallen komen in het vervolg van dit artikel even ter sprake.
2) Of *kheuvels*, met geaspireerde *k*?

van 1636 een streven valt waar te nemen om deze op te ruimen[1]. Men zal ondanks de schrijfwijze *deez'* wel moeten lezen *dees'*. Stoute verbindingen als *Daifilo, hoe dus verbaest* (toch wel te lezen als: *Daifil-oe* dus...) moeten in 1636 wijken (Hoe dus verbaast, mijn vriendt). Het materiaal is gemakkelijk uit te breiden: *d'heftichste brandt* (764); *d'hard aerd'* (624) enz.; zie Kossmann § 62. Wanneer in 1636 een enkel vb. blijft staan, dan doet Hooft dat noodgedwongen of uit verzuim: in zijn latere werk treft men deze elisies niet meer aan. Uit zijn eerste dichtwerken kan men tal van vbb. verzamelen; ik wijs op Achilles en Polyxena: *d'hoochste daet*, 366; *d'hemel*, 459; *om d'hondert jaer*, 460; *t'Houden* (= te houden), 368 enz. enz.[2]. Nog in 1625 schrijft Hooft: *d'halssterke maeghd* (Hooft I, blz. 288, vs. 77).

Bij zijn tijdgenoten vindt men overeenkomstige elisies. Ik noem slechts in 't voorbijgaan Spieghel, Hertspiegel III, 16: *d'oghe Veluws kust* (var. *d'hoghe - d'hooghe*); *d'huydendaegsche* oegst, I 59, om iets langer stil te staan bij Vondel, die ons evenals Hooft de gelegenheid geeft ten naastebij vast te stellen, wanneer deze samentrekkingen worden afgekeurd.

De Palamedes van 1625 en zijn herdruk van 1652 geven een datering, die, zoals we zullen zien, nog nader begrensd kan worden. Maar ik neem deze eerst, omdat in Walch's ‘Varianten van de Palamedes’ de wijzigingen die hier onze aandacht vragen, geenszins tot hun recht komen, en verkeerd worden beoordeeld. - Adnominale woorden op onduidelijke *e* (*de, ene*, adjectieven of adjectivische vnw. als *goede, mijne, vele* en dgl.) laat Vondel in de Palamedes van 1625 samenvloeien met een volgend woord das met *h* aanvangt. Een steekproef op de eerste 1000 verzen leerde mij dat *geen van deze e's voor een h-woord metrisch standhoudt*[3] zijn metrische waarde behouden: *te hevigh*, en in het woord zelf vindt men evenmin samensmelting: *geheim, behoeft*, deelw. als *gehouwen* enz., terwijl in de Pal. van 1652 deze elisie *consequent* wordt vermeden, waarvoor tal van wijzigingen nodig zijn. Hetzelfde geldt voor werkwoordsvormen op *e*, voor enclitische woordjes als *ze, we*. Ik geef slechts enkele voorbeelden: *D'hoofdstoffen*, 667 (1652: *De hoofdstof*); *eene haven*, 132 (*een haven*); *en d'haylge*

1) Zie hierbij Dr. F. Kossmann, *De varianten van Hooft's Granida* in Ts. 36, § 63 en § 46.
2) Zie o.a. ook vs. 1000, vs. 1082; Theseus en Ariadne 465, 477, 758.
3) Wel blijft *te* (bijwoord van graad

steenen, 1652 (*de heilige steenen*); *de grimmige Hekate*, 51 (*de felle Hekate*); *veele hoofden* 911 (*veel hoofden*); *syne hoplien* 911 (*syn hoplien*); *ww' heeren* 9 (*uw heeren*). In bijna al deze gevallen is slechts een geringe graphische wijziging nodig, maar het hoorbaar effect dat Vondel beoogt, is aanzienlijk, zoals nog nader zal blijken: de liëring wijkt, ondanks Vondel's bekende voorliefde voor portamento-lezen, en de met *h* beginnende sylbe krijgt haar *volle* recht. Daar is het om te doen. Dat wordt geïllustreerd door het feit dat adnominale woorden op *e* voor met vocaal aanvangende woorden in 1652 wèl graphisch blijven; 680: *haere onkuische minnevlam;* 963: *dat ghy uwe eere wreeckt*. Hier blijft samenvloeiing; maar niet lang na 1630 vormt de *h*- voor Vondel een beletsel om te elideren.

Nog in de Roskam, 151, vindt men: *een snoode Harpy* (= een snood'arpy), wat in Poëzy 1650 wordt: een snoo Harpy. - Maar in de Gijsbreght van 1637. houdt de -*e* voor *h*- metrisch stand: *noit kraaide haen*, 296; *de hemel*, 737; *de Haerelemmer poort*, 1134 enz. Vondel acht nu samensmelting over de *h* heen niet meer geoorloofd, niet meer voor de hand liggend. In deze zelfde tijd worden emphat. nominatieven als *den hemel* bij Hooft en Vondel consequent *de hemel*; metrisch duchten zij geen gevaar meer voor deze opeenvolging. Ter nadere tijdsbepaling wijs ik nog op de Hippolytus van 1629: *eens anders voet betrede Hymet* (var. van 1658: *betre*) en zie verder o.a. 434, 450, 454, 459, 502 enz. enz. Kort daarna schijnt het uit te zijn met deze liëring; de eerste 650 verzen van de Sofompaneas (1635) leverden mij geen enkel vb.[1)]

Ik zou nu nog op Coster kunnen wijzen, die in één versregel schrijft: *Is d'hemel wrack, de Hel is altijt*.... (122, vs. 1287)[2)], verschillende behandeling dus van twee gelijke gevallen; maar dit materiaal uit literaire taal zij voldoende. Ik geef nu enkele vbb. uit (Amsterdamse) volkstaal, om, ten overvloede, te bewijzen, dat men deze elisies niet mag schuiven op rekening van Zuidnederlandse invloed of metrumdwang.

Eerst de Spaansche Brabander: 817 wat *de Haarlemers*[3)]

1) Vbb. vindt men nog wel bij anderen, o.a. in Jeremias de Decker's Babtistes of Dooper (1652): *des Hemels gunstige hant* (IIde bedrijf, 2de toneel) enz.
2) De telling is naar Kollewijn's uitgave.
3) Het metrum eist een uitspraak: *d'(H)aerlemers*.

veur niet een vreemd mensch souden scheyncken; 859 en 1385 (Jerolimo spreekt): *d'Hollanders, d'Hollantsche* botmuylen; en zie nog 769. Griane 1302 (Bouwen Langh-lijf): Wel Nebbelingshooft, hoe ist? *b'aaghtel* jou wel of niet[1]. Starter, Melis Tyssen 91: *d'Huwelijke* Staat; Frick in 't Veurhuis (1642): so komen *d'Heyligen* om'er was; Boumeester's Doede: *d'heele stadt*[2].

Dit materiaal (zie ook noot 4) leert ons dat nog lang na Vondel en Hooft de mindere goden en ook de kluchtspelschrijvers deze samensmelting toepasten. En verder - dat Moller ten onrechte suggereert in zijn aant. bij Dl. II van de grote Vondel-uitgave, blz. 754, dat ze uitsluitend Vlaams-Brabants zou zijn[3].

Er was - dit blijkt duidelijk uit dit materiaal-op-papier - in het 17de-eeuwse Amsterdams iets ‘aan de hand’ met de *h*: onze toonaangevende schrijvers (Vondel, Hooft) gaan tussen 1630-1640 elisies vermijden, die ze te voren in ruime mate toepasten; hun behandeling van de combinatie onduidelijke *e* + volgend *h*-woord wordt, zoals ze nu nog in geschreven en verzorgde gesproken taal is[4]. - Wat is er in de eerste helft van de 17de eeuw aan de hand? Een geheel onbewust phonetisch proces, of een bewust reguleringsproces, een beschavingsmoment, een fixering van normen, waarbij slordige en haastige allegrovormen met nauwelijks of niet gerealiseerde *h* worden verworpen

1) Bij Coster (243, vs. 442): *'t g'hoorsamen*.
2) Tal van vbb. in de *Keyklucht van Jock en Ernst* (in 1661 anoniem uitgegeven te Utrecht); zie Kalff IV, blz. 496.
3) Moller zegt bij de woorden *bewaerden Hollant*: ‘Vondel liet nog altijd volgens zijn *Vlaams-Brabantse* taal (curs. van mij) de slot-*e* ook samensmelten met 'n klinker door *h* voorafgegaan; *bewaerde Hollant* zou geweest zijn *bewaard' Ollant*'. Vgl. ook een uiting van De Vooys, Gesch. van de Nederl. Taal^2, blz. 101.
4) Met *d'(h)oed in d'(h)and* zeggen noch schrijven wij; wel zijn er verschillende gevallen, waarin de *h* in gesproken taal weinig resistentie heeft, zwak of zelfs in 't geheel niet gerealiseerd wordt. *Ze hebben, ze horen* en dgl. veel gebruikte wendingen kunnen tot allegro-vormen (*zebbe, zore*; ook met *s*) worden; - Sp. Brab. 769 ook *s'hebben*. - Klemtoonverzwakking van het tweede met *h* beginnende lid begunstigt samenvloeiing en *h*-wegval: *derde half > derdalf*; Mnl. *vierdalf* enz., Fries: *trêdde-heal* en *trêddel*; zo ook *seksel* (= zesthalf); Van Moerkerken, blz. 184: *zevendallef. Warrit* = waarheid ontmoet men herhaaldelijk in 17de-eeuwse kluchten, in hedendaags Fries o.a. ook. Ik noem verder nog *bakkes*.

en (mede) daardoor de *h* groeit tot algemeen vaster, scherper omlijnd, meer bewust phoneem? Misschien is dan enigszins te vergelijken de overgang van bilabiale naar labiodentale *w*, een wijziging die zich ook in dit Hollandse beschavingsgebied, dat ik nu ruwweg maar vereenzelvig met Amsterdam, in de zeventiende eeuw openbaarde (zie N. Tg. XXIV, blz. 79)[1].

Er is wel het een en ander dat kan pleiten voor een phonetisch proces, voor articulatie-versterking. In Onze Taaltuin I, 379 geeft Van Ginneken een taalkaart: H is phoneem. Beschouwt men het grote aaneengesloten gebied waar *h* geen phoneem is, dat begint bij de taalgrens in het Zuiden, dan ziet men dat in Noordelijke richting geleidelijk smaller worden, totdat het met een smalle kuststrook even bezuiden Haarlem eindigt. Maar ten Noorden daarvan liggen nog vier eilandjes om Amsterdam, waar de *h* geen phoneem is. Kunnen deze de overblijfselen zijn van één groot gebied (de gehele Zuidelijke helft van Noord-Holland omvattend), dat bij Zuid-Holland aansloot? Dan zou eerst in de eerste helft van de 17de eeuw de *h* als duidelijk, bewust gevoeld phoneem definitief zijn ingedrongen in Amsterdam (en Haarlem?), in de beschavingscentra van Noord-Holland. Van Ginneken zelf wijst op recente wijzigingen ten gunste van de *h*-uitspraak in de streek rondom Assendelft[2].

Mogelijk belicht dus het hier besproken materiaal de laatste phase van een proces dat van een nauwelijks gerealiseerde *h* leidde tot de *h* die ons hedendaags phonologisch systeem kent.

Maar - ik besef dat voorzichtigheid geboden is. Amsterdamse bronnen uit de 16de eeuw en vroeger tonen, zover ik weet, geen sporen van *h*-verwarring; onze grammatici uit de 17de eeuw zwijgen, de Twespraack geeft geen licht. Winschoten blijkt zich het verschil tussen Vlamingen en Zeeuwen enerzijds, Hollanders anderzijds ten opzichte van het *h*-gebruik zeer wel bewust te

1) Vgl. hierbij W.G. Hellinga, De Wordingsgeschiedenis van de phonemen van het Nederlandsch Beschaafd in *Onze Taaltuin* X, blz. 185-186.

2) De Katholieke inwoners hebben hier, volgens Van Ginneken, de oude tongval - waarin de *h* 'niet werd uitgesproken' - bewaard (Taalt. I, 382; vgl. Boekenoogen, § 107). In de Zaanstreek wordt, naar Boekenoogen meedeelt, 'in sommige woorden de *h* verkeerd gebruikt' (Zaansche Volkstaal § 108); overigens 'spreekt men de *h* als in het Hollandsch'.

zijn, maar dan zijn we ook reeds in 1683 (zie *Letterkonst*, blz. 13). Dan is de *h* in Amsterdam stellig wel phoneem. Was hij dat een kleine eeuw vroeger niet? Tussen een duidelijk phoneem en - in 't geheel geen phoneem kunnen hier, bij deze bijzondere klank, overgangen liggen, nuances in realisering.

Mogelijk is het zò: de Amsterdamse *h* van ± 1600 had nog zwakker resistentie dan de *h* van onze algemene cultuurtaal. Versterking van uitspraak kan zijn bevorderd door de toonaangevende kringen, schrijvers en taalbouwers uit de eerste helft van de 17de eeuw.

Amsterdam.

A.A. VERDENIUS.

[Jaargang 37]

Iets over de vroegste Nederlandse taalgeschiedenis.

Wanneer omstreeks 1200 het Nederlands in ons gezichtsveld treedt als een gevestigde kultuurtaal, als een taal van waardige stadsklerken, hoofse dichters en ekstatische nonnen, is in zekere zin de interessantste periode van haar ontwikkelingsgeschiedenis al voorbij. Wie wil weten hoe de Nederlandse taal ontstaan is, heeft maar weinig aan de middeleeuwse teksten, maar moet leren turen in de schemer van de voorliteraire tijd. Hij beschikt enkel over wat moderne dialektkaarten en wat toevallige mededelingen van oude kroniekschrijvers en archeologische vondsten. Maar de tijd die hij wil herkennen is boeiend, want daarin zijn de grondslagen van ons taalbestaan gelegd.

Als iedereen ben ook ik begonnen met een wrevelige reserve tegenover die vroege periode: wat zou ik mij verdiepen in een tijd waarvan toch niets zekers te weten viel? Maar hoe langer ik mij met de dialektgeografie bezighield, hoe meer ik de overtuiging kreeg dat in het heden toch ook nog veel van dát vroege verleden was blijven voortleven. Bij een systematische oefening van de blik moest er een beeld van oprijzen. Zo heb ik mij dan de laatste jaren juist met voorliefde gewijd aan de taalgeschiedenis van de Merowingische en Karolingische tijd. De resultaten van mijn onderzoekingen liggen ten dele in verschillende tijdschriftartikelen verspreid en zijn ten dele nog niet gepubliceerd. Wat ik hier nu wil geven, is een samenvattende schets, iets van het ‘beeld’ dat, onzeker en nevelig nog dikwijls, voor mijn oog is gaan leven.

Wanneer wij de Germaanse wereld omstreeks 200 voor Chr. overzien, kunnen wij vier dialektgebieden onderscheiden: één in Denemarken en Zuid-Zweden (het ‘Oernoordgermaans’) en drie in de Noordduitse laagvlakte van de Schelde tot de Weichsel. Die drie waren van west naar oost wat ik wil noemen het ‘Oernoordwestgermaans’ tussen Schelde en Elbe, het ‘Oerzuidwestgermaans’ tussen Elbe en Oder, en het ‘Oeroostgermaans’ tussen Oder en Weichsel. Het laatstgenoemde dialekt is eigenlijk een variant van het ‘Oernoordgermaans’, zoals uit verschillende gegevens, o.a. de stamsage van de Oostgermaanse Goten, duidelijk

blijkt. Van veel belang zijn de isoglossen die ‘Oernoordwestgermaans’ en ‘Oerzuidwestgermaans’ van elkaar scheiden, zoals die van de pronominale nominatiefvormen **hê* en **iz*, de datiefvormen **mi* en **miz*. Deze, dan nog van noord naar zuid lopende, isoglossen zijn de voorlopers van de latere van west naar oost lopende grens tussen Hoogduits en Nederduits. De ‘Oernoordwestgermaanse’ vormen **hê* en **mi* zijn vernieuwingen ten opzichte van **iz* en **miz*, die we later niet alleen in Hoogduits *er* en *mir*, maar ook in Gotisch *is* en *mis* en in Oudnoors *mér* terugvinden. Minder duidelijk is de situatie bij de derde isoglosse die Frings, aan wie ik deze hele voorstelling ontleen[1)], noemt, t.w. die van de adverbia **hwô* (ndl. *hoe*) en **hwaiwa* (hgd. *wie*), maar dat doet aan de onbetwijfelbare ouderdom van deze tegenstelling niets af.

De Oostgermanen hebben weldra hun woonplaatsen in de Noordduitse laagvlakte verlaten en zijn zó naar alle kanten uitgezwermd, dat zij voor de opbouw van de Germaanse taalruimte weinig betekenis meer hebben gehad. Overzien wij de toestand nogmaals omstreeks 300 na Chr., dan vinden wij het ‘Oernoordgermaans’ terug als Oernoors, het ‘Oerzuidwestgermaans’ kunnen wij dan in Taciteïsche terminologie. Herminoons noemen, terwijl het ‘Oernoordwestgermaans’ bezig is uiteen te vallen in drie dialekten, waarvoor we de eveneens Taciteïsche namen West- en Oostingwaeoons en Istwaeoons willen gebruiken. De Ingwaeonen wonen langs de Noordzeekust, de grens tussen de (door Tacitus niet onderscheiden) westelijke en oostelijke groep kunnen we in de buurt van de Wezer stellen. De Istwaeonen, die later in de geschiedenis Franken zullen heten, wonen meer in het binnenland ten zuiden van de Ingwaeonen, dat wil dus zeggen aan de zuidelijke periferie van de toenmalige Germaanse wereld. Wanneer de Herminonen, oftewel Alemannen, Sueven en verwante stammen, hun woonplaatsen tussen Elbe en Oder verlaten en zich tussen de Keltische bevolking van Zuid-Duitsland gaan vestigen, worden zij de zuiderburen van de Istwaeonen. Wij zullen nu eerst de verhouding tussen de vijf dialekten: Oernoors, Herminoons, Oost- en Westingwaeoons en Istwaeoons nader bekijken. Ik bepaal mij tot een paar karakteristieke verschijnselen.

De Oergermaanse $\hat{æ}$ wordt in het Oernoors en het Herminoons

1) *Zschr. für deutsche Geisteswissenschaft* 1, 199.

tot *â*. In enkele gevallen treedt die *â* ook op in het Oostingwaeoons, bv. voor *n*, getuige Oudengels *môna*, ‘maan’. In het Westingwaeoons en in de regel ook in het Oostingwaeoons treedt daarentegen, evenals in het Oostgermaans, vernauwing van *æ̂* tot *ê* op. Aan de zuidelijke periferie, in het Istwaeoons of Frankisch, blijft de *æ̂* bewaard tot hij in een veel latere periode onder Zuidduitse invloed ook tot *â* wordt. Houden wij de kaart voor ogen, dan ligt het voor de hand de bakermat van deze ontwikkeling van *æ̂* tot *â* in Jutland en Sleeswijk-Holstein te zoeken. Wij kunnen in het midden laten of de klankovergang in het Oernoors of in het Herminoons begonnen is, in ieder geval zal hij zich toch van het ene dialekt over het andere hebben uitgebreid. Ook het aan het Herminoons grenzende Oostingwaeoons heeft van daaruit nog een zwakke *â*-invloed ondergaan, die echter doorkruist werd door de *ê*-invloed die vanuit het Westingwaeoons het Oostingwaeoons bereikte.

Een tweede klankverschijnsel waarvan de oorsprong waarschijnlijk omendebij het Kimbrische schiereiland gezocht moet worden is de *i*-umlaut. Wij vinden later drie haarden van *i*-umlaut: een Oudnoorse, een Oostingwaeoonse en een Zuidduitse. Het Westingwaeoons kent, althans in zijn relictgebieden langs de Noordzee, veel minder umlautsgevallen dan het Oostingwaeoons, het Frankische Middenduits maakt soms de indruk als een soort niemandsland tussen twee umlautsgebieden in te liggen, uit het Oostgermaans zijn ons geen umlautsverschijnselen bekend. Men kan hieruit concluderen dat de oudste palataliseringstendentie in één van de drie centraalliggende dialekten, Oudnoors, Herminoons of Oostingwaeoons, moet zijn ontstaan.

Nauw verwant met de *i*-umlaut (dat is immers eigenlijk: de, later weer teruglopende, palatalisering van een consonant of consonantengroep door een daarop volgende *i*) is de blijvende palatalisering van velare consonanten door een volgende palatale vocaal, zoals we die vooral in het Oostingwaeoons (Engels en Fries), in mindere mate, nl. alleen in onbetoonde lettergrepen, ook in het Westingwaeoons aantreffen. Ik bedoel gevallen als fri. *tsiis*, eng. *cheese*, fri. *tsjerke*, eng. *church*, met palatalisatie van de velaar in betoonde syllabe, waarnaast het Westingwaeoons alleen maar palatalisatie van de psychisch zwakker staande *k* en *g* in woorden als *Beets* (de plaatsnaam) uit **baki*- en *eid*, ‘eg’, uit **agiÞ*-kent. Aangezien dit palataliseringsverschijnsel blijkbaar zijn haard heeft gehad op Oostingwaeoons gebied, is het wel

waarschijnlijk dat daar in eerste instantie ook de haard van de *i*-umlaut heeft gelegen en dat deze haard het vuur in de Oudnoorse en Herminoonse umlautshaarden heeft aangestoken.

Zowel in het Oernoors als in het Ingwaeoons treedt assimilatie van *n* aan volgende *s* met rekking van de aan *n* voorafgaande (genasaleerde) korte vocaal op: verg. on. *gâs*, oeng. *gôs*, 'gans'. In het Oostingwaeoons schijnt dit verschijnsel regelmatiger voor te komen dan in het Westingwaeoons en er is dus ook al weer aanleiding om de haard ervan op Oostingwaeoons gebied te zoeken en aan te nemen dat het van daaruit het Oernoors is binnengedrongen.

Op Westingwaeoons gebied zullen we daarentegen de oorsprong moeten zoeken van de monoftongering der tweeklanken *au* en *ai*. In het Westingwaeoons moet *au* eenmaal regelmatig tot *â* geworden zijn (blijkens *â*-relicten in Hollandse en Zeeuwse dialekten), in het Oostingwaeoons is (blijkens oeng. *ea*) de monoftongering echter halverwege blijven steken, terwijl Herminoons en Oernoors de diftong in het algemeen hebben bewaard en slechts in enkele posities tot *ô* gemaakt. Iets dergelijks valt op te merken over de ontwikkeling van de *ai*. Aan deze monoftongering zien we, waarschijnlijk wat later dan het Westingwaeoons, ook het Frankisch deelnemen en het verschijnsel is van de Westingwaeoonse haard dus blijkbaar in twee richtingen, oostelijk en zuidelijk, uitgestraald.

Een andere vernieuwing van Westingwaeoonse oorsprong is mogelijk de splitsing van *eu*: voor een volgende lettergreep met *a* werd *eu* daar tot *ia* (verg. holl. fri. gron. *jaar*, 'uier', uit *jader* uit **euðar*), terwijl in andere gevallen *iu* ontstond (verg. ndl. *jou* uit **eu*). Het Oostingwaeoons kent een dergelijk onderscheid, maar het resultaat van de ontwikkeling van *eu* is daar minder extreem (verg. oeng. *ēo* en *īo*). Evenzo in het Herminoons (verg. ohd. *io* en *iu*). Het Oernoors heeft de splitsing wel even gekend, maar spoedig weer opgegeven. Het Oostgermaans vertoont er geen spoor van (verg. got. *iu*). In het Frankisch kan het onderscheid ook niet sterk hebben geleefd, want in zijn meest rechtstreekse voortzetting, het Vlaams, is het resultaat in beide gevallen *ie* (bv. *bieden* naast *bedieden*).

Al deze dingen tezamen overziende moeten we tot de conclusie komen dat omstreeks 300 het Frankisch nog een zeer conservatief randdialekt van het Germaans was, dat buiten de grote bewegingen was gebleven. Het hart van het Germaanse taalleven schijnt dan

veeleer te kloppen in de streek bij de Elbemonding, in hoofdzaak op Oostingwaeoons gebied. Dit verandert in de volgende eeuwen grondig. Van de vijf dialekten blijven alleen het Oernoors en het Westingwaeoons op hun plaats. De Herminonen trekken naar het Zuiden en worden de grondleggers van het Hoogduits, dat later weer een geweldige invloed in noordelijke richting gaat uitoefenen. De Istwaeonen of Franken trekken uit Midden-Duitsland naar Noord-Gallië en België en vestigen daar tussen de Brabantse Kempen en de Loire op oud-Romeins gebied het grote Frankische rijk, de kern van het latere rijk van Karel de Grote, de grondslag van het middeleeuwse Duitse keizerrijk. Van de Oostingwaeonen trekt een belangrijk contingent weg naar overzeese gewesten en sticht in Brittannië de Angelsassische rijkjes, waaruit Engeland zal ontstaan, en aan deze zijde van de Noordzee het zg. Friese koninkrijk, vooral bekend geworden door de strijd van zijn koning Redbad tegen de Franken. Ook na deze grote aderlating blijft het Oostingwaeoonse gebied nog een massief stuk Germanië: men denke aan de moeite, die het Karel de Grote heeft gekost om de Sassen te onderwerpen. Verschillende Oostingwaeoonse taaleigenaardigheden blijken nog lang door te werken: de umlaut van lange vocalen zal bv. pas na 800, door Frankisch intermediair, de oostelijke Nederlanden veroverd hebben. Na 1000 kan men echter wellicht zeggen dat het zwaartepunt voorgoed verplaatst is naar zuidelijke en westelijke richting. Van centrum is Nederduitsland dan een voorpost tegenover Skandinavië en het Slavische oosten geworden.

Wij moeten de betekenis van deze veranderingen voor het gebied dat later de Nederlanden zal heten nu nader gaan bekijken. Hoe is daar de situatie bv. omstreeks 600? In Oostvlaanderen en Brabant zijn in plaats van de geromaniseerde Keltische bevolking (in oorsprong gedeeltelijk weer gekeltiseerde Germanen) de Franken gekomen. Het is niet de kern van het Frankische rijk, want die ligt veel zuidelijker, maar de Franken hebben er zich toch wel in een zodanige dichtheid gevestigd, dat zij er, anders dan in Noord-Gallië, waar het Romaans heeft gezegevierd, hun taal hebben weten te handhaven. Er ligt dus ergens op Nederlands gebied een grens tussen Frankisch en Westingwaeoons. Waar? Als uitgangspunt in het westen mogen we waarschijnlijk wel het Zwin nemen, dat immers omstreeks 800 geldt als de grens tussen het Frankische en het niet-Frankische recht. De Vlaamse kust tussen het Zwin en Duinkerken is voor 600 nog vrijwel

onbewoonbaar. Blijkens het latere dialekt is dit land niet door Franken maar door Ingwaeonen bezet. Aangezien het echter geen oud-Ingwaeoons gebied is en altijd tot het Frankische rijk heeft behoord, laten we het hier nu verder buiten beschouwing. Van het Zwin zal de Frankisch-Ingwaeoonse grens ongeveer door Zeeuws-Vlaanderen en de Brabantse Kempen hebben gelopen. Limburg en het Duitse Rijngebied waren toen al wel geheel gefrankiseerd door de Ripuarische Franken, een afdeling van de Franken die uit Midden-Duitsland niet westwaarts naar Noord-Gallië was getrokken, maar in noordelijke richting de Rijn was gevolgd. In het midden van de vierde eeuw horen we door toevallige mededelingen van geschiedschrijvers ook al van kleine groepjes Salische Franken die zich in de Betuwe en in Toxuandrië hebben neergezet. Dit zijn blijkbaar voorlopers geweest van de latere Ripuariërs (zo geheten naar de *ripa* van de Rijn waar zij zich vestigden). De voorlopers, voorlopig niet versterkt door een achter hen komende hoofdmacht, kunnen er echter hoogstens in geslaagd zijn om te midden van hun Ingwaeoonse omgeving hun eigen karakter te bewaren, maar hebben die omgeving stellig niet kunnen frankiseren. De hele Merowingische tijd door moet Noord-Nederland vrijwel ongerept Ingwaeoons zijn gebleven.

Dat Ingwaeoonse Noord-Nederland heet dan in de wandeling ‘Friesland’. D.w.z. voor de Franken was dit de algemene aanduiding voor dit gebied. De inheemse bevolking zal zich alleen ‘Fries’ genoemd hebben voorzover zij zich min of meer georganiseerd heeft gevoeld in het Friese koninkrijk. Ik geloof niet dat het begrip ‘Friesland’ voor de vreemde heersers in het zuiden en de inheemse bevolking in het noorden precies gelijk is geweest. Als Pippijn de Middelste de Engelse zendeling Willibrord laat wijden tot aartsbisschop der Friezen, moet hij een veel groter gebied op het oog hebben gehad dan het rijk van Redbad alleen. Na de Sassenoorlogen van Karel de Grote komt het tot de definitieve inrichting van een bisdom Utrecht en dat, ofschoon het wel behoorlijk wat kleiner zal zijn geweest dan het aanvankelijk beraamde Friese *aarts*bisdom, is dan toch nog een stuk groter dan het gebied waar Fries recht geldt en dat wellicht overeenkomt met de omvang van Redbads rijk. Omstreeks 900, als het belangrijke Sassenland in het Frankische rijksverband is opgenomen en ‘Fries’ dus niet meer, als enige eeuwen tevoren, de verzamelnaam kan zijn voor alle niet-gekerstende Germanen

buiten het rijk, in die verre gewesten benoorden en beoosten de Rijn, zijn de oostelijkste grensplaatsen van Friesland Utrecht en Dorestad en is zijn meest zuidoostelijk gelegen graafschap Teisterbant d.i. de Neder-Betuwe.

De vroegste getuigenissen van Frankische belangstelling voor de Ingwaeoonse noorderburen zijn de resten van Merowingische nederzettingen langs de grote rivieren uit de 6de eeuw. Die Frankische invloed is echter maar van korte duur geweest. In het midden van de 7de eeuw was het Frankische Trecht met zijn Christenkerkje allang weer een verlaten voorpost. Enkele mededelingen van geschiedschrijvers werpen nog nader licht op deze Frankische invloed. Procopius vertelt ons dat er in het midden van de 6de eeuw aan de monding van de Rijn een koninkrijk der Warnen was. De koning van dat rijk, Hermegisl, is in tweede echt gehuwd met een zuster van de Merowinger Theudebert, de kroonprins Radigis is verloofd met een Anglische prinses. Wij zien dit Warnische rijk dus geplaatst onder een soort Frankische suzereiniteit. Maar de Franken kunnen zich ook in dit verhaal niet handhaven: nadat de verloving van Radigis met de Engelse koningsdochter eerst, om de Franken terwille te zijn, verbroken is, komt er een Engelse vloot die de vroegere verhouding herstelt, zonder dat de Franken er blijkbaar veel tegen kunnen doen. In 580 wordt een andere Merowinger, Chilperik, door zijn hofdichter geprezen als ‘de schrik voor Friezen en Zeeuwen’. Hij zal wel niet veel anders hebben gedaan dan door een militaire expeditie aan de handelswegen langs Rijn en Schelde wat meer veiligheid te verzekeren. Tien jaar eerder had, op een andere expeditie, de Frankische veldheer Lupus (oftewel Wulf) aan de ‘Bordaa’ (Boorne?) Sassen en Denen verslagen. De veelheid van namen waaronder deze Ingwaeonen ten tonele komen, niet alleen Friezen, maar ook Warnen, Sassen en Denen, verbijstert ons enigszins. Wij moeten ons echter herinneren, dat de Oostingwaeonen op hun grote trek naar het westen in de 5de eeuw, zich niet alleen in Brittannië hadden gevestigd, maar ook in ons kustgebied. De terpvondsten in Groningen en Friesland spreken met hun brandsporen, hutkommen en knobbelpotten ondubbelzinnige taal. Ook aan de Rijnmonding, bij Rijnsburg, is een Oostingwaeoonse nederzetting gevonden. Deze Oostingwaeonen zijn waarschijnlijk vooral het kustgebied tussen Vlie en Lauwers in groten getale binnengedrongen: de tot Middelzee verwijde Boorne bood een goede gelegenheid om te landen en per schip

tot in het hart van het land door te dringen. Hier tussen Vlie en Lauwers blijkt later het welvarendste deel van de Nederlanden te liggen en het is dus waarschijnlijk dat hier ook in de 5de eeuw de meeste landerijen voor de immigranten beschikbaar waren. Hier blijkt ook in de 8ste eeuw, als de Lex Frisionum wordt opgesteld, de kern van Friesland te liggen welks recht als standaardrecht geldt: de eigenaardigheden van het recht in de wester- en oostervleugel van Friesland, resp. tussen Zwin en Vlie en tussen Lauwers en Wezer, worden als afwijkingen van het recht van dit middengedeelte genoteerd. Het gebied tussen Vlie en Lauwers, dat al in de Romeinse tijd Friesland heette, moet de kern geweest zijn van het koninkrijk dat de Oostingwaeoonse immigranten aan onze kust hebben gesticht. Die Oostingwaeonen zullen tot verschillende stammen hebben behoord, Warnen, Juten, Angelen, Sassen, en misschien zijn er ook wel enkele Denen met de grote trek meegegaan. Soms zullen we deze Oostingwaeonen met hun stamnamen aangeduid vinden, maar vaker met de geografische naam van het kerngebied van hun rijk, het land aan de oevers van de Boorne. Naar dit Friese kerngebied zien we niet alleen omstreeks 570 Wulf oprukken (als de Bordaa tenminste de latere Boorne is), maar ook in 734 Karel Martel. De laatste slag bij de Boorne betekent de definitieve inlijving van het Friese koninkrijk, van Ingwaeoons Noord-Nederland, bij het Frankische rijk.

Het kerngebied van het Oostingwaeoonse rijk tussen Vlie en Lauwers is het enige gebied waar de Oostingwaeoonse taal zich in de vorm van ons tegenwoordige Fries heeft weten te handhaven. Tussen Lauwers en Wezer vinden we in de middeleeuwen ook nog wel Oostingwaeoonse (Oudfriese) taalmonumenten, maar de oude Westingwaeoonse onderlaag heeft in de nieuwere tijd overal gezegevierd. Tussen Zwin en Vlie ontbreekt ieder bewijs, dat er ooit Oostingwaeoons is gesproken. Het aantal immigranten in dit destijds armoedige en nog grotendeels onontgonnen gebied is blijkbaar zeer gering geweest. Behalve voor het noordoosten van ons taalgebied kunnen we dus de mogelijkheid van Oostingwaeoonse (Friese) invloed bij de opbouw van de taal praktisch buiten beschouwing laten. De twee grote componenten van onze taal zijn een Westingwaeoonse onderlaag en een Frankische bovenlaag.

De naam ‘Fries’, die tengevolge van de stichting van het Oostingwaeoonse rijk zo'n grote uitbreiding had gekregen, heeft zich ook na de Karolingische tijd nog lang weten te handhaven. Nadat de macht der Noormannen op het eind van de 9de eeuw

is gebroken, zien wij de gebroeders Gerulf en Waldger, naar men heeft verondersteld nog afstammelingen van Redbad, ieder aan het hoofd van een complex graafschappen komen staan, die samen de omvang hebben van de westvleugel van het Karolingische Friesland. De dynastie van Waldger, die de (belangrijkste) oostelijke graafschappen met Utrecht als centrum had gekregen, moet al spoedig het veld ruimen voor de bisschoppen van Utrecht, die er dan in slagen om van deze stad voorgoed een filiaal van Frankische invloed te maken, maar de graven uit de dynastie van Gerulf kunnen nog lang 'graven in Friesland' blijven heten. Pas in de 11de eeuw, wanneer zij zich ook in de Merwedestreek hebben weten te nestelen, gaan zij zich naar hun zuidelijke aanwinst 'graven van Holland' noemen.

Het Westingwaeoonse relictgebied, zoals wij dat in zijn grootste omvang uit onze moderne dialektkaarten kunnen reconstrueren, komt ongeveer overeen met het Karolingische Friesland: de oostelijke punten van de westvleugel zijn Utrecht en Tiel. Dikwijls is het ook kleiner en vallen Utrecht, de Neder-Betuwe en oostelijk Zuid-Holland, ja ook westelijk Zuid-Holland en Zeeland, erbuiten en bestaat het relictgebied enkel uit Holland boven het IJ en het Groninger Hogeland, met Friesland-tussen-Vlie-en-Lauwers als Oostingwaeoonse enclave ertussenin. De mooiste relictkaarten hebben we tot dusverre gekregen van 'boerenwoorden': het agrarische bedrijfstype is in het kustgebied, zo niet altijd dan toch zeker sinds de Karolingische tijd, anders geweest dan in het hoger gelegen binnenland en daardoor heeft de frankisering op de agrarische woordenschat betrekkelijk weinig vat gehad. In andere opzichten, bv. met betrekking tot de klankleer, heeft het Westingwaeoons echter ook in dit relictgebied vele veren moeten laten. Van de hierboven genoemde Westingwaeoonse verschijnselen is de *ê* uit *ǽ* regelmatig alleen nog maar in Holland boven het IJ bewaard, de *â* uit *ai*, de assimilatie van *n* aan *s*, de *ia* en *iu* uit *eu* vindt men nog slechts in enkele verspreide gevallen.

Hoe heeft het Frankisch, dat oorspronkelijk alleen in Vlaanderen, Brabant en Limburg thuishoorde, het Westingwaeoons, dat, behoudens de Oostingwaeoonse enclave tussen Vlie en Lauwers, de taal van de overige Nederlanden was, zo radicaal kunnen verdringen? De periode tussen 800 en 1200 is m.i. hiervoor beslissend geweest. Toen is er door het machtige Frankische complex van twee kanten een aanval gedaan op deze noord-

westelijke uithoek, belangrijk door de grote rivieren, die er door stroomden. Het ene front was Vlaanderen. Het Frankische Vlaams veroverde allereerst de Zeeuwse eilanden, die trouwens tendele door Vlaamse kloosters bedijkte schorren waren, en kreeg vervolgens ook grote invloed in Holland. De punten van overeenstemming tussen het Vlaams en het gefrankiseerde Zeeuws en Hollands zijn vele; ik herinner hier alleen aan woorden als *vier* 'vuur' met de Vlaamse *ie*, waarover hierboven ook sprake was. Ik heb indertijd in dit verband van 'Zeefrankisch' gesproken, een term die mij later minder gelukkig heeft geschenen, maar die mij nu ter aanduiding van de invloedssfeer van de Vlaamse expansie toch wel weer zin schijnt te hebben. Het andere front ligt aan de Neder-Rijn en is tweeledig. De beide strategische hoofdpunten zijn Keulen en Nijmegen. Dat de invloed van het belangrijke Ripuarisch-Frankische centrum Keulen zich van de oudste tijden af Rijnafwaarts heeft doen gevoelen, behoeft eigenlijk geen nadere toelichting. Men kan uitvoer van allerlei Frankisch taalgoed uit Keulen in de richting van Ingwaeoonse centra als Utrecht, Dorestad en Tiel verwachten. Maar sinds de 8ste eeuw wordt deze Keulse invloed waarschijnlijk tendele versterkt, tendele doorkruist door die van de koningspalts Nijmegen. Er zijn enkele dialektkaarten die mij op de gedachte hebben gebracht, dat Nijmegen een Karolingisch filiaal van Salisch-Frankisch (dus Vlaams-Brabants) taalgoed zou zijn. Zo'n koningspalts stond niet op zichzelf, maar was omringd door een groot aantal koninklijke landerijen, verspreid over tal van dorpen. De modelboerderijen op deze domeingronden zullen onder Frankische leiding hebben gestaan en grote invloed hebben uitgeoefend op de landbouwtechniek en de taal in hun omgeving. Ik hoop deze gedachte binnenkort aan de hand van kaarten nader uit te werken. In verband met de frankisering van land en volk in de omgeving van Nijmegen zie ik ook de administratieve maatregel van Karel de Grote om aan een groot stuk van Gelderland (met Oost-Utrecht en het Gooi) Salisch-Frankisch recht te geven. Dat Salisch-Frankische rechtsgebied, dat als een wig tussen dat van het Friese en dat van het Sassische recht in ligt, maakt wel geheel en al de indruk zijn ontstaan te danken te hebben aan een doelbewuste frankiseringspolitiek. Deze politiek kan overigens gebruik hebben gemaakt van de omstandigheid dat in deze streken, zoals wij hierboven al hebben gememoreerd, sinds vele eeuwen kleine groepjes Franken woonden, die misschien nog niet helemaal

geassimileerd waren aan hun omgeving en met name nog iets van hun eigen oude volksrecht hadden bewaard.

In de 10de eeuw kan het gebied ten oosten van Utrecht dus al wel als gefrankiseerd worden beschouwd. De bisschoppen en kapittels die toen begonnen het laagveengebied ten westen van Utrecht in kultuur te brengen, konden dit doen steunend op een gefrankiseerd achterland. De zetboeren in het Zuidhollands-Utrechtse nieuwe land brachten een Frankische landbouwtechniek en een Frankische woordenschat mee. (Men denke aan het Zuidhollands-Utrechtse boerenhuis dat geheel aansluit bij het Gelderse.) Van het zuiden uit bereikte in ongeveer dezelfde tijd een Vlaams-Frankische stroom Zuid-Holland. De zuidelijke en de oostelijke stroming zullen elkaar weer gedeeltelijk hebben versterkt, gedeeltelijk doorkruist. Het is dus niet te verwonderen, dat tegen de tijd dat de eerste Hollandse teksten verschijnen (die trouwens dan ook nog onder invloed van de Vlaamse schrijftraditie staan), er weinig meer van het oorspronkelijke Westingwaeoonse taaleigen blijkt.

Zo zie ik de taalkundige praehistorie van de Nederlanden *momenteel*. Dat laatste woord wil ik onderstrepen, want niemand is er meer van doordrongen dan ik, dat wij op dit gebied nog maar aan het begin van onze kennis staan. Hoeveel nieuwe gegevens kunnen ons beeld niet verstoren en verrijken! Dit inzicht mag ons echter niet beschroomd maken om nochtans een beeld te ontwerpen, want het verleden vraagt nu eenmaal van ieder onderzoeker op ieder ogenblik dat hij het levend maakt.

K. HEEROMA.

De ‘meervoudige’ pregenitief.

Sprekend over de voorafgaande genitief op *-s*, gaf ik in *Ongaaf Nederlands* (93) als mijn mening te kennen: ‘hij is in het Nederlands een onmogelijkheid bij een meervoud’; in het Engels niet. Een kollega was daar niet zo heel zeker van; het kan dus de moeite waard zijn de kwestie nog eens nader te bekijken, en iets uitvoeriger dan dit in Ongaaf Nederlands gebeurde. Ik moge beginnen met het vermelden van de bezwaren, die tegen mijn opvatting werden ingebracht:

‘In een Friese tekst van Eelke Meinderts uit het jaar 1777 tref ik uitdrukkingen als *ta alle Menschens wonder, alle Prinsens*

Prins. Invloed van de schrijftaal? Maar dat kan dan toch niet gezegd worden van zinnen als: *It is gien Aode wijve dragt... eak nin Jonge wyvens* (het is geen oudewijvendracht... ook niet van jonge wijven). *Dat is dij Honnen har eigenschip; en dij Oelens eack* (dat is de eigenschap van de honden; en die van de uilen ook). Meinderts was een eenvoudige boer en schoolmeester, en zal wel geen Engels gekend hebben'. Maar Eelke Meinderts (1732-1810) was een Fries; en deze f r i e s e voorbeelden zijn uiteraard geen uitzonderingen op een n e d e r l a n d s e taaleigenaardigheid, al kunnen ze aanleiding worden het vraagstuk opnieuw te bespreken. Voor het gemak van de lezers geef ik de meervoudige voorbeelden van Meinderts in de twee redakties van diens poeem, die Kloeke in het leids Tijdschrift, Deel LXI (1941) publiceerde: 'Als Lijts en gruet benei ta alle Menschens wonder: Az lytz in great, benei toa alle Minskens wuwnner' (regel 22); 'Der alle Prinsens Prins trog toezenen vin tongen: Dear alle Prinzens Prins, trog tuwzenen fen tongen' (regel 306).

Een meervoudige pregenitief als: 'de eigenlijke essentie van *dier dichters* innerlijk leven' (Kloos, Een daad 63), is slechts een uitzondering in schijn, daar het genitivische hierbij door 'dier' wordt uitgedrukt, niet door het meervoudsteken *-s*. Een wending als: 'Van *G.B. van Goor Zonen's* Uitg. Mij te 's-Hage ontvingen wij' (Msb. 13 II '40), verschilt ondanks het meervoud 'zonen' niet van andere eigennaamskomplexen, die geregeld pregenitivisch voorkomen: 'Noury & v.d. Lande's bloem standaard kwaliteit', 'E. Osterman en Co's handel-maatschappij' (Msb. 24 II '38). Zulke firmanamen krijgen, onverschillig wat hun komponenten zijn, een indifferente genitief-*s* juist als niet samengestelde namen: Goethes dichtwerken, Anna's verloofde. Over het type: *rijkeluis* wens, 'Als vlooien in een *arme-lui's* bed', is voldoende gezegd in Ongaaf Nederlands (93 v.); nadat Kruisinga reeds voor jaren in De N. Taalgids (VIII 279 v.) gekonstateerd had, dat hier geen sprake was van een meervoudsgenitief, maar van gewone samenstellingen[1)].

Is er dan geen enkel voorbeeld aan te wijzen van een meervoudspregenitief? Toch wel, zelfs meer dan één. Zo noteerde ik voor jaren uit G. van Hulzen: 'totaal onverschillig is hij voor *zijn zusters'* aangelegenheden' (Liefdes tuss. 286). Uit het tekst-

1) Vgl. *Ryckeluy kinderen* in *Warenar* vs. 674, door Dr. Leendertz ook als samenstelling beschowd.

verband blijkt dat ‘zusters’ meervoud is; men kan het ook al uit het toegevoegde kommatje opmaken, al spreekt het vanzelf dat zo'n diakritisch teken niet voldoende is, om wat geen Nederlands zou zijn tot goed Nederlands te maken. Wie van ‘zijn zusters aangelegenheden’ hoort spreken, kan niet anders dan het verstaan in de zin van ‘de aangelegenheden van zijn zuster’. Bij ‘ouders’ is dat anders. Wel is het enkelvoud ‘ouder’ niet onmogelijk: ‘al is een ouder arm, toch dekt hij warm’ - maar het is toch zo zeldzaam dat de pluralis geen gevaar loopt, als men ‘ouders’ pregenitivisch wil laten funktioneren: ‘ik kwam... een langen poos in *zijn ouders* huis’ (Ligthart, Over opvoeding 1); ‘en doolt ongemakkelijk, ontvreemd, ontworden in *zijn ouders* huis’ (Verriest, gecit. in Fredericq, Schets eener Gesch. der Vla. Beweging III 41 v.). Anderen laten het genitivische ook nog zien: ‘tot ergernis van Anne Marie, die *haar ouders'* inschikkelijkheid hierin veroordeelde’ (de Josselin de Jong, De appel en de stam 265); ‘Volgens *mien olders'* verhalen’ (v. Beek, Dêventer vrogger en noe II 213; I^2 143). Wie zulke zinnen hoort kan ‘ouders’ niet misverstaan. Een kompositum als *oudersverdriet* (Wdb. XI 1551) naast ‘*ouders liefde*’ bij Vondel - dat het Wdb. XI 1555 ook als samenstelling opvat - geeft geen recht, om de voorafgaande verbindingen ook zo maar tot samenstellingen te verklaren.

Bij een pregenitief ligt de hoge toon niet op de genitief, maar op het daarbij aansluitend naamwoord: ‘hij is *moeders kíndje*’; bij een kompositum ligt die toon op het eerste lid: ‘een echt *móederskindje*’. Ook kan in het laatste geval een lidwoord (met of zonder adjektief) voorafgaan: ‘hij is e e n v e r w e n d *móederskindje*’, tegenover: ‘hij is *moeders* v e r w e n d *kíndje*, waarbij het tussenstaand adjektief bewijst, dat we geen samenstelling voor ons hebben; heb je d e v o r i g e *dóktersrekening* al betaald?: waar is *dokters* laatste *rékening*?’

Zo lijkt me ook mogelijk en normaal: ‘*Zijn ouweluis* i n n i g s t e *wéns* was, hem gepromoveerd te zien’, juist als: ‘zijn ouders innigste wéns...’. Maar als Hurrelbrink schrijft: ‘met gelige *ouwelui's gezichtjes*’ (Van een Limb. dorp 74), is dat louter ‘orthografische’ schijn; hij had ‘ouwelúisgezichtjes’ moeten schrijven. Men merke op, dat ‘ouwelui's’ bij Hurrelbrink een andere betekenis heeft (ouwe-mensengezicht) dan in: ‘zijn ouweluis innigste wens’, waar het ‘ouders’ betekent. Dat we bij Hurrelbrink feitelijk met een samenstelling te doen hebben

- wat ook van alle andere gevallen geldt - blijkt niet alleen uit het toonverschil, maar ook uit het verschil van betekenis. Gelijk Kruisinga terecht had opgemerkt, drukt in '*vaders kamer*' 'de *s*-vorm de bezitter of gebruiker van een bepaalde kamer' uit; 'met *meisjeskamer* wordt bedoeld een soort kamer, zoals door meisjes gebruikt wordt'[1]. 'Ouweluisgezichtjes' zijn een soort gezichten (desnoods van jonge mensen); 'oudersverdriet' is geen verdriet van bepaalde ouders, maar verdriet zoals ouders in het algemeen dat kunnen ondervinden: ouderlijk verdriet; enz. Spreekt men van: 'in zijn ouders huis', 'zijn ouweluis innigste wens', dan gaat het over de bezitters van een bepaald huis, over een (bepaalde) wens van bepaalde ouders of ouwelui. 'Moeders kindje' is een (bepaald) kind van een bepaalde moeder; 'een moederskindje' is een soort van (verwende) kinderen[2]; enz. Telkens komt in de samenstelling het 'soortige', het algemene tot uitdrukking, tegenover het biezondere, het individuele in de pregenitiefverbinding - wat in de aangehaalde voorbeelden ook nog aan het possessivum 'zijn, haar, mien' te zien is. Hier immers behoort dit attribuut uitsluitend bij de pregenitief, anders dan bij samenstellingen, waar zo'n pronomen (of lidwoord) bij het ganse woord hoort: 'Ze lag op haar *jongemeisjes-kamer* in vaders huis' (M. Koenen, De korrel 132), 'haar hand, weer fijn en blank geworden als in haar *jongemeisjes-tijd*' (134). Men moet zich niet door de spelling laten verschalken: 'Een *jongeméisjes nachtpon*' (Centr. 12 XII '38) is blijkens alles (behalve de spelling!) een samenstelling.

De nu volgende vlaamse voorbeelden brengen ons weer het friese 'ta alle Menschens wonder' in herinnering. Ik neem ze uit Edw. Vermeulen: 'Wat! die boeretuite en dat *armemenschenskind* zouden hooger vliegen dan hun kleine' (De pauwenschreeuw 11), 'Ze worden allen *armemenschenskinderen*' (124); lees: armeménsenskind(eren). Hij spelt het ook wel met streepjes: 'Ge kunt zoo goed uw gedacht stellen op een meisje van uwen stand, dan op een *arme-menschens-kind*' (Zwarte pokken^2 117; 123); 'deze zou in den Herfst trouwen met zijn *armemenschens-kind*' (De dieperik 129). Tegenover deze samenstellingen

1) Vergelijk intussen: 'dan hebben we hier nog de *meisjeskamer*, die van de jongens is aan de achterkant'.
2) Dat dit en andere komposita op een bepaald individu, een bepaald ding wordt toegepast, verandert niets aan het 'soortige' van het naamwoord.

met de hoge toon op '-méns-', stel ik de niet-samenstellingen met de hoofdtoon op 'zaken, geld, hoofd' - Vermeulen hoorde blijkbaar wat ie schreef -: '(ze) vergaten, dat ze eerst den langen neus over *anderemenschens* z a k e n h i e v e n ' (Pauw. 14); 'Krottisten die den mooien man maakt met *andermenschens* geld' (Zw. p. 39); 'ge wilt boven *alle menschens* h o o f d kraaien' (Diep. 99): ta alle Menschens wonder!

Semantisch is 'armeménsenskind' zeker een algemeen type van kind: een armoedzaaiertje; bij de pregenitivische verbindingen is geen sprake van een soort 'zaken, geld, hoofd'. Er bestaan wel (jonge)meisjeskamers, doktersrekeningen, ouweluisgezichtjes als een bepaald soort van kamers, rekeningen, gezichtjes, juist als oudersverdriet, een moederskindje, een rijkeluiswens als soortnaam voorkomen; maar er bestaat geen bepaald soort *alleménsenshoofd, *anderménsensgeld, en evenmin *anderménsenszaken. Wie zich met '*andermans* z á k e n ' bemoeit, doet dat in twee woorden: en 'e e n *állemansvriend*' (of: allemánsvriend) is heus wat anders dan iemand die '*allemans* v r i é n d ' is. Eenzelfde verhouding als er bestaat tussen het pregenitivische 'ander(e)mensens zaken' en 'andermans zaken', bestaat er ook tussen 'allemensens' (alle mensens) en 'allemans vriend'. En het is alweer treffend, dat 'zich met *anderlui's* g ó e d verrijken' goed Nederlands is. Toch kan ik niet onderschrijven, wat het Wdb. II 433 hierbij aantekent: 'Het in de volksspraak gewone *anderlui*, wanneer het in den 2den nv. staat, wordt als een enkelvoud behandeld. Men zegt *anderlui's*, evenals *armelui's, rijkelui's* enz.' Die vergelijking of gelijkstelling gaat niet op: een pregenitivisch 'armelui's, rijkelui's' is enkel grafische schijn. Daarentegen kon '*anderlui's*' juist als 'andermensens' ook pregenitivisch fungeren, omdat die twee pluralia semantisch identiek zijn met 'andermans'[1]. Men zou van kollektief willen spreken.

De pregenitivische uitzonderingen: '*andermensens, anderluis*' zijn dus met '*alle-mensens*' biezonder gevallen, die evenmin als '*zijn ouders* huis' en '*zijn ouweluis* innigste wens' afbreuk doen aan de 'regel', dat een meervoudige pregenitief in strijd is met het nederlandse taaleigen. 'Een *jongemeisjes* nachtpon' is buiten mededinging[2]; '*zijn zusters'* aangelegenheden' gaven we geen

1) Zowel in *anderman* als in *alleman* betekent '-man' m e n s (Vgl. Wdb. II 433; 169, 42).
2) Dat geldt ook van: 'Utr. *Loodgieters* Combinatie', zoals een advertentie aangeeft.

kans. Terecht of ten onrechte? Wij menen nog altijd: met recht. Maar is het dan het enige voorbeeld, dat men kan aanhalen? W. de Vries had het ook al over deze kwestie in: Iets over woordvorming (44), maar hij ging er niet op in. Hij had het trouwens over de fleksie van een groep, waarvan ‘in 't ndl. de groep-gen.’ bekend is: ‘Onze spreektaal kent *haar tantes hoed*, Hij teert van *zen ouwe moeders geld* e.v.a. (ik vind opgegeven de *ronde tafels poot* en zelfs *de kinderens eenigste uitgang;* Poirters schrijft *anderlandens aert*, Nl. Wb. II 1 429 een vreemd gevormde koppeling geheeten; zoover ik kon nagaan is zulk een gen. pl. nergens veel in gebruik)’. - Bij Poirters staat: ‘Siet de kalotten eens van *ander-landens* aert’, waaraan het Wdb. verklarend toevoegt: ‘De bedoeling is: van andere landen, uitheemsch’. Formeel is het een meervoud, en wel even duidelijk door *-s* gekenmerkt als ‘de kinderens’. Het is jammer dat De Vries niet zei, waar hij het opgegeven vond. Ik kan er alleen van zeggen, dat mij beide gevallen vreemd in de oren klinken, al komt het meervoudige goed uit; anders dan dat bij ‘zijn zusters' aangelegenheden’ het geval was, waar de meervouds-*s* door het tekentje ' genitief-teken moest zijn = worden. Zo'n geval noteerde ik ook nog uit de Vox Veritatis (15 I '40): ‘Hele flessen rode bessen, rijpe, rode bessen lessen *dames' dorst*. Pas op - je morst!’ Wat moet je daarvan zeggen?: ‘dámesdorst’ lijkt me niet dè oplossing; ‘der dames dorst’ komt het metrum, ‘de dorst der dames’ het rijm niet ten goede. Maar al schiet dus ‘dames' dorst’ over, ik kan het toch niet aanbevelen. Misschien kunnen anderen mijn ‘aarzeling’ wegnemen.

De konstruktie is er dus; maar hoe? Van Helten had ze ook bij Vondel en tijdgenoten gekonstateerd. Hij zegt er dit van: ‘zelden vindt men een constructie, als *zijn dienaars* (plur.) *schade* II 137, *bloode suffers werck* J.D. 1272, *naer zijn oudren aerd* M. 261, *ons vaders* (pl.) *landen* En. IV 483, *haer voorouders naemen* En. V. 820, alzoo met een in den nominatiefvorm vóór het geregeerde nomen geplaatsten genitief, klaarblijkelijk ook hier een gevolg van de opvatting der woordverbinding als samenstelling’ (Vondel's taal § 264 b). Voorbeelden van Vondel's tijdgenoten zie men blz. 141. - Ik betwijfel ten zeerste, dat Van Helten hiermee de spijker op de kop sloeg. Met dat al is bekend, dat men zich voor het Nederlands van nu niet zonder meer op het 17de-eeuws Nederlands kan beroepen.

P. GERLACH ROYEN O.F.M.

Johan van Heemskerck als vertaler en navolger van Sidney

In zijn proefschrift[1] over Johan van Heemskerck (1597-1656) wijdt Dr. D.H. Smit een elftal bladzijden aan Van Heemskerck als vertaler. Hij behandelt daarin enigszins uitvoerig de fragmenten uit de *Astrée* van d'Urfé, en de vertaling van de *Cid* van Cornèille, maar zegt heel weinig over de twee episoden die Van Heemskerck uit de *Arcadia* van Sir Philip Sidney in het Nederlands overbracht. Toch loont het misschien de moeite ook bij deze vertalingen uit het Engels even stil te staan.

De episoden in kwestie, door Van Heemskerck aangeduid als *De deughdelycke Parthenia* (1636) en *De lichtveerdige Pamphilus* (1638), zijn ontleend, respectievelijk, aan Boek I, cap. 5 en 7, en aan Boek II, cap. 18, 19 en 22 van *The Countesse of Pembrokes Arcadia*. In een exemplaar in de Nationale Bibliotheek[2] zijn ze samen gebonden met vier episoden uit de *Astrée*, nl. *Den ongestadigen Hylas, De veranderlijcke*[3] *Stella, De volstandighe Eudoxe*, en *De deftighe Diana*. Blijkens de titels heeft Van Heemskerck zijn lezeressen een aantal typen willen voorzetten, elk aangeduid door een passend epitheton. Drie daarvan zijn lovend, drie afkeurend; van deze laatste slaat slechts één op een vrouw, van de andere geen enkele op een man. De billijkheid gebiedt echter te vermelden, dat in *De deughdelycke Parthenia* de deugd het schoonst uitkomt in den trouwen minnaar Argalus.

In de *Arcadia* zijn de beide door Van Heemskerck vertaalde episoden tamelijk nauw verbonden met de rest van het verhaal. Vooral betreft dit de wederwaardigheden van de schone Parthenia en haar minnaar, en de bewerker heeft dan ook niet kunnen volstaan met het verdietsen van zijn origineel. Namen en toespelingen die zonder kennis van de roman in zijn geheel niet duidelijk zouden zijn, heeft hij moeten schrappen, en hier en daar heeft hij stukken uit het oorspronkelijke verhaal moeten weglaten, en de overblijvende delen opnieuw aan elkaar lassen. In *De*

1) Utrechtse dissertatie, 1933.
2) Voor bizonderheden zie Smit, *op. cit.*, p. 163.
3) Niet '*on*veranderlijcke', zoals Dr. Smit (bl. 163) schrijft.

lichtveerdige Pamphilus is hem dat vrij goed gelukt; in *De deughdelycke Parthenia* minder. Halverwege deze laatste episode vervangt hij de slot-alinea van cap. 5 van de *Arcadia*, benevens cap. 6 en de begin-alinea van cap. 7, door de volgende weinig geslaagde zinsnede:

> ... en te gelijck met hem mijn loncker Clitiphon[1)], die sijn vriendt meenende te verlossen, selfs met vele vande syne ghevangen gebleven was, de welcke hy alle te samen mijn Heer Kalander, onlanckx sonder rantsoen goedertierentlijck t'huys gesonden heeft, alwaer sy zijnde verwelkomt met soodanighen blijdschap als ghy kont dencken, niet naegelaten wiert, dat of tot vermaeck vande gheest, of tot verquickinge vande afghesloofde lichamen, konde bedacht werden.

En zo wordt Argalus, met geen andere motivering dan de goedertierenheid van een vijandelijk aanvoerder, uit de ergste perikelen overgebracht naar de feestelijke stemming ten huize van Kalander. Hier is Van Heemskerck ver bij zijn voorbeeld achtergebleven[2)].

De vertaling op zichzelf verdient overigens weinig anders dan lof. Ze volgt het origineel op de voet, zonder slaafs te zijn, en heeft hier en daar wel gelukkige vondsten. Zover het ging, heeft Van Heemskerck getracht de (niet over-talrijke) stijlfiguren bij Sidney in zijn Nederlands te behouden, of, waar dit niet mogelijk was, ze door analoge wendingen te vervangen. Zo wordt '... in behaviour some will say ever sadde, surely sober, and somewhat given to musing...' weergegeven door: 'In sijn ommegangh, als sommige willen seggen, wat te swaermoedig, gewis wat stil, en geneghen tot peynsen...'; 'And now Parthenia had learned both liking and misliking, loving and lothing,...' - 'En P. had nu geleert, wat het was lief zijn of leet zijn, behaghen of mishaghen yewers in te hebben.' Veel van deze aard gaat natuurlijk verloren; zo verliest 'friendly, without factiousness' zijn alliteratie in 'vrienthoudend, doch sonder een-sijdigheyt'; 'she would first be bedded in her grave, then wedded to Demagoras' zijn rijm in 'datse liever haer graf wilde trouwen dan D.' Van Heemskerck weet de schemata echter ook zelf te hanteren: 'her speach being as rare as pretious' wordt: 'weynigh van woorden, doch die vol van reden.'

1) Aldus Van Heemskerck voortdurend voor Clitophon in het origineel.
2) In het 3e Boek van Sidney's *Arcadia* spelen Argalus en Parthenia opnieuw een rol; dit gedeelte van hun levensloop heeft Van Heemskerck (terecht) buiten beschouwing gelaten.

Nu en dan maakt hij een fout in zijn vertaling; ‘in harde wrested constructions’ betekent niet ‘in op ghetogen sinnen’; ‘hath’ is niet ‘hadde’, evenmin als ‘the affection you *bare* her’ ‘de genegentheyt die ghy haer toe*draeght*.’ Erger wordt het wanneer ‘but a fewe dayes since shee died’ wordt weergegeven door ‘so dat sy in weynigh dagen daer nae stierf,’ of de betekenis van ‘*not more* desiring his owne happines, then envying Argalus,’ in zijn tegendeel wordt verkeerd door ‘*niet soo seer* begheerigh nae sijn eygen gheluck, als benydende 't geluck van A.’ Een enkele maal verloopt een zin in een anacolouthon, waarvoor Sidney niet aansprakelijk is; ook sluit de volgorde van onderwerp en gezegde wel eens wat al te nauw bij het oorspronkelijk aan. Maar wanneer men vergelijkt wat zijn tijdgenoot Rodenburgh in zijn *Eglentiers Poëtens Borst-weringh* van Sidney's *Verdediging der Dichtkunst* heeft terechtgebracht, moet men erkennen dat Van Heemskerck van de twee episoden uit de *Arcadia* een zeer behoorlijke vertaling heeft geleverd[1)].

Heeft Van Heemskerck in zijn *Batavische Arcadia* de *Arcadia* van Sidney nagevolgd, en zo ja, in hoeverre? Wat de i n h o u d betreft, is weinig overeenkomst te bespeuren. Bij Sidney een avonturenroman, spelende in het verre Arcadië; bij Van Heemskerck het relaas van een amoureus speelreisje van Den Haag naar Katwijk, doorspekt met historische en andere beschouwingen, strekkende om de jonkheid liefde tot het vaderland en tot de vrijheid bij te brengen. Hoe groot het verschil is, blijkt wel hieruit, dat men Van Heemskerck's roman heeft kunnen vergelijken met de *Camera Obscura* van Hildebrand[2)]. Hoogstens zou men kunnen zeggen dat de beide romans een zekere gelijkenis vertonen op het punt van c o m p o s i t i e : in beide wordt de draad van het

1) Dat Van Heemskerck goed Engels kende, is niet te verwonderen: niet alleen verbleef hij van eind October 1621 tot de zomer van 1622 voor studie in Engeland, maar van 1629 tot 1634 bevond hij zich daar als ‘advocaet en voorspraeck in de conferentiën’ van een door de O.I. Compagnie uitgezonden commissie. Zie Dr. Smit's dissertatie, bl. 15 en 16, en nu ook A. Merens, *Een Dienaer der Oost-Indische Compagnie te Londen in 1629* (Den Haag, 1942).

2) Smit, *op. cit.*, p. 138. Het p a s t o r a l e karakter, dat bij Sidney samengaat met het ridderlijke, is bij Van Heemskerck gereduceerd tot de n a m e n ‘Herder’ en ‘Herderinne’.

verhaal herhaaldelijk door uitweidingen en poëtische intermezzo's onderbroken.

Toch is het niet onmogelijk dat den schrijver der *Batavische Arcadia* bij het begin van zijn verhaal de aanhef van de Engelse *Arcadia* voor de geest heeft gestaan. Men oordele:

It was in the time that the earth begins to put on her new apparrel against the approch of her lover, and that the Sun running a most even course becums an indifferent arbiter betweene the night and the day; when the hopelesse shepheard *Strephon* was come to the sandes, which lie against the Island of Cithera; where viewing the place with a heavy kinde of delight, and sometimes casting his eyes to the Ileward, he called his friendly rivall, the pastor *Claius* unto him, and setting first downe in his darkened countenance a dolefull copie of what he would speake: O my *Claius*, said he,...

Noch naeuwelijcks had de Roosenverwige Morgenstond, in 't midden van de Somer, te voorschijn gebracht het eerste krieken van den nieuw-geboren dagh; als de hopeloose loose *Reynhert* (die be-anghst met bedriegelijcke droomen, en bedoven in onvruchtbare gepeynsen, sijn meeste onrust vondt in 't midden van de algemeene rust) steegh van de logge veeren, en komende met een verhaeste tredt onder de groene Linden van het overschaduwde *Voorhout*, wierp een erbermelijek oog na de geslote vensters van de noyt-genoegh-gepresene *Rosemond*. Het oogh wierd stracks gevolght van een sucht, en die sucht van dese woorden: Helaes! minnelijcke, doch minneloose schoonheyt,...

In beide teksten eerst een schilderachtige tijdsbepaling; daarna in de ene ‘when the hopelesse shepheard Strephon...’, in de andere ‘als de hopeloose Reynhert...’; Strephon ‘was come to the sandes, which lie against the Island of Cithera’, Reynhert ‘komende met een verhaeste tredt onder de groene Linden van het overschaduwde Voorhout’; bij S. een ‘darkened countenance,’ bij R. een ‘erbermelijck oog’; waarna beiden aanvangen te spreken. Na ruim vijftig regels belet de ontroering Strephon verder te gaan: ‘with that worde his voice brake so with sobbing, that he could say no further;’ evenzo bij Van Heemskerck: ‘en hier mede was 't den armen Reynhert onmogelijck een enckel woort meer uyt te brengen.’ Bij Sidney volgt dan nog een antwoord van Claius, bij Van Heemskerck een wandeling en een verdere verzuchting van Reynhert; wanneer de dialoog, resp. monoloog is afgelopen, begint in beide romans de eigenlijke handeling.

Is Van Heemskerck voor zijn stijl misschien bij Sidney in de leer gegaan? De zo juist besproken passage bevat tal van voorbeelden van de z.g. schemata, die in de klassieke en de middeleeuwse rhetoriek zo hoog in aanzien stonden, en die ook in de zestiende en zeventiende eeuw door sommige auteurs met graagte werden toegepast. ‘Het oogh wierd stracks gevolght van een sucht, en die sucht van dese woorden: Helaes! minnelijcke, doch minneloose schoonheyt, indien 't waer is dat meest alles aert na de plaetse daer het is geteelt, hoe komt dan dat de soetigheyt van dit oversoete Voorhout u onverbiddelijck gemoet te mywaerts noyt heeft konnen versoeten?’ De eerste zin bevat een climax (*oogh* - *sucht* - *sucht* - *woorden*); de tweede, twee voorbeelden van woordherhaling met variatie (*minnelijcke* - *minneloose; soetigheyt* - *oversoete* - *versoeten*). Parallelle zinsbouw treffen we aan in: ‘u schoonheyt, soo onmydelijck in liefde te verwecken: u verstant, soo vernuftigh in die te beleyden: en u welgemaeckt lichaem, soo bequaem om die te beloonen:’ - chiasmus in: ‘dat gelyck gy in de natuur gehouden zyt, van dat sy u heeft laten worden 't kint van een moeder, gy haer ook alsoo weder schuldigh zyt te worden moeder van een kint.’

Het is gebruikelijk om een door dergelijke figuren gekenmerkte stijl aan te duiden met de term E u p h u ï s m e , naar de naam van de roman *Euphues* (1578-9) van John Lyly, waarin de rhetorische schemata systematisch worden toegepast. Tot ruim dertig jaar geleden werd daarbij, op gezag van Landmann (1881), aangenomen dat het Euphuïsme zijn oorsprong vond bij den Spanjaard Guevara, terwijl sedert Norden (1898) de lijn werd doorgetrokken naar Cicero en Isocrates. In 1910 toonde echter A. Feuillerat in zijn standaardwerk over *John Lyly* aan, dat Lyly zijn stijl onmogelijk aan Guevara kon hebben te danken; terwijl Morris W. Croll, in de inleiding tot zijn uitgave van *Euphues* (1916) betoogde dat niet de humanisten en de klassieken, maar de m i d d e l e e u w s e rhetoriek moet worden beschouwd als de onmiddellijke voorloper van het Euphuïsme - een opvatting, die zich tot dusver heeft weten te handhaven. Croll heeft ook de tot zijn tijd gangbare analyses van het Euphuïsme gepreciseerd door erop te wijzen, dat het kenmerkende van deze stijl is het gebruik der s c h e m a t a , d.w.z. der op de uiterlijke v o r m van woorden en zinnen berustende stijlfiguren, met uitsluiting van de t r o p e n , die betrekking hebben op de b e t e k e n i s ; tot de laatsten behoren de metaphoor, metonymie,

allegorie etc. Het bezwaar van de term Euphuïsme is, dat hij niet alleen gebruikt wordt om de stijl van *Euphues* aan te duiden, maar ook als benaming voor een dergelijke stijl vóór en na Lyly; wat ten gevolge heeft dat men bij schrijvers na 1580, die de rhetorische schemata toepassen, te licht geneigd is het gebruik van deze stijlfiguren aan de rechtstreekse of indirecte invloed van Lyly toe te schrijven. Hoe staat het hiermee bij de *Batavische Arcadia*?

Dr. Smit's beschouwingen op dit punt zijn niet vrij te pleiten van innerlijke tegenstrijdigheid. Op bl. 179 van zijn eerder aangehaald proefschrift zegt hij: ‘Ook voor zijn stijl vond hij voorbeelden. Niet bij d'Urfé en Sidney, want deze bevredigden zijn intellectueel verlangen niet. Wel echter bij een anderen, Engelschen auteur: John Lyly, schrijver van den Euphues, wel bij Guevara, schrijver van El libro de Marco Aurelio; wel bij de humanisten; wel bij de klassieken, die den humanisten tot voorbeeld strekten: Isocrates en Cicero.’ In de toevoeging over Guevara, Isocrates en Cicero herkennen we de opvattingen van Landmann en Norden; ook blijkens zijn Bibliographie waren de publicaties van Feuillerat en Croll hem niet bekend. De conclusie: niet bij d'Urfé en Sidney, wel bij Lyly, wordt echter enige bladzijden verder verzwakt, zo niet prijsgegeven. Op grond van het feit, dat Van Heemskerck Lyly's voorliefde voor natuurhistorische vergelijkingen niet deelt, schrijft hij nl. op bl. 183: ‘Reeds hierom is het niet noodzakelijk, den stijl van Van Heemskerck juist als een navolging van Lyly te beschouwen. *Ik vind geen aanwijzingen, dat hij diens werk heeft gelezen*[1)]. Het proza van Van Heemskerck toont echter een aantal eigenaardigheden, die wij ook vinden bij Lyly, en er is daarom geen bezwaar tegen zijn stijl met den naam Euphuïsme te bestempelen.’ En op de volgende bladzijde vindt hij het ‘overbodig, in te gaan op de vraag of Sidney de Euphues heeft gevolgd. Lezen wij echter voor Euphuïsme een oogenblik precieuzen stijl in het algemeen, dan is deze ook bij Sidney en tal van Fransche schrijvers, bijvoorbeeld bij d'Urfé, aan te wijzen.’ Dit komt dus vrijwel neer op: wèl bij d'Urfé en Sidney, niet bij Lyly! Tot deze eigenaardige omkering van zijn uitgangspunt komt Dr. Smit door voor hot (nauwkeurig bepaalde begrip) Euphuïsme ‘een oogenblik’ te lezen ‘precieuzen stijl in het algemeen.’

1) Cursivering van schrijver dezes.

Toch had hij, bij groter precisie, zeer wel tot een juist inzicht kunnen komen omtrent de antecedenten van Van Heemskerck's stijl. Zelf zegt hij op bl. 185, na opgemerkt te hebben dat rhetorische passages in de *Astrée* zeldzaam zijn: ‘Ook Sidney had blijkbaar te veel goeden smaak om zijn werk door overmatige kunstigheid te ontsieren. Trouwens men spreekt van Euphuïsme, niet van Sidneyisme of arcadischen stijl en geeft daarmee reeds te kennen, dat de besproken stijleigenaardigheden bij Lyly meer tot uiting komen dan bij Sidney.’ Veel komt inderdaad aan op de f r e q u e n t i e waarmee de stijlfiguren worden toegepast. De eigenaardigheid van *Euphues* bestaat in het d o o r l o p e n d en vrijwel o n o p h o u d e l i j k gebruik der schemata; geen bladzijde, bijna geen zin is er zonder. Bij Sidney en Van Heemskerck daarentegen blijft een enigszins frequent gebruik beperkt tot bepaalde passages, vooral van emotionele of beschrijvende aard. In beider *Arcadia* zijn hele bladzijden aan te wijzen waar geen, of zo goed als geen schemata voorkomen, en daarnaast andere, waar ze schering en inslag zijn. Het lijkt daarom verstandiger invloed op Van Heemskerck's stijl aan te nemen van Sidney, van wiens *Arcadia* we in ieder geval - blijkens zijn vertaling van twee episoden - weten dat hij het gelezen had, dan van Lyly, van wiens *Euphues* ook Dr. Smit dit niet met zekerheid durft te beweren.

Maar er is nog iets, dat eerder naar Sidney dan naar Lyly wijst als bron van Van Heemskerck's stijl. Op bl. 12 van de *Batavische Arcadia* lezen we, in de beschrijving van het landhuis Rijnvliet: ‘Langhs heen vloeyde de loome Rhyn, die met sijn lancksaemheyt gelyck als te kennen gaf de lust die hy schepte in dit lustige gewest te bevochtigen.’ Iets verder: ‘En 't was wonder soet om te sien, hoe de driftige Meer-bladen schenen afgunstig te zyn van de neergefoolde veltkruyden, en met het uytkycken van hare gapende bloemen, (die 't hooft nieuwsgierighlyck boven 't water staken) te betoonen dat sy ten minsten wilden 't gesicht hebben van 't geen sy niet en mochten genaken.’ Dr. Smit zegt hierover: ‘Soms is de beschrijving der landschappen zoetelijk; een eigenschap, die in het algemeen niet aan de Batavische Arcadia kan worden ontzegd.’ (bl. 154). In een noot op bl. 184 wordt voor deze en dergelijke gevallen naar het voorbeeld van Gongora verwezen. Beter ware geweest erop te wijzen dat het toekennen van menselijke gevoelens aan de natuur iets is, dat herhaaldelijk bij S i d n e y voorkomt. Een tweetal voorbeel-

den zal voldoende zijn: '.... and these fresh and delightful brookes how slowly they slide away, as loth to leave the company of so many things united in perfection? and with how sweete a murmur they lament their forced departure?' (*Arcadia*, Bk. I, cap. 9). 'Then (I say) indeede me thought the Lillies grew pale for envie, the roses me thought blushed to see sweeter roses in her cheekes, & the apples me thought, fell downe from the trees, to do homage to the apples of her breast;' (*ib.* Bk. I, cap. 13). Een dergelijke stijlfiguur zal men bij Lyly tevergeefs zoeken.

Samenvattende menen wij te mogen concluderen, dat Van Heemskerck bij het schrijven van zijn *Batavische Arcadia* vooral de stijl van Sidney's *Arcadia* tot voorbeeld gediend heeft. Zijn vertaling van twee episoden uit de Engelse roman kan hem daarbij als vooroefening van nut zijn geweest. De compositie der beide romans vertoont, zeer ruim genomen, enige gelijkenis: een verhaal met tal van onderbrekingen en uitweidingen. Opmerkelijk is de overeenkomst in de a a n h e f der beide *Arcadia's*; hier lijkt het geoorloofd, evenals bij de stijl, aan opzettelijke navolging te denken. Wat tenslotte de titel betreft, citeren wij uit de 'Nareden van den tweeden Uitgever': 'Wat de naam van *Arcadia* belangt, die geloof ik dat hy uitgekozen heeft op dat ons Holland mede zyn *Arcadia* hebben zoude, zo wel als d'Italianen, Spanjaarden, Engelsche, en mogelyk andere volkeren meer, die onder dien naam, liever dan onder eenige andere hare zoete invallen hebben willen in 't licht laten komen.' In het voorbericht bij zijn vertaling van *De deughdelycke Parthenia* steekt Van Heemskerck de loftrompet over de romans van d'Urfé en Sidney, en kondigt hij aan 'een ontwerp van een Hollantsche Astrea, of een Batavische Arcadia.' Ook de t i t e l van zijn werk zal hij in de eerste plaats aan Sidney te danken hebben.

Groningen.
R.W. ZANDVOORT.

Het middelbaar moedertaalonderwijs in de steigers[1].

Zonder diagnose geen therapie. De Inleiding geeft dan ook een breedvoerig en duidelijk overzicht van de oorzaken, waardoor de resultaten van het onderwijs in het Nederlands onbevredigend zijn. Er zijn algemeen-culturele, sociale en staatsfinanciële, er zijn oorzaken die liggen in het volkskarakter, in de vooropleiding van de leerlingen, bij de leraren in de andere vakken, in de te weinig centrale plaats van het Nederlands in het onderwijs; terwijl er tenslotte veel aandacht wordt besteed aan de tekorten in de werkzaamheid van de docenten in het Nederlands zelf.

Tegen de algemeen-culturele en de sociale oorzaken kan de commissie uiteraard geen remedie voorstellen, tegen de staatsfinanciële, die zij (pg. 11) ons inziens met nog te weinig nadruk noemt, doet zij het ook niet: waarschijnlijk omdat ze het hele M.O. betreffen? Maar op de meeste overige punten zijn in hoofdstuk XII 'Voorstellen en Conclusies' verbeteringen aangegeven: A. Lessentabellen, B. Leerplannen en samenwerking in het lerarencorps, C. Eindexamens, D. De leraarsopleiding. Verder wordt er aangedrongen op een zevenjarige vooropleiding van de leerlingen (pg. 13), op contact met de leraren in de andere vakken, enz.

Al deze zaken zijn van boven af te regelen, en ze zullen, wanneer ze eenmaal doorgevoerd zijn, hun nut hebben. De uitbreiding van het urental hebben we gelukkig al. Mogen de wijzigingen in de leerplannen enz. spoedig volgen. De leraren die zich door de leerplannen te veel gebonden voelen zullen zich maar moeten aanpassen, want de plannen laten voor redelijk individualisme voldoende ruimte. De samenwerking met de leraren in de andere vakken zal al baat geven, wanneer zij gaan toezien op behoorlijk schrift, spelling en interpunctie, en in het algemeen behoorlijke

1) Aantekeningen bij 'Het Onderwijs in de Nederlandse Taal- en Letterkunde op de Middelbare School. Rapport van de Commissie tot bestudering van de middelen tot verbetering van het onderwijs in het Nederlands aan scholen voor Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs'. Landsdrukkerij, 's-Gravenhage 1941.

uiterlijke verzorging eisen. De voorgestelde wijzigingen in de Eindexamenprogramma's betreffen vooral het Gymnasiaal onderwijs. Worden ze ingevoerd, dan zal, hoe men er verder over denken mag, het vak Nederlands voor de leerlingen meer een ‘hoofdvak’ worden, en ook dat is al winst. Inzake de leraarsopleiding stelt de commissie een groep maatregelen voor (pg. 98-101) die met elkaar zeker verbetering zullen brengen. Ze kenmerken, met hun aanpassing aan het bestaande, zich door dezelfde gematigdheid als de andere voorstellen. Een nieuw element is de zeer juiste gedachte, om eisen te gaan stellen aan het eigen taal-kunnen van de aanstaande docent. En dat afgestudeerde historici onder de bestaande omstandigheden onbevoegde neerlandici zijn, is terecht nog eens met nadruk gezegd.

Van al deze bezadigde voorstellen mogen we dus van harte hopen, dat ze onverwijld in daden omgezet worden. Het onderwijs in het Nederlands zou er binnen enkele jaren de vruchten van kunnen plukken, en de commissie zou zich met het resultaat van haar werk mogen feliciteren.

Maar er zijn nog andere oorzaken, die het nuttig effect van het onderwijs te klein doen blijven; belangrijker dan de bovengenoemde, even belangrijk als de staats-financiële, maar heel wat minder gemakkelijk van boven af te verbeteren. Die liggen in de ‘werkzaamheid van de docenten zelf’.

Hoe die werkzaamheid is, wordt niet beschreven. Er wordt alleen geklaagd over de zeer uiteenlopende lespractijk, terwijl pg. 14-19 een algemene beschouwing wordt gegeven over de winst en het verlies die de beweging van negentig gebracht heeft.

De ‘uiteenlopende lespractijk’ wordt pg. 19 schadelijk voor het prestige van het vak genoemd. Zeker; maar het werkelijke bezwaar ertegen wordt in het voorbericht op delicate wijze genoemd, als er gesproken wordt van ‘goed gebruik van de beschikbare tijd’. Daar ligt het in. Er wordt ongetwijfeld veel nuttig werk gedaan, maar er wordt even zeker veel tijd, inspanning, geld, papier en goed humeur vermorst. Om dit te constateren hoeft men niet op eigen schoolherinneringen en onbetrouwbare mededelingen van overkomende leerlingen af te gaan, of eigen practijk weer eens kritisch te overzien; de telkens herdrukte en de ‘nieuw’ uitkomende schoolboeken zeggen wat dat betreft genoeg. De lespractijk loopt zo uiteen, omdat voor belangrijke onderdelen van het onderwijs een bevredigende methode niet bestaat. Deze leraar doet zus en die doet zo; ieder kiest dat,

waarvan hij betrekkelijk nog het meeste resultaat verwacht; maar krachtige overtuiging en doelbewustheid ontbreken.

Men kan deze betreurenswaardige toestand verklaren door erop te wijzen dat de beweging van negentig geen onderwijsmethode heeft voortgebracht die aan de eisen van de dagelijkse gemiddelde practijk voldoet. Het rapport spreekt daar pg. 14-19 over, en het snijdt er een onderwerp mee aan, dat een uitvoeriger afzonderlijke behandeling verdient. Maar dan rijst de vraag; hoe is het mogelijk dat wij nu, anno 1942, nu de tekorten allang gevoeld worden, nog geen schoolboeken bezitten, waarvan de practische waarde ieder goedwillende overtuigt, en die aan redelijke theoretische eisen voldoen? Hoe is het mogelijk dat de docenten in het Nederlands zich al die vaagheid en onzekerheid, dat scepticisme ten aanzien van de doeltreffendheid van eigen werk, maar blijvend laten welgevallen?

De commissie is zo vriendelijk, te spreken over ‘de levendige activiteit die de taalwetenschap en de taalwetenschappelijk geschoolde docenten ontplooien voor de zaak van de moedertaal’ (pg. 19). Het is altijd prettig geprezen te worden, maar..... men moet dan enigszins de overtuiging hebben dat de lof verdiend is. En dat is hier zeker niet het geval. In werkelijkheid is het, zo niet met de taalwetenschappelijke en taalpaedagogische belangstelling, dan toch met de resultaten ervan, vrij droevig gesteld. Wat er op systematisch taalkundig gebied verschijnt, een enkele niet genoeg te waarderen publicatie uitgezonderd, getuigt niet van een bloei van dat vak hier te lande, en is meest nog het werk van mensen die buiten het M.O. staan. En het fragmentarisch werk op taalpaedagogisch gebied vindt weinig weerklank. We hoeven niet aan te nemen dat de docentenwereld onvoldoende begaafdheid zou bezitten, of dat de studie te weinig trekt en belooft. Nee, de overheid pleegt roofbouw op de werkkracht van de docenten die eenmaal de practijk zijn ingegaan. Zij worden zo door hun taak in beslag genomen, dat ze van hun vak verder maar oppervlakkig kennis kunnen nemen. Als ze al eens ‘bij’ waren, krijgen ze na enkele jaren al de overtuiging dat ze dat allang niet meer zijn. Ze kunnen het zich eenvoudig niet permitteren, iets minder dan hun volle persoonlijkheid en concentratie op school te geven. En inplaats van een behoorlijk verantwoorde methode, die toch uit de vakwereld zelf voort zou moeten komen, verschijnen er steeds weer werkjes die hun voorgangers trouw copiëren en waaraan bitter weinig gedachten-

kracht is besteed. Verandering daarin is voorlopig niet te verwachten. Een nieuwe methode wordt nu eenmaal niet in enkele nachtelijke uren en een grote vacantie gemaakt.

De commissie is zeer practisch; na een meer doelbewuste, positieve houding dan die van de individualistische en tot zekere hoogte anti-paedagogische negentigers te hebben aanbevolen, beziet ze in een uitvoerige leidraad, ‘de leerstof in de verschillende onderdelen’ (pg. 19) zoals die nu is; snijdt dat af van de tegenwoordige practijk wat nu al als minder doeltreffend kan worden beschouwd, en modifieert wat overblijft. Wat is nu het resultaat?

De leidraad geeft als geheel de beste hedendaagse practijk weer, of tenminste de beste bedoelingen en strevingen in de hedendaagse practijk. De hoofdstukken over lees- en spreekonderwijs vatten de winst van negentig helder en overtuigend samen. Ze zijn theoretisch geheel verantwoord en geven voor de practijk vele goede en beproefde aanwijzingen. O.i. kunnen alle docenten niet beter doen dan ze vlijtig te lezen en te herlezen, om zich de eigenlijke doelstellingen fris voor de geest te houden. Misschien is de wat ver doorgevoerde systematiek voor beginnelingen enigszins verwarrend. In het hoofdstuk Spraakkunst wordt voor het eerst na lange tijd de schoolgrammatica als geheel weer eens aangepakt, en er worden vernieuwingen aangegeven die we toe moeten juichen. Speciale aandacht verdient de inzet: de verdeling van de zin in delen, zonder benoeming, o.i. het fundament voor alle latere beschouwing en belangrijker dan de benoeming van de delen ernà; vervolgens de behandeling van de bouw van de woordgroep, met onderschikking, nevenschikking en combinatie's ervan. Voor het overige beperken de vernieuwingen zich meer tot details. Het hoofdstuk ‘Stijl- en stelonderwijs’ legt terecht de nadruk op uitbreiding van taal-bezit, taalvermogen, in tegenstelling met vermeerdering van taalkennis; reageert tegen een te litteraire opvatting van het stel-onderwijs; en bevat talrijke nuttige aanwijzingen voor de practijk. Over het nut van enkele oefeningen, als de *beschrijving*, valt te twisten. De problematiek van het onderwijs in de letterkunde is minder verontrustend dan die van het taalonderwijs. Het hoofdstuk hierover (VII) voldoet ons inziens van A tot Z; afgezien van het veel te grote optimisme ten aanzien van het nut van samenwerking met de docenten in de vreemde talen - de mogelijkheid van ‘chooldefinitie's’ voor mystiek enz. (pg. 83) lijkt ons nihil. Prettig doen verspreide nuchter-practische aanbevelingen aan,

als die over controle van het schrift van de leerlingen (pg. 65) en over het eigen lokaal voor de leraar-Nederlands (pag. 85). Het is te hopen dat de leidraad in ruime kring bestudeerd wordt.

Maar, had de leidraad niet méér kunnen geven dan ze doet? Wordt het Middelbaar onderwijs in het Nederlands vanuit een centraal gezichtspunt overzien, doorzien en opgebouwd? Misschien mag men dat van een ad hoc samengestelde, altijd wat heterogene commissie niet vragen. Commissiewerk leidt altijd meer tot compromissen, tot sparen van kolen en geiten, dan tot consequente doordenking van problemen en strakke opbouw van een homogeen stelsel - waar ‘sooveel hoofden t'saemen’ moeten worden gebracht, past men zich wel wat gauw bij de bestaande opinie aan; men maakt zich niet gemakkelijk los van wat de traditie aanbiedt. En dat is hier ook wel eens het geval.

We kunnen slechts enkele kwestie's aanstippen. - Een methodologie van het moedertaalonderwijs moet berusten op een helder inzicht in de aard van de *taal* en van *de individuele taalontwikkeling*. De wetenschap geeft dat niet. Maar toch is de commissie op dat punt wel eens onnodig vaag. Een helder bewust en omschreven uitgangspunt missen we zowel in het veel te summiere hoofdstuk ‘Doel van het Moedertaalonderwijs’, als in de hoofdstukken over spraakkunst en stijlonderwijs. We cursiveren enkele woorden in de volgende citaten.

‘Het onderwijs in de moedertaal heeft, naast en tegenover dat in de vreemde talen, zijn eigen doel en methode. Moet het laatste de leerlingen nieuwe woorden en functie's leren, het eerste moet ordenend en leidend werkzaam zijn. Het moet de *taalvoorraad*, die door omgang en lectuur het eigendom der leerlingen is geworden, ordenen en de verdere groei leiden.’

en ‘Het doel van het moedertaalonderwijs moet in de eerste plaats zijn: de leerlingen te leren de *hun van nature geschonken* taal ordelijk en zuiver te hanteren, zowel mondeling als schriftelijk.’

Het is niet onjuist, wat er staat, maar het is al te vaag en schetsmatig. Het leren van een vreemde taal is iets zo radicaal anders dan het leren van de moedertaal, dat we het verschil gaarne wat scherper en breedvoeriger omschreven hadden gezien. En wanneer men zegt, dat de moedertaal de leerlingen ‘van nature geschonken’ is, verhult men met een oratorische term de kwestie die aan de wortel ligt van het hele moedertaalonderwijs: hoe is de leerling gekomen aan en tot wat hij met de taal kan doen.

Met ‘taalvoorraad, die door omgang én lectuur zijn eigendom geworden is’ duidt men de zaak óók nog maar zeer algemeen aan, afgezien nog van het feit dat ‘taalvoorraad’ en ‘eigendom’ suggereren dat het om een kwantum kennis gaat, terwijl het een graad van kunst, vaardigheid, vermogen *is*. Terecht wordt er hier en daar in het rapport (b.v. pg. 69 en 75) op gewezen dat verhoging van *kunnen* het doel is en moet zijn, maar een duidelijk theoretisch inzicht daarin wordt niet uitgesproken.

Een ander punt: dat kennis van de grammatica van belang is voor de ontwikkeling van het taalvermogen, wordt zonder meer geponeerd. Pg. 40: ‘de grammatische verschijnselen die van belang zijn voor de ontwikkeling van het taalvermogen. Daartoe rekenen wij....’, en dan volgt met veranderingen, verbeteringen, vereenvoudigingen, de schoolgrammatica. Zie verder pg. 21 en 15. Wij geloven het ook wel, maar bewezen is het in ieder geval *niet*. In het algemeen gesproken is geconcentreerde analyserende beschouwing van stukken taal natuurlijk wel nuttig, maar even zeker is het, dat niet alle onderwerpen, in de schets van hoofdstuk V genoemd, *even groot* taalpaedagogisch belang hebben. De vraag: welke grammatische kennis is nuttig, houdt de commissie zich niet bewust voor ogen. Toch moet men hem stellen, en beantwoorden, zonder rekening te houden met ‘eisen’ van het onderwijs in de vreemde talen - het rapport legt immers ook zelf (pg. 40) de nadruk op de autonomie van het onderwijs in het Nederlands. Het moet mogelijk zijn, empirisch vast te stellen, b.v. uit foutenverzamelingen over verscheidene jaren en klassen, wáár bij de jeugd de zwakke plekken liggen. En het moet ook mogelijk zijn, uitgaande van die gegevens, na te gaan aan kennis van welke grammatische onderwerpen het meest behoefte bestaat. We moeten hierbij voor ogen houden, dat een complete grammatica wel een eis is van de taalwetenschap, maar dat in het onderwijs beslist alleen dat mag komen, wat ook zijn vrucht geeft. En van niet weinig in de schoolgrammatica is de opvoedende waarde problematisch.

Maar, zal men zeggen, de grammatica is een systeem - men kàn niet eclectisch te werk gaan, want dan hangen de behandelde onderwerpen in de lucht. Laat men zich geen illusies maken over de gangbare grammatica - die is alles eerder dan een systeem, die hangt toch aan flarden in de lucht. Het gaat er dus alleen om, dat men een nuttige en ietwat afgeronde bloemlezing geeft.

Zo lijkt ons, zonder enige concrete gegevens, de verdeling van

de zin in zinsdelen (woorden en woordblokken), aanvankelijk zonder benoeming; een overzicht van de voorkomende woordgroepen en een analyse van hun inwendige betrekkingen; onderscheiding van de hoofdfuncties in de enkelvoudige zin en daarop voortbouwend de ontleding van de samengestelde zin, alles zoals het rapport dat geeft, wèl nuttig. Want deze oefeningen zullen de leerlingen helpen om zelf de diverse syntactische schema's gemakkelijker te hanteren. Maar de woordsoorten? Veel in die afdeling kan het abstract denken, het logisch onderscheidend waarnemen, wel oefenen, maar de groei van de taalvaardigheid wordt er o.i. dikwijls niet door bevorderd. Kwesties van substantief en substantivering; adjectief en adverbium; classificatie van voornaamwoorden; de netelige onderscheiding van bijwoorden, voegwoorden en voorzetsels, enz., hebben taalpaedagogisch veel minder belang dan: 't gebruik van de werkwoordstijden, 't gebruik van volle en enclitische pronomina, 't gebruik van *men, je* en *we*; gebruik en misbruik van de ‘lijdende vorm’, van afgescheiden deelwoorden, adjectieven en infinitiefgroepen; juiste en foutieve inversie; om maar iets te noemen. Men kan typen van zinnen, zinsverbindingen en woordgroepen bijeenbrengen en inoefenen; verzamelingen van fouten laten verbeteren; o.i. desnoods wel *zonder enige* woordsoortensystematiek.

Men zal misschien tegenwerpen dat het grammaticaonderwijs zo oplost in het stijlonderwijs. Wat is het bezwaar? Èn lezen, èn grammatica, èn stijlonderwijs zijn hulpmiddelen tot bereiking van hetzelfde doel: vergroting van de taalvaardigheid. Wanneer in de grammatica samenvattend behandeld wordt wat bij het lezen al verspreid behandeld is (bv. ritme, accent, interpunctie), wanneer de ‘stijl’lessen kunnen uitwerken wat in de grammatica al aangestipt is, kan dat alleen maar winst geven.

En hiermee komen we tot een ander bezwaar tegen de leidraad: de verhouding tussen grammatica- en stijl-onderwijs komt er niet in ter sprake, tot schade van allebei.

Het hoofdstuk over het stijlonderwijs (waarom is dit met het stelonderwijs in één hoofdstuk samengebracht? Omdat de boekjestraditie het wil. Maar grammatica- en stijl-onderwijs hangen onderling nauwer samen dan stijl- en stel-onderwijs!) is geschreven met een juiste intuïtie voor wat nuttig is. Maar een probleem is er niet in doorzien en een theoretische verantwoording ontbreekt. Een bespreking van de term ‘stijl’ missen we. Men aanvaardt de traditionele begrippenklonter. Blijkens pg. 69-70 is de

bedoeling: training in juist woordgebruik (noemende en verbindende), uitbreiding van de woordenschat (min of meer systematische lexicologie met terecht meer nadruk op training in 't gebruik dan op begripsomschrijving), en kennis van uitdrukkingen. 't Verschil met het grammatisch onderwijs is dus alleen, dat dit het bij het onderwerp passende gebruik van woordvormen en syntactische schema's onderwijst, het stijlonderwijs het goede gebruik van woorden en uitdrukkingen; zaken die mèt elkaar 't complete taalsysteem vormen. Er is o.i. geen principieel verschil, maar alleen een verschil in stof, met een zeer vloeiende grens. 't Gebruik van de verbindende en de verwijzende woorden bijvoorbeeld zou eerder bij de grammatische oefeningen ter sprake moeten worden gebracht.

Wat in dit hoofdstuk onder II genoemd wordt, de studie van de zgn. ‘stijlmiddelen’ (wanneer raken we die dwaze, misleidende term kwijt?), vormt (*a* tot en met *e*) een traditioneel allegaartje. Die onderwerpen zijn te vergelijken met de ‘algemene onderwerpen’ in het hoofdstuk Spraakkunst (pg. 68), die pg. 41 ‘onderwerpen uit het grensgebied tussen spraakkunst en stijlleer’ genoemd worden - zonderlinge vaksystematiek.

Als men grammatica- en stijl-onderwijs samen had overzien, de ‘algemene onderwerpen’ van pg. 68 en de ‘stijlmiddelen’ van pg. 70 had samengenomen als ‘taalkundig allerlei’ en het stel-onderwijs apart gehouden, dan was naar onze mening dit deel van de leidraad theoretisch meer verantwoord, en als practische voorlichting van de docentenwereld duidelijker geweest. En dat dit niet gebeurd is, komt doordat men nog teveel vastzat aan de traditionele schoolgrammatica's en de traditionele stijlboekjes, waarvan de kritiek op pg. 75 dan ook te weinig kwaads zegt.

Tot slot nog een opmerking. De commissie beweert pg. 44-45 dat ze het begrip naamval ‘terugbrengt tot de betekenis die het in het levende Nederlands heeft’, en poneert dan rustig als levende naamvalstegenstellingen: een grote jongen - een groten jongen, enz. Is men verplicht te gehoorzamen, laat men er dan duidelijk een ‘vi coactus’ bijzetten, en de fantastische ‘regeling’ van 1936 niet op eigen verantwoording nemen. Kon de commissie de n-etjeskwestie niet plaatsen in een hoekje van de spellingafdeling, als volgt: op hoog bevel moet een n geschreven worden in de volgende gevallen enz.? Of nog beter: kon de commissie onder XII ‘Voorstellen en Conclusies’ niet het voorstel opnemen

om dit pruikstaartje voorgoed in een symbolisch vuurtje te werpen? Het gaat toch om verbetering van het onderwijs in het Nederlands?

Er worden in dit rapport talloze kwesties aangesneden, en we zouden hier en daar nog graag opmerkingen maken. We moeten ons echter beperken.

Zeker zal het rapport, wanneer het geheel en overal aanvaard wordt, ons Middelbaar Onderwijs in het Nederlands een heel eind verder op streek helpen. Maar ons levendig verlangen naar verbetering wordt er niet volledig door voldaan; het wordt er eerder door versterkt.

Zwolle.

JC SMIT.

Matthias Kramer als grammaticus en lexicograaf.

Terwijl het Nederlands-Franse woordenboek van F. Halma en het Nederlands-Engelse van W. Sewel algemeen bekend zijn, heeft het bijna gelijktijdige Nederlands-Duitse van M. Kramer weinig aandacht getrokken. Mij bleef zelfs lang onbekend of deze Kramer een Nederlander of een Duitser was. De derde druk, herzien door de Dordtse predikant. A.A. van Moerbeek (1768), waarvan ik een exemplaar bezat, gaf daaromtrent geen uitsluitsel. Toen ik voor een onderzoek naar Duitse woorden in het Nederlands de zeldzame eerste druk in handen kreeg, bracht die een ware verrassing. Deze lijvige en royaal uitgevoerde foliant, in 1719 te Nürnberg gedrukt[1)] bevat een uitvoerig voor-

1) De merkwaardige breedsprakige titel, in het Nederlands en in het Duits, op een volle bladzijde met rode en zwarte letters gedrukt, luidt aldus: Het Koninglyk Neder-Hoog-Duitsch en Hoog-Neder-Duitsch Dictionnaire, of, Beider Hoofd-, en Grond-Taalen Woorden-Boek, Een Nieuw, Volmaakt, en met ongemeene Neerstigheit uytgevoert Werk; Diergelyken alreeds voor langen tyd, van beide Nacien gewenscht; maar nooit te Voor-schyn gekomen is, Verrykt met al 't gen, wat 'er aan Woorden, Bewoordingen, hunne eigentlyke Spreek-Wyzen, Toepassingen, en wettige Tzamen-Voegingen, Zuivers, en Aardigs, by de nieuwst-, en beste Woorden-boek-Opstellers van onze Eeuwe is vastgestelt; en met eenen, van hunne Gebreken, Feilen, en Mis-slagen (zo veel 't mogelyk was) bevryt. Benevens het Puik van de geestigste Zin-Spreuken, en lands-gebruikelyste Spreuk- en Zeg-Woorden, die men uyt de Werken van den Hoog-Edelen Heer Jacob Catz, Ridder zal.; en andere vermaerde Hollandsche Schryvers uyt te trekken, en op bequame plaatzen in te schikken goed gevonden heeft, (*Vid.* de *Voorrede*) door Matthias Kramer, Professor van de Occidentalsche Taalen; en van het Koningl. Pruissisch Gezelschap der Wetenschappen Mede-Genoot. - Nurenberg. - By den Auteur, of de Erfgenaamen van den zelven; ook t'Amsterdam, en elders, in de Nederlandsche Boek-Winkels, waar deezen Hoofd-Tytel is aangeslagen, of uythangt.
Dit titelblad diende dus tegelijk als reklamebiljet.

werk, met belangrijke gegevens omtrent de auteur en zijn werkwijze. Bovendien bleek mij, dat hij reeds drie jaren te voren (1716) een Nederlandse grammatica met een voorlopige woordenlijst uitgegeven had, die nog beter in staat stelt om zijn bekwaamheid te toetsen. Wij kunnen dus nu het volgende vaststellen:

Matthias Kramer is in 1640 te Keulen geboren, dus ‘in de Nabuurschap van Holland’, waar hij al in zijn ‘bloeiende Jeugd’ enige tijd doorgebracht heeft. Waarschijnlijk heeft hij, als Protestant, in de theologie gestudeerd. Nog omstreeks 1679 - vertelt hij - is hij ‘'er opzettelyk weêr heenen getrokken, om aldaar een tyd-lang, met zekere, zo in de reine Gods-geleerdheit, als in de God-zaligheid uysteekend-, en vermaarde Persoonen, over de Hoofd-punten van 't *waare Geloof*, en 't *rechtschape Christendom*, en diergelyken wigtige Stoffen, gemeenzaame Onder-spraak te houden.’ Aan hun omgang, hun brieven en boeken had hij zó veel te danken, ‘dat ik myn Vader-land slechts het menschelyk Weezen; maar Holland myn Wel-weezen, dat is, de waare Kennisse Gods, en Jesu Christi; en volgens al myn geestelyk, en eeuwig Geluk te danken hebbe’[1)]. Hij noemt zich een ‘vry wat lang hier beneden in Ballingschap omdwaalende Verdreeveling’[2)], die zijn kost verdiend heeft met gedurende bijna vijftig jaren ‘veel duizend Schoolieren beider Geslachten’ te onderwijzen in de moderne talen: Italiaans, Frans en Spaans. ‘Professeur van de Occidentalsche Taalen’ zet hij op het titelblad, en dat zijn werk gewaardeerd is, blijkt uit de toevoeging: ‘en van het Koningl.-Pruissisch Gezelschap der Weetenschappen Mede-Genoot.’ Dat heeft hij te danken gehad aan zijn spraakkunsten en woordenboeken[3)]. Met trots vermeldt hij, dat zijn Italiaanse

1) Deze biezonderheden zijn ontleend aan de *Opdragt- en Lof-rede* vóór zijn Nederlands Woordenboek.
2) In de *Voorrede* van hetzelfde werk.
3) In de Voorrede spreekt hij van zijn rechtschape *Italiaansche, Fransse, Spaansche, Hoog-duitsche* etc. *Grammatiken*, en *Woorden-* en diergelyken, overal gepreezen.., en zeer wel opgenomen *Boeken*.

spraakkunst en woordenboek, reeds in 1661, de stoot gegeven heeft aan een degelijke studie van deze taal, o.a. aan Duitse hoven[1)].

Een *Grand-Dictionnaire Roïal, Radical, Etymologique, Sinonymique, Phraseologique et Sintactique* werd na lange voorbereiding omstreeks 1716 voltooid. In dit jaar verschijnt ook zijn Hollandse *Grammatica*, als voorbereiding van zijn *Woordenboek*, dat hij op 79-jarige leeftijd, in 1719 ten einde bracht, toen het God behaagd had - zegt. hij - 'mynen hoogen Ouderdom als eenes Arents te vernieuwen, my met Goedertierenheit, ende Barmhertigheden, wil zeggen, met Lichaams- en Zielen-gezondheid te kroonen.'

De Opdracht aan de Hoog-mogende Heeren Staten Generaal is getekend te 'Nurenberg, den 24. van den Sprokkelmaand 1719'; in die stad is ook het werk gedrukt, maar het blijkt niet zijn eigenlijke woonplaats te zijn, want ook nu nog leeft hij 'als een, om de Chrystelyke Waarheit wille, van de Zyne verstooten, en ont-erfde Balling'. De overbrenger van zijn werk naar Holland is zijn enige zoon Johannes Matthias Kramer, die hem bij dit werk 'vlytiglyk heeft geholpen'.

De Opdracht begint met een betuiging van warme sympathie voor Holland. Zijn werk heeft hij 'met eenen staâg vernieuwden Lust' uitgevoerd, 'doordien dat de Bevalligheit van de *Hollandsche Taal*, als welke, zo wel, om haaren Rykdom, en Nadruk; als van wegen een zekere Zwier van *Open-hertigheit* onze *Hoog-Duitsche* niets nageeft, my al den Arbeid verzoet heeft.'

Hij vraagt dan aandacht voor een *Lof-rede* op de Staat der Zeven Verenigde Provincien, en de *Deugden der Nacie*. Evenals het 'Salomonsche Huis', is deze staat op *zeven Pylaaren* gegrondvest: 1^0 de geopenbaarde zuivere *Religie*, 2^0 de rechtschapenheid van de *Oligarchie*, 3^0 de *Vryheit*, zowel om te filosoferen, blijkens de bloei van de universiteiten, als de *Vryheit van Religie en des Geweetens*, 4^0 de *Eendracht* tussen Overheid en Onderzaten, 5^0 de *Koop-Handel*, gesteund door *Neerstigheit, Spaarzaamheit* en *Reinlykheit*, welke deugden alle breed uitgemeten worden, 6^0 de *Ongeveinstheit* en *Oprechtigheit* in het internationale verkeer, 7^0 de *Vergenoegtheit*, die afkerig maakt van gewelddadige gebiedsuitbreiding.

Aan het slot smeekt hij Gods zegen af, spreekt de hoop uit dat een ramp als in 1672 de Republiek bespaard moge blijven, en dat mogelijk verval of verslapping spoedig hersteld zal kunnen

1) Dit woordenboek wordt genoemd in Paul's Deutsche Grammatik I § 114 (blz. 98). Het Nederlandse pendant schijnt hem onbekend geweest te zijn.

worden. Hij eindigt met de wens dat dit werk een even groot sukses zal hebben als indertijd zijn Italiaans Woordenboek.

Kramer's Nederlandse Grammatica heeft een even omslachtige en zelfbewuste titel als zijn woordenboek[1)]. In de Voorrede betreurt hij het, dat er nog geen Nederlandse spraakkunst voor zijn landgenoten bestaat. Immers, het Nederlands is een ‘vortreffliche Sprache, nicht allein nicht minder als die unsere, eine Grund-Sprach, nicht minder Regul-richtig, eben so Wort und Phrasis-reich, eben so anmutig und nachdrücklich’. Er is zelfs onder filologen ‘ein grosser Streit über das Vor-Alter und Rang dieser zwei Schwestern’. Er verschijnen dagelijks voortreffelijke boeken, in poëzie en proza. Tussen de beide landen is er een levendige handel en voortdurende briefwisseling: op het gebied van staat, leger en handel. Er bestaat dus behoefte aan kennis van het Nederlands. Tot nu toe gebruikte men wederzijds een tolk, of men bediende zich, zo goed als het ging, van het Frans; hoewel men tienmaal gemakkelijker de zo verwante taal zou

1) *Grund-richtig-Vollkommene doch kurtzgefaszte Nider-Teutsch-/oder Holländische* Grammatica
für diejenige Hochdeutsche Staats- / Handels-Kriegs- und andere Leute / welche die / schöne / mit der unsern so genau verschwesterde Grund-Sprache / in kurtzer Zeit / mit leichter Mühe / und ohne mündlichen Lehr-Meister richtig lesen / verstehen / reden; wie auch darinne schreiben / und corresponderen zu lernen / entweder vonnöhten / oder Lust und Lieb haben.

Samt Anhang einer Alphabetischen Vorstellung aller Holländischen Grund- oder Stamm-Wörtern / auf Hochdeutsch erkläret; Mit der Fractation, auf was Art dero Derivation, und Composition (Ableit- und Doppelung) (mit unserer Hochdeutschen vergliechen) Regul-mäszig geschehen müssen.
Aus vieljähriger Erfahrung / und fleisziger Observation der allerreinesten Modernen Holländischen Scribenten / auf Verlangen vieler Liebhabern ausgearbeitet / und in diese geschmeidige Form gebracht /
V o n
M a t t h i a K r a m e r
der Occidentalischen Sprachen Professore, und der Königl. Preuszischen Societät der Wissenschaften Mit-glied
Nürnberg / Franckfurt / und Leipzig bey Johann Daniel Tauber seel. Erben wie auch bey dem Autore zu finden - 1716

kunnen leren. Maar nog steeds ontbrak de man die, in beide talen volkomen ervaren, een grondige spraakkunst en een degelijk woordenboek kon samenstellen. Deze overwegingen - zegt de schrijver - hebben mij tot dit werk bewogen, ‘der ich zwar dem Herkommen und Geburt-Stadt nach ein Hoch-teutscher (aus Cölln am Rhein) aber der angräntzenden Landschaften nach, für einen halben Holländer passiren könnte.’ Hij hoopt dat evenveel sukses te hebben, als 45 jaar te voren met zijn Italiaanse spraakkunst. Mogen de lezers ‘dem Autori in seinem hohen Alter gewogen bleiben!’

Dat Kramer's grammatica in hoofdzaak berust op de toenmaals gezaghebbende spraakkunst van Moonen en Sewel - die hij ook als autoriteiten noemt - spreekt eigenlijk van zelf. Aandacht verdient dus wat hij er als buitenlander bij opmerkt: daarvan willen wij in het kort een en ander mededelen. Zonderling en voor de Duitse gebruiker misleidend, is dat hij een verschil maakt tussen y = *ei* en ij (dubbele i!) als *ie* gesproken, b.v. z*ei*n naast jeliik, kosteliik. Dat hij zelf in de war raakt, blijkt uit de transscriptie Christeleik op blz. 10! Intussen is het mogelijk dat hij in de omgang met Nederlanders zowel de oude enkele als de gediftongeerde klank opgemerkt heeft.

Op blz. 7 kiest hij partij voor de nieuwe spelling tegenover de oude, dus *aa, kk, d, g* in plaats van *ae, ck, dt, gh*.

Het verschil in geslacht met het Duits acht hij gering. Dat leert men het best ‘ex usu’. Hij maakt echter de aardige opmerking: als men in 't Nederlands een verkeerd geslacht gebruikt, dan is dat ‘so absurd nicht als bey uns Hoch-teutschen’ (blz. 12). De genitief en datief worden vaak omschreven, dus: *van de man* naast *des mans*. Voor een klinker kan men in de nominatief *den* zeggen: *den* Abt, *den* appel. ‘Man sagt(!) zuweilen in Nom. *den Man*’ (blz. 23). Voor *het* schrijft en spreekt men *t* (blz. 26).

Grappig is zijn verbazing dat het Nederlands als aanspreekvorm slechts *gy, gylieden* kent, zonder het vertrouwelijke *du*, dat ze wel hebben, maar niet gebruiken! ‘Sie ihr-etzen (durch gy) nicht allein Kinder, Knecht, Mägde ja die Feinde sondern auch so gar Katzen und Hunde’, en hij laat daarop volgen: ‘die Ursach ist mir bishero unbekannt’ (blz. 33, herhaald op blz. 53).

Een onjuiste voorstelling geeft hij van de voornaamwoordelijke aanduiding, als hij beweert dat veel zaken, ook al hebben ze een mannelijke of onzijdige naam, met *ze* worden aangeduid: ‘Werpt dien Appel weg; wantze is rottig. Laat uw Schortekleed wasschen,

wantze is vuil'. Evenzo bij Zand-looper, Sneeuw, Vleesch(!) (blz. 48).

Daar staat tegenover, dat hij een juist opmerker is van de levende taal, als hij nadrukkelijk wijst op enclytische en zwak betoonde vormen: wilje, zullenwe, 't, 'er, en daarvan veel goede voorbeelden geeft (b.v. blz. 91-93), evenals hij ook de vele voornaamwoordelijke bijwoorden tot hun recht doet komen (blz. 88).

Een enkele maal verkondigt hij een opvatting, die van de gangbare afwijkt. Hij verdedigt b.v. de ontkenning met *en*, die de renaissance-spraakkunst streng geweerd had. Dat klinkt, meent hij, krachtig en sierlijk. Goede schrijvers als Catz en Anna Maria van Schuurman gebruiken *en*, ook Vondel en andere 'sehr gute Scribenten'. Hij kan niet nagaan wat de moderne zeer geleerde heren Reformateurs, 'worunter auch der vortreffliche Herr Willem Sevel, Herr N. Moonen' en de gehele Academie of Konstgenootschap Nil Volentibus Arduum bewogen heeft om dit vonnis te vellen. Maar toch: het zou dwaas zijn van hem, als buitenlander, hun tegen te spreken!

Een slotrubriek 'Figurae Orthographicae' brengt een eigenaardig mengsel van spelling- en taalvarianten o.a. dialektische en familiare vormen die naast de schrijftaal-woorden geplaatst worden. Een beknopt Aanhangsel (blz. 106) is aan de syntaxis gewijd. De schrijver wijst er op dat het Nederlands niet zulke 'lange und wien ausschweiffende Periodos' kent als het Duits, wat hij in zijn moedertaal als een misbruik beschouwt.

Het tweede deel van deze Grammatica bevat een *Woordenlijst* (blz. 5-89), als voorloper van het latere woordenboek. De bedoeling is, alleen de 'Grund- oder Stamm-Wörter' te geven. Vermoedelijk is dit een keuze uit het rijke Nederlands-Franse woordenboek van Halma, waarin Kramer, die goed Frans kende, zich van de juiste betekenis kon vergewissen. Woorden die bij Halma ontbreken zijn tenminste zeldzaam, en enkele daarvan zijn ook in Kramer's uitvoerige woordenboek niet meer te vinden[1)].

1) Zeldzame woorden als *waaden, wamme, wen, worg, wraddel* moet hij wel uit dat woordenboek hebben: ze komen inderdaad bij Halma voor, evenals *schink* (ham) *waal* en *waalen* (verkiezen); die men op het eerste gezicht voor germanismen zou houden. *Fikken* (= mit Ruhten streichen) zou hij bij Kiliaen gevonden kunnen hebben (virgis percutere), maar *gaalsch* (garstig riechend), *kuts* (Kautz) en *pitzen* (zwicken) trof ik in geen ander woordenboek aan. Ze komen ook in Kramer's Woordenboek niet meer voor.

Degelijk bewerkt is het laatste gedeelte (blz. 90-131, dat over afleiding en samenstelling handelt, en dat in geen achttiende-eeuwse spraakkunst zo uitvoerig tot zijn recht komt. De eindindruk is dan ook, dat Kramer weliswaar zich soms vergist, maar voor een buitenlander van grondige kennis en taalkundige geschooldheid blijk geeft[1].

In het *Woorden-Boek* volgt na de reeds besproken *Op-dragt-en Lof-rede* de zakelijke *Voor-rede*, parallel in het Nederlands en in het Duits[2]. Nadat hij gewezen heeft op de brede opzet van zijn werk, waarin hij ook tal van spreekwijzen en overdrachtelijke betekenissen opnam, synoniemen vermeldde en grammatikale en syntaktische biezonderheden toevoegde, geeft hij een uitvoerige verantwoording van zijn lexicografische methode, in de vorm van vragen (van denkbeeldige lezers) en verantwoording. Alle gangbare woorden zijn zoveel mogelijk opgenomen, maar er is een uitzondering gemaakt voor technische termen, speciale dichterwoorden, eigennamen, vreemde woorden en onfatsoenlijke woorden.

Op de vraag voor wie zijn woordenboek in de eerste plaats bestemd is, voor Duitsers of voor Nederlanders, antwoordt hij dat het eerste deel (Nederl.-Duits) vooral bedoeld is voor Duitsers, het tweede (Duits-Nederlands) voor Nederlanders, maar dat beide partijen in beide gedeelten veel van hun gading zullen vinden. Ten slotte wijst hij op het nut voor wederzijdse ontlening. De Hoogduitsers zullen een kans krijgen om ‘een niet luttel Getal van nederduitsche, vooral hollandsche Woorden, die voortyds in onze hoog-duitsche Taal in 't Gebruik geweest; maar door Verloop der Eeuwen in On-gebruik geraakt zyn, allenskens,

1) Kramer's Hoogduitsche Grammatica is ook in ons land bekend geweest, en na de dood van den Schrijver opnieuw uitgegeven door Wilhelm van der Heck. De Amsterdamse Universiteitsbibliotheek bezit een derde, verbeterde druk van 1787 (Amsterdam bij Joh. Sluyter). Blijkens zijn gebrekkig Nederlands schijnt de bewerker wel een Duitser te zijn. Hij spreekt de ‘Waarde Leezer’ aldus aan: Hier mede overleevere ik aan eene korte en grondige Aanleidinge tot leeringe der Hd. Spraake, tot gerief voor alle de geene welke die taal in cas van negotie moeten verstaan schrijven en spreeken.

2) Hier is het Nederlands van de schrijver minder zuiver dan in de Lofrede, waarschijnlijk doordat de redaktie in het Duits voorafgegaan is. Vandaar fouten als leerenen (lernen), verlegger (Verleger), sluitelijk, begeerde (= begeerte), overzien (= voorbijzien).

(naar de hoog-duitsche Analogie) te herstellen; gelyk eenige van onze deftigste Mannen alreede zeer loffelyk den Aanvang gemaakt hebben.' De Hollandse schrijvers schijnen 'de Invoering eeniger hoog-duitsche Woorden in On-rym (*Prosa*) niet van doen' te hebben, maar hij heeft opgemerkt dat b.v. Jacob Catz, de geleerde Anna Maria Schuurman, Vondel en anderen 'zomtyds Genoegen scheppen; en altemets ook Rymswegen benoodigd zyn, hoogduitsche Woorden (doch naar de neder-duitsche Spellinge) te Hulp te roepen.'

Hij besluit zijn Voorrede met een verweer tegen de *Weet-nieten*, de *Nydigaarts* en de *Knibbelaars*.

Men behoeft niet lang in dit woordenboek te bladeren om te zien dat een groot deel van de verdiensten die de schrijver zich toeëigent, eer toekomt aan zijn voorbeeld, het werk van Halma, dat hij - hoewel in veel beknopter redaktie - op de voet volgt. Eerst door een nauwkeurig onderzoek zou kunnen blijken of hij ook andere woordenboeken, Franse of Latijnse, geraadpleegd heeft, en of het aantal woorden dat hij zelf beweert toegevoegd te hebben (o.a. uit Cats) van enige betekenis is. Zijn verdienste in het weergeven met Duitse aequivalenten kan alleen beoordeeld worden door iemand die het toenmalige Duitse spraakgebruik grondig kent. Dat geldt ook voor het Duits-Nederlandse gedeelte, dat veel minder omvang heeft dan het eerste. Had hij daarvoor een minder uitvoerige grondslag? In zijn Duits-Italiaans woordenboek, of in zijn eigen Hoogduits woordenboek? Welke andere bronnen kan hij geraadpleegd hebben? Al deze vragen liggen niet meer op ons terrein.

Wel willen wij er voor waarschuwen, dat Kramer niet beoordeeld mag worden op grond van drukken die na zijn dood verschenen zijn. De tweede druk, in kleiner formaat, van 1759, die ik nergens aangetroffen heb, is volgens A.A. van Moerbeek besnoeid, doordat 'men 'er verscheide dingen uit liet, die gansch niet noodig waren,' maar tevens verbeterd 'door de vermeerdering van veele Hollandsche woorden, die in den eersten druk niet zyn te vinden.' Het schijnt dat deze druk weer door een Duitser of een onbevoegde Nederlander bewerkt is: hij wordt tenminste door Van Moerbeek beschuldigd dat er 'te veel en groffe fouten, vooral in 't Hollandsch gebleeven zijn.' In de derde druk, van 1768, moest de bewerker 'ontelbare stootende fouten' wegnemen: 'woorden en van het brein en van het maakzel van den Hoog-

leeraar Kramer in zyn tyd.' Bovendien heeft Van Moerbeek deze derde druk 'met eenige duizende goede en gebruiklyke Hollandsche woorden en spreekwyzen vermeerderd'; hij hoopt het later 'nog in eene verdere volkomenheid te brengen, tot een allgemeen gebruik voor alle studien en weetenschappen'[1].

Welke woorden toegevoegd zijn in de tweede druk, welke door de Dordtse bewerker, zal eerst uit te maken zijn, als een exemplaar van de tweede druk geraadpleegd kan worden. Een paar steekproeven toonden aan, dat veel nieuwe woorden van technische aard zijn - dus tegen Kramer's opvatting! - maar ook van verdacht allooi, d.w.z. dat ze vaak klakkeloze vernederlandsing zijn van Duitse woorden, zodat men in het Nederlands Woordenboek vergeefs naar vermelding, laat staan naar bewijsplaatsen, zal zoeken.[2] Een onderzoek naar de verdere lotgevallen van Kramer's Woordenboek, voor onze lexicografie niet zonder belang, valt echter buiten het bestek van dit artikel. Ons doel was slechts, de aandacht te vestigen op deze merkwaardige Duitse talenkenner en oprechte vriend van Nederland. Dat zijn werk nog tegen het einde van de eeuw goed te pas kwam blijkt uit het feit dat nog in 1787 een vierde druk kon verschijnen.

C.G.N. DE VOOYS.

Uwe = uwé.

Dat *uwe* tussen 1850 en 1860 nog wel gebruikt werd, kan ook blijken uit de *Gedichten van den Schoolmeester* (Eerste brief van Mina):

> Dikwijls vroeg uw trouwe Mina
> Aan den jongen van Doctrina
> Of van Felix Meritis
> Of aan dien van Bellevue
> 'Zeg my jongenheer! kan uwe
> Zeggen of mijnheer 'er is?'

1) Zie de Voorrede, getekend: Dordregt 1 Maart 1768.
2) Zie b.v. als mijnbouwtermen: *afzeigeren, affter, agtergevalle, agterhoopen, dalgerigt, dalgoed*, die geen van alle Nederlands zijn. Verder b.v. *afsprong, avondjagd* (jagerstaal), *afwinde* (textiel), *balkwagers* (scheepsbouw), *afrop, dare, daren* enz. Evenzo namen van dieren (*asselworm*) en planten (*beengras*) en zonderlinge woorden als *beeldenblinde* (Hd. bilderblinde), in een of ander Duits woordenboek opgedoken. Van Moerbeek, die zo op 'zuiver Nederlands' gesteld is, had zulke wanprodukten wel mogen weren!

Boekbeoordelingen.

Adriaen Valerius, *Nederlantsche Gedenck-clanck*, ingeleid en voorzien van biografische, taalkundige, historische en musicologische aanteekeningen door P.J. Meertens, Prof. Dr. N.B. Tenhaeff en Mevr. A. Komter-Kuipers. N.V. Wereldbibliotheek, Amsterdam, 1942.

De ‘Nederlantsche Gedenck-clanck’ zag het licht kort nadat de schrijver, Adriaen Valerius, was overleden; men schreef toen 1626. Het boek werd nooit herdrukt.

Wel gaf, in 1871, A.D. Loman de liederen die tussen de prozatekst verspreid staan, opnieuw uit. En deze liederen werden sindsdien steeds meer algemeen bekend; van de uitgave door Loman verscheen een tweede druk in 1893, een derde in 1911, een vierde in 1941. Daarbij bleef het niet. F.R. Coers gaf in zijn ‘Liederen van Groot-Nederland’ een nieuwe editie; deze dateert van 1914, en werd herdrukt in 1931. Tenslotte verscheen in 1941 nog een derde uitgave, door Dr. K. Ph. Bernet Kempers en Dr. C.M. Lelij; dit laatste boekje moest in hetzelfde jaar nog herdrukt worden.

Drie omstandigheden springen onmiddellijk in het oog. In de eerste plaats: sinds in 1940 de oorlog zich ook over ons land uitbreidde, is de belangstelling voor de liederen van Valerius met sprongen de hoogte ingegaan; in het jaar 1941 werden deze liederen niet minder dan driemaal herdrukt. Ten tweede: van deze liederen verschenen vele drukken en herdrukken; men zou verwachten dat er over deze poëzie nu ook verschillende en uitvoerige studies zouden verschijnen. Maar dit is tot nu toe niet het geval. Er bestaat een klein boekje over de Gedenck-clanck, door M.J. Leendertse, maar veel biezonderheden geeft dit niet. Er zijn enkele krantenartikels. Er zijn zijdelingse opmerkingen in handboeken en standaardwerken. Dat is alles. Tenslotte: de belangstelling gaat blijkbaar alleen uit naar de liederen, niet naar het gehele werk waarvan deze liederen slechts een onderdeel vormen, en evenmin naar de man die deze liederen voor het grootste deel zelf geschreven en de rest verzameld heeft.

Reeds uit deze feiten, afgelezen uit een bibliografie welke P.J. Meertens met veel zorg heeft samengesteld, kunnen we de betekenis verstaan van de nieuwe uitgave die de Wereldbibliotheek, onder de auspicïen van de stichting ‘Onze oude

letteren' ons thans komt aanbieden: een volledige herdruk van de oude Gedenck-clanck, een herdruk dus, niet slechts van de liederen, maar evenzeer van de prozatekst, van de citaten die deze tekst onderbreken, van de illustraties die het boek versieren. Zelfs het oorspronkelijke fraaie oblongformaat bleef behouden!

Deze herdruk werd verzorgd door een literator, P.J. Meertens, een historicus, Prof. Dr. N.B. Tenhaeff en een musicologe, Mevr. A. Komter-Kuipers. Zij schreven elk een inleiding. De inleiding van Meertens is een voorbeeld van eenvoud en degelijkheid. Hij geeft, maar dan zonder enige ophef, verschillende nieuwe biezonderheden, o.a. over de naam van de schrijver; elders sluit hij zich aan bij de conclusies die reeds vroeger getrokken werden, o.a. door Dr. F.C. Wieder wat betreft de oorspronkelijkheid der meeste liederen. Over het algemeen krijgen we de indruk dat slechts weinige van de gegevens die ons thans, na drie eeuwen, nog over Valerius ter beschikking staan, aan zijn speurzin kunnen zijn ontsnapt, maar wat blijft het beeld ook zo nog brokkelig en onvolledig. Tenhaeff is heel anders; hij legt er zich op toe een fraaie stijl te schrijven, maar dit verhindert niet dat hij op een terrein dat nog vrijwel geheel braak lag, aardige resultaten te bereiken weet; hij bespreekt voornamelijk de bronnen die Valerius voor zijn geschiedverhaal heeft gebruikt, en dan blijkt overduidelijk hoe weinig oorspronkelijk de schrijver was. Mevrouw Komter-Kuipers zet haar verhandeling al te breed op; zij geeft meer een algemeen overzicht van het muziekleven in de 17de eeuw dan een inleiding die in het biezonder op de liederen van Valerius is ingesteld. Het is waar dat voor menige beoefenaar van de letterkundige geschiedenis een dergelijk algemeen overzicht niet ondienstig kan zijn, maar dan zou dit toch elders een plaats gevonden moeten hebben, niet in deze uitgave, die slechts ten doel heeft de Gedenck-clanck in zijn oorspronkelijke vorm aan het Nederlandse volk terug te geven.

Het heeft bij een uitgave die zoveel verschillende kanten heeft, ontegenzeggelijk zijn voordelen wanneer iedere zijde belicht wordt door een specialist voor dat onderdeel. Maar het heeft ook zijn bezwaren. We zijn, juist door deze gespecialiseerde behandeling, vele interessante biezonderheden rijker geworden, maar tenslotte is de Gedenck-clanck het werk van één persoon, dus een eenheid, en verdient het derhalve een samenvattende beschouwing, die aan ieder onderdeel maar daarnaast ook aan het geheel vermag recht te doen. Eerst bij zulk een samenvattende be-

schouwing zal het voornaamste probleem, waarvoor de Gedenckclanck ons plaatst, kunnen worden gepeild en, wie weet, op een bevredigende wijze kunnen worden verklaard.

Wij benaderen dit probleem misschien nog wel het gemakkelijkst door het stellen van enkele vragen. Welke plaats hebben de liederen in het volledige werk? Zijn het rustpozen in het verhaal? Zijn het de ogenblikken van bezinning? Tot nu toe hebben we deze liederen te veel op zichzelf beschouwd, wel een bewijs dat wij aan deze verzen een betekenis toeschreven, verre uitgaande boven wat de Gedenck-clanck ons daarnaast nog bieden wil. Maar waarom stijgen zij zozeer boven al het andere uit? P.J. Meertens liet in een bijlage nog een andere rijmproeve van Valerius afdrukken; we leren hem daaruit kennen als een dichter van de tweede of zelfs derde rang, met een sterke rederijkersinslag. Er komen in de Gedenck-clanck verschillende liederen voor die niet meer zijn dan deze bescheiden waardering aangeeft, maar daarnaast staan dan ook de verzen - en zij vertolken boete en lof, zelfvernedering en een trots zelfbewustzijn - welke nog heel een volk ontroeren kunnen, er is een gebed dat de harten stemmen kan van mensen in Duitsland, zowel als in Amerika. Hoe kon een minder dan middelmatig dichter deze verzen schrijven?

De nieuwe uitgave van de Gedenck-clanck geeft op deze vragen geen antwoord. Maar zij stelt deze vragen opnieuw, en zeer nadrukkelijk. Deze uitgave is geen bekroning; het is een grondslag. Het is een ‘voorgoed begonnen begin’. Het wachten is nu op de samenvattende studie die Valerius en zijn Gedenck-clanck naar hun diepste wezen aan ons ontdekt.

J. HAANTJES.

Aankondigingen en mededelingen.

Het dialect van Urk.

In een uitvoerig verzamelwerk: *Het eiland Urk*, uitgekomen in de ‘Publicaties van de stichting voor het bevolkingsonderzoek in de drooggelegde Zuiderzeepolders’ (Alphen aan den Rijn - N. Samsom N.V. - 1942) werd een studie opgenomen over *Het dialect van Urk*, die een derde gedeelte van het boek beslaat (blz. 273-500). De bewerkers zijn: Mej. J.C. Daan, Mej. L. Kaiser, J. Benders, P.J. Meertens, H. Hj. Piebenga. Men vindt daarin een klankleer, phonetiek, vormleer, phonologie, eigen-

namen en technische woorden op het gebied van scheepsbouw en visserij, en ten slotte een zeer uitvoerige woordenlijst. Voor de studie van de Nederlandse dialekten is dat boek dus een belangrijke aanwinst.

Elders in hetzelfde boek (blz. 201 vgl.) worden de kinderspelen, folkloristische gebruiken, volkskunst en volkspoëzie door P.J. Meertens besproken, op grond van een rijk materiaal.

Nederlandse Phonologische Werkgemeenschap.

De Referaten der voordrachten, in 1941 gehouden, zijn onlangs in brochurevorm gedrukt. Vooraf gaat een *In memoriam Prof. Dr. N. van Wijk*. A.W. de Groot sprak over *De klankwetten in het licht der structurele taalkunde*[1)]. Jac. van Ginneken sprak over *De phonologische ideeën-differencieering en de aangeboren bewegingen der articulatie-organen*. K. Heeroma publiceerde *Onze vragenlijsten*.

Een Friesch substraat in Noord-Holland?

Onder deze titel verscheen een brochure met een drietal lezingen, gehouden voor de dialecten-commissie der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, op 4 Aug. 1942 door Prof. Dr. G. Gosses, Dr. G. Karsten en Dr. K. Heeroma, met een woord ter inleiding en een nawoord van Prof. Dr. Jac. van Ginneken (Amsterdam - N.V. Noord-Hollandsche Uitg. Maatschappij - 1942) (Prijs f 0,90).

De ontwikkeling van de taalkunst der Nederlanden.

Met deze titel publiceerde Th. de Jager een ‘Beknopte schets’ (Rotterdam - De Rottestroom - 1942, 186 blz.) die zich van andere soortgelijke handleidingen bij het onderwijs onderscheidt, doordat ‘de gehele litteratuur van het cultuurgebied der Nederlanden in het oog gevat is’, d.w.z. zowel de Latijnse als de Franse van België, terwijl ook de bouwkunst en de schilderkunst er in betrokken worden, ‘al moest dit in het beperkte bestek grotendeels bepaald blijven tot het noemen van namen’. De tijdperken zijn vereenvoudigd, doordat de tijd van 1566-1780 gekenschetst wordt als ‘De Renaissance’, en van 1780-1940 als ‘De Romantiek’.

Een nieuwe uitgave van Hooft's Nederlandsche Historiën.

Met ingenomenheid vermelden wij dat bij de U.M.W. de Haan te Utrecht, blijkens een uitvoerig prospectus, een nieuwe ge-

1) Een volledig verslag werd opgenomen en de *Archives Néerlandaises de Phonétique Expérimentàle* XVII, 1941, 71-106.

illustreerde uitgave van P.C. Hooft's Nederlandsche Historiën zal verschijnen, in negen delen, waarvan het eerste deel historische, literaire en filologische inleidingen zal bevatten, en de volgende delen de volledige tekst, verzorgd en toegelicht door Dr. W. Gs. Hellinga en Dr. A. Zijderveld.

Muziek en drama in de Middeleeuwen.

Als No. 9 van de 'Caeciliareeks' (Amsterdam - Bigot en Van Rossum N.V. - 1942) verscheen een aardig geïllustreerd boekje van Jos. Smits van Waesberge over dit onderwerp. Aanleiding was de vondst van 'een der mooiste Paaschdrama's in een Haagsch handschrift', zeer waarschijnlijk op Nederlandse bodem ontstaan. Deze Latijnse tekst met muziek, die hij het 'Maastrichtsche Paaschdrama' noemt, vindt men in dit boekje op blz. 63-85. Voor de studie van de oudste vormen van het geestelijk drama, waarbij de muziek tot nu toe 'bijna geheel verwaarloosd werd', levert deze studie een waardevolle bijdrage.

Uit de tijdschriften. (November-December).

De Gids. Dec. Een studie van Mej. M. Ramondt, getiteld *Van jaarspel tot abel spel* behandelt de achtergrond van het bekende abele spel van de Zomer en van de Winter. Dat blijkt terug te gaan op een eeuwenoud volksgebruik om het verdrijven van de winter door de lente door een ommegang of een dramatische vertoning te symboliseren. Van zulke jaargetijdenspelen geeft zij allerlei voorbeelden, zowel uit de Duitse als uit de Franse letterkunde. Zelfs wordt de ontwikkeling terug gevolgd 'tot op een praehistorisch rotsingrifsel in Skandinavië'. Van het Middelnederlandse spel is geen rechtstreekse bron aan te wijzen. Het Latijnse spel *Conflictus Veris et Hiemis*, uit de negende eeuw, op hetzelfde motief gebouwd, blijkt niet het rechtstreekse voorbeeld te zijn. - In de rubriek *Bibliographie* beoordeelt K. Heeroma de bloemlezing *Stille Opmars* van F.W. van Heerikhuizen. Hij meent dat de door de inleider gegroepeerde jongste generatie, gekarakteriseerd als 'nieuw-classicistisch', voorlopig 'een pure fictie' is.

Groot-Nederland. Nov. R. Houwink antwoordt ontkennend op de vraag: *Is onze letterkunde vóór* 1880 *verouderd*? Hij keurt de

‘jacht naar het actueele’ af, en spoort aan tot ‘nieuwe bezinning op de levenswaarden, opgesloten in onze letterkunde vóór 1880’.

Roeping. Dec. In een opstel over *Twee minnedichten* trekt J.M. Kramer een parallel tussen een Russisch gedicht van Poesjkin en een van Herman Gorter. - In de rubriek *Boekbespreking* beoordeelt Gerard Knuvelder *Kroniek eener parochie* van Jacques Schreurs en *De wereld van Soo Moereman* van Gerard Walschap. Karel Meeuwesse beoordeelt twee boeken van Marie Koenen: *Korrel in de voor*, een Limburgse roman, en *Breiz-Izel*; Gabriël Smit beoordeelt Max Dendermonde's tweede dichtbundel: *Water en Brood*, en de bundel *Donker zon en golven* van Maarten Vrolijk.

Tijdschrift voor Levende Talen VIII, afl. 5. J. Delattre vestigt de aandacht op *Een Nederlandsche adaptatie ‘Los donayres de Matico’ van Lope de Vega*, door een onbekende Antwerpenaar omstreeks 1660 geschreven, en die hij met het Spaanse origineel vergelijkt. - D. Lejeune-Hans vervolgt haar opstel over *De Kleine Johannes* (*De Kinderjaren*). - M. Rutten levert een bijdrage *Over Luc van Brabant, een erotisch dichter*. - G. Vannes komt terug op een reeds vroeger behandeld onderwerp: *De Vlamingen en het gesproken Noord-Nederlands*. - Fr. Closset bespreekt in de rubriek *Nederlandse Letteren* de jongste geschriften over Multatuli en het laatste werk van Slauerhoff, Van Schendel en Johan van der Woude.

Neophilologus XXVIII, afl. 1. J. Elema wijdt een uitvoerige studie aan *De waardebepaling van poëzie*, toegelicht met Nederlandse en Duitse verzen. Daarin behandelt hij o.a. *Het Beeld* en *Het Rhythme*.

Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde LXII, afl. 2. Mej. A.M.E. Draak geeft een uitvoerig-ontledende beschouwing over een tot nu toe vrijwel onbekende 17de-eeuwse anecdotenverzameling *St. Niklaesgift* (Amsterdam, 1647). De inleiding, die van optekening ‘uit de volksmond’ spreekt, blijkt een fictie te zijn; de verzameling is vertaald naar een Franse bundel van Antoine Le Métel (1641). De vertaling ‘is schools en niet zeer intelligent’, zoals uit de vergelijking van de teksten blijkt. - Mej. J.H. van Lessen geeft een vierde bijdrage in haar

reeks studiën over *Klanknabootsing als taalvormend element*, waarin zij voornamelijk kritiek oefent op de voorafgaande beschouwingen van Heeroma in hetzelfde tijdschrift. - C.G.N. de Vooys verzamelde uit recepten in een Utrechts handschrift in het Mnl. nog onbekende woorden (*Pharmaceutische vaktaal uit het begin van de veertiende eeuw*). - R. van der Meulen opent een reeks etymologische *Sparsa*. - P. Maximilianus bespreekt, in een bijdrage over *Buchanan en Vondel's Joannes de Boetgezant* of Vondel Buchanan's drama *Baptistes* bekend en gevolgd heeft, of de Nederlandse vertaling van dit treurspel door De Decker. Het laatste acht hij het waarschijnlijkst. - C.B. van Haeringen beoordeelt G.S. Overdiep's boek: *De volkstaal van Katwijk aan Zee*.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie. Sept.-Okt. 1941. Aug. van Cauwelaert wijdde een uitvoerige studie aan *Karel van de Woestijne* als ‘Dichter van het Getal’, aan de ‘volkomen Belijdenis’ en ‘de gelouterde Ylte’. - Ter herdenking van Stijn Streuvels' zeventigste verjaardag werden redevoeringen uitgesproken door Em. de Bom, Felix Timmermans en J. Muls, die over *Het landschap in het werk van Stijn Streuvels* sprak, en door Herman Teirlinck.

Nov. J. van Mierlo leverde een bijdrage over *De ‘Minne’ in de Strofische Gedichten van Hadewych*, om te betogen dat ‘de Minne voortdurend overgaat tot den Beminde, tot Christus, tot God. Achter Minne ziet Hadewijch steeds Christus, God’.

Dec. Floris Prims bestudeerde *De Verfransching van Antwerpen in de Jaren van Orange, Matthias en Anjou*; hij ging achtereenvolgens na: ‘de verfransching door de scholen’ (op grond van een lijst van de schoolmeesters en schoolmeesteressen), ‘het Fransch op den predikstoel’, ‘Het Fransch aan het hof’, ‘Het Fransch in de Staten-Generaal’ en ‘Het Fransch in de straat’. De hogere standen in deze weeldestad blijken toen reeds sterk verfranst te zijn geweest en de burgerij volgde; alleen de vierde stand bleef geheel en al Nederlands.

Jan. 1942. J. van Mierlo gaf met grote ingenomenheid een toelichting bij *Het nieuwe ontwerp van Algemeen Reglement der Academie*, dat ruime vooruitzichten biedt: Hij besprak verder de datering van *De vroegste vertooningen van de Zeven Bliscapen van Maria*. Het begin blijft hij stellen op 1448: ‘voor vroegere vertooningen ontbreken alle bewijzen’.

C.D.V.

De reien in Vondel's *Hierusalem verwoest*.

Heeft men eigenlijk wel ooit voldoende aandacht gegeven aan Vondel's reien? De vraag zal misschien bevreemden, wie de fraaie studie van Nicolaas Beets over dit onderwerp kent[1] of de zeer ruime bloemlezing, die Heyting uit de koren van Vondel heeft samengesteld[2], om nog maar niet te spreken van de handboeken en studies, die Vondel's koorzangen loven. De opvattingen, die in al deze werken tot uitdrukking komen, zijn echter eensdeels het gevolg van een onjuist begrip van Vondel's drama's en hebben anderzijds het misverstand daaromtrent nog meer in de hand gewerkt. Immers spreken zij met geen woord van de functie der rei in Vondel's treurspel en van de veranderingen van deze functie bij 's dichters voortschrijdende werkzaamheid op het gebied der dramatische poëzie. Zij vergeten, dat Vondel niet drama's schreef bij en ter wille van zijn reien, maar dat deze reien zinvolle *onderdeelen* waren van het gecompliceerde en fijngelede geheel, dat hij treurspel noemde. Het is derhalve ook onjuist te redeneeren: die drama's van Vondel, nu ja, er is veel moois in, maar zij staan toch ver achter bij wat het buitenland op dit gebied heeft gepresteerd; maar de reien, dàt is sublieme poëzie!

Het misverstand is trouwens al oud en hangt samen met de overwoekering van een door Hooft en Vondel gevestigde Hollandsche dramatische kunst, eerst door de Fransche van de 17de, later door de Duitsche van het eind der 18de en het begin der 19de eeuw.

Rhijnvis Feith (om nu maar niet verder terug te gaan), die het gebruik van reien in een drama uitvoerig bediscussieert, schreef in zijn verhandeling *Iets over het Treurspel* (1793): ‘Zijne meeste Reyen.... maken de beste lierzangen mede uit, die wij

1) *Verscheidenheden, meest op letterk. gebied* II, 1876, p. 99-150. Aan de hand van de verschillende zinsdeelen der inscriptie op het voetstuk van Vondel's standbeeld (in het naar hem genoemde park) te Amsterdam gaat de schrijver de eigenschappen en verdiensten der reien na en licht zijn betoog rijkelijk toe met voorbeelden.

2) A.T.A. Heyting, *De reien van Vondel met talrijke esthetische aanteekeningen*, 1910.

bezitten. Ook zijn er heerlijke verhalen, droomen, enz., in de uitmuntendste verzen uitgedrukt, in; maar met dat alles verwekt geen treurspel van Vondel, als geheel beschouwd, veel belang'[1].

Een der eersten, die een geschiedenis der Nederlandsche letteren probeerden te schrijven, Jer. de Vries, betreurt het in zijn *Proeve eener Gesch. der Nederl. Dichtkunde* (1810, p. 173), dat latere dichters geen reien meer schreven[2]. Bij Vondel zijn ze onontbeerlijk 'tot aaneenschakeling der bedrijven', meent hij op voorgang van vroegere theoretici. En vol bewondering citeert hij een paar reien, maar spreekt in 't geheel niet over de treurspelen, waarvan ze een onderdeel zijn en over hun verband daarmee.

K. Sybrandi, die in 1841 een door Teyler's goud bekroonde verhandeling publiceerde[3], schreef daarin: 'Over het algemeen kunnen dan ook de reyen uit de stukken van Vondel worden geligt, zonder dat daardoor eenigszins het verband wordt verbroken'. Toch is hij een voorzichtiger beoordeelaar, dan deze generaliseerende woorden zouden doen vermoeden. Want hij geeft zelf als uitzonderingen hierop aan: *Samson, David Herstelt, Salomon, Salmoneus* en *Gebroeders*, waarin de rei een 'handelend personaadje' is. Er zouden gemakkelijk nog andere stukken aan toegevoegd kunnen worden. Bij zooveel uitzonderingen verliest Sybrandi's conclusie wel veel van haar waarde, maar er blijkt duidelijk uit, dat deze auteur zijn gezond eigen oordeel al te veel liet beïnvloeden door de toen gangbare opvattingen. Want ook hij heeft alleen waardeering voor Vondel's reien in zoover ze mooie stukken lyriek zijn of in zoover ze als imitatie van Grieksche reien geslaagd mogen heeten.

Evenmin als bij Sybrandi is het bij Moltzer opgekomen Vondel's reien te beoordeelen in verband met het geheel van zijn treurspelen. Hij schreef in 1881: 'Wel verre toch van zooals in het Grieksche treurspel een aanvankelijk onmisbaar, later steeds goed te rechtvaardigen bestanddeel uit te maken van de tragedie, zijn de koren bij ons in de zeventiende eeuw door niets hoegenaamd

1) In *Bijdragen ter Bevord. der Sch. Kunsten en Wetensch.*, uitgeg. door Feith en Kantelaar, Dl. I, 1825, p. 39.
2) Deze klacht kan men reeds vinden bij Hedelin d'Aubignac, het groote voorbeeld voor Andries Pels; zie *La Pratique de Theaktre*, 1657, ed. Pierre Marino, Paris, 1927, Chap. IV.
3) *Verhandeling over Vondel en Shakespeare als treurspeldichters*, p. 48 vlgg.

gerechtvaardigd: het zijn behoudens enkele uitzonderingen losse zangen, geheel op zich zelf staande, volstrekt niet samenhangende met de handeling'[1].

Jonckbloet's volstrekt gebrek aan inzicht in het ware karakter van Vondel's treurspelen is algemeen bekend[2]. De dichter zou, volgens hem, het wezen van het tragische niet hebben begrepen; maar hier en daar vindt hij wel schoonheden van detail, zooals 'beschrijvingen en lyrische ontboezemingen, in de verhalen en reien, die, op zichzelf beschouwd, meesterlijke brokstukken zijn'[3].

Te Winkel valt aanvankelijk Sybrandi bij[4], maar denkt er veertig jaar later toch anders over[5]. Hij spreekt dan van 'een onmisbaar bestanddeel van Vondel's treurspelen' en zegt voorts: 'maar toch mag men ze niet op zichzelf, alleen als liederen beschouwen, daar eerst in verband tot den geheelen inhoud van het treurspel hun volle beteekenis kan worden genoten. Men kan verder gaan en zeggen: wie de reizangen wegliet, zou den geest der treurspelen niet kunnen begrijpen, want zij leeren ons, hoe wij de handeling hebben op te vatten.' Zoo is het inderdaad.

Gelukkig begint Te Winkel's meening langzamerhand wel ingang te vinden, al moet men zich verwonderen, dat er tot heden nog geen pogingen zijn gedaan om de aard en het aantal der reien en hun verband met de handeling, of ook: het verband tusschen de reien en de grondgedachte van het stuk nader te onderzoeken, d.w.z. de rei structureel-aesthetisch-historisch te beschouwen. Daarbij dienen dan Vondel's treurspelen niet langer beoordeeld te worden naar criteria, die ontleend zijn aan het Grieksche drama en aan Aristoteles, al dan niet nader bepaald door de waardeering voor de Fransche klassieken, noch naar maatstaven, die ontleend zijn aan de Duitsche, romantischidealistische aesthetica en de practijk van Shakespeare, Goethe en Schiller, maar naar normen, die in Vondel's werk zelf te vinden

1) H.E. Moltzer, *Studiën en Schetsen van Ned. Letterk.*, 1881, p. 33.
2) Berucht is zijn opmerking, dat de beroemde eerste rei van de *Lucifer* niets meer dan bombast en ijdele klinkklank van woorden zou zijn (*Gesch. der Ned. Lett.*, IV^4, 1890, p. 165).
3) A.w., p. 324.
4) *Vondel als treurspeldichter* in *Bladz. uit de Gesch. der Ned. Lett.* 1882, p. 334.
5) *Ontw.* IV^2, 1924, p. 183.

zijn. Bij een dichter van Vondel's formaat mag men zoolets toch eischen. Zelfs als hij het Grieksche drama ‘verkeerd’ zou hebben begrepen, dan heeft hij toch dit negatieve in iets positiefs omgezet en dient men zich derhalve rekenschap te geven van de wijze, waarop hij dat anders heeft begrepen dan wij thans doen.

Welke zijn nu de krachten, die betrokken zijn bij de (in de loop van de tijd langzame veranderende) functies van de rei in Vondel's drama, de factoren, waarvan de kennis ons de gezichtspunten aan de hand kan doen om de structuur van Vondel's treurspel, en in 't bijzonder van de rei daarin, beter te begrijpen?

Ik noem er vier, voor wat de eerste drie betreft, ongeveer in de volgorde, waarin ze in zijn werk beginnen op te treden.

1. De invloed van de zestiende-eeuwsche Fransche dramavorm[1] (rechtstreeks en via Hooft) en misschien die van het Latijnsche schooldrama. Over de eerste zal ik straks uitvoeriger handelen. De laatste zal om verschillende redenen niet groot zijn geweest, maar men zou die kunnen vermoeden op grond van enkele door Vondel opgehaalde jeugdherinneringen[2].

2. De invloed van de Renaissance-theorieën inzake de rei in het drama[3]. Zij bepaalden de interpretatie van Aristoteles' en Horatius' uitspraken dienaangaande. Vondel heeft in het *Berecht* van zijn model-treurspel, de *Jeptha*, een opsomming gegeven van deze door hem, vooral met behulp van Heinsius en later Vossius, geraadpleegde autoriteiten[4].

3. De invloed van de Grieksche treurspelen (het duidelijkst in de *Gebroeders*), d.w.z. van de tragedies van Sophocles en Euripides; want wonderlijk genoeg blijkt Vondel Aischylos niet te kennen, hoewel diens stijl (meer verheven aanbidding dan

1) Kalff duidt de mogelijkheid hiervan vaag aan, maar gaat er niet verder op in (*Lit. en Toon. in A'dam in de 17de eeuw*, 1895, p. 16).
2) Zie het *Berecht* van de *Salmoneus*, waarin de dichter zich schoolvoorstellingen te Keulen en te Utrecht voor de geest roept.
3) De Renaissance-poëtieken vormen nog altijd een verwaarloosd hoofdstuk van de geschiedenis der letteren van onze 17de eeuw. Slechts enkelen betrekken deze, voor een beter begrip van de toenmalige schoonheidsidealen zoo noodzakelijk te bestudeeren werken in hun beschouwingen; ik denk b.v. aan de artikelen van W. Kramer in dit blad.
4) Over eenige tijd hoop ik mijn onderzoekingen hieromtrent in een artikel samen te vatten.

menschelijke handeling en dientengevolge een naar verhouding groote plaats voor het koorgezang) hem toch het meest verwant is. Vermoedelijk ligt de oorzaak daarvan wel in de grenzen van kennis en waardeering bij professor Vos, die Vondel's gids in deze zaken was.

4. De ontwikkeling in Vondel tot een Barok-Christelijk dicbterschap, waardoor alle genoemde en andere factoren gebonden en tot een hoogere eenheid opgevoerd worden. Daardoor ontstaat dan de geheel eigen stijl, die Vondel tot de belangrijkste en alom nagevolgde dichter van de Germaansche Barok maakt, en die zijn hoogste uitdrukking vindt in de *Lucifer*.

Misschien zal iemand zich verwonderen, dat ik in het bovenstaande gezwegen heb van de invloed van Seneca. Deze is hier en daar in Vondel's drama's onmiskenbaar, zooals Worp indertijd heeft aangetoond[1] en zooals trouwens ook uit Vondel's vertalingen naar dezen dichter begrijpelijk is. Alleen zal het moeilijk uit te maken zijn (Worp heeft zelfs heelemaal niet aan deze mogelijkheid gedacht), wat rechtstreeks en wat middellijk aan den Romeinschen tragicus is ontleend. Dit laatste is niet te onderschatten, als men bedenkt, dat de invloed van Seneca in geheel West-Europa merkbaar was[2]. Maar merkwaardig genoeg is bij Vondel, evenals bij Hooft, juist in het gebruik van de reien van die invloed weinig of niets te bespeuren, ook niet in de periode, dat men deze het meest zou verwachten, nl. vóór de *Maeghden*, toen de Grieken zijn leidslieden begonnen te worden.

De bestudeering van de rei en haar ontwikkeling in Vondel's drama met inachtneming van de hierboven genoemde gezichtspunten is een arbeid, waarvan het verslag het bestek van een tijdschriftartikel ver zou te buiten gaan. Daarom wil ik mij thans bepalen tot de keuze van de ‘Hierusalem Verwoest’ en de koren hiervan aan een nader onderzoek onderwerpen. Alleen het eerste en het vierde gezichtspunt zullen daarbij van belang zijn. Want de kennismaking met of althans de doorwerking van de Renaissance-theorieën van Scaliger, Heinsius en Vossius en

1) *De invloed van Seneca's treurspelen op ons tooneel*, 1892.
2) Zie o.a.P. Stachel, *Seneca und das deutsche Renaissancedrama*, Berlin, 1907, (waarin ook een aantal bladzijden voorkomen over het Nederlandsche en het hier bloeiende neo-Latijnsche drama) en Em. Faguet, *La tragedie française au XVI Siècle, 1550-1600*, Paris, 1883.

de waardeering van de Grieksche tragedie hebben pas later plaats, vooral door de vriendschap met Vos[1].

* * *

Ruim acht jaar na zijn eersteling op dramatisch gebied waagde Vondel zich opnieuw aan een treurspel, de *Hierusalem verwoest*, in 1620 verschenen en opgedragen aan burgemeester P.C. Hooft. Hij had toen een aantal jaren onder leiding van een Engelsman en van den Fries Abbema, rector van de Latijnsche school aan de Oude Zijde[2], zich toegelegd op de studie van het Latijn. De invloed hiervan is duidelijk merkbaar, maar voor het gebruik der koren heeft hij andere voorbeelden voor oogen gehad, zooals wij zullen zien.

Wegens het groote aantal reien wil ik eerst een kort resumé geven van het stuk, in 't bijzonder van de koren daarin, om vervolgens deze laatsten nader te beschouwen. Ik cursiveer daarbij de namen der reien, zoodat men een gemakkelijk overzicht kan krijgen van hun optreden en van hun verdeeling over het geheel.

De eerste Handel.

Iosephus, ‘een dapper Voorvechter der Joden’, gedenkt de droeve lotgevallen van Jeruzalem, dat mede tengevolge van verraad en onderlinge twist door Titus ingenomen, geplunderd en verwoest is. Titus beroemt zich tegenover zijn ‘Rothmeester’ Librarius op zijn daden. Beiden herinneren zich de gesneuvelden en de voorbije strijd. Zang van de *Rey van Roomsche soldaten*: Laat de Olympische worstelaars, die zooveel eer oogstten, eens hun werk komen vergelijken met dat van het vechtenin-ernst. De oorlog is ons geen verdriet, want de schim van wie valt gaat rechtstreeks ten hemel en hem is onsterfelijke roem. Wij zijn ongemak gewoon en staan elk oogenblik gereed het bevel des veldheers te volgen. Titus houdt de wereld in bedwang, ook de Joden. Hij viert nu zijn zegefeest en deelt de buit met zijn soldaten: de kostbaarheden van Jeruzalem. Dat doet het leed vergeten en verlangen naar nieuwe krijg. Waar het ook maar noodig mocht zijn, zullen wij u volgen.

De tweede Handel.

De dochter Sion overdenkt de rampen, die Jeruzalem hebben getroffen; als zij dreigt te bezwijmen van smart, trachtten de *Rey van*

1) Zie het *Berecht* van de *Salmoneus*. waar blijkt, dat Vondel van den professor een present-exemplaar kreeg van diens *Poeticarum institutionum libri tres* (1647); daarin komt een uitvoerig caput *De Chorico* voor.
2) G. Brandt, *Leven van Vondel*, ed. Hoeksema, 1905, p. 23.

Staetjonff'ren en de *Rey van Joodsche Vrouwen* haar in wisselgesprek te troosten. Beiden verhalen vervolgens in beurtzang de gruwelen, die geschied zijn. *Rey van Joodsche Vrouwen*: Door de belegering wordt de honger groot, men kauwt op leer en eet katten. *Rey van Staetjonff'ren*: Een bedroefde moeder klaagt over haar toestand en haar honger en vraagt vergeving voor wat ze gaat doen. *Rey van Joodsche Vrouwen*: Zij kan haar kind niet meer voeden en wie zal dat doen als zij dood is? Een soldaat zou het aan zijn lans steken. Beter ware het, dat dit kind door de eigen hand der moeder stierf, beter, dat het háár tot voedsel strekte dan het gevogelte of de wilde dieren. Ik heb mij van mijn moederlijk gevoel ontdaan. *Rey van Staetjonff'ren*: De moeder pleegt deze gruwelijke daad, eet en bewaart het overschot. *Rey van Joodsche Vrouwen*: De wachters roken het gebraad en eischten hun deel. *Rey van Staetjonff'ren*: De moeder geeft het. *Rey van Joodsche vrouwen*: De wachters vluchtten ontzet weg. Overal in de stad spreekt men van deze onmenschelijke daad. *Rey van Staetjonff'ren*: Zelfs de keizer hoort het en wil een stad van zooveel boosheid verwoesten. - Als de Dochter Sion en de beide reien hun gesprek voortzetten, komt Josephus en verhaalt van het zegefeest, dat de Romeinen vieren, van de offeranden, die zij hun goden brengen en van de martelingen, die vervolgens de overgebleven Joden moeten ondergaan. Hij raadt de klagende vrouwen aan zelf Titus door smeekbeden te gaan vermurwen. De *Rey van Jodinnen* beschreit ‘'t algemeen verderf’. Toen de Romeinen de benedenstad hadden vermeesterd, bezetten de Zeloten de bovenstad. Onzen mannen zonk het hart in de schoenen, de vijanden beklommen de wallen, drongen binnen en richtten een bloedbad aan. De helden, die zich nog wilden verdedigen, werden door hun vrouwen en kinderen tegengehouden. Wanneer de soldaten bij een van hen de deur dreigen open te breken, snelt hij naar het dak en werpt steenen naar beneden. Dat vermeerdert de woede der aanvallers, die binnendringen, het heele gezin uitmoorden en de vrouwen verkrachten. De zon kon het niet meer aanzien en ging vroeger dan gewoonlijk onder. De nacht werd doorgebracht met brandstichting. Waarom liet God deze schending van zijn kerk en stad toe?

De derde Handel.

De priester Phineas doet een verhaal van de moord, roof en brand van Jeruzalem. De Dochter Sion gaat met de *Rey van Staetjonff'ren* en de *Rey van Joodsche Vrouwen* naar Titus en smeekt hem genade voor de overgeblevenen. Deze blijft echter onvermurwbaar. De *Rey van Priesteren*: Wij hebben geen acht geslagen op de voorteekenen: een komeet in de vorm van een zwaard, een geheimzinnig licht bij het altaar, een koe, bestemd voor het offer, die een lam baarde, een zware tempeldeur, die 's nachts vanzelf open ging, een legermacht in de lucht, een stem: ‘Laet ons dees Kerck verlaten’ en de weeklacht van den zoon van Ananias. Nu het te laat is, letten wij op deze voorteekenen.

De vierde Handel.

Titus benoemt voor zijn vertrek Terentius tot landvoogd. De *Rey van Joodse Vrouwen* en de *Rey van Staetjonff'ren* bouwen een graftombe voor de Dochter Sion, alsof zij dood is, maar in werkelijkheid om haar te verbergen. De 'drossaert Fronto' komt haar echter halen om het leger te volgen. Zij maken hem wijs, dat de gezochte zich van een rots gestort heeft. Maar hij wil het lijk zien en ten slotte moeten zij de waarheid bekennen. De *Rey van Jodinnen* zegt dan in een afscheidslied het verwoeste Jeruzalem en zijn tempel vaarwel.

De vijfde Handel.

Simeon, de bisschop van Jeruzalem, zoekt met de uitgeweken Christenen naar de resten van hun woningen. Zij ontmoeten den landvoogd Terentius, die hun een veilig bestaan toezegt. De *Rey van Christenen* betreurt Jeruzalems val en vraagt zich af, wie Gods oordeel vermag te begrijpen. Het antwoord geeft de engel Gabriël, die uitlegt, waarom alles zoo gebeuren moest, wijst op de prae-figuratieve beteekenis van het aardsche Jeruzalem, dat onderging als straf voor der Joden schuld aan Jezus' dood (welke uitvoerig verhaald wordt) en spoort de Christenen aan te volharden in het geloof, waarna Simeon met dank voor deze uitlegging besluit.

Wat in dit drama dadelijk opvalt, is het zeer groote aantal koren, nl.de Rey der Roomsche Soldaten, die der Staetjonff'ren, die der Joodsche Vrouwen, die der Jodinnen in 't algemeen, die der Priesteren en die der Christenen. In het totaal zijn het er dus zes.

Mag Vondel al met dit treurspel onder de invloed van Seneca zijn gekomen, zooals Worp overtuigend heeft aangetoond[1)], voor deze overvloed van reien kan dat toch niet gelden. Want men vindt er bij Seneca hoogstens twee, die bovendien meestal niet nader gekarakteriseerd zijn[2)]. Ook in onze toenmalige neo-Latijnsche drama's (Heinsius en Grotius) kan Vondel geen voorbeeld daarvan gevonden hebben. Slechts een hoogst enkele keer vindt men iets dergelijks in veel oudere schooldrama's.

Met Fransche treurspelen is er echter meer overeenkomst. Camille Looten, de onlangs overleden Vondelvoorvechter in het Nederlandsche Noord-Frankrijk, heeft indertijd gewezen op verband tusschen de *Hierusalem Verwoest* en Garnier's *Juifves*[3)].

1) Worp, a.w., p. 199-201.
2) Zie over de reien bij Seneca: F. Leo, *Die Composition der Chorlieder Senecas* in *Rhein. Mus. für Phil.*, LII, 1897, p. 509 vlgg. en Worp, a.w. p. 32 vlgg.
3) Camille Looten, *Etude littéraire sur le poète néerlandais Vondel*, Lille, 1889, p. 44 vlgg. Reeds Busken Huet wees daarop (*Land van Rembr.*, II, 2, 1884, p. 248). Zie ook J.H. Polak, *Seneca tragicus* in *De Gids*, 1892, IV, p. 91 vlg. De door Looten (p. 46) aangewezen overeenkomst der koren van de *Hier. Verw.* met die van Garnier's *Porcie, Juifves*, etc. is m.i. van te algemeene aard, dan dat men hier van beïnvloeding of navolging kan spreken. Verwey kwam tot een soortgelijke conclusie in *Vondels Vers*, 1927, p. 38.

Maar dit laatste heeft slechts één koor, terwijl er in zijn overige stukken hoogstens drie voorkomen[1]. Andere Fransche drama's hebben er echter meer. Zoo vindt men b.v. in Hardy's *Didon se sacrifiant* vier koren[2]. In de veel vroegere *Esther* van P. Matthieu (1566) zijn er eveneens vier, waarvan er drie elk bij een van de hoofdspersonen hooren en de vierde een algemeen koor is, terwijl Claude Billard's *Henri le Grand* (1610) er zelfs vijf heeft, die onregelmatig over de bedrijven zijn verdeeld en voorts aan het eind van elk bedrijf optreden[3].

Behalve het *aantal* reien verdient ook, en meer nog, een bepaalde *toepassing* er van de aandacht. Bij het stuk van Matthieu doelde ik daarop reeds. Hij is trouwens niet de eenige, die op strengere wijze zijn drama bouwt door aan de hoofdpersoon van elk bedrijf telkens een bepaalde rei als achtergrond te geven. In Garnier's *Hippolyte* en *Antigone* is deze opzet heel duidelijk[4]. In het laatste stuk b.v. treft men één hoofdkoor aan (Koor der Thebanen, slechts als ‘Choeur’ aangeduid), dat zich na elk bedrijf doet hooren, en twee nevenkoren (van Maagden en van Grijsaards), die slechts een paar maal iets te berde brengen, aan de hoofdpersonen van hetzelfde geslacht zijn toegevoegd en soms aan de dialoog deelnemen.

Vondel was de eerste niet, die voor de structuur van zijn stuk bij deze Franschen in de leer was gegaan. Men vindt nl. in Hooft's

1) Garnier, *Les Tragedies*, ed. W. Foerster, 4 dln. 1882.
2) Zie *Le Theatre d'Alexandre Hardy*, ed. F. Stengel, Marburg, 1884, Th. I en mijn art. in Jrg. 1942 (p. 246) van dit tijdschrift.
3) Zie E. Kohler, *Die Entwicklung des Bibl. Dram. des 16. Jahrh. in Frankreich*, Naumburg, 1911, p. 39. Het stuk van Matthieu heb ik niet in handen kunnen krijgen. Voor Billard zie: Fr. Klein, *Der Chor in den wichtigsten Trag. der franz. Renaiss.*, München, 1897, p. 48 en 130 en H. Tivier, *Hist. de la Litt. dram. en France depuis ses orig. jusqu'au Cid*, Paris, 1873, p. 565.
4) Klein, a.w., p. 97 en 113, heeft dit verschijnsel uitvoerig geanalyseerd. Van een soortgelijke toepassing der reien bij Vondel heeft Kalff (*Gesch. der Ned. Lett.*, IV, p. 267) niets begrepen; hij oefent er dan ook critiek op met de klassieke rei als maatstaf.

Geeraert van Velsen en *Baeto* iets dergelijks[1]. In het eerste is het hoofdkoor de rei der Amstellandsche Jofferen, die zich na elk bedrijf doet hooren, terwijl daarnaast de rei van Naerders er alleen is om een klaagzang aan te heffen bij Floris' dood en die der Hemellieden dienen moet tot commissie van ontvangst bij de intrede in de hemel van Eendracht, Trouw en Onnooselheyt. In de *Baeto* is de Rey van Joffren het voornaamste koor; daarnaast vindt men er de Rey van Nonnen ter assistentie van de ‘Paepin’ en een Rey van Soldaten, die alleen in het laatste bedrijf dienst doet bij de verheffing van Baeto tot heer. Een klein verschil met Garnier is dit, dat bij dezen af en toe een der koren uitsluitend aan de dialoog deelneemt en geen liederen zingt; dat komt bij Hooft niet voor (bij Vondel wèl, zooals we nog zullen zien).

Hoe staat het nu met de koren in Vondel's *Hierusalem Verwoest*? Een nauwkeurige analyse doet het volgende zien: De Rei van Soldaten vormt het slot van het eerste bedrijf, waarin Titus de hoofdpersoon is, die der Jodinnen het slot van het tweede, waarin de Dochter Sion de voornaamste rol speelt, die der Priesteren het eind van het derde, waarin vooral de priester Phineas het woord voert en die der Jodinnen het eind van het vierde, dat weer de Dochter Sion, al spreekt deze ook niet, tot middelpunt heeft. Dit zijn, wat men zou kunnen noemen, de drie hoofdkoren, die alleen zingend optreden. Daarnaast zijn er dan nog drie bijkoren, die ook aan de dialoog deelnemen (dat der Christenen zelfs uitsluitend): dat der Staetjoffren en dat der Joodsche Vrouwen, die dienst doen als het gevolg der Dochter Sion, en dat der Christenen, dat alleen optreedt in het vijfde bedrijf, en met slechts tien alexandrijnen, om Gabriël te vragen naar de uitleg der gebeurtenissen.

Deze *polychorie* is, zooals ik reeds opmerkte, niet klassiek en sluit zich ook niet aan bij het toenmalige neo-classicisme hier te lande. Vondel heeft dus blijkbaar op voorgang van de Franschen en van Hooft (die hem ook overigens beïnvloed heeft; men

1) Kennis van het werk van Garnier blijkt trouwens ook uit Hooft's vrije navolging in het koor aan 't eind van het vierde bedrijf van de *Geeraert van Velsen*, zooals P.H.v. Moerkerken heeft aangetoond (*Noord en Zuid*, 17, 1894, p. 193-208; zie ook J.H. Polak, a.w. en A. Kluyver, *Over twee koren in de Geeraerdt van Velsen*, Ts. N.T.L., XXXV).

denke o.a. aan de voorspelling aan het slot en het op de laatste pagina te noemen afscheidsgezang) een bepaald koorgebruik, maar dan in veelvoud, toegepast. Het is een typeerend verschijnsel voor een Barok-kunstwerk, ook daarom, dat aan deze rijke en haast overladene veelvoudigheid toch een strenge en zinvolle orde ten grondslag ligt[1]. En onwillekeurig komt de vraag op, hoe Vondel's drama, vooral nadat hij de buit der Zuidnederlandsche Contra-Reformatie was geworden, zich verder zou hebben ontwikkeld, als hij niet tegelijk steeds meer onder de tucht der Noordnederlandsche geleerden gekomen was, die hem de eenvoud van het Grieksche drama ten voorbeeld gingen stellen, ook inzake de monochorie. (Hier ligt een der kernpunten van het probleem van Vondel als Barokdichter!). Dat hij toch, en ondanks een herhaald beroep op de tooneelwetten, zich niet altijd daaraan hield (blijkend uit de verkapte polychorie, of althans dichorie in *Lucifer, Noah, Salomon, Koning David in Ballingschap* en *Samson*) is kenmerkend voor het lyrische en religieuze karakter van Vondel's drama's[2]. Want bij hem overheerscht over het algemeen niet de menschelijke handeling, noch een koud rhetorisch pathos (Seneca), maar de enthousiast zingende toon, die handeling, gevoelens en gedachten draagt en samenbindt tot een schoon geheel en uitvoert ver boven de dagelijksche werkelijkheid. Dat in een dergelijk geheel de koren een groote plaats innemen en vaak een hoogtepunt vormen, is niet meer dan natuurlijk.

Van verband tusschen de reien en de handeling in engere zin kan in de *Hierusalem Verwoest* reeds daarom geen sprake zijn, omdat het stuk bijna geen handeling heeft en dus geen drama in eigenlijke zin heeten mag, al noemt Vondel het een treurspel. Een lyrisch-dramatische preek zou men het kunnen noemen; zijn eigen formuleering in de titel wijst daar ook op: ‘Den loden tot naedencken, den Christenen tot waerschouwingh’. Inderdaad zou geen dominee in zijn christocentrische preek hem de indeeling

1) Vergelijk b.v. het bij Barokke bouwwerken vaak voorkomende (voor een deel in beginsel reeds bij de Romeinen aanwezig) veelvoudige gebruik van détails, die bij de Grieken maar enkelvoudig te vinden waren (zuilenorden, tympanons, e.d.).

2) Dat ook overigens in zijn latere stukken, zelfs in de vertaling van Grieksche voorbeelden, een voortdurende tendentie naar een barokke stijl blijft bestaan, heeft J.D. Meerwaldt overtuigend aangetoond door de taal der Grieksche origineelen met die van Vondel's overzettingen te vergelijken (Ts. N.T.L., LVII, 1938).

van zijn stof kunne verbeteren; immers zijn daarin duidelijk te onderscheiden: 1. de wereldsche trots der heidenen (I), 2. de schuld en ellende der Joden (II, III en IV) en 3. het geloof der Christenen (V). Anderen hebben het stuk zeer terecht gekarakteriseerd als ‘een groot klaaglied door verschillende spelers (en groepen van spelers, zou ik er willen bijvoegen, G.K.) gezongen’ (Sterck) of ‘minder een treurspel dan een treurzang’ (Van Lennep). De tweede handel bestaat zelfs voor het grootste deel uit een wisselzang van reien. Zoo is dan de lyriek der koren slechts een voortzetting van de lyrische dialoog en vaak zuiverder, want minder rhetorisch dan deze tengevolge van een geringere invloed van Seneca. Toch is er in de inhoud der reien wel iets van hem doorgedrongen, nl. zijn lust tot het gruwelijke. Dat blijkt, wanneer de Rey van Staetjoffren en die van Joodsche Vrouwen (II) in een beurtzang de afschuwelijke daad verhalen van de door honger waanzinnig geworden moeder. Terecht heeft Beets er op gewezen, dat Vondel ons deze daad niet ongemotiveerd, enkel om het griezel-effect, voor oogen stelt, maar psychologisch aannemelijk maakt[1]. De zin voor het gruwelijke is overigens in de kunstwerken van de Barok een karakteristiek verschijnsel, zoowel in de literatuur als in de schilderkunst[2].

Vergeleken met de lyrische passages in het *Pascha* heeft de klaagzang van de Rey der Jodinnen (II) reeds een veel voller en krachtiger toon. De Rey van Priesteren (III) is in haar beschrijving van de veronachtzaamde voorteekenen te vergelijken met die der Egyptische plagen in dit eerste stuk, ook in de strofenbouw, welke in beiden gekenmerkt wordt door een afwisseling van lange en korte regels. Is Vondel op de gedachte van deze aan Flavius Josephus ontleende beschrijving gekomen, doordat hij Van Mander's *Olijf-Bergh ofte Poëma van den Laetsten Dagh* (1609) had gelezen? In Zang XII daarvan komt ook een schildering van deze wonderen voor; in XIII vindt men trouwens een met

1) Beets, a.w.p. 108. Ook Molkenboer heeft de aandacht op deze rei gevestigd. (*Gedenkb. van de Vondelherd.*, 1937, p. 117).

2) Verg. o.a. de uitvoerig gerelateerde moorden in de *Gijsbrecht* en vs.1559 van de *Noah.* Zie voor het sadistische element in het Barokdrama: W. Flemming, *Die Aufassung des Menschen im 17. Jahrh.* in *D. Vierteljahrschr. f. Lit. wiss. und Geistesgesch.*, 1928, p. 403-446. Verg. ook de talrijke, vaak pathetische martelscènes in de schilderkunst van die tijd, uitvoerig besproken in de bekende iconografische werken van Émile Mâle en J.B. Knipping O.F.M.

de inhoud van de reien in de Tweede Handel overeenkomende beschrijving van de hongersnood in Jerusalem[1]. Van sterk lyrische werking is tenslotte het afscheidsgezang (een motief, dat we uit Hooft's *Baeto* kennen) der Rey van Jodinnen bij het verlaten van Jeruzalem.

Maar genoeg hierover. Het was niet in de eerste plaats over de lyrische waarde der koren, dat ik het hebben wilde. Deze is, zooals ik in het begin heb opgemerkt, door anderen al genoeg beschouwd en geprezen. Ik wilde slechts de aandacht vestigen op de structuur der reien in het verband van het stuk en op de voorbeelden, die Vondel daarbij voor oogen hebben gestaan. De invloed van het Fransche drama via Hooft (en waarschijnlijk ook onmiddellijk) bleek daarbij grooter te zijn dan die van Seneca, die als rechtstreeksch voorbeeld voor onze zeventiendeeeuwsche dramaschrijvers tot nog toe zeker overschat is. En voorts bleek, hoe Vondel's aanleg tot een Barok dichterschap zich in dit stuk nog ongeremd kon ontplooien. Later zal hij, in sommige opzichten, minder Barok worden, naarmate hij meer als dichter van de Contra-Reformatie optreedt. Maar dit is een paradox, waarvan de uitleg een beschouwing vergt, die buiten het kader van dit artikel valt.

Zwolle, Februari 1942.

G. KAMPHUIS.

Ridder- en rederijkertijd.

De grenzen tussen twee letterkundige tijdvakken zijn evenmin als dialectgrenzen door de enkele lijn aan te geven. Ook hier gaat het ene verschijnsel wel, het andere niet over de grens; ook hier lopen verschillende lijnen parallel, zodat het beeld een isoglossenbundel te zien geeft; ook hier doorkruisen de verschijnselen elkaar. Dit valt het best waar te nemen, als twee tijdvakken tegenover elkaar komen te staan, de indruk geven van plotseling met elkaar gebroken te hebben, zoals o.a. het geval is, wanneer het rederijkertijdvak het daaraan voorafgaande, dat door de ridderscultuur beheerst werd, overwint. Deze aan de Rederijkertijd anterieure periode met hoofs te betitelen, heeft zijn bezwaren,

1) Een nauwkeurige vergelijking van het werk der Doopsgezinde dichters Van Mander en Vondel mag wel tot de desiderata van elken bestudeerder der toenmalige litteratuur behooren, maar wordt bemoeilijkt door het gemis van een moderne uitgave van Van Manders werken.

aangezien de zuiver hoofse wereldbeschouwing lang vóór het optreden der Retrosijns naar alle kanten afgebrokkeld was. Alleen dus door het begrip hoofs uit te rekken, zou het woord hoofs op zijn plaats geraken. Maar rekken is geen verwijden.

De grenzen tussen Ridder- en Rederijkertijd zijn goed na te gaan, nu we in het bezit zijn van drie uitgegeven bundels met refreinen en andere gedichten t.w. die van Jan van Stijevoort[1)], gedateerd 1524, die van Jan van Doesborch te dateren tussen 1528 en 1530[2)] en die van Jan de Bruyne, die dateringen bevat tot 1568[3)]. We zien hierin aan de ene kant een gebied wegwijken, aan de andere kant een nieuw opdagen. De verlaten wereld wordt bij uitzondering betreurd, vaker bespot - op het nieuwe gebied voelde men zich nieuw. Maar één betreurend gedicht heb ik kunnen vinden in de drie bundels tezamen: het refrein *Neent, of die gheleerde syn lueghenachtich* (CVII v. St.). Daarin wordt geklaagd, dat Eere het veld heeft moeten ruimen voor Profijt. Eere nu was in de hoofse wereldopvatting het individuele bewustzijn der eigen zedelijke waarde binnen het grote gebied der deugd. Eere is volgens de Rederijker het hoogste van 'allen uytwendighen goeyen', en hij beroept zich hiervoor op Aristoteles. Wel brengt volgens Cicero Eere ook Profijt met zich, maar zonder Eere geen Profijt dan in schijn, niets dan een Judasloon. Waar Eere moet klagen, daar is Profijt niet, of de geleerden vertellen leugens. Tegelijk echter met het betreuren van het oude begrip zien we het veranderen: de Retrosijn vindt, dat het niet tot oneer strekt, scherprechter te zijn, schoorsteenveger, óf nog andere onsmakelijke werkjes te verrichten. Het is maar hovaardij zo te oordelen, want als dit werk rechtvaardiglijk wordt uitgevoerd, dan strekt het tot eer zowel als tot profijt. Men hoort het: de ambachtsman is aan het woord! en deze verschuift niet alleen Eere uit het waardegebied van het Honestum naar dat van het Utile, naar dat van de 'uitwendige' bona, waarvoor in de riddertijd adel, schoonheid, kracht en roem golden, maar trekt het ook naar een

1) Jan van Stijevoorts Refereinenbundel, uitg. door F. Lyna en W. van Eeghem (Antwerpen 1930).
2) De Refreinenbundel van Jan van Doesborch, uitg, door C. Kruyakamp (Leiden 1939, 1940).
3) Refereinen en andere Gedichten uit de XVIe eeuw, verzameld en uitgegeven door Jan de Bruyne. Uitg. door K. Ruelens (Antwerpen 1879, 1880, 1881).

andere maatschappelijke laag. De lijn Eere loopt tot aan de grens tussen de twee tijdvakken, maar komt er niet over.

Dit is eveneens het geval met de lijn, die we van het begrip Troest (aanvuring tot de daad, het avontuur) uit kunnen trekken. De dichter van refrein LXIII uit dezelfde bundel zegt wel schone woorden over de vrouwen, die aansporend werken:

> Sy syn een sucoors den mannen vol rouwen
> Sy doen steken, tornoyen, mit swerden houwen
> Verliesen en winnen,

maar voor hij aan deze woorden toe kwam, was de poëet reeds in een gulle lach uitgebarsten en zegt: *this jammer, datse soe wankelbaer syn*, de vrouwen, die zee, die stromende vliet van 'melodieusheden'! De lijn Troest loopt met die van Eere parallel en komt evenmin verder dan tot de rand van de nieuwe wereld.

Van de andere cardinale en daaruit voortspruitende deugden wordt ook de Trouw genoemd. Aanvankelijk met de lijnen Eere en Troest parallel lopend, geraakt echter de Trouw binnen het voor haar liggende gebied. Dit blijkt uit een refrein over *een gestadich herte vol trouwen* (LII v.D.). Het gedicht is vol hoofse wendingen: 'rode mont', haar 'ghestadich wesen secreet en wijs', 'die ooghen joesteren om den prijs', en boven zilver en goud is te prijzen een trouw hart. In deze omgeving echter is het begrip trouw uitsluitend toegepast op de liefde, terwijl de riddertrouw veel meer omvatte o.a. de trouw aan het schild. Tegeuover het hoofse ideaal der trouw verschijnt dat van de Rederijker verengd en genuanceerd. Deze nuancering zendt naar alle kanten haar reflexen, ook in die refreinen, die het dichtst, wat stijl, taal en dictie betreft, bij het hoofse zijn blijven staan. Voor dezulken zullen we in de eerste plaats de amoureuse refreinen in Van Doesborchs bundel moeten naslaan, die, naar taal en vorm uitmaken[1)], 15e eeuws materiaal bevat. Dit is volgens de uitgevers[2)] ook het geval met de bundel van Van Stijevoort, maar daarom is het des te merkwaardiger, dat onder de circa 60 minneliederen in de bundel van de Utrechtse vicaris er maar twee aan te wijzen zijn, die op één lijn gesteld kunnen worden met die uit de verzameling van de Antwerpse drukker Van Doesborch. De bundel, door de Antwerpse bakker Jan de Bruyne bijeengebracht, is op een ander nl. op een politiek-religieus plan gebouwd.

1) Kruyskamp Inl. blz. LXX.
2) Blz. 293.

De minnedichten zijn er over het algemeen schaars: alleen refrein LXIII is van dezelfde soort van dezelfde toon als die van zijn compatriot, LXXX in mindere mate, LXXXV en CXXIII zijn geheel onhoofs, terwijl XCI en CXIII enige op zich zelt staande herinneringen bewaren aan vroeger hoofse tijd. En hiermee is de voorraad uitgeput. In Van Doesborchs bundel zien we het hoofse verder doorwerken, maar het wordt niet volgehouden. Begint b.v. een refrein met een hoofs tafreel, dan kan het gebeuren, dat dit spoedig vergeten wordt. Dit is het geval in XXXI, waarvan de aanhef luidt:

> Als lief bi lief int prieel ghesloten,
> vol welden, vol vruechden, vol solaes gegoten,
> planteyt van als na haers herten begheeren
> en tfenijn van niiders veriaecht verstoten,
> en tvierich herte in liefden doorschoten....

dan vervalt de dichter al spoedig in de beschrijving van het ‘natuerlic met ter licftten geneeren’. Hoe zou men het anders kunnen verwachten, nu de ambachtsman het woord heeft genomen? Fijngevoelig kan ook de minnaar uit de nieuwe wereld zijn, getuige refrein LV:

> Al suecic veel rooskens wt minnen
> gheen roosken en mach ic riecken noch plecken
> .....
> want valsche tongen mochtender met gecken.

De liefde een roos, die geplukt moet worden, het stilzwijgen erover het is alles als in de oude wereld, maar, zegt de nieuwe dichter, de roos te plukken zou stelen zijn en de geliefde zou er door te schande gemaakt worden. Denkt men nu aan het klassieke hoofse liefdespaar Tristan en Isolde, dan weet men, dat dergelijke ethische overwegingen niet golden voor een hoofse verhouding, die aan een andere zedelijke norm beantwoordde dan die door een later geslacht werd aanvaard. Herinneringen aan de hoofse gedachtengang vindt men in de minnedichten der gezamenlijke bundels overal verspreid, maar meer dan herinneringen zijn het meestal niet en ten slotte wordt het naklank. Er zijn refreinen, die men, beginnend te lezen, heel argeloos voor hoofs zou houden b.v. CCXIII bij Van Stijevoort:

> Edelheyt behoort der minnen toe
> die byden goude is te verstane....

en nog lezen we onbekommerd verder de strophen door:

> Nae dat soe suet es lief om sien
> van lieue daer minnen noyale bloijt,

maar owee! wat de Prinche te horen krijgt:

> Ic wil mijns dichten een eijnde maken
> de vaeck coomt mi die oghen sluten,
> die pen beghint van droocheyt te craken
> den int is dick mijn keers is ute.

Dit is geen op zich zelf staand geval van een gedicht, dat als een nachtkaars uitgaat. De hoofse toon wordt telkens verlaten, zo b.v. in refrein XIV bij Van Doesborch: het gedicht begint met een typische natuurbeschrijving, die de onmiddellijke symbolisering is van de gemoedstoestand van de minnaar, wat men in de hoofse lyriek betitelt als ‘Natureingang’. Ook de stokregel *gheen pijne voor onghetroest te sijne* heeft een hoofse klank, maar, zegt de practicus, wacht er u dan ook voor ongetroost te blijven, spaar goud noch zilver, pak de zaak handig aan, zorg ‘dat ghi niet al ianckende gaet’. Men ziet het hier: langzamerhand wordt de minne, de noyale, de gestadige, niets meer dan de ‘mutse’ en het is daaruit dat de Prince van een ander gedicht (XXVIII v.D.) verzocht wordt groot en klein te halen. Tot volslagen parodie is de hoofse voorstelling van de liefde als jacht geworden in het refrein XXIX bij Van Doesborch. Luttel is er overgebleven van de ‘dienst’, die de ridder ten opzichte van zijn gebiedster te vervullen had, getuige het refrein *Wat dienst ic haer doe tis cleen geacht* (LXIV v.D.), waarin de verwarring en de onrust van de minnaar wordt uitgebeeld:

> donblusschelic vier der liefden cracht
> doet mi lopen recht als een diere,
> verbluystert, veriaecht, nv daer nv hiere,
> wat dienst ic haer doe tis cleen gheacht,

terwijl de slotstrophe luidt:

> Al loop ic door reghen door wint,
> in wijsheden blint recht als een kint,
> nochtans en machse mi nauwelic sien,
> die therte bemint al ben ic ontsint.

Dit gedicht heeft de toon van Breero's verzen en niet van de zangen over de ridder, die op avontuur uittrok om de gratia van

zijn dame te verwerven. We worden in deze bundels vaker aan Breero herinnerd o.a. in refrein CCXXXI bij Van Stijevoort:

> Och troost van blijscapen est al vergheten
> die liefte die wij tsamen hebben gheploghen,
> Ick heb so menighen dach geseten
> int straelken van dijnen sueten oghen.

en refrein XLIV uit dezelfde bundel:

> In v hert, voer die liefste, scrijfse,
> in mijn hert blyfse tot inden gront.[1)]

Zo doolde Breero om het hoge huis te Muiden, zo zong hij van de minne, die in zijn hart was en over het ras vergeten worden door de geliefde. We zien het hier weer, hoe Breero wortelde in de Rederijkerij.

De middeleeuwse 'scone smale' is achter gebleven in het verlaten gebied en haar meer robuste zuster uit het nieuw be tredene wordt ons in het volgende beeldje getekend:

> Ic lache als ic sie dees meyskens blosen
> gheblancket, gheroset, net als rosen,
> Schrijende twee treen over een sausierken;
> Ic lache als si hem node laten tosen
> An haer doecxkens dwelc schijnt vervrosen,
> Ghestijft seer wit als een spierken. (CXIV v.D.)

Wanneer men bedenkt, dat dit tafereel voorkomt in een refrein op de regel *Dlachen doet elx herte verlichten*, en dat dit een refrein in het vroede is, dan ziet men hoe de opvattingen gewijzigd zijn en de mensen. Een vrolic lief is een vrolic leven, zingt een andere dichter (V v.D.) en weer een ander: 'gesontheyt gheeft blijtscap, ic bens wel wijs'.

De vrouw is niet langer de gebiedster, zelfs niet in een zo ingetogen gedicht, dat Van Doesborch opnam als no. IV, waarin deze zeldzaam mooie regels:

> haer lieflick mondeken ooc altijt loech,
> noyt moeder liever kint en droech.
> om mi si was een stadt vol vreden,
> so amoreus, so suet van seden,
> ghetrou tot mi tot allen steden;
> mi helpt dat ic haers doe vermaen
> so net is si so wel ghemaect van leden
> en daer toe minlijc vol wetentheden,
> mer lasen nv ist al ghedaen.

1) De interpunctie is van mij.

Eén is er in het nieuwe land mee binnen geslopen, die het overal onveilig maakt nl. de 'nider', de afgunstige verrader van een hoofse verhouding, of, zoals de Rederijker het uitdrukt, 'een vileyn die tfenijn heeft inden steert'. Dicht bij het hoofse staat in dit opzicht het refrein met het begin 'als lief bi lief', dat boven geciteerd is. Maar een dergelijke uiting is schaars, het grootste deel der niders wijkt met de liefdesopvatting accoord van de hoofse verraders af, om ten slotte onthoofst en ontluisterd te staan in de uitspraak van het lachende vrouwtje uit refrein XXIII van Van Stijevoort: 'wat soudemense scheyen die tsamen horen'. Uiteindelijk wordt met bittere ironie over hem gesproken in een satire op de verworden tijden met het bloemzoet refrein: *Hoe sout dan qualick in die werlt gaen*, waarin hij met de ordinaire lasteraar wordt gelijk gesteld (XXXIX v. St.). De nider-lijn doorkruist eerst alle andere, om midden in het nieuwe gebied te blijven steken. Zelfs ondergaat hij er een metamorphose volgens de kunst van de vaak geciteerde Virgilius, de middeleeuwse tovenaar, hij wordt nl. tot -haas: in refrein LXX bij Van Stijevoort wordt alweer een hoofs prieel beschreven met eghelentier rondom omgeven. In het prieel 'van solase' worden de bloemkens niet als in de hoofse tijd belaagd door de niders, waarom dan het 'hoveren' getaakt moet worden, maar de belagers zijn -lepe hazen! En de stokregel wordt gevormd door de uitroep: *wat vintmen menighen lepen hase*[1].

De minnezanger uit de riddertijd was terug geweken en de ambachtsman was zanger geworden in zijn plaats. Zozeer wordt deze in verband gebracht met de poëzie, dat een refreindichter hem zelfs in een vroegere en betere wereld plaatst, waarin de edele zowel de arbeider als de landman waardeerde, terwijl de landman toen ook eerbaar was en zonder hovaardij, waar de geestelijken leefden naar de leer, de koopman vertrouwen en moed had, kortom, toen er een gulden wereld bestond, waar het goed toevloeide. En in deze wereld

> Dambachts man dreef solaes tallen tije
> Met rethorycken yet vreemts te ramene (XCII v.D.)

Het verschil in beschaving tussen ridder en ambachtsman moest zich openbaren in de vorm, want ten allen tijde is eens

1) Men vergelijke de zuiver hoofse taferelen in de Sproken. Zie mijn artikel De Mnl. Sproken in hun verhouding tot de werkelijkheid (Neophilologus 1942).

dichters vorm afhankelijk van zijn vorming. Het grondverschil, waartoe alle tussen de oude en de nieuwe wereld bestaande verschillen in vorm zijn terug te brengen, is de al of niet stilering der gevoelens. De ridder sprak in symbool, bood zijn gevoelens sierlijk gevormd aan, zodat een kwaad dorper de hoge vlucht, de fijnheid ervan niet kon vatten. Maar de ambachtsman kwam direct met de zijne voor den dag, prijst de zinnenweelde, de jeugd, de vreugd, de gezondheid. De tekeningen worden gedetailleerd en krijgen relief en perspectief. Daarmee geraken ze uit het vlak. De omlijningen, die eenmaal zouden worden in de Barok, zijn hier in eerste aanleg aanwezig.

Maar de minnezanger is niet snel vergeten, ook niet wat de vorm betreft: zuiver hoofs had het lied van Veldeke in de laatste helft der 12e eeuw, dat van Jan I, Hertog van Brabant in die der 13e geklonken. Met de vorstelijke zanger dichtte de Limburgse Onbekende omstreeks dezelfde tijd[1]. In de 14e eeuw zijn het de laathoofse liederen van de Brabantse Onbekende[2] en die der dichters uit het Gruythuse[3] en het Haagse handschrift[4], die de traditie voortzetten. Al zijn de gedichten uit de refreinenbundels niet hoofs, zelfs niet laathoofs te noemen, ze zijn in ieder geval na-hoofs. Het hoofse lied verklinkt in dat van de ambachtsman.

Het is in deze nieuwe natuurlijke wereld van zelf sprekend, dat het minder in de hoofse formules passende lied - om van het volkslied als de ruiterliedekens maar te zwijgen - het lied, dat zich onmiddellijker uitte en eenvoudiger van dictie was, terwijl toch de gedachtengang niet rechtstreeks volks is te noemen, hier zijn invloed heeft doen gelden. Een sprekend voorbeeld daar van is refrein I B bij Van Doesborch:

Gaan we hier van de tweede strophe uit:

Al waere die heel werelt mijne,
al waer elc gras met gulden platen,
al waer elc loofken van Rosmarijne,
al waer al eertrijc puer cristallijne,

1) Erik Rooth, Ein neuentdeckter Minnesänger aus dem 13 jahrhundert (Lund 1928).
2) W. de Vreese, Tijdschrift v. Nederl. Taal en Letterk. 1895, blz. 260 e.v.
3) Zie over de ouderdom van dit handschrift W. de Vreese, Tijdschrift 1940, blz. 241 e.v.
4) Uitg. door E.F. Kossmann, Den Haag 1940.

al waer al dwater wijn van garnaten,
al warent al Dyamanten die steenen vander straten,
soe soudic eer haten, en al verwaten,
dan ic sou laten die bloeme van staten
die tot mijnder baten mijn vruecht sal eruen
want tis so orboerlijc liefs liefde verwerven,

dan worden we herinnerd aan het lied:

Dat alle bergen goude waren
En alle waters wijn
So had ic jou noch veel liever,
Mijn lief, mijn minnelijn.

Alleen stapelt de Rederijker de ene schone onmogelijkheid op de andere, wordt overdadig. Maar zijn toon is niet wezenlijk anders geworden, al heeft ook hem het rythme van zijn tijd en niet uitsluitend dat van een vroeger tijdperk gegrepen. Ongelijk veel Rederijkser in alle opzichten is het eerste couplet:

Al waeric boven Moyses in gesonden baerblikere,
al waer ic boven Alexanders mogende machten,
al waer ic bouen Cresus van schatte rijckere,
al waer ic Davids victorie een nastrikere etc.

Het adjectief staat in een comparatief zonder dat de vergelijking is uitgedrukt, en wordt geplaatst achter het tweede lid van de gedachte comparitie. ‘Mogende machten’ is al evenmin een constructie, die ver buiten de rederijkerij reikt. De versregels zijn van groter lengte dan die van de tweede strophe, die in de eerste versregel nog duidelijk de vier heffingen van het lied heeft. In de eerste is met dit systeem ten enen male gebroken. Het eerste couplet is er later bijgedicht, hetzij door de dichter zelf, die het een verbetering achtte, hetzij door een ander poëet, die de strophenstructuur te ouderwets vond. De regels van de derde strophe zijn weer kort; hier doet zich echter het merkwaardig feit voor, dat het spel met het woord *lief* en *liefde* identiek is met het spelen met homonymen en bijna gelijkluidende, niet homonyme, maar wel vaak verwante woorden der minnezangers. Een schoon voorbeeld van een dergelijk spel zijn de versregels van Walter von der Vogelreide:

dar zuo diu linde
süeze und linde.

Bovendien is het kunstig vervlochten rijmbeeld als zo menig rijmvlechtwerk uit de minnezang.

Wat het onmogelijkheidsmotief betreft, zou men nog kunnen denken aan klassieke invloed, temeer omdat een adunaton ook gevonden wordt in de verzameling van Engelbrecht van der Donck[1] en deze heeft onmiskenbaar een vagantische inslag in de overigens Bruegheliaanse refreinen. Een enkel minnedicht loopt ertussen: Refrein XXI, dat wegens de opvatting van liefde en huwelijk niet meer nahoofs te noemen is; refrein XVII, dat begint met een versregel, die bij Van Doesborch als stokregel van LXX verschijnt en zeer onhoofs is van bewoording[2]. Latijnse invloed is hier dus niet uitgesloten. Maar is ze aan te nemen voor de poëzie van de ambachtsman? Wat niet wegneemt, dat in laatste instantie het middeleeuws Diets adunaton ontleend kan zijn aan de klassieken. Het rythme van het lied bij Van Doesborch wijst, naar reeds gereleveerd is naar het vroegere middeleeuwse lied. Bovendien zijn er in het boek van de Antwerpse drukker ook liederen te vinden naar de aard van de oudere adieuliederen en zelfs vertonen zich hier en daar een paar ruiters[3].

In dit lied vinden we dus alle de componenten van de litteratuur uit deze tijd het lied, de minnezang, de Rederijkerij en op de achtergrond het klassiek voorbeeld.

Men mag de vraag stellen, of deze conclusie niet verder te trekken is: dat nl. de rijmrijkheid van de officiële minnezang, hun homonymenspel, dat de rijmrijkheid in de hand werkte, overging in de liefdeslyriek der vroege Rederijkerij, om zich van daaruit te verbreiden.

Een intensiever onderzoek zal dit moeten uitmaken, meer nog een uitgebreider.

MARIE RAMONDT.

1) Leuvense Bijdragen IV blz. 199 e.v. Refrein XVI.
2) Op de vagantenliederen wees ik in mijn artikel Aernoutsbroeders en Clerici vagabundi, Tijdschrift v. Nederl. Taal en Letterk. Deel LV.
3) Refrein LXXII blz. 132, laatste strophe r. 45. Refr. LXXII is een adieulied.

Een constructie met vooropgeplaatst praepositioneel object.

Op vragen als: Leest hij veel? fietst hij ook? volgt dikwijls als antwoord: Lezen doet hij niet, fietsen kan hij niet. Het dominerende woord van de vraag wordt herhaald, komt vòòr aan de zin te staan met volle nadruk, soms, bij sterker affect, met herhaling van de vraagtoon. Ook kan het hoofdwoord van de vraag zo sterk blijven nawerken dat een dikwijls slechts zwak betoond, maar toch weer vooropgeplaatst hervattend voornaamwoord wordt gebruikt: *dat* doet hij niet; en korter, zwaarder van affect, met onderdrukking van dit hervattingswoord: doet hij niet; mag hij niet enz. Zo zijn er allerlei mogelijkheden: *Lezen?.... dat* doet hij niet; *lezen*(?) doet hij niet; *dat* doet hij niet; doet hij niet. Situatie, meer of minder affect bepalen vorm en inhoud van deze zinnen.

Opmerkelijk kan nu de zinsconstructie worden, als het dominerende woord in de normaal gebouwde zin van een praepositie afhangt: *Van lezen* moet hij niets hebben. Maar ook, onder de drang om het hoofdwoord *onmiddellijk* tot uiting te brengen: *lezen* (*daar*) moet hij niets *van* hebben; *lezen* (daar) heeft hij een broertje *aan* dood. Over dit type zinnen, en wel die, waar ook een hervattend *daar* achterwege blijft, waar dus het dominerende woord vooropgesteld wordt en de praepositie, waarvan het in de grammatisch normaal geconstrueerde zin afhangt, achteraan komt, wil ik enige opmerkingen maken. In de familiare omgangstaal kan men ze herhaaldelijk horen, in geschreven taal treft men ze niet aan, tenzij die natuurlijk ten doel heeft deze omgangstaal nauwkeurig weer te geven.

W. de Vries die dit soort zinnen bespreekt in zijn *Dysmelie*, blz. 79 vlg., zegt dat men ze ‘vaak in de ongedwongen spreektaal van het Noorden’ kan horen[1)]. Het zou mij niet verbazen, als ze overal in den lande gangbaar waren. Karsten noemt ze voor het *dialect van Drechterland*, § 167. Over de frequentie in het Fries spreek ik nader. Uit *Van de Schelde tot de Weichsel*

1) Hij zegt (blz. 79): ‘dat in zulke constructies *daar* als deel van het voornaamwoordelijk bijwoord wel *weggelaten* wordt.’ Het is de vraag, of men goed doet de wending als elliptisch te beschouwen.

haal ik aan: '*Zoetechaid houe die manloi niet van*' (I, 278; *Zaandam*); *blommen was ie geen vrind van* (I, 241; *Hazerswoude*).

Laat ik eerst mijn oudste vbb. noemen. Uit Sartorius, *Adagiorum Chiliades Tres*, noteerde ik: *Den slach der grijsen mach men wel voor ysen* (blz. 23, no. 83 van het eerste honderdtal). Rijm en maat beheersen hier de spreukvorm.

In Hooft's *Achilles en Polyxena*, vs. 1449 leest men:

> het wapen dat mij dede
> Achilles vinden eerst, eysch ick dees wapens meede.

Een overeenkomstig vb. geeft vs. 1699-1700. - Hooft I, 210, vs. 241-244:

> .... koopt ghy geen
> Glas, geen glas? Ick denck wel neen.
> Glas en Cristalyn tot brillen
> Moet ghy hoopen gelds in spillen[1)].

Men ziet, de constructie is steeds dezelfde: het door de situatie dominerende woord (dominerend door een inleidende vraag of anderszins) wordt vooropgeplaatst *zonder* de bij dit praepositionele object behorende praepositie - en het grammatisch vereiste voorzetsel volgt eerst later. Men moet hier, dunkt mij, niet van ellips of 'weglating' spreken. Het is veeleer zo: onder affect wordt de zin *onmiddellijk* geopend met het in de voorstelling van de spreker overheersende woord. Gevolg: een woordorde, afwijkend van de normale, rustig gebouwde zin. Men kent dat uit andere proleptische constructies en wat dan grammaticaal niet in de haak is, wordt aan het slot van de zin, bij het afmaken van de constructie, zo goed (of zo kwaad) als dat mogelijk is, hersteld: het voorzetsel kòmt, maar het komt te laat[2)].

Er kunnen bijomstandigheden zijn die begunstigend werken op het ontstaan van deze constructies. Als ik zeg: 'die man weet met zijn tijd geen raad: studeren kan hij niet, vrienden heeft hij niet' - dan kan ik gemakkelijk besluiten met: '*en lezen of wandelen houdt hij niet van*'. Het slot van de zin sluit zich analogisch, in volledige symmetrie, aan bij de wendingen:

1) Vgl. hierbij N. Tg. XXXIV, blz. 229.
2) Hier volgt nog een vb. uit oudere literatuur: *Die windnegoties is.... heel weinig op te roemen* (Langendijk's *Quincampoix*, uitg. Klass. Letterk. Pantheon, blz. 75).

studeren.... niet, vrienden.... niet. Een dergelijk voorbeeld levert Huygens, Zeestr. 237:

> O dooden die noch zijt, o Boecken die ick eere,
> En soo gemackelick en soo geern me verkeere....

Hier heeft men verder de constructie *in de relatieve bijzin*; dit gebruik is ons vertrouwd uit het Engels. Verdere soortgelijke vbb. heb ik niet; maar bij een levendig schrijver als Huygens zal men ze, naar ik veronderstel, wel meer kunnen vinden.

Indien men het dominerend aanvangswoord wèl door de praepositie laat voorafgaan, dan ontstaat er gevaar voor een àndere grammatische ontsporing: dan kan ze aan het slot van de zin nog eens - ten overvloede - worden herhaald: *Aan werken* heeft hij een broertje dood, maar ook: *aan werken* heeft hij een broertje *aan* dood, waar het tweede *aan* tracht goed te maken, wat niet goedgemaakt behoeft te worden. Men mag hier van contaminatie spreken: Op brutaliteit ben ik niet gesteld - brutaliteit ben ik niet op gesteld, levert: *op brutaliteit* ben ik niet *op* gesteld. Wil men een vb. uit geschreven taal? Frederik Hendrik schrijft aan een vriend: *Van* kleeren, *van* koetsen te doen maken weet ick niet *van* te spreken[1)].

Ik kom nu tot het Fries, waar mij de hier besproken wending van ouds bekend is, uit gesproken en uit geschreven taal. De kloof tussen geschreven en gesproken Fries is veel minder diep dan die tussen gesproken algemeen-beschaafd Nederlands en geschreven taal. De verhoudingen zijn minder ingewikkeld. De taal van onze Friese romans, uitzonderingen daargelaten, sluit direct aan bij het normale gesproken Fries[2)], dat ook lang niet die variaties vertoont, die ons het A.B. doen verdelen in familiaar A.B., vormelijk A.B. enz. Natuurlijk is dit alles een weerspiegeling van minder gecompliceerde sociale verhoudingen. - Geen Fries boek, geen Friese studie, of men treft verschillende vb. van de hier besproken constructie aan. Ik geef slechts enkele bewijzen. Uit de *Rimen ind Teltsjes* van de gebr. Halbertsma[3)]:

1) Dr. W.G. Hellinga, *Het hart op de tong*, blz. 10. Vgl. ook *Louwtje van Zevenhuizen*:.... *met* welkers smoelen men de kinderen *mede* te bed zoude jagen; blz. 171.
2) Over duidelijk te herkennen archaïserende neigingen, voornamelijk in woordgebruik, zwijg ik in dit verband.
3) Deventer, 1871.

Daer to Grins om te bingeljen *hie 'k eák net folle oan* (..... had ik ook niet veel aan), blz. 300; Ik begryp it is dy om de woartels to dwaen, ind *it lof leit dy net oan gelegen* (het is je om de wortelen (penen) te doen en het loof ligt je niet aan gelegen), blz. 193; *vechten ben ik bereid toe*, mits.... (Stadsfries; blz. 391).

Uit *De Gouden Swipe* (De gouden zweep) van A. Brouwer (1941), blz. 202: Douwe Ates moat wer in swipe hawwe; *syn eigen hat hy okkerjiers syn soan healdea mei slein*[1]; 154 Mei Jouk wier net folle to praten; dy wol net oer dingen bigjinne *dy 't hjar oangiene, en dy 't de boer oangiene doarst hja net oer to praten*[2].

Dit zij genoeg. Sipma vestigt in zijn *Phonology* even de aandacht op deze wendingen (blz. 90, noot 1). Verdere literatuur is mij niet bekend. Toch houd ik mij overtuigd dat het hier bijeengebrachte materiaal zonder veel moeite kan worden uitgebreid.

Amsterdam, Dec. 1942.
A.A. VERDENIUS.

Twee anecdotes over Feith.

I. Feith en zijn vrouw zitten op een mooie zomeravond buiten, op Boschwijk. Feith, in extase, slaat haar op de knie: ‘Ockjen, vuul ie niks?’ ‘Au, Feith, allien, dat ie mien in de knie kniept.’
II. Feith's vrouw komt thuis van een Woensdagavondpreek; vindt haar man in de zaal, met alle kaarsen aan. ‘Feith, bin ie gek?’ En ze blaast de kaarsen, op één na, uit. Feith, droefgeestig gestemd, had behoefte aan licht gehad.

Hierbij eenige toelichtingen. Reeds in Februari 1906 teekende ik deze anecdotes op, dadelijk toen ik ze in Deventer had hooren vertellen door twee oudere dames, Louise Angelique barones Bentinck (geb. 1841 † 1932), weduwe van Mr. R.C. Nieuwenhuys, en Octavia Bellina Iordens (geb. 1859 † 1930). Het eerste verhaaltje is, 't zij dan misschien in iets minder karakteristieke

1) D.A. moet weer een zweep hebben; zijn eigen heeft hij voor enkele jaren zijn zoon half dood mee geslagen.
2) Met J. kon je niet veel praten; die wou niet beginnen over dingen die haar betroffen, en die de boer raakten, durfde ze niet over te praten.

vorm, reeds vroeger meegedeeld in een Nuts-voordracht door Prof. Dr. G. Kalff, op 18 December 1902 te Zwolle gehouden. Het verslag hiervan in de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant heeft de anecdote vastgelegd; daaruit is ze weer overgenomen in een Genealogie van de familie Feith[1)].

Had de vertelster, mevrouw Nieuwenhuys, het geval soms aan de Zwolsche Courant ontleend? Waarschijnlijker komt het mij voor, mede vanwege de eenigszins afwijkende bewoordîngen, dat het in haar familie, van ouder tot ouder Geldersch-Overijsselsch, was blijven voortleven, gelijk op zijn beurt vermoedelijk ook Kalff het uit mondelinge, Zwolsche overlevering kende. Van de tweede anecdote ben ik overtuigd, dat ze in 't geslacht Iordens door de ouders op de kinderen was overgedragen. Hun groote oude stadshuis in Deventer, waar drie generaties Iordens na elkaar hebben gewoond, waar heden en verleden in elkaar vloeiden en de tijd scheen stil te staan, was een ware schatkamer van Overijsselsche familie-verhalen, die aan ons, jongeren, met wijding werden opgedischt. Daarenboven behoorde een der overgrootmoeders van Octavia Bellina Iordens, Geerhardine Groeneveld, echtgenoote van Mr. Eisso Metelerkamp, tot hetzelfde geslacht, waaruit Ockje Groeneveld, Feith's vrouw stamde.

Een bizonderheid om een oogenblik bij stil te staan is, dat Feith, de burgemeester van Zwolle, en zijn vrouw in hun huis, getuige de vorm, waarin beide anecdotes zijn overgeleverd, klaarblijkelijk nog Overijsselsch spraken. Het is een buitenkansje, wanneer wij in dit opzicht vroegere generaties eens op heeterdaad kunnen betrappen. Immers, hun gesproken woord is vervlogen en in brieven en geschriften bedienden zij zich van het algemeen beschaafd, zelfs, zoo misschien het dialect hun omgangstaal was. Op gelijke wijze als nu nog de Duitsch-Zwitsers in het onderling verkeer uitsluitend hun dialecten, maar in brieven, couranten en verdere publicaties vrijwel algemeen het gewone Hoog-Duitsch gebruiken, de taal, die zij dan ook heel karakteristiek ‘Schrift-tüütsch’ noemen.

1) ‘Allervermakelijkst was het staaltje dat van Feith's sentimen-teelen en van zijn eega's practischen waarnemingszin werd mede-gedeeld: “Voel je niets?” zei Feith in stille verrukking over het heerlijke maanlicht door de zware boomen van Boschwijk, en hij legde zijn hand op de knie van Okje, zijn echtgenoote, “Joawel Feith, ie kniept mien in de biene,” luidde het antwoord.’ *Prov. Ov. en Zwolsche Courant*, 19 Dec. 1902 en zie ook Rh. Feith, *Genealogie van de familie Feith* ('s-Grav. 1924), p. 64, noot.

Gegevens over dialectgebruik bij geslachten, die een honderd jaar of langer geleden leefden, zijn niet gemakkelijk te achterhalen. En toch blijven naast de technische, haast zou ik zeggen, phonografische opneming en bestudeering der dialecten, ook de tijd en plaats van hun gebruik, de afdaling op de maatschappelijke ladder bij uitstek boeiende studie-objecten. Heeft het eenige waarde, als ik in dit verband vastleg, wat mijn eigen herinnering te dien opzichte aan Deventer ervaringen bewaart? In de jaren, toen ik er woonde (1881-1919), nam het dialect-gebruik voortdurend af. Een oud-oom van vaderszijde (geb. 1816), een gestudeerd man, doch die zijn leven als ambteloos burger tusschen de aardappelen en vruchtboomen en bijen in zijn 'hof' heeft doorgebracht, heb ik nooit anders dan Deventersch hooren spreken. Maar gewoon was dat toen reeds niet meer; in zijn eigen kring vond men het zelfs eenigszins aanstellerig. Voor mijn vader (geb. 1845) was het Deventersch nog een levende taal, die hij geregeld in de omgang met boeren en eenvoudige menschen (en honden!) gebruikte. Wij, zijn kinderen, beschouwden het eer als een vreemd idioom, dat we goed verstonden, maar niet meer konden spreken. Een bron van vermaak was het in later jaren, zoo tusschen 1905 en 1919 schat ik, wanneer mijn vaders vragen, in het dialect tot onze dienstboden gericht, door dezen af en toe in het hoog-Hollandsch beantwoord werden. Voor haar had het Deventersch toen al een minder voorname bijsmaak gekregen; in een nette dienst behoorde je het niet te spreken.

Tot slot nog even terug tot de anecdotes. Uit beide blijkt naast Feith's weeke aard, ook zoo duidelijk sprekend uit zijn gelaatstrekken, de nuchtere en practische geest van zijn Oost-Friesche echtgenoote. De overlevering verhaalt, dat hun huwelijk gelukkig is geweest. Misschien heeft het tot hun geluk bijgedragen, dat terwijl Feith zong en droomde

> 'Hoe vaak werd in die stille nachten
> Mijn ziel op wieken van gedachten
> Aan 't nietig stof der aarde ontvoerd!'[1)]

zijn Ockje met beide voeten op deze aarde bleef staan.

's-Gravenhage, Dec. 1942.

M.E. KRONENBERG.

1) Uit het gedicht *Aan Boschwijk*.

Boekbeoordelingen.

J.W. Muller, *Van den vos Reinaerde. Exegetische commentaar* (Leiden - E.J. Brill - 1942) (Prijs f 6,30, geb. f, 7,85).

Met gerechtvaardigde voldoening besluit Muller zijn Reinaertstudie door deze uitvoerige, zorgvuldig bewerkte exegetische commentaar, een onmisbare aanvulling van zijn critische commentaar (1917) en de definitieve critische tekstuitgave met Inleiding (1939). Van alle zijden wordt ons Mnl. meesterwerk belicht, met de grondige kennis, waarover deze ervaren 'vossenjager' door veeljarige studie beschikt. Bij elk onderdeel (*Hofgeding, Eerste, tweede en derde dagvaarding, Terechtstelling en tweede, openbare biecht, Vrijspraak en pelgrimage, Klucht, wraak en straf*) gaat hij na, in hoeverre deze motieven in het Latijnse, Franse en Duitse dierenepos overeenstemming of verschil vertonen - waardoor de oorspronkelijkheid en het talent van de Dietse dichters te duidelijker uitkomt - en wat de oorsprong is van de 'ingekaste' verhalen. Dit wordt gesteund door bewonderende opmerkingen van aesthetische aard, o.a. over de geestigheid van de parodie op de ridderromantiek, die niet altijd dadelijk in het oog valt[1)].

Een andere groep van aantekeningen betreft de kennis van de dichters op kerkelijk gebied[2)], maar vooral ook van het Middeleeuwse recht[3)], waarop reeds Buitenrust Hettema met nadruk gewezen had. Verder vindt men bij tal van plaatsen een welkome taalkundige en zakelijke toelichting[4)], in een woord- en zaakregister samengevat. Een volledig glossarium,

1) Zie o.a. de opmerkingen over Grimbeerts meesterlijk pleidooi (vs. 175), het verhaal over Coppe (vs. 278) en Bruun (vs. 708), veel beter geslaagd dan in de Franse tekst; de vondst van Willem: Ermerijcs schat (vs. 2155), uit een kleine kern gegroeid, het verhaal van de samenzwering (vs. 2255). Over de parodie o.a. bij vs. 430 en 3298.
2) B.v. de deskundige toelichting bij de *Vigelien* (vs. 429), bij *spapen wijf* (vs. 729).
3) Zie o.a. bij vs. 61, 138 (*vrede*), 3455.
4) Onder de vele nieuwe bijdragen wijzen wij op die bij vs. 18 (*raven*), 730 (*rocke*), 858 (*ter stupe*), 942 (*rode caproen*), 1540 (*ghewennet toter hant*), 1619 (*valdore*), 1646 (*vuurstergat*), 2624 (*sevene*).

gelijk Buitenrust Hettema gegeven heeft, moest achterwege blijven, wegens de beschikbare ruimte in dit toch reeds omvangrijke werk. Wel werden enige *Concordantiën*[1] opgenomen, met zorg samengesteld door D.C. Tinbergen, d.w.z. vergelijkbare plaatsen uit Latijnse, Middelhoogduitse en Oudfranse dierenepen, en uit Mnl. ridderromans.

Dezelfde beperking noodzaakte de schrijver aangehaalde geschriften verkort aan te duiden, wat de leesbaarheid van de tekst niet verhoogt, temeer omdat Muller's stijl de bekende neiging vertoont om in één ingewikkelde zin, met tussenzinnen, veel samen te vatten. Evenwel, de aard van een dergelijke commentaar, bestemd voor de studerende lezer, leidt meer tot naslaan dan tot geregelde lektuur, en van dergelijke lezers mag verwacht worden dat ze in de vaklitteratuur voldoende thuis zijn om in die verwijzingen hun weg te vînden, en dat ze de moeite zullen nemen om de bedoelde werken te raadplegen. Dan zullen ze te meer de uitgebreide kennis bewonderen van de geleerde, die een zo groot deel van zijn leven aan deze studie gewijd heeft, en dit standaardwerk tot stand gebracht heeft.

C.D.V.

H. Bonger, *Dirck Volckertszoon Coornhert. Studie over een nuchter en vroom Nederlander* (Lochem - N.V. Uitgeversmaatschappij 'De Tijdstroom' - 1942).
Prof. Dr. B. Bekker, *D.V. Coornhert, Zedekunst dat is wellevenskunst*. Uitgegeven en van aanteekeningen voorzien (Leiden - E.J. Brill - 1942). (Prijs f 10,-, geb. f 12,-).

Aan een degelijk wetenschappelijk en tegelijk boeiend boek over deze merkwaardige zestiende-eeuwer bestond inderdaad behoefte. Het oppervlakkige werk van Ten Brink doet hem geen recht; het boek van Moorrees is verouderd, sedert de bronnenstudie van Bruno Becker, de opstellen van verscheiden geleerden zijn leven en werken in een nieuw licht geplaatst hebben. Daarom verheugt het ons, een monografie als de bovengenoemde te zien verschijnen, die, met smaak en inzicht geschreven, zeer geschikt is om in brede kring belangstelling te wekken.

Bonger opent zijn boek met een hoofdstuk over *De wereld waarin Coornhert opgroeide*, leerzaam voor menigeen die de voorgeschiedenis van onze bloeiperiode nauwelijks kent, en geslaagd

1) Blz. 198-224. Daar achter volgen nog enige *Toevoegsels en verbeteringen* (blz. 225-235) met een *Lijst van eigennamen* (blz. 230 vlg.).

ondanks de noodzakelijke beknoptheid en de moeielijkheid om de ingewikkelde verhoudingen op geestelijk en maatschappelijk gebied tot hun recht te doen komen. Bijna alle elementen van deze overgangstijd - zegt de schrijver - vinden wij bij Coornhert terug: ‘zin voor vrijheid, critische zin, verdraagzaamheid, individualisme gebonden door sociaal verantwoordelijkheidsgevoel, werklust, menselijke vroomheid, harmonische rust, helderheid en gerechtvaardigd zelfgevoel.’

De *Levensloop* van Coornhert's veelbewogen leven was weliswaar in hoofdzaak bekend, maar is in Hoofdstuk II verrijkt met de uitkomsten van de jongste onderzoekingen. Een volgend hoofdstuk (blz. 39-64) behandelt *Zijn denkbeelden over godsdienst en wel-leven*. Een eclecticus is Coornhert niet geweest. Hij blijft origineel in zijn veelzijdigheid. Al behoort hij tot de ‘voorlopers van het rationalisme’, een verstandsmens is hij niet. Het best is hij te karakteriseren als de ‘Apostel der volmaakbaarheid’. Vandaar zijn krachtig verzet tegen het Calvinisme, en in het biezonder tegen de leer van erfzonde en praedestinatie. Verder hebben spiritualisme en mystiek zijn denkbeelden beinvloed, al blijft het eigenlijke wezen van de mystiek hem vreemd. Scepticus was Coornhert in geen geval: aan een absolute waarheid, aan de waarde van het Christelijk geloof heeft hij nooit getwijfeld.

Aan het slot van dit hoofdstuk wordt zijn verhouding tot het Katholicisme en het Protestantisme gekenschetst. Opmerking verdient, dat voor dit alles *niet* de Wellevenskunst als hoofdbron te beschouwen is (blz. 58), omdat deze zestiende-eeuwse ethica te eenzijdig teruggaat op de deugdleer van de Romeinse Stoa en andere classieken.

In aansluiting bij deze algemene beschouwing, is Hoofdstuk IV gewijd aan *De godsdienstige verdraagzaamheid*. De wording van de passieve en de actieve tolerantie blijkt een ingewikkeld probleem. Coornhert heeft dat behandeld in zijn *Synodus of vander conscientien vryheit*, van 1582 (blz. 73 vlg.). Ieder meent het ware geloof te bezitten, maar alleen God vermag te beslissen; daarom is alle geloofsvervolging uit den boze. Bovendien komt ketterij z.i. voort uit onverstand: men moet dus de ketterij trachten uit te roeien, en niet de ketters. Hij grondt zich op het vaste geloof dat de waarheid ten slotte zal overwinnen.

Merkwaardig is ook het hoofdstuk (V) over de *Maatschappelijke denkbeelden* van Coornhert. Daarin wordt gehandeld over de

ethiek van de koophandel, tijdens de overgang van Middeleeuwse naar modern-kapitalistische beschouwing, en aangegeven hoe Coornhert zich de ideale Christelijke koopman voorstelt. Hij is ook de eerste in Nederland, die in zijn *Boeventucht* een werktherapie voor misdadigers en vagebonden ontworpen heeft, ter vervanging van de wrede lichaamsstraffen.

Een zesde hoofdstuk, over *De dichter en toneelschrijver*, heeft het karakter van een eerherstel. Het Lied-boeck wordt warm aanbevolen als werk van een 'belangrijk dichter', terwijl de schr. met Dr. Zijderveld de toneelschrijver Coornhert rekent 'tot de beste allegoriëndichters van zijn tijd, onovertroffen in rijmtechniek, zelden geëvenaard in klaarheid van taal en helderheid van tekening' (blz. 111). Met proeven uit zijn verzen en ontleding van de voornaamste toneelstukken wordt dit nader toegelicht. Als reactie op de vroegere onderschatting is deze lof m.i. wat te hoog gestemd. Men krijgt toch vaak de indruk dat Coornhert nog worstelt met zijn taal, en nog ver is van de vormbeheersing bij onze grootste zeventiende-eeuwers.

Een slotbeschouwing is gewijd aan *Zijn karakter en persoonlijkheid; zijn belang voor onzen tijd* (blz. 134-145). Coornhert wordt daar genoemd 'een uitzonderlijk mens, maar een typische Hollander, vaak in verhoogde potentie'.

In afwachting van het standaardwerk, dat wij nog steeds hopen te ontvangen van Bruno Becker, de Coornhert-kenner bij uitnemendheid, kan Bonger's werk uitnemende diensten bewijzen om Coornhert beter te doen kennen en waarderen[1)].

Intussen heeft B. Becker zijn krachten besteed aan een voortreffelijke, royaal uitgevoerde uitgave van de *Wellevenskunst*. De brede *Inleiding* (blz. VII-XXXII) bepaalt zich tot dat werk, waarvan de tekst in de eerste druk (1586) bestudeerd is. Becker gaat nauwkeurig na, wanneer en waar het geschreven moet zijn, nadat zijn vriend Spieghel er de stoot toe gegeven had, waarom hij zich onthouden heeft van verwijzingen naar bijbelteksten. Vervolgens gaat hij het wisselend oordeel na, in de negentiende eeuw over dit werk geveld, en de toenemende waardering en bestudering in de twintigste eeuw, terwijl in de

1) Bij het doorlezen tekende ik een kleine onjuistheid aan op blz. 20: (niet *alle* stukken op het Gentse landjuweel van 1539 ademden een protestante geest) en een zinstorende drukfout in een aanhaling midden op blz. 130: *eerste* l. *eertse*.

laatste tijd ook de bronnenstudie ter hand genomen is, in de proefschriften van S. van der Meer (1934) en G. Kuiper (1941). Ten slotte bespreekt hij beknopt Coornhert's taal en spelling in dit werk.

Onder de tekst staan tweeërlei noten: verwijzingen naar de bronnen, waaraan veel tijd en zorg besteed is, en toelichtende aantekeningen. Woordverklaring wordt gegeven in een woordenlijst achteraan. Jammer is het, dat - tenminste bij zelden voorkomende woorden - de plaats niet aangegeven staat. De voltooiing van dit werk zal de samensteller ongetwijfeld veel voldoening geven, en een aansporing zijn om deze verdienstelijke Coornhert-uitgave voort te zetten.

C.D.V.

Dr. A.E.H. Swaen, *Nederlandsche Geslachtsnamen* (Zutphen - W.J. Thieme en Cie - 1942).

De boeken over geslachtsnamen van G.J. Uitman en P.J. Meertens, die wij in de vorige jaargang (blz. 90) besproken hebben, zijn spoedig gevolgd door een soortgelijk werk van de oud-hoogleraar Swaen, die - onafhankelijk van zijn naaste voorgangers, maar zich nauw aansluitend bij Johan Winkler - aan dit werk blijkbaar een jarenlange studie gewijd heeft en over een rijk materiaal beschikte. In verschillende opzichten geeft hij welkome aanvullingen. Zijn belangstelling gaat vooral uit naar de etymologie van de namen. Wie daar belang in stelt, zal in dit boek gemakkelijk zijn weg vinden, nl. door een alfabetisch register van 35 blz. in drie kolommen (blz. 125-159), en bij het naslaan menige verrassende biezonderheid aantreffen. Aardig zijn ook de opmerkingen over de vele en zonderlinge vervormingen waaraan deze namen blootstonden. Minder aandacht heeft de schrijver voor de oorsprong van de naamgeving. Al komt die natuurlijk telkens ter sprake, de opzet van het werk doet deze hoofdzaak niet uitkomen. Daarmee hangt de weinig bevredigende compositie samen. In plaats van een hoofdindeling naar geslacht, plaats van afkomst, beroep, woning, eigenschappen en uiterlijk, scheld- en spotnamen enz., overdrijft de schr. de fout van Winkler door tal van kleine hoofdstukjes te maken, waarin namen bijeengebracht worden, ontleend b.v. aan dieren- en plantenrijk (zelfs nog gesplitst in zoogdieren, in het wild levende dieren, uitheemse roofdieren, vissen, vogels), mineralen, spijzen en dranken, water, rivieren, bruggen, dammen,

dijken, sluizen enz. Dat heeft geen zin. Weliswaar wijst de schr. er op, dat een dierennaam kan wijzen op een uithangbord of op een uiterlijke gelijkenis, maar daar is de kunstmatige groepering eigenlijk al mee veroordeeld. Zo wordt b.v. *Goudsmit*, dat terecht reeds onder de beroepsnamen vermeld is, nog eens genoemd onder de rubriek mineralen (blz. 92). Evenzo *Steenbakker* (blz. 79) in het hoofdstuk 'Woeste en bebouwde gronden'. Daartegenover toont de schr. weer voorzichtige kritiek, wanneer hij tegen overhaaste etymologie waarschuwt, en de vele gevallen van homonymie (b.v. op blz. 15-16), en als hij bekent voor sommige namen geen aannemelijke verklaring te kunnen geven.

Ten slotte nog een paar losse opmerkingen: *tin* in *Tinberg*(en) (blz. 95) en *Tinholt* (blz. 116) zal wel een vervorming van *ten* zijn, en dus op blz. 6, naast *Tenberg* geplaatst moeten worden. *Uitman* (niet op één lijn met plaatsnamen als Uitendaal e.d.) (blz. 5) zou nadere verklaring behoeven. Patronymica op *ing(e), ink, inga* zijn te lokaliseren (blz. 9). *Keesom* (blz. 22) is geen 'verkorting', maar wordt op blz. 87 als Kees-oom beter verklaard. Hoe is te begrijpen dat een naam voor 'hoeveelheid' tot persoonsnaam wordt? (blz. 49). De plaatsnamen op blz. 57 met 'oud' passen slecht bij de 'eigenschapsnamen', b.v. met *jong*; evenmin die met *lang* (blz. 58). Heeft het zin, duidelijke spotnamen als *Vroegindewey* of *Vroegop* (blz. 124) onder te brengen in een rubriek over 'de tijd'?

C.D.V.

Dr. W.J.C. Buitendijk, *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contra-Reformatie*. (Uitgave van N.V.J.B. Wolters' Uitgeversmij, Groningen 1942. Prijs f 6,90.)

Dr. Buitendijk heeft zijn hoogst belangrijke dissertatie (Vrije Universiteit, Amsterdam) verdeeld in twee delen. Het eerste stuk draagt tot titel: Het Katholicisme in de 16e en 17e eeuw, inzonderheid in de Zuidelijke Nederlanden. De titel van het tweede stuk is dezelfde als die van het boek. Het eerste stuk valt uiteen in drie hoofdstukken: 1. De Contra-Reformatie; 2. De Barok; 3. Polemische bedrijvigheid.

In Hoofdstuk I zet de schrijver uiteen wat hij verstaat onder het begrip Contra-Reformatie. Speciaal voor Zuid-Nederland meent hij niet te kunnen werken met de begrenzing, die men gewoonlijk aan deze stroming geeft, nl. van ongeveer 1555 tot

1618. De Contra-Reformatie, zich zowel negatief als positief openbarend, bestrijkt voor de Zuidelijke Nederlanden een periode van ongeveer twee eeuwen (± 1520-± 1720). Het hoogtepunt valt ongeveer 1620. Dan heeft de C.R. in het Zuiden volledig de overwinning behaald. Door het opkomend rationalisme sterft het in het eerste kwart van de 18e eeuw weg. Uitvoerig stelt de auteur de betekenis in het licht van de Exercitia Spiritualia van Ignatius de Loyola. Hij verwerpt de beschouwingswijze van sommige Protestanten, die vol afkeer over deze beweging spreken, even als die van de Roomsen, die haar al te zeer ophemelen. Zijn doel is zoveel mogelijk objectief te oordelen over al hetgeen de C.R. biedt, al liggen zijn sympathieën bij het Calvinisme, waarom hij in het tweede deel dan ook speciaal de houding van de C.R. tegenover het Calvinisme toetst.

Buitengewoon interessant is het hoofdstuk: Barok. Na enkele inleidende beschouwingen over de Barokmanie na de vorige oorlog en het aangeven van de verwantschap tussen barok en expressionisme legt de schrijver de volle nadruk op het grote verschil tussen Katholicisme en Protestantisme (Calvinisme en Puritanisme in het bijzonder) in kunstopvatting en kunstwaardering. De Barok is *de* kunstvorm van de C.R., zowel in de beeldende als in de literaire kunst. Het Calvinisme staat afkerig tegenover de barok als gevolg van zijn levensbeschouwing; dientengevolge bestaat er ook haat in de kunstuitingen van beide richtingen. Met kracht neemt Buitendijk stelling tegen geschriften van Roomse zijde, die er op uit zijn ook in Protestantse kunst van barok te spreken.

Het hoofdstuk: Polemische bedrijvigheid handelt over de polemische geest van de C.R.B. brengt zijn bezwaren in tegen verschillende voorstellingen van Dr. Polman over deze kwestie, al erkent hij daarnaast dat deze zeer veel waardevol materiaal heeft bijeengebracht. Uitvoerig toont de schrijver aan hoe bij de Rooms-Katholieken veel meer methodisch gepolemiseerd werd dan bij de Protestanten. Na de behandeling van de strijdmethoden geeft hij een overzicht van de voornaamste polemisten ook in Noord-Nederland în de 17e eeuw; vooral Jan Vos en Vondel komen daarbij naar voren.

In het tweede stuk, dat weer in 14 hoofdstukken is verdeeld, komen verschillende afzonderlijke personen aan de orde, nl. Anna Bijns, Cornelis Everaert, Katherina Boudewijns, Claude de Clerck, Richard Verstegen, Justus de Harduyn, Adriaen

Poirters, Daniel Bellemans, Lambertus Vossius, Cornelio de Bie en Michiel de Swaen. Bovendien zijn nog afzonderlijke hoofdstukken gewijd aan: Politieke balladen, refereinen, liederen en spotgedichten der 16e eeuw; Verspreide stukken en Het geestelijk Liedboek.

Richard Verstegen vooral heeft B. grondig behandeld. In vier paragrafen bespreekt hij achtereenvolgens: Zijn levenswerk; de Characteren; Epigrammen en Epitaphiën en Ander Contrareformatorische werkjes.

Helaas wordt mij de ruimte niet toegestaan over verschillende dier personen wat meer te zeggen. Ik zal dus moeten volstaan met enkele opmerkingen. Uit al die hoofdstukken, die ieder op zichzelf een aparte studie vormen, spreekt dezelfde zin voor volledigheid en grondigheid. De auteur is gematigd maar beslist in zijn oordeel. De omvangrijke literatuur heeft hij geheel en zelfstandig verwerkt, zoals uit tal van kleine en markante opmerkingen blijkt. We krijgen niet alleen eerbied voor het omvangrijke werk, dat hier verricht is, maar evenzeer hebben we respect voor de inzicht gevende wijze, waarop ieder dier figuren is samengevat, zodat elke verschijning in een bepaald en vaak nieuw licht komt te staan. Daardoor zal de dissertatie van Buitendijk dienen geraadpleegd te worden door ieder die in het vervolg studie wenst te maken over een dezer personen. Men voelt duidelijk dat nog te weinig met het inzicht en de opvatting van de Calvinist, onbevangen studie gemaakt is van de vele uitingen der C.R., terwijl dit toch zo nodig was, daar hij bijna doorlopend partij is in het geding. Zeker heeft dit deze gevaarlijke kant, dat de auteur zich zelf ook partij gaat stellen en dus zijn werk aan betekenis gaat verliezen. B. is naar mijn mening deze klip op gelukkige wijze omzeild. Het ontbreekt bij hem niet aan waardering ook voor menig C.R. auteur, maar hij legt vaak de accenten anders dan we dat tot nu toe bij de behandeling dezer schrijvers gewend waren. Dat geeft de bekoring en de betekenis aan zijn werk, vooral omdat B. nooit een oordeel uitspreekt of hij geeft er tevens zijn gegronde redenen voor op.

Terecht betrekt B. ook Anna Bijns in zijn werk, hoewel zij niet tegen Calvijn, maar uitsluitend tegen Luther te velde trekt. Hij keert zich hier speciaal tegen Van Duinkerken en zijn voorstelling van het Protestantisme, die geheel (de citaten laten het overduidelijk zien) op uitspraken van Anna Bijns berust.

Naast de bestrijding van A.B. werk komt hier tevens duidelijk de waardering voor haar persoon tot zijn recht.

Tegenover Anna Bijns stelt de auteur Cornelis Everaert, die de geest van de C.R. niet begrepen heeft. Grondig behandelt hij de zg. anti-Lutherse spelen, waarbij hij een nieuwe interpretatie geeft van *Tspel van den Wynghaert*, die m.i. zeer aannemelijk is.

Zeer belangwekkend is de brede behandeling van Richard Verstegen, die als Calvinistenjager bij uitnemendheid daarvoor in dit verband ook wel bijzonder in aanmerking kwam.

Oorspronkelijk is ook de kijk die Buitendijk geeft op Poirters, wie hij de bijnaam 'Roomse Cats' stellig wil onthouden. Deze is slechts gebaseerd op zijn Masker, dat maar een klein deel vormt van zijn oeuvre. In het overige werk komt veel meer de Jezuïet uit; daarin zien we Poirters in zijn ware gedaante.

Vol waardering ten slotte is de behandeling van Michiel de Swaen, wiens werk B. hoog aanslaat.

Als bijlage is toegevoegd een herdruk van het *Cluchtich verhael van eenen gepredestineerden cappuyn*, voorzien van een groot aantal degelijke toelichtende notities.

Het was me slechts mogelijk enkele der opvallendste gedeelten uit deze interessante dissertatie naar voren te brengen. Hij is overrijk aan nieuwe en frisse geluiden. Een zeer belangrijke letterkundige stroming, te weinig of te eenzijdig belicht, heeft er nieuwe glans door gekregen.

J. KARSEMEIJER.

Dr K.H. Miskotte, *Messiaansch Verlangen*. Het lyrisch Werk van Henriette Roland Holst. Uitg. Mij Holland, Amsterdam 1941.

Dit boek heeft lang op een bespreking moeten wachten. Dit kwam wel voornamelijk hierdoor, dat bij alle onmiskenbare kwaliteiten, de opzet zelf van het werk mij zozeer onbevredigd liet. Het kost dan moeite een standpunt te vinden, van waar uit een billijke beoordeling mogelijk wordt.

In de eerste plaats: het grootste deel van deze studie dateert al van 1926 (afgedrukt in Chr. Lett. Studiën Dl IV, 1927); het is voor deze verschijning in boekvorm alleen aangevuld en bijgewerkt. Waar het hier echter niet gaat om een zuiver litteraire studie, maar veeleer bedoeld wordt de geestelijke wereld van Mevrouw Roland Holst en de eigene aan elkaar te toetsen - de

titel Het Messiaansch Verlangen drukt a.h.w. de grootste gemene deler uit -, daar kleven aan dit boek al te zeer de sporen van de twintiger jaren, waardoor het wat verouderd aandoet.

Ten tweede: de schrijver is predikant, en heeft deze studie ondernomen als theoloog - wil men: als Christen, meer dan dat hij in de persoonlijkheid en het werk van Mevrouw Roland Holst als zodánig geïnteresseerd was. Te zeggen dat dit aan het werk een zekere eigenmachtigheid geeft, ware te sterk. Indien iemand er aanleiding toe geeft, haar werk niet alleen als ‘kunst’, maar als de neerslag van een mensenleven te zien, dan wel Mevrouw R.H. In principe kan er dan ook m.i. tegen deze opzet geen bezwaar zijn. De gedachte dat de bewegende kracht in dit leven tenslotte is geweest een ‘Messiaans’ verlangen, hoezeer ook verhuld en volgens buiten-Christelijke schema's gerationaliseerd, - die gedachte is zeker het overwegen waard. Dr. Miskotte wijst hierop ter beschaming van zijn geloofsgenoten: deze vrouw die lange jaren historisch materialiste was en zich nooit Christen heeft genoemd, werd in al haar activiteit tenslotte gedreven door een hunkering naar het Messiaanse Rijk van gerechtigheid, vrede en liefde. Zij kan veel hebben gedwaald - Dr. Miskotte is het in geen enkel tijdperk van haar leven geheel met haar ‘eens’ -, maar zij hoort tot die begenadigden ‘wier dwalen nog aan waarheid raakt’, zo zegt hij.

Dit betoog te vermengen met litteraire beschouwingen en biografische gegevens, komt mij echter weinig gelukkig voor. In een voorwoord zegt de auteur dat hij bedoelt ‘een litteraire analyse te geven, daarnevens een samenvattend beeld van een groot leven en tenslotte theologische ordening van de waarden die in het geding zijn.’ Maar de litteraire analyse wordt tezeer incidenteel toegepast, al getuigt wát er gezegd wordt over het algemeen van goed begrip; en het leven van een strijdbaar socialiste valt toch wel niet te schilderen met zó weinig aandacht voor de sociale en politieke geschiedenis. Mijns inziens had Dr. Miskotte wijzer gedaan, zich hier aanzienlijk te beperken.

Tenslotte mijn grootste bezwaar, al houdt dit in het geheel geen kritiek in op het werk en het inzicht van de schrijver: naar mijn overtuiging is de tijd om een samenvattend boek over Mevrouw Roland Holst te schrijvon óf voorbij, óf nog niet gekomen, Een zodanig werk had voor tien jaar, of voor twintig jaar, geschreven kunnen worden door iemand die een stuk van zijn geestelijke vorming aan haar dankt, - zoals dat met zo velen

van ons, en blijkbaar ook met Dr. Miskotte het goval is. Maar dan moest het de directe weerslag zijn van een worstelen met haar werk en haar wereld, en ‘heet van de rooster’ worden opgediend.

Òf er zullen eerst zeker nog een jaar of tien moeten verlopen. Litterair, ethisch, cultuurhistorisch, zelfs ‘weltanschaulich’ laat de figuur van Henriette Roland Holst m.i. nog geen oordeel toe. Zij staat ons daarvoor te na, en in ander opzicht in dit uur der geschiedenis reeds te ver.

M. VAN DER ZEYDE.

Tue Gad, *Individ og Milieu i nederlandske Barneskildringer fra 1860 til 1940*. Med et Forord af Prof. L.L. Hammerich. Kopenhagen, 1941. G.E.C. Gads Forlag.

Het kan ons Nederlanders slechts verheugen, als onze hedendaagse litteratuur in het buitenland bekendheid verwerft. Reeds zijn heel wat Nederlandse romans in het Deens vertaald, en zij trekken in Denemarken zeer de aandacht. Thans komt daar deze studie van een bepaald onderdeel onzer letteren bij: het kind in het Nederlandse proza sedert 1860 en zijn verhouding tegenover zijn omgeving. De schrijver geeft blijk met zijn stof grondig vertrouwd te zijn; van Woutertje Pieterse af heeft hij tot en met Vestdijk's Anton Wachter alle Nederlandse prozawerken doorgelezen, waarin een kind als hoofdpersoon optreedt. Wij zien dus, om maar enkele te noemen, A. van der Leeuw's Kinderland, Brusse's Boefje, Du Perron's Land van Herkomst de revue passeren; eveneens de Kleine Republiek, Jaapje, Merijntje Gijzen, Bartje, en nog heel wat meer van onze meer en minder bekende boeken. Maar de schrijver kent ook ons land persoonlijk; hij tracht onze litteratuur in verband met volkskarakter en leefwijze te verstaan. Al gaat hij op deze vraagstukken niet diep in, het is altijd aardig te zien wat een vreemdeling daarvan zegt. Ook onthoudt hij zich niet geheel van critiek op de besproken geschriften. ‘Frazen’, ‘journalistiek’, ‘oppervlakkig’, ‘sentimenteel’ zijn qualificaties, waar hij niet tegen opziet. Toch is zijn gezichtspunt meer dat van de paedagoog dan van de litterator. Dat blijkt al dadelijk hieruit, dat hij niet een rangschikking naar de historisch-chronologische lijn maakt, doch naar psychologische beginselen: komt het kind al of niet in botsing met zijn omgeving, en, in het eerste geval, reageert het daarop door zich over te geven aan zijn fantazie dan wel zoekt het een uitweg in de daad,

en in het tweede geval, reageert het zelfstandig of onzelfstandig? Het al te schematische, dat van deze indeling het gevolg zou kunnen zijn, wordt enigermate voorkomen door een tweede schifting, welke de eerste doorkruist, naar deze beginselen: de tegenstelling tussen het goede vertrouwen van het kind en de oneerlijkheid van zijn omgeving, het streven van het kind naar eerbiediging van zijn persoonlijkheid, en de botsing in het kinderleven van tweeërlei omgeving, namelijk het tehuis en de school. Wij, die uiteraard de uitvoerige inhoudsbeschrijvingen wel eens willen overslaan, zullen met genoegen de blik richten op de perspectieven, die deze opzet van het geschrift van Tue Gad ons opent. Het is weliswaar een examenwerk, maar een waarvan wij begrijpen kunnen, dat het de druk waardig werd gekeurd en waar wij een belofte voor de toekomst in kunnen zien. Die moge dan allereerst van paedagogische aard zijn, zij betekent toch ook een nieuwe letterkundige band tussen ons land en Denemarken.

Utrecht.

A.G. VAN HAMEL.

Kroniek en kritiek.

Beschaafde omgangstaal in Vlaanderen.

Tot voor korte tijd bleef ons onbekend dat de *Vereeniging voor beschaafde omgangstaal*, gevestigd in Antwerpen, die in oorsprong reeds dateert van 1913, tenminste sinds 1940 beschikt over een eigen orgaan: *Stijl en Volk*. Aan de niet volledige reeks van nummers uit 1940-1942, die ons werd toegezonden, ontlenen wij het volgende.

In een manifest van 1940 wordt nog eens duidelijk het beginsel van de Vereniging uiteengezet: ‘Wij zien de algemeene verspreiding van het beschaafd Nederlandsch aan als de conditio sine qua non voor het voortbestaan van onze volksgemeenschap’. Uit de gegevens in het orgaan blijkt dat deze leuze reeds in brede kringen weerklank gevonden heeft: in tal van plaatsen zijn afdelingen en korrespondenten. In Leergangen wordt leiding gegeven. Als woordvoerders treden in het orgaan vooral op: Const. H. Peeters, de bekende en verdienstelijke schrijver van de *Nederlandsche Taalgids* en R. Schrijvers, eveneens sedert lang bekend als ijverig propagandist voor beschaafd Nederlands. Deze auteurs nemen o.a. het Nederlands van de *Bestuurstaal* en van de *Legertaal* onder de loupe, en oefenen kritiek op het Nederlands in Bellefroid's Frans-Nederlands Woordenboek. Als

'Vlaamsch euvel' bestrijden ze onvermoeid 'barbarismen, fabricismen en provincialismen'. Evenals in de *Ned. Taalgids* vindt men herhaaldelijk in twee lijsten naast elkaar: 'zeg niet... maar zeg...'. Ook bijdragen op het gebied van de spraakkunst bevatten lessen voor minder ervarenen, terwijl van een *Vragenbus* ruim gebruik gemaakt wordt. Voor het sympathieke doel van de Vereniging wordt dus in dit orgaan praktisch en nuttig werk verricht. De konsekwentie dat de vereenvoudigste spelling, die zoveel dichter bij de klanken van de beschaafde omgangstaal staat dan de oude, door deze Vereniging gepropageerd diende te worden, hebben de leiders nog niet aangedurfd. In dat opzicht stond de oorspronkelijke Vereniging, in 1913, op ruimer standpunt.

Het verzet tegen de seksuele-n mag niet gestaakt worden!

Gelijk wij herhaaldelijk in ons tijdschrift en in 'Vereenvoudiging' betoogd hebben, blijft de regeling van de buigings-n volgens de spelling-Marchant onaannemelijk. Het is te betreuren dat veel medestanders in eigen praktijk zich gewillig naar de schoolregel schikken. De spellingstrijd heeft ons geleerd dat alleen sukses te verwachten is, als voorstanders ook voorgangers blijken te zijn. Wie dus b.v. zonderling vindt dat de neutraalseksuele *mens* of *persoon* met een grammatikaal-seksuele-*n* versierd wordt, doet verkeerd door zich aan die regel te onderwerpen. Er moet voor gewaakt worden dat het grote publiek niet, op grond van schoolervaring, het ontbreken van deze *n*'s als 'taalfout' gaat beschouwen. Als een toongevende geleerde of onderwijsman, de officiële en schoolse regeling volgt, en door leken op taalgebied als 'deskundige' aangezien en geëerbiedigd wordt, werkt hij het misverstand in de hand, en helpt hij een regel bestendigen, die niet alleen onwetenschappelijk is, maar ook juist grammatikaal inzicht en goed moedertaalonderwijs kan schaden. Op onze medewerkers doen wij dus een beroep om - ook als de school de schoolse regel eist - door eigen voorbeeld de betere weg te wijzen.

C.D.V.

Aankondigingen en mededelingen.

De lof van den boer.

Bij de firma C.V. Allert de Lange te Amsterdam verscheen onlangs in royale uitvoering een beredeneerde en geïllustreerde bloemlezing, getiteld *De lof van den boer*, samengesteld door

P.J. Meertens. De bedoeling is, een keuze te doen uit allerlei geschriften, in Noord- en Zuid-Nederland, sedert de Middeleeuwen, waarin òf over de boer gesproken wordt, óf waarin hij een rol speelt. Dat het boek aan deze bedoeling veelzijdig beantwoordt, blijkt uit de titels van de hoofdstukken, die telkens door de uitgever van een inleiding voorzien zijn. De titel slaat eigenlijk alleen op het eerste hoofdstuk: *Boerenlof*, want dan volgt onmiddellijk *Boerenklacht*. Verdere opschriften zijn '*Beatus ille*', *Boerenkermis, De Boer op het tooneel, de romantische boer, de boer in de dorpsvertelling*. Uiteraard is de inhoud, naar tijd en genre, dus bont geschakeerd, maar menigeen zal er, bladerend, iets van zijn gading in vinden, bekende en onbekende gedichten en fragmenten, terwijl de illustratie met allerlei materiaal door de zorg van Mej. J.C. Daan, ontleend aan schilderijen, prenten, boekillustraties enz. de aantrekkelijkheid verhoogt.

Het karakter van deze bloemlezing - vermeldt het *Woord vooraf* - is 'populair-wetenschappelijk'. De samensteller heeft er voor gezorgd dat, ondanks de bedoeling een brede lezerskring aangenaam te onderhouden, ook de 'wetenschappelijk' gevormde lezer niet te kort komt. Afgezien van de degelijk bewerkte inleidingen, geeft hij in een reeks *Aanteekeningen* (blz. 333-343) gegevens voor verdere studie van de behandelde onderwerpen, waarop nog een nauwkeurige *Bronvermelding* (blz. 344-348) tot kontrolering en uitbreiding in staat stelt. Dit boek, een eerste deel, loopt van de Middeleeuwen tot 1880; een volgend deel, tot heden, zal volgens het titelblad door Jan. H. de Groot verzorgd worden.

De poëzie van de waterstaat.

Een studie van bescheidener omvang, maar van aard met de bovenstaande verwant, leverde Mr A.F. Kamp, dijkgraaf van Noordhollandsch Noorderkwartier, in een toespraak op de algemeene vergadering van 2 December 1942, in de Notulen afgedrukt: de overdruk beslaat 42 bladzijden, en geeft na een korte *Inleiding* de volgende hoofdstukjes: *Huiselijke waterstaatspoëzie, Paalwormgedichten, Watersnoodpoëzie, Dichtkunst en waterstaat*. De uitgebreide lijst van *Geraadpleegde literatuur* bewijst dat de schrijver een uitgebreide studie van dit onderwerp gemaakt heeft en talrijke, weinig bekende bronnen, o.a. pamfletten, door-snuffelde. Het verzamelde materiaal was dan ook veel rijker dan in deze beperkte omvang plaats kon vinden. Wellicht vindt de

auteur nog eens gelegenheid om daaruit een uitvoerige keuze te publiceren, die ook uit kultuur-historisch oogpunt interessant kan zijn.

Nieuwe Zuid-Nederlandse uitgaven.

Nu door de tijdsomstandigheden hier te lande weinig bekend wordt van wat in Zuid-Nederland verschijnt, willen wij de aandacht van onze lezers vestigen op enige onlangs verschenen uitgaven.

Een boek van Marnix Gijsen: *De literatuur in Zuid-Nederland sedert 1830* (N.V. Standaard-boekhandel 1942. Tweede druk) blijkt een herdruk te zijn van het hoofdstuk, dat de auteur schreef voor het verzamelwerk *Dichterschap en Werkelijkheid*. In onze vroegere bespreking van dit werk hebben wij juist dit hoofdstuk als een van de beste geprezen en aanbevolen. Nieuw zijn in deze keurig verzorgde herdruk de goed geslaagde portretten van de voornaamste schrijvers.

Gelijktijdig verscheen, van de hand van Fr. Closset, in een populaire en goedkope *Collection nationale* (Bruxelles - Office de publicité J. Lebègue et Cie 1943) een zeer beknopt overzicht van de gehele Vlaamse letterkunde, blijkbaar bestemd voor Waalse landgenoten: *Aspect et Figures de la Littérature Flamande* (105 blz.). De propagandistische bedoeling van de schrijver blijkt ook uit een toegevoegde lijst van *Oeuvres d'auteurs flamands publiées en langue française* (blz. 97-102). Menigeen zal verbaasd zijn dat zoveel werken van Vlamingen binnen het bereik gebracht zijn van hen die niet genoeg Nederlands verstaan om de originelen te kunnen lezen. Dit degelijk en vlot geschreven overzicht kan dus nuttige diensten bewijzen.

Een bundel *Brieven van Albrecht Rodenbach* werd bijeen gebracht door Dr. R.F. Lissens, met een uitvoerige voorafgaande studie (blz. 1-120) (Antwerpen - De Nederlandsche Boekhandel - 1942. Prijs Frs. 65). Daarin schetst hij eerst de omgang tussen Rodenbach en pastoor G.H. Flamen, en tussen Rodenbach en de Leuvense hoogleraar P. Alberdingk Thijm. Daarna wordt de onderscheiding van ‘Gudrun’ behandeld, en al wat er geschied is ‘rondom een professorentwist’, nl. de Leuvenaars P. Willems en P. Alberdingk Thijm, terwijl ten slotte ‘De veete tusschen Rodenbach en De Mont’ in biezonderheden nagegaan wordt. Dit alles staat in rechtstreeks verband met de volgende publicaties van brieven en polemische dokumenten (blz. 123-250).

Een studie van L. Sourie: *Inleiding tot de geschiedenis van Van*

Nu en Straks, reeds bij gedeelten in een Vlaamse periodiek verschenen, is door de auteur in uitgewerkte vorm onlangs in boekvorm gepubliceerd (Kortrijk - Jos. Vermant - 1942).

Belangrijk is vooral J. van Mierlo's nieuwe uitgaven van Hadewych's *Strophische Gedichten* (I. *Tekst en Commentaar*, II. *Inleiding*. Daarop komen wij binnenkort terug.

Katholieke poëzie na 1880.

Als 'Dishoeckje No. 56' verzorgde Gerard Knuvelder een bloemlezing uit de Katholieke poëzie na 1880 (Bussum - C.A.J. van Dishoeck C.V. - 1943. Prijs f 0,90, geb. f 1,40). Niet minder dan 36 dichters zijn in dit boekje, van beperkte omvang (92 blz.), vertegenwoordigd, sommige door één, de belangrijkste door meer gedichten, waarbij de bloemlezer er naar streefde 'een aantal in bestaande bloemlezingen minder vaak aangehaalde gedichten op te nemen'. De *Inleiding* (blz. 3-8) is zeer beknopt gehouden, maar geeft een duidelijk overzicht van de ontwikkeling en een karakteristiek van de op de voorgrond tredende figuren. Een 'volledige behandeling' lag niet in de bedoeling, maar wel: 'alle dichters van betekenis tot hun recht te doen komen'.

Apologie ofte verantwoordinge van den Prince van Orangien.

Van de firma C.A. Mees te Santpoort ontvingen wij een herdruk van de bekende *Apologie*, uitgegeven door M. Mees-Verwey met een *Voorrede* van Albert Verwey. Deze merkwaardige en welsprekende verdedigingsrede, die de predikant Pierre Loyseleur de Villiers de Prins in de mond legt, was reeds in 1923 door dezelfde firma uitgegeven met de bedoeling 'de nadruk te leggen op de letterkundige waarde van dit bizonder geschrift, waarvan de historische waarde sinds lang vaststond'. Niet alleen historici, maar ook beoefenaars van onze letterkunde zullen het op prijs stellen dat deze uitvoerige proeve van uitstekend zestiende-eeuws proza weer toegankelijk gemaakt is in een verzorgde uitgave.

Van dezelfde firma ontvingen wij ook een derde druk van Aart van der Leeuw's dichtbundels *Opvluchten* en *Het Aardsche Paradijs*, in één band.

Limburg. Land, Volk en Kultuur.

Onder leiding van de ijverige propagandist voor Limburgse taal- en volkskunde, Dr Win. Roukens is een reeks van daaraan gewijde studies ontworpen, waarvan het eerste deel verschenen is,

getiteld: *Ons Limburgsch Heem, richtlijnen bij de beoefening der heemkunde* (Lutterade - Fonds voor heemkunde - 1942, 112 blz.). Daarin overziet Boukens het gehele terrein: *Bodem en volk, Oude kultuur en historie, Landnamen, plaats- en familienamen, Volkskunde, taal en kunsten*, terwijl hij ten slotte *Feiten, wenschen en wenken* geeft. Het aardig geïllustreerde boek is onderhoudend geschreven voor een breed publiek, maar evenzeer interessant voor ieder die in volkskunde belangstelt. Ter perse zijn in dezelfde serie reeds drie volgende delen, door dezelfde schrijver, namelijk *De Limburgse volkstaal, De Limburgers: Herkomst en volksaard* en *Limburgse volkskunde*. Vier andere delen zijn in bewerking, waarin ook medewerkers zullen optreden.

In een dubbel nummer van het orgaan *Veldeke* (Okt.-Dec. 1942) opgedragen aan de zeventigjarige Dr Jaspar, vindt men een reeks dialektbijdragen uit verschillende Limburgse streken.

Geert Grote's Levensbeeld.

In de *Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde* (XLVII No. 2) verscheen een zeer breed opgezette studie van Jac. van Ginneken (391 blz. groot formaat), waarin het leven van deze belangrijke voorganger in alle biezonderheden kritisch beschouwd wordt, en ‘naar de oudste gegevens bewerkt’ (N.V. Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij - 1942).

In de Nederlandse Taaltuin.

Met deze titel verscheen een bundel ‘Wandelingen en Waarnemingen’ van Prof. Dr. A.A. Verdenius (Amsterdam - N.V. Uitgevers-Maatschappij ‘Elsevier’ - 1943f, ‘populairwetenschappelijke beschouwingen’, die in ‘De Telegraaf’ en in ‘Onze Taal’ verspreid waren, en nu naar de inhoud gegroepeerd. ‘Aan deze in luchtige vorm gehouden beschouwingen ligt toch een ernstige overtuiging ten grondslag’. De korte beschouwingen, met aardige en pakkende voorbeelden, dienen om allerlei lekenmisverstand en wanbegrip op taalgebied te bestrijden. De schrijver doet daarmee een nuttig werk, dat ook voor menige ouderwets gevormde onderwijzer en leraar zeer leerzaam kan zijn.

Levensberichten van de Maatschappij der Ned. Letterkunde.

De pas verschenen bundel 1941-1942 bevat o.a. levensberichten van L.P.H. Eykman, door L. Kaiser; R.A. Kollewijn, door J.J. Salverda de Grave; Th. Siebs, door J.H. Brouwer; P. Valkhoff, door C. Serrurier; en van W. de Vries, door M. Schönfeld.

C.D.V.

Uit de tijdschriften.
(Januari-Februari).

De Gids Jan. In de rubriek *Bibliographie* bespreekt E.J. Dijksterhuis de nieuwe uitgave van Valerius' *Gedenckklanck*. - M. Uyldert beoordeelt de jongste roman van H.P. van den Aardweg: *Een Hollander trok uit*, en *Droom de Geleider* van Nine van der Schaaf.

Febr. E.J. Dijksterhuis velt een ongunstig oordeel over A. Hallema's boek: *Hugo de Groot*.

Groot-Nederland. Febr. Deze aflevering bevat een uitvoerige, waarschijnlijk nagelaten studie van Maurits Sabbe, de kenner van het 'Plantijnse huis', getiteld *De Moretussen op den drempel van den adelstand*, en dus gewijd aan 'Een Antwerpsche patricische familie in de zeventiende eeuw.'

Roeping. Jan. J.M. Kramer geeft een beschouwing over *Vorm en inhoud*, naar aanleiding van een bestrijding van zijn vorig artikel (in de Dec.-aflevering) door Jan Derks in 'De Tijd'. Hij levert een pleidooi voor 'inhoud', voor een menschelijkwaardevolle inhoud van de dichtkunst: 'Het gemis hiervan schijnt mij het meest in het oog loopend euvel waaraan het overgroote deel der hedendaagsche poëzie laboreert'. - O. Dambre herdenkt in een artikel *Justus de Harduwijn's drievoudig testament*, het 360e geboortejaar van deze Vlaamse dichter. Hij bedoelt daarmee: zijn laatste wilsbeschikking, zijn 'literair testament', d.w.z. als 'heraut van een geestelijke renaissance', en zijn 'volksch testament', d.i. zijn belijdenis als Grootnederlander.

Febr. Gebriël Smit prijst het jongste werk van Arthur van Schendel: *Een spel der natuur*, waarin de Schr. 'na de verschillende aarzelingen van de laatste jaren' zich weer vertoont 'in zijn zuiverste en edelste kracht'.

Het Boek XXVI, afl. 4. Een artikel van F. Kossmann: *De ars amandi bij de rederijkers van het laatst der 16e eeuw* handelt over vier uitgaven: *Die conste der Minnen, Den sleutel der Liefden*, beide van Marius Laurier, een dichtend boekverkoper in Yperen, *TPrieel der Amoreusheyt* en *DBoeck der Amoreusheyt*. Hot laatste en uitvoerigste verenigt bijna al deze verspreide stukken, en wordt dan ook bibliografisch het uitvoerigst besproken. De schr. deelt de volledige inhoud mede, met registers, en geeft aan

het einde ook aardige proeven uit de tekst, nl. *Meispraken, Bruidspraken* en *Epigrammen*.

Levende Talen. Jan. In een artikel *Mariken in de vreemde* gaat G.W. Wolthuis na, hoe Mariken van Nymwegen, in Engelse bewerkingen, in het buitenland gewaardeerd is. Het blijkt even hoog aangeslagen te zijn als onze oude schilderkunst. - Bern. van Meurs S.J. bespreekt *Het rapport-1941 inzake het Nederlands en het leesonderwijs*. - In de rubriek *Boekbesprekingen* beoordeelt P.H. Schröder *Mijnheer Oberon en Mevrouw* van Arthur van Schendel. - Twee recensies zijn opgenomen van E. Kruisinga's studie over *Diminutieve en affektieve suffixen in de Germaanse talen*, door C.F.P. Stutterheim en door R.W. Zandvoort.

It Beaken. Dec. A.A. Verdenius schrijft over *Amsterdamsk-Fryske parallellen yn it bigjin fen de 17e ieu*, naar aanleiding van Brouwers boek over Jan Jansz. Starter, waarin beweerd was: ‘Ook in zijn (Starters) Hollandsch werk meenden wij wel eens sporen van Frieschen invloed te vinden’. Verdenius toont aan, dat alle aangehaalde verschijnselen en voorbeelden echt Noord-Hollands taaleigen geweest zijn. - A.E.H. Swaen behandelt *Nogmaals de Menniste Vryagie*. Hij publiceert o.a. een lang, berijmd ‘Antwoort op de Meniste Vryage’.

Volkskunde. Nieuwe reeks II, No. 3. Jan de Vries geeft een artikel over *Kultuurgeografische Problemen van het Sprookjesonderzoek*, naar aanleiding van Maurits de Meyer: ‘Vlaamsche Sprookjesthema's in het licht der Romaansche en Germaansche Kultuurstroomingen’, een boek dat zeer geprezen wordt omdat het ‘nieuwe wegen voor het onderzoek der sprookjes geopend heeft’, nu men is gaan twijfelen aan de waarde van de historischgeografische methode van de Finse school, die vroeger veel aanhangers gevonden heeft. Hij wijst op de noodzakelijkheid om het rijke Vlaamse materiaal met Noord-Nederlandse gegevens, die reeds verzameld worden, aan te vullen. - Paul de Keyser schrijft over *Sinter Greef en een onbekend 17e eeuws Lied van den Graaf van Halfvasten*. - A.C.J. de Vrankrijker vervolgt zijn beschrijving van de *Kinderspelen in het Gooi*. De aflevering wordt besloten door een groot aantal *Boekbesprekingen*.

Taal en Leven. Jan. In een artikel *Fonetiek en Fonologie* betoogt E. Kruisinga dat de betekenis van de fonologie overschat wordt ten koste van de fonetiek, die van grote waarde blijft als grondslag van de linguistiek, en van een zuiver taalbegrip,

en dientengevolge ook voor het praktisch schoolonderwijs onmisbaar. - Gerlach Royen spreekt in een artikel *Gymnasiale taalmethodiek* over zogenaamde ‘vergelijkende’ spraakkunst, en, in aansluiting bij zijn studie ‘Ongaafs Nederlands’, over *Zuiver taalgevoel*. Na een rubriek *Kroniek en Kritiek* volgen nog enige *Boekbesprekingen*, o.a. een prijzende beoordeling van De Jager's *Ontwikkelingsgang van de taalkunst der Nederlanden* door A.J. Schneiders.

Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Vlaamsche Academie. Febr.-Maart. P. de Vroede publiceert teksten van *Mechelsche Middelnederlandsche oorkonden van vóór 1300*. - J.J. van de Velde vertelt een en ander *Uit de geschiedenis der Alchemie*. - L. Grootaers bestudeerde *De aangeblazen H in het oosten van ons land*, met een kaart toegelicht.

April. Een breed opgezet artikel van J. van Mierlo is gewijd aan *De Ballade van Sinte-Geertruden-Minne*, om te betogen dat deze ballade niet van Duitse oorsprong is, maar oorspronkelijk: ‘de Nederduitsche is een zeer zwakke, matte, onbeduidende en onbenullige navertelling van de Nederlandsche’. Door een nauwkeurige vergelijking wordt dit nader aangetoond.

Mei-Juni. Deze aflevering bevat de *Verslagen der Keurraden* over de uitgeschreven prijsvragen, die o.a. betroffen: ‘Een studie over de oude en moderne plaatsnamen van de stad Tielt’ en ‘Een nieuwe uitgave van de 14de eeuwsche Dietsche Oorkonden van de Abdij van Sint-Truiden, met een studie over Klank- en Vormleer der teksten’. In beide gevallen werd een antwoord ter bekroning voorgedragen. - J. van Mierlo bespreekt *Het dramatisch conflict in Lanseloet van Denemarken*, dat z.i. niet schuilt in het standsverschil, maar in de onhoofse behandeling van de liefde. - L. Grootaers bepleit een brede opgezette *Voorbereiding van een Zuidnederlandsch dialectwoordenboek*. - A.H. Cornette vraagt aandacht voor *Twee vergeten Vlamingen*, nl. zijn vader Arthur Cornette en Hendrik Baelden, beide ‘trouwe dienaars van onze taal en van ons volk’.

Bulletin du dictionnaire wallon XXI, No. 1-4 Armand Boileau publiceert een studie, getiteld *Classification chronologique des emprunts germaniques en wallon liégeois* (blz. 79-100).

Museum. Jan. K. Heeroma beoordeelt de publicatie over *Het eiland Urk*, in het biezonder de uitvoerige studie over het dialekt van het eiland, waarin hij verschillende leemten en tekortkomingen aanwijst.

C.D.V.

Het barokke karakter van Vondels lyriek.

In een stilistische interpretatie van Vondels Lucifer kenschetste ik dit drama als het meesterstuk van de Nederlandse litteraire Barok[1]. Maar het beeld van deze belangrijke periode in onze stijlgeschiedenis, zoals ze zich manifesteert in de kunst van haar grootste vertegenwoordiger, is niet volledig zonder de tegenhanger van zijn lyriek.

Vondels lyriek is, als die der Barok in het algemeen, bijna zonder uitzondering gelegenheidsdicht, en als zodanig gemeenschapspoëzie.

Wanneer wij deze stelling poneren, dan eisen allereerst de termen ‘lyriek’ en ‘gemeenschapspoëzie’ een nadere omschrijving. Het begrip lyriek is hier niet op te vatten in de moderne zin van individualistische gemoeds-, maar in de meer algemene van *persoonlijkheids*uitdrukking. Uitdrukking van een persoonlijkheid, niet als individu sprekend van eigen gemoedservaringen - Vondels persoonlijke lyrische gemoedsontboezemingen zijn zeer zeldzaam en verlopen dan nog meest in algemene bespiegeling -, maar als lid van een culturele, sociale gemeenschap sprekende uit de geest en in de taal van die gemeenschap. Het is de gemeenschap der geestelijke aristocratie, gevormd in de humanistische school van de Renaissance; een gemeenschap met een eigen taal, een eigen stijlconventie.

Een individuele stijl is altijd de resultante van een immanente vormdrang en een cultureel bepaalde uitdrukkingswijze, maar wel bizonder sterk spreekt de laatste factor in Vondels kunst. Hoezeer gedreven door een krachtige persoonlijke religieuze en ethische overtuiging en een vurig temperament, die al zijn uitingen bezielen, blijft zijn poëzie immer intellectueel beheerst en gebonden in de conventionele vormwetten. Intellectueel in die zin, dat zijn vers meer bespiegelend dan gemoedsontboezemend is. Intellectueel ook in dit opzicht, dat zijn poëzie zich niet zo zeer onderscheidt door geniale intuïtie, geboren uit een enthusiast gevoel, meer zaak is van het vernuft, van de rijke, soms gezochte combinatie, van de verrassende inval, van de kunstige inkleding; vernuft, door zijn tijdgenoten als de voornaamste dichterlijke

1) *N. Taalg.* Jg. XXXIV, blz. 145 vlg.; 203 vlg.

kwaliteit gezocht, door Vondel zelf herhaaldelijk als de verdienste der klassieken geprezen.

Professor Huizinga spreekt in zijn schets van ‘Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw’[1] van het bewustzijn van een ontbreken, dat zich bij alle onvoorwaardelijke lof voor de dichterlijke vorm bij Vondel opdringt: ‘men komt eerst laat op de vraag naar Vondel's gedachte! Zouden wij werkelijk moeten vaststellen, dat de rijkdom van Vondel's gedachte betrekkelijk gering is?’ ‘Ligt daarin’, zo vraagt Huizinga verder, ‘de oorzaak der betrekkelijke impopulariteit van Vondel? Of is het die zware last van antieke en bijbelse figuren, die ons drukt, die zekere overvuldheid met figuren en beelden, waardoor wij hem niet voldoende meer opnemen met onze onmiddellijke poëtische apperceptie; waardoor, met uitzondering van een aantal lyrische gedichten of lyrische gedeelten, zijn stem niet meer door de eeuwen klinkt als die van Shakespeare of van Dante?’

Hier heeft de cultuur-historicus de vinger gelegd op het karakteristiek tijd-gebondene in Vondels kunst, dat veel van zijn werk meer belangwekkend maakt voor de filoloog dan boeiend voor de algemene lezer. Belangwekkend als spiegel van de kunstopvatting van zijn tijd, als nationale verschijning van een algemeen Westeuropees verschijnsel.

Poëzie was ook voor de na-Renaissancedichter rhetorica, welsprekendheid; het gedicht niet een noodzakelijk zo en niet anders gevormde intuïtieve eenheid van gehalte en gestalte, niet de organische ontwikkeling van een idee, een streng gebonden eenheid, maar een mozaïek van algemene waarheden en zinrijke voorstellingen, ‘geestige’ d.i. vernuftige vondsten, kunstrijke verbeeldingen en sierlijk ‘bloemwerk van taal, naar de stijl der Rederijckkunste’ d.i. der klassieke rhetorica[2]. De aanleiding tot het gedicht kon zijn een belangrijke of een betrekkelijk onbelangrijke gebeurtenis, een dichterlijk neutraal gegeven[3], z'n ‘inhoud’ een vrij conventionele gedachte of algemene waarheid, - het was slechts de draad waaraan de rijkdom van vernuftige vindingen, van decoratieve beeld- en taaljuwelen geregen werd.

1) Haarlem '41, blz. 114/5.
2) *Aenleidinge* 96/7.
3) Grote krijgsbedrijven, gebeurtenissen van lands- en stadsbelang; familiegebeurtenissen; op voorwerpen als ‘*De toetssteene Fecsttafel der Goden*’.

Het is er mee als met vele zeventiende-eeuwse portretten, waarop de personen zijn gekostumeerd in de rijkste stoffen en kwistig behangen met de kostbaarste versierselen, waaronder de lichaamsvormen schuil gaan. Dit karakter verklaart ook de amorphe bouw van vele van Vondels gedichten, vooral uit zijn eerste tijd; niet de syntaxis maar het woord is er de beheersende kracht. In de ‘Geboorteklock’ bijvoorbeeld overheerst het woord alles; ‘het viert er als 't ware feest’, als Verwey reeds opmerkte.

Het studeervertrek van de dichter (het studeervertrek, want zijn poëzie was vrucht van studie, geleerdenpoëzie) was allereerst beeld- en woordwerkplaats. Vondels ‘Aenleidinge’ spreekt in dit opzicht duidelijke taal: ‘Een leergierige lette op de lessen en regels der kunste, gevonden uit het voorbeelt der treflijckste Dichteren, voorgeschreven by de Geleerden. Hij bevlijtige zich om dagelijx toe te nemen in kennisse van verscheide wetenschappen, om, is het niet van alles volmaecktelijck, dat zwaer ja onmogelijck valt, ten minste terloop van vele dingen kennis te hebben, om zijn werck naer den eisch uit te voeren’.

In die werkplaats heeft hij zijn leven lang gewerkt aan een ‘dolce stil nuovo’ door zuivering en verrijking van de dichtertaal, bijeenverzamelende en zich eigen makende ‘de eige manieren van spreken’; de woordenschat uitbreidende door vorming van nieuwe ‘koppelwoorden’ (de woordvorming bij uitnemendheid in die tijd, met z'n voorliefde voor contractie van verschillende betekenissen en hun combinatie in verrassende betrekkingen); door vertaling uit antieke en nieuwe Europese literatuur, in 't bizonder de Franse, het eigen materiaal ontwikkelende tot ongekende aesthetische kracht. Door lezing, in 't bizonder van Ovidius en van compendia als Ripa's Iconologia, verzamelde hij zich de stof voor zijn vele mythologische en historische vergelijkingen en toespelingen, onmisbaar voor de geleerde dichter van die tijd.

Barok is Vondels stijl als kruising van middeleeuws-christelijke geest en renaissancistische vormenrijkdom, ‘poëzie van het Christendom, waarin alle geleerdheid van het Heidendom opgenomen, maar waaraan ze tevens onderworpen is’ (V e r w e y); - *barok*, als pompeuze, decoratieve weerspiegeling van het bewogen, grote, kleurige leven van zijn tijd.

Een nieuwe stijl, evenzeer onderscheiden van die der Renaissance als van die der Rederijkers. Onderscheid, allereerst merkbaar in het ritme, de onbedriegelijke levensstroming van het vers.

Geschoold op het formele klassieke en het alternerende romaanse Renaissance-vers, waarvan Vondel in zijn behoefte aan gezag het metrum trouw te volgen trachtte, doorbreekt echter het innerlijke ritme der lyrische bewogenheid meer en meer de formele prosodie tot de vrije gang van het natuurlijke woordaccent. Zo winnen de harmonische klassieke metra melodische uitdrukkingswaarden: de stijgende jamben lenen een mannelijke gang en zware nadrukkelijkheid aan het heroïsche vers; de snelle trochaeën de lichte vlucht aan het loflied en de jubelzang; en waar de rijkdom van schilderende motieven aanzwelt, wordt de regelmatige scansie verbroken tot springend ritme en plastische bewegingsvrijheid.

Met het ritme wordt ook het rijm tot nieuwe uitdrukkingskracht bezield. Binnenrijm, assonantie en alliteratie gaan met de accentuering hand aan hand tot sensitieve klankschildering en klanksymboliek, en terwijl de eindrijmen zich tot affectieve stemmingdragers ontwikkelen, binden ze tevens de zwaar geladen strofen in hun vaak koene omspanningen tot hechte synthesen.

Want samenballende synthese is een kenmerk van de schilderende en bespiegelende barokke stijl. Hier is geen snel voortschrijdende maar een concentrische beweging, aanzwelling van binnen uit: de schilderende, bespiegelende geest speurt telkens nieuwe betrekkingen, heeft telkens nieuwe invallen en tracht al die rijkdom van vergelijkingen, beeldende ornamentiek, mythologische en historische parallellen samen te vatten. Vandaar de brede perioden, die hun zware last van gedachten en detaillerende voorstellingen door telkens nieuwe wendingen en remmingen door vers aan vers voortwentelen of in machtige spanningen worstelend omhoog voeren.

Van die spanning is de Voorzang van de bekende Rey in Lucifers eerste bedrijf een sprekend voorbeeld. Hier is het de verwonderde vraag, die zich verdiept in de onbegrepen grootheid Gods. Elders (begin der Tegenzang van de Rey in het tweede bedrijf) is het de tijdbepalende zin, die de hemelse zaligheid schildert vóor de Nijd kwam binnensluipen. Of het is de brede concessieve zin, die het contrast nadrukkelijker maakt[1)]; de reeks van parallelle relatieve bijzinnen, waarin al de voortreffelijkheden van de aangesprokene worden opgesomd[2)]; de ingewikkelde beknopte zin, die de genoemde persoon karakteriseert[3)].

1) *Peter* en *Pauwels*. Rey Ie Bedr. vs. 563/7.
2) *Wijckzangk* vs. 1-12.
3) *Grajnaelt van 's Konings stadthouder in Yrlant* vs. 1-11.

In overeenstemming met de meer associatieve dan constructieve denkwijze is de zinsbouw meer uitbreidend, uitbouwend, dan logisch-architectonisch, de zinsvorm overwegend paratactisch, doorbroken van vaak brede parenthesen en veelvuldige explicatieve en uitbreidende relatieve bijzinnen. De relatieve bijzin is de meest losse vorm van onderschikking, z'n betrekking tot de hoofdzin is zeer onbelangrijk; door die geringe syntactische functie is het de meest geschikte vorm om de periode uit te breiden, kan hij overal ingevoegd worden als schilderende, verklarende of karakteriserende bizonderheid.

Vrij enjamberend bewegen de perioden zich door de versscheidingen; dit en hun ineenstrengeling en eindeloze voortzetting veroorzaken een muzikaal deinend ritme, dat niets heeft van het streng harmonische van het klassieke vers. Het is een vervloeien der grenzen in de massale eenheidsbeweging, die de barokke schilderende stijl onderscheidt van de symmetrische, platische klassieke. Een eigenaardig verschijnsel van deze versmelting is ook het ongemerkt in elkaar vervloeien van aaneengeschakelde zinnen:

> Een eick, die met zijn hooft vol blaen
> En bladige armen zal beslaen
> Veel gronts, veel luchts *en winterbuien*
> Van oosten westen noorden zuien,
> En blixemstrael en donderkloot
> verdueren, wort allengskens groot.[1)]

Wat de perioden kenmerkt, is ook karakteristiek voor de gehele bouw, in 't bizonder van zijn grote episch-lyrische gedichten. Brede uitweidingen onderbreken de gang van het geheel. Zo in de *Geboorteklock* de bespiegelende aanspraak tot de Muzen (vs. 25-44) en die tot de allesbeheersende godin Venus (412-37); uitvoerige schilderingen, waarin de zeventiende-eeuwse lust aan kleur- en vormenpracht zich uitviert, als die van het ‘naeldwerck’ van Amalia van Solms (275-320), van het geciseleerde harnas van Frederik Hendrik (352-404); uitweidingen die soms in zeer los of geen verband staan met het geheel, als die over Sint Odolf (in de *Inwydinge van 't Stadthuys* 110-24) en die over de satyrs en hun streken in het bos, door Graaf Ernst gekozen tot een hinderlaag (*Verovering van Grol* 422-50).

Bespiegeling, geleid door het streven om het objectieve gegeven

1) *Joseph in Dothan*. Rey IIIe Bedr. 829-34.

op het plan der bredere algemene beschouwing te brengen, verklaart de vele uitgebreide vergelijkingen met '*zo*', die andere, gelijksoortige gevallen en toestanden uit geschiedenis en mythologie voor de ingewijden oproepen (voorb. *Inwydinge van 't Stadthuys* 70-84 en 243-60). Hier spreekt de tendentie van de Barok, alles op alles te betrekken, de voorliefde voor abstractie, die een zo groot mogelijk aantal zelfstandige maar verwante elementen en gevallen tracht te vatten in de greep van het algemene begrip, vaak uitgedrukt in de korte formulering van de sententie. Soms ook staat een algemene beschouwing aan de aanhef van het gedicht, waaruit zich dan het concrete geval als bewijs ontwikkelt[1)], of ze is het brede praeludium, dat het eeuwigheidsuitzicht opent, waarin het enkele feit wordt opgenomen en dieper zin erlangt, als in de *Uitvaert van Maria van den Vondel*. Zo wordt al het individuele gezien in het licht van het algemeengeldende, het toevallige en vergankelijke verstaan als verschijning van het wezen, de trek waaruit ook de liefde van de Barok voor embleem en allegorie te verklaren is.

De overlading, die de moderne lezer treft in de bouw van Vondels lyrische gedichten, is ook kenmerkend voor zijn dictie. Tegenover de Renaissance, die ieder lid zuiver en enkelvoudig geeft, vergenoegt de Barok er zich zelden mee, de dingen slechts eenmaal te zeggen. Behoefte aan nadruk en sterk affect dringen tot de herhaalde, gevarieerde uitdrukking. Het woordgebruik is overwegend tautologisch, door kwistige overvloed van synoniemen. In 't bizonder treft ons dit verschijnsel, als we een vertaling van Vondel vergelijken met het oorspronkelijke, bijvoorbeeld *Koning Davids Harpzangen* met de tekst van de Psalmen in de Vulgaat, zijn bron[2)].

Veelvuldig is de herhaling van het werkwoord tot sterke nadruk ('En ghy, die hier te land 't gewisse plet, En doemt uw eyge wet, / En nijpt en grijpt: *sie toe, sie toe, sie toe*: Rechtveerdigh is Gods roe'); - van de bevestiging of ontkenning ('Neen zeker,

1) *Blijde Inkomste ran Koninginne Christina* vs. 13-28.
2) Zie o.a. Hz. XV, XVII. De rijkdom van synoniemen is in de 17de-eeuwse euphuïstische stijl een typisch middel tot massale, levendige affect-uitdrukking, trouwens ook reeds bij Renaissance-dichters als Ronsard, terug te leiden op de klassieke figuur der 'repetitio'. Zie hierover: *E. Dickhoff, Das zwei-gliedrige Wort-Asyndeton*. Berlin 1906 en *H. Pliester, Die Worthäufung im Barock*. Berlin '30.

neen, o neen'). Talrijk zijn de copulaties van substantieven en werkwoorden, meestal versterkt door assonantie en alliteratie, waarvan vele geïsoleerd en tot gangbare munt geslagen worden (roock en smoock, damp en mist, schut en scharm, weer en wapen, branden en blaken, beklieden en bekladden).

Ook de bewegingsindruk speelt hier een belangrijke rol (leeft en sweeft 'er'; ''t kermen is niet nieu, noch 't klaegen, ons gesteen en ons gezucht'); - twee- en meerledige verbindingen, gestemd tot klank- en kleurrijke accoorden, voegen zich in de dansende of statige gang der ritmen: 'Wint de zegenrijcke bruit / Bloem, en kruit, / Telg en tack, in beemt en dalen;' 'Met welck een zwaey en staetigheit / En priesterlijcke majesteit / Verschijnt al 't heidensch Priesterdom'.

Of in overstelpende val van zware accenten stuwen de gevoelsverwante krachtwoorden elkander voort in asyndetische rijing:

> De Busschenschieter van graaf Errensts halve maen
> Ontwaeckt terwijl, en steeckt het logge koper aen;
> Wiens buick beswangert van salpeter, ysers, looden,
> Baert blixems, donders, dreun, aerdbevingen, en dooden.
> Geen Aetna, die den halfgebranden reuse parst,
> Met meer geschals en slaghs en tiers en onweers barst,
> En braeckt in d'ope lucht vier vlammen roocke en voncken.
> (*Verovering van Grol* vs. 595-601.

Het zijn de tere of felle kleurmengelingen, waarin het woord gedeclasseerd wordt en de betekenisomtrekken versmelten tot sensitieve schildering, die ons treft in de weelderige woordenreeksen, waar eindelijk de voorstelling in het onbepaalde verloopt: 'Goud perlen en gesteent, juweelen en gewaden, / En hof en heerlijckheên, en slaven, en *wat breet / En weits staet*, achtze als stof, dat zy met voeten treet'.

Pleonastisch, tot sensitieve schildering, zijn de overvloedige epitheta: 'In 't *grijse* en *zilveren* hayr'; 'met haer *grijse silverhayren*' (verg. ook: 'een zee van *gout* en *goude* baren'); - de preciserende omschrijvingen: 'Hij 't Land zijn offer bied, *en reuck der specerijen*'; 'Zij scheen een regenboogh, / *Een son, in eenen wolck, / Van traenen en verdriet*'.

Tot meer nadruk dient de pleonastische verbinding van het begrip met z'n ontkennende tegenstelling ('dat alles voor zich *open, En niets gesloten* siet'); - van het substantief met het daarmee corresponderende denominatief ('En met de lijck*schroef* 't harte *schroeft*').

De voorliefde van de Barok voor het krachtige, het grootse, het geweldige drijft alle vormen op tot hun uiterste dimensie, vandaar de vele comparatieven, superlatieven en hyperbolen.

De comparatief: ‘Harder dan een ijsre rots’. Vaak verloopt ook hier de stijging in het perspectivische: ‘en ghy drinckt / Honighdaauw, en wijn ja neckter, / En *al wat men soeters schinckt*’. Verwant aan deze vormen is de antithetische vergelijking in allerlei constructies: ‘Armen die de sneeuw bedriegen’; ‘Om dien diamant te slijpen valt een diamant te weeck’.

De superlatief: ‘In 't allerbloeienste der lente’; ‘in 't hooghste koor der koren’; (Suzanna van Baerle) ‘dooft met haer gezicht den *klaersten* Diamant, En stoockt in 't *kilste* Hart een *overkuischen* Brandt’.

De hyperbool, vaak in de bij Vondel geliefde metaphorische *van*-verbinding: ‘Het stof begon tot aen de lucht te wassen, / Gelijck een zee van zant en roock en smoock, / De zon, die uit den Oosten op quam, doock / Voor 't weerlicht van geweer en harrenassen’. Er is sprake van de Helikon, die ‘een Hengstebron van tranen schreit’, of in beeldspraak, aan de Bijbel ontleend: ‘Schrey Cederbeken en Jordanen’. In deze functie van de metaphoor als intensiteits-accent, een werkzaam element in de pathetische Barokstijl, vervluchtigt de concrete waarde van het woord, abstrahering die leidt tot katachresen als: ‘De *mist* der lastertong *verstomt* door 's kennis klaerheid’.

Geen beeld is te hoog, geen woord te sterk om de uitdrukking gewicht en nadruk te geven. Het vernuft, dat de klare, rechtstreekse uitdrukking mijdt, mint de paradox (‘Uw water dat ontvonckt mijn vier’), de verrassende, vaak ver gezochte en alleen voor ingewijden vatbare toespeling[1)], de nieuwe omschrijving: ‘het heiligh Noodgeheym (= het noodlot); “'t waterleeuwenhof” (= de Republiek); “d'uytdaeger van de moeit, Die Hydraes bloedende aders schroeyt” (= Hercules).

De behoefte aan zo sterk mogelijke sensitieve accenten treft de voor ons gevoel meest gewaagde combinaties: “Gods goude tong (= Davids stem), van hemelsch mann' (= de goddelijke inspiratie) bedouwt Gaet weiden, als een pen gedoopt in goud, Die treckend haer geleerd vernuft ontvouwt, Op zuivre bladers”.

Geen ding wordt met z'n gewone naam genoemd: “Het driftigh

1) Zie o.a. *Zegezang ter eere van Frederik Hendrik* vs. 165-75 en *Euewgetij der Heilige Stede* vs 81-96.

eyckenhuis" (= het schip) doorvlieght met zijn bepeckte vlercken 't lazurigh velt' (elders: 'het schoon gemarmort nat', ''t gekrolde blau', terwijl voor de boeg 'het zilver zwelt, en schuimt').

De Barok, de stijl van een geslacht met een krachtig zinnelijk leven, is in sterke mate visueel ontwikkeld. Vondel is de zoon van de eeuw van onze bloeiende schilderschool. Zijn schildering verlustigt zich niet alleen in vorstelijke pracht, vangt niet alleen de schittering van diamant en edelstenen, hij ziet hoe in de haven 'een nieus-gier soel geblaes de vlaggen swieren doet', 'de winden vrijen vast de levendige verven, En lecken 't kaeckelbont'; - hoe de vijver van den hove, met den gloor Der son (is) overspreyd, die op het water (beeft) Met stralend spiegelgoud, 't welck in 't quicksilver (leeft) en 'de blanckgepluymde swaen haer weeld (= de waterparels op de veren) uyt 't water schept'.

De groeiende belangstelling voor het natuurschoon, die zich in de zeventiende eeuw openbaart in de opkomst van de zuivere landschapschildering, tekent zich ook af in Vondels lyriek, vooral waar hij de lof der bloemen bezingt, waarvan hij zich een lijkkleed wenste, 'geschakeert van violet, wit, purper, blaeu en rood, incarnaet en paers en geel'[1], maar ook waar hij de gloor van 't zonlicht op het water en de speling van het maanlicht tussen het gebladerte geniet. Zie o.a. dit tafereeltje, dat aan Aert van der Neer's nachtgezichten doet denken: 'En dat zijn pagie had 's paerds teugel vast gebonden aen bladerigen wilg, die over 't water hing: Waer in sich bevend lof en maenlicht spieglen ging'[2].

'Nacht en schemer, wolken en nevel zijn barokke vindingen. Schitteren in de schemer kan een glorie van deze school heten', zegt Brom met betrekking tot de schilderkunst van de Barok. Het kan ook voor Vondel's visie gelden; ook hier 'verheft', om met zijn eigen woorden te spreken, 'het licht zich uit het duister': 'Des purpers glans vermeert bij toorts en wasschekaers'; 'De fackels bloncken klaer, en gaven een gefloncker in 't goddelijck gewaet, dat schooner scheen by doncker'.

De ogenlust aan licht en kleur, waarmee hij 'mengt de verwen van (zijn) dicht', spreekt ook in zijn schildering van vrouwelijk schoon, al bedient hij zich hier vaak van conventionele barokke motieven: 'het *diamant* der oogen, 't *rood korael* der lippen, het

1) *Geboorteklock* 564/7. Vondels kennis van bloemen blijkt in *Op den tafelkrans voor den Heer Geeraert Hulft* vs. 25-44 en *Op den toetssteene Feesttafel der Goden* vs. 31-64.
2) *Geboorteklock* vs. 870/2.

wit gesielt *albast* (der borst), de *parlemoeren* rugh waerlangs de *goude* haren vloeien als beschene baren van eene beeck'. Motieven ook hier, naar de eis van het wezen der lyriek, meer sensitief accent dan dienstig tot de aanschouwelijke voorstelling.

Alle stoffelijkheid, alle concrete werkelijkheid lost zich op tot vlottende, transparante schijn der lyrische beweging. Beweging, die, als wij zagen, zich openbaart in een nieuwe ritmiek, in de sterke dynamiek van de perioden, in het gehele organisme van zijn gedichten, waar de grenzen vervloeien en de beelden elkaar overstelpen. Ze verklaart ook het vaak expressionistische van zijn metaphoriek: 'Het aerdrijck en *de zee* in duigen sprong te bersten'; 'Wil 't zaet der letteren, in d'ackeren der harten Geworpen, jaer op jaer, ons kronen met zijn vrucht, En spreiden eenen geur van billijckheit en tucht Godtvruchtigheit en trou ter stede, daer *de spiessen, Geweer, en bussekruit, en scherpe distels wiessen*'; 'Het bloet, in d'aderen *verrot*, Verweckt een *brant* van hofgebreken, Die 't rijck naer 't hart te vinnigh *steken*'.

Want deze poëzie is uitdrukkingskunst, episch van schering, lyrisch van inslag, de inslag van een krachtige persoonlijkheidsuiting. In Vondels gedichten op historische gebeurtenissen is het zijn warme deelneming in de triomfen en de voorspoed van zijn geliefde vaderland en vaderstad, waar de vrijheid woont, het liefste goed; zijn bewondering voor het grote en heldhaftige; zijn diepe eerbied voor vorsten, "t geheiligde geslacht, de wereltlijcke Goôn, stathouders van (Gods) macht'[1]; - in zijn hekeldichten is het de afkeer van alle gewetensdwang en veinzerij; - in zijn religieuze bespiegelingen een tot de hoogste geestdrift stijgende verheerlijking en ootmoedige aanbidding van het goddelijke; in al zijn uitingen liefde voor het leven en z'n schoonheid naast diep besef van de vergankelijkheid en nietigheid van al het aardse. Een krachtige, gezonde zinnelijkheid spreekt in zijn Bruiloftsdichten, een mystiek verlangen, ontbonden te worden van het wereldse en op te gaan in het eeuwige in zijn doodsoverpeinzingen.

Het is de antithese der Barok, die geheel Vondels lyriek beheerst in geest en vorm. De lijkklacht wisselt er af met het loflied op de levensvreugde, het carpe diem[2] met het gedenkt te sterven,

1) *Henriette Maria t' Amsterdam* vs. 539. Zie als uiting van Vondels vorstenverering vooral: *Afbeelding van Christina van Zweden*.
2) In de vele aansporingen, vooral aan de meisjes, het leven te genieten, gedachtig dat hun jeugd kort en hun schoonheid vergankelijk is.

en elke viering van menselijke grootheid en wereldse pracht loopt uit in het moraliserende *ijdelheid der ijdelheden*. Het licht en donker van deugd en zonde, van verheffing en val contrasteren in het barokke pathos van woord en beeld, schildering van hemelse zaligheid en huiveringwekkende tonelen van wrede marteling in de teerste en felste kleuren[1]. Antithese, die zijn gehele vormgeving beheerst: zijn dictie, met de liefde voor het nadrukkelijke contrast, dat de uitersten tegenover elkander stelt (nacht en dag, vier en ijs, kool en (ijs)kegel), liefst in de gevarieerde herhaling der parallelle zinnen:

> 'Ghy kust en leest de blaên die eeuwigh leven;
> De lelien met roozen overstroit;
> Spierwit satijn met martelinckt beschreven,
> En bloetkorael op sneeuw, dat niet ontdoit.
> Daer siet men druck het padt tot blyschap banen.
> Daer puft de stanck des kerckers 't weeligh hof.
> Daer kiest uw lust geen perlen voor die tranen.
> Daer veeght men kroon en scepter uit, als stof';[2] -

de bouw van de reyen met hun voor- en tegenzang; - de sonnetten en epigrammen met het vaak gepointeerde slot, tot zelfs de uit den aard antithetische alexandrijnen met hun evenwichtige vershelften, en de strofen van kortere verzen met hun wisselende en vrouwelijke rijmen.

Wat de Barok onderscheidt van de Renaissance-stijl is niet de aard der uitdrukkingsmiddelen - er is niets in de rhetoriek van de Barok dat niet reeds voorkomt in die van de Renaissance -, maar het is de sterke bewogenheid van antithese en pathetische zwelling, waardoor ze tot nieuwe kracht bezield worden. Zwelling, die dank zij Vondels maatgevoel en zin voor natuurlijkheid niet ontaardt in de gezwollenheid waardoor het woord 'barok' een ongunstige klank gekregen heeft.

Het is de overgang van de statische rust der levengenietende Renaissance in de dynamiek van de Barok, met het streven naar het grote en verhevene, de tragische spanning tussen Ik en wereldorde, blijkbaar in het ritme, de zinsbouw, het overheersend verbale woordgebruik[3], in geliefde motieven als de drift der wolken en het immer bewegende water.

W. KRAMER.

1) *Brieven der Heilige Maeghden, Martelaressen; Maeghden*. Rey IVde Bedr. Tegenzang.
2) Opdracht *Peter en Pauwels* vs. 21 vlg.
3) Zie '*Vondels Lucifer*' N. Taalg. XXXIV, blz. 146 en 153/4.

Bijzondere functies van inleidend *en*.

Bij de bekende regel uit de Roskam: *En synder dan geen stroppen voor geld te krijgen* (vs. 140-41) tekent Dr. Michels[1] aan: 'Er zij op gewezen dat dit *En* waarschijnlijk wel de negatie is, hoewel de opvatting als voegwoord ook in aanmerking komt bij een dergelijke pathetische vraag'. Naar ik meen is Michels met zijn tweede, zijn subsidiaire veronderstelling dichter bij de waarheid dan met de eerste. Ten bewijze volgen enkele plaatsen uit Vondel en andere 17de-eeuwse schrijvers; *Vondel* VI 445, vs. 540-542[2]:

> Alle andre plondren fel in Trojes ondergang,
> En strijcken vast den buit; *en* komtge[3] eerst opgeschooten
> Uit uwen langen slaep ter stede in, uit ons vlooten?

(En kom jullie nu pas....); zie verder *Vondel* X 491, vs. 587; VI 52, r. 218-19; VI 931, vs. 884-85.

Uit Hooft's *Granida* haal ik aan vs. 1595-96:

> Daifilio wàt ghij siet; Granida lijdt, zij lijdt,
> *En* staet het aen een coordt, dat ghij haer niet bevrijdt?
> Dats stucken.... (Ligt het *dan* aan een koord dat....)

Verder Huygens' *Zeestraet*, 866-67:

> Wat blijft'er overigh, daer Nu noyt nu en is?
> *En* loopt ons leven soo *en* soecktmen 't noch te quisten.

Zie ook *Zeestraet* 898.

Men zal opmerken dat in alle gegeven voorbeelden geen ontkenning staat. Daarom volge hier nog een voorbeeld uit Vondels *Gijsbreght*: 'Nicht Machtelt' verschijnt Badeloch in een droom. Zij zegt 'met heesche keel en dof en schor geluid':

> Onnoosle, zijtghe nu van vyanden ontslaghen?
> *En slaeptghe zoo gerust? en vreestghe niemants lagen*?
> (vs. 794-95).

Het eerste *en* in vs. 795 is ongetwijfeld het 'pathetische' *en*, maar zou in de tweede vershelft, die een ontkenning bevat, *en*

1) *Bijdrage tot het onderzoek van Vondel's werken*, blz. 35.
2) Ik haal aan uit de Vondel-uitgave van W.B.
3) *ge* in klemtoonpositie. Opm. van Dr. Michels (vgl. zijn *Bijdrage*, blz. 132 vlg.).

niet dezelfde functie hebben? De parallellie verbiedt hier m.i. om aan een (dubbele) negatie te denken, al wil ik toegeven dat in dezen taal op papier geen strikt bewijs kan leveren. Toch zou ik Michels gaarne dit vb. ter overweging willen geven naast zijn: *En* sijnder dan *geen* stroppen....?

Het aantal vbb. is gemakkelijk uit te breiden, maar dit zij genoeg. Al de hier genoemde plaatsen bevatten, evenals Roskam 140, een vraag, na de vermelding van feiten die verontwaardiging of een soortgelijke gemoedsbeweging bij de schrijver hebben gaande gemaakt; vragen die de kracht hebben van: het is toch niet denkbaar (verantwoord of mogelijk enz.) dat, *gezien dit alles*.... Het formeel aanknopende *en*, waarmee deze vragen (of uitroepen) alle beginnen, heeft de kracht van 'gezien dit alles', met deze feiten voor ogen. Het knoopt, in oorsprong, vast aan die te voren genoemde feiten, of liever aan de door de geschilderde situatie bij spreker (en hoorder) gewekte gevoelens en - geeft daardoor de gewenste kleur aan de vraag of uitroep. Formeel is het een voegwoord, maar zò geladen, zò emphatisch bedoeld, dat het de kracht heeft van een affectwoord, een bijwoord van modaliteit als men wil. Het is een rhetorisch middel om een contrastpositie te accentueren.

Wij kennen dit gebruik van *en* in hedendaagse taal ook: *En* wou jij *nu* beweren dat.... Dit *en* heeft niet in de eerste plaats copulatieve, maar emphatische kracht.

Dat een dergelijk emphatisch *en* reeds oud is, kan men zien uit de vbb. die Verdam, *Taalkundige Bijdragen* I, blz. 126 aanhaalt uit Mnl. literatuur; in de meeste daarvan is de copulatieve functie voor ons taalgevoel geheel verdwenen en moet men *ende* vertalen door een modaal bijwoord of een tussenwerpsel[1)]. Bij dit materiaal sluit m.i. aan *Reinaert* 1938:

> Her Isingrijn, nu maect u voren,
> *Ende* sidi nu daertoe vercoren,
> Ghi ende Brune, dat ghi sult dooden
> Reinaert uwen neve, den fellen roden!

Tinbergen noemt dit *ende* in zijn uitgave wel terecht emphatisch en vertaalt: gij zijt *toch*....

1) Vgl. hierbij ook Van Helten, *Vondels Taal* II, de noot bij blz. 108 en - wat een overeenkomstig gebruik in anderen talen betreft - Stoett, *Mnl. Synt.* § 293.

Ik voeg hier nog enkele losse opmerkingen aan toe over hedendaags gebruik van een inleidend *en*. In de eerste plaats *en* in zinnen als deze: *En* ik meende dat....; *en* ik heb je nog zo gewaarschuwd. Ook dit *en*, waarop niet een vraag of uitroep, maar een mededelende zin volgt, heeft de kracht van *toch*. Het *Ndl. Wdb.* omschrijft (onder 16) dit *en* als volgt: 'Als inleiding van zinnen, die eene tegenwerping inhouden'.

Ik noem verder een *en* dat als gesprek-aanloop is bedoeld, dat verhouding wil scheppen door een contact te suggereren dat er nog niet is. Twee vrienden ontmoeten elkaar op straat: *en* hoe gaat het met je? *en* hoe bevalt het je in je nieuwe woning? enz. (vgl. *Ndl. Wdb.* onder 11).

Het *enkele en* met bijzondere functie vinden we o.a. in de volgende situatie: een leerling klopt aan de directeurskamer, een bediende aan die van zijn chef. Wanneer hij op het binnen! van de chef de deur opent, kan hij worden ontvangen met: *En(?), en* met of zonder vraagtoon. Dit *en* is bedoeld als contactopening: wat heb je en - op bruske toon geuit - als: waarvoor stoor je me, wat is er nu weer! - In andere situatie - iemand is naar de dokter geweest bijv. en komt nu terug - kan het spanning, angst uitdrukken. Het is steeds een uitnodiging of bevel tot de binnenkomende om zijn boodschap of nieuws dadelijk maar te zeggen.

Een heel ander *en* vinden we als aanloop vooral van volksliedjes: *En* we gaan nog niet naar huis; *en* ik heb nog nooit zo'n lol gehad; *en* van je hela, hola, houd'er de moed maar in enz. enz. Dit heeft in de eerste plaats rhythmische functie, het varieert en verlengt meestal een reeds bestaande zwakke aanloop en kan tot manier worden. Het geeft veelal de indruk van een zekere tempovertraging die aan dronkenmansgelal eigen is. (zie ook *Ndl. Wdb.* i.v. *en*, 10).

Laat ik tenslotte herinneren aan een lang uitgerekt *enne*..., dat gevolgd kan worden door of vertaald kan worden met: wat wou ik ook weer zeggen; of ook besloten met: ik weet niet meer, nu heb ik alles verteld. - En daarmee kan ik gevoeglijk eindigen.

Amsterdam, Jan. '43.
A.A. VERDENIUS.

Staring en de Belgische Opstand

‘Ik ben uit Geldersch bloed’, heeft Staring eens van zichzelf getuigd. Hij werd geboren te Gendringen, een plaatsje aan de Duitse grens gelegen; de eerste jaren van zijn leven bracht hij te Doetinchem door. Maar dan komt er plotseling verandering; zijn moeder gaat haar echtgenoot gezelschap houden, die aan de Kaap de betrekking van equipagemeester bekleedt; de jonge Anthonie, nog slechts zes of zeven jaar oud, blijft in Holland achter, in de hoede van Mr. Muis, een kostschoolhouder te Gouda, en diens zuster. De keuze was niet gelukkig; Mr. Muis dronk, de school verliep en tenslotte was Staring nog slechts de enige leerling. Wat zouden we gaarne meer biezonderheden weten over de jaren die Staring op deze kostschool heeft doorgebracht! Welke kwellingen heeft hij er moeten doorstaan? Staring heeft zelf zijn jeugd eens omschreven als ‘een aaneenschakeling van mishandelingen en ontberingen’; zijn oom, Ds. J.G. Staringh, schreef hem over Mr. Muis als ‘de Gouverneur van uwe verwaarloosde kindsheid’. Daar moeten we het mee doen; het is niet veel, maar zeker voldoende voor het vermoeden dat Staring, als kind naar een onprettige omgeving overgeplaatst, smartelijk moet hebben terugverlangd naar de prettige jaren daarvóór. We mogen dan ook veronderstellen dat, zo vroeg reeds, zich bij hem trekken vastzetten die heel het verdere leven zouden tekenen. Daar is allereerst een bijna vanzelfsprekende verbinding tussen huiselijkheid en buitenleven. Daar is, van meer betekenis nog, een dringende behoefte aan rust, en deze rust is, volgens Staring, alleen te vinden in een ‘stil genieten van het goede ons in onzen huiselijken kring aangeboden’.

Na enkele jaren besluit de vader van Staring naar Nederland terug te keren; voordat hij ons land heeft bereikt, hebben anderen reeds een huis voor hem gekocht, het landgoed ‘De Wildenborgh’ bij Lochem. Hier vestigt zich het gezin, en op eenmaal ontvangt dus Staring, een opgroeiende jongen nu, terug waarnaar hij zo vurig haakte: een huiselijke haard, de vrije natuur. We kunnen begrijpen dat hij aan de Wildenborgh zijn hart verliest. Toch, een ongestoord bezit zal het voor hem nooit worden. Daarvoor was zijn jeugd te zeer een bedreigde jeugd. Voortdurend vreest

hij zijn nieuwe bezit weer te zullen verliezen. De rust die tenslotte toch zijn deel werd, moet rusteloos verdedigd worden. Zijn gehele leven blijft Staring in de afweerhouding.

Verlangen zijn ouders dat hij aan de Harderwijker hogeschool in de rechten gaat studeren, ten einde later aanzienlijke betrekkingen te kunnen bekleden? Hij geeft toe aan deze wens, maar als hij dan te Harderwijk geplaagd wordt door droefgeestigheid en moedeloosheid, vindt hij troost in het schrijven van een gedicht op het buitenleven; ‘mijn gelievde droom’ noemt hij dit buitenleven in een brief aan Feith. En in zijn eerste bundeltje poëzie, omstreeks deze tijd verschenen, staat een vers - volgens Opstelten het enige vers waarin hij iets eigens, iets warms weet te leggen -, *Mijn wensch* geheten, waarin hij zijn verlangen uitspreekt naar een eenvoudig landleven zonder ‘onrust’.

> Gij bosschen van mijn erv, gij akkers zult de paalen
> Van mijn begeerten zijn.

Na de rechtenstudie krijgt de landbouwkunde een beurt. Staring moet nu verder van huis; hij laat zich als student te Göttingen inschrijven. Veel valt er hier voor hem te zien en te beleven; de dichter ontmoet belangwekkende persoonlijkheden, hij leert nieuwe denkbeelden kennen, maar dat alles vermag zelfs niet voor een korte tijd het heimwee te stillen naar ‘'t klein Gebied, waarin hij wieg en erve liet’. Staring staart zich nu soms moe op de kaart van Gelderland, en hij voelt zich eerst weer gelukkig wanneer hij, met kennis verrijkt, verbreed van blik, naar zijn ouderlijke woning mag terugkeren om voortaan al zijn tijd en werkkracht te besteden aan de verzorging van zijn geliefde Wildenborgh.

Starings diepste begeerte is er een naar rust. Eerst wanneer we dit weten, kunnen we begrijpen dat de dichter alle gebeurtenissen uit de Franse tijd - de stichting van de Bataafse Republiek, van het koninkrijk Holland, de inlijving bij Frankrijk - kon meemaken en zijn poëzie werd er niet anders door; deze poëzie zou evengoed vijftig jaar vroeger of later geschreven kunnen zijn; zij behoort tot een wereld waarin nu eenmaal geen plaats is voor politieke gedachten of zelfs nationale gevoelens. In de tijd van de twisten tussen Prinsgezinden en Patriotten was Staring student te Harderwijk; we weten dat zijn sympathie uitging naar de zijde der Patriotten en hun denkbeelden. Maar wanneer eenmaal ook in ons land de revolutie het gewonnen

heeft, oordeelt hij, in een brief aan zijn oom de predikant, toch alles behalve vriendelijk over de rechten van de mens en van de burger. Hij heeft ondervonden welke gevolgen de erkenning van deze rechten hebben kan voor zijn eigen besloten wereld: ‘de toelating aan elken leegloper gegeeven om door alles heen te bersten en met schieten en tieren de rust van eene vredige wandeling te storen en de havelooze sporen van zijn doortocht op alle paden van een geliefkoost stuk grond achtertelaten, dat is het wat mij dit Recht en Wetboek, voor een Horde van Wilden opgesteld, meer dan dit van een beschaafd volk waerdig volstrekt onlijdelijk maakt’. Eenzelfde wrevel over de stoornis die de nieuwe gebeurtenissen ook in zijn leven brengen, komt nog tot uiting in een andere, reeds even eerder geschreven brief: ‘ik zou in mijne Landmansbezigheden gelukkig kunnen zijn, wanneer de onrust van den staat, in weerwil van mijn terugtreden in de eenzaamheid niet door duizend bijna onzichtbare kleine conductors haar schokken almee in mijn Kluis deet gevoelen’. Wanneer de nieuwe staatsregeling uitvalt in centraliserende geest, betreurt hij dit oprecht; toch is hij geneigd - al zal het ‘niet zonder een zucht van mijn Geldersch hart geschieden’ - zijn steun ook aan dit ontwerp te geven; het is de prijs waarvoor hij zijn rust wil kopen. ‘Ik voor mij ben de verwarring en kostbaarheid en werkelijkheid van het provitioneel Bestuur zo zeer moede, dat mij de te wachten Constitutie ontwijffelbaar bevallen moet’. Echter weigert hij, daartoe aangezocht, op te treden als representant naar de nieuw ingestelde Nationale Vergadering.

De jaren die volgen, brengen weinig verandering. Staring volhardt in zijn eenmaal aangenomen afzijdige houding; het verweer tegen alles wat zijn vrede zou kunnen verstoren, wordt slechts nog nadrukkelijker. Zelfs een figuur als Napoleon maakt zich van zijn verbeelding niet meester. In 1805 heeft de slag bij Austerlitz plaats; de dichter noemt deze gebeurtenis in een van zijn brieven, maar in welk verband doet hij dit? Welk resultaat verwacht hij van dit wapenfeit? Hij hoopt slechts dat hij nu de rust genieten zal ‘welke de behartiging van Studiezaken vordert’. ‘En zo al de Fransche macht ten besluit nog tegen de Pruisische moet gewogen worden, is het thans niet meer waarschijnlijk dat de schaal binnen onze grenzen zal worden opgehangen’.

Is er een kleine wijziging merkbaar nadat Holland bij het Franse keizerrijk werd ingelijfd? Staring wordt nu maire van Laren, en een zijner zonen heeft later meegedeeld dat hij zich

deze benoeming alleen liet welgevallen om te verhinderen dat een Fransman de post bezette. En als, in 1824, Rhijnvis Feith is overleden, schrijft Staring een grafdicht, waarin hij zegt dat het slechts op het voorbeeld van deze oudere dichtbroeder was, wanneer hij zijn lier niet verbrak, haar in zijn smart niet vertrad,

> Toen Overmoed het vonnis had gesproken!
> Toen Neêrlands Taal met Neêrlands Naam verdween!

Toch, Laren ligt niet al te ver van de Wildenborgh; Staring behoefde, voor de uitoefening van zijn burgemeestersplichten zijn woning slechts zo nu en dan voor korte tijd te verlaten. En al bleef Staring dan ook na de inlijving verzen schrijven, vaderlandse zangen waren het niet; het werden ook nu puntdichten of romantische vertellingen.

Maar dan is daar het herstel van Nederlands onafhankelijkheid. En nu kennen we onze dichter toch niet terug! Hij doet opeens volop mee in het koor der zangers die de nieuwe toekomst tegenjubelen. Niet alleen dat hij hier dus een genre beoefenen gaat dat, ondanks alle aanleidingen van buitenaf, hem tot nu toe vreemd bleef, er is aan deze verandering nog een twede aspect. Als Staring een vers geschreven had, gaf hij dit liefst niet onmiddellijk uit handen. Hij wilde het gaarne eerst nog eens overlezen; allicht vielen er nog verbeteringen in aan te brengen. De verzen die Staring nu schrijft, zijn gelegenheidsgedichten; ze worden geschreven om onmiddellijk daarna wereldkundig te worden gemaakt.

Waar moeten we deze merkwaardige ommekeer in Starings houding aan toeschrijven? Werd hij, die onder revolutie en inlijving zijn evenwicht te bewaren wist, thans, bij het herstel der onafhankelijkheid, eensklaps uit het lood geslagen? Wij gaan het haast denken wanneer we de *Groete* lezen waarmee Staring de Prinses-weduwe verwelkomde toen deze in 1814 over Lochem reisde. De dichter spreekt dan de wens uit dat er nu een tijdperk van vrede zal aanbreken, een vrede ‘oprecht als onze taal’. Hij meende dus wat hij zeide, maar dan noemt hij de tegenwoordige koningin ‘een Engel’; hij hoopt dat ‘de Spruit der Hope’ groeien mag, ‘ten wortelvasten Boom’ der Oranjes; wij zijn geneigd te zeggen: dit is niets voor Staring. Als hij geheel zichzelf was geweest, zou hij zo nooit geschreven hebben.

Ondertussen mogen we hierbij niet blijven staan; we moeten

nagaan welke gevoelens Staring dan gedreven hebben tot uitingen zoals we die bij hem zeker niet verwacht zouden hebben. Wanneer we het *Krijgslied* lezen, dat in December 1813 geschreven werd, bemerken we dat het vermoeden, reeds eerder geuit, dat de inlijving Staring toch dieper gekwetst heeft dan hij uit zijn gedichten liet blijken, juist was. Nu kan hij het zeggen hoezeer het hem toen smartte slechts een Vaderland te hebben, ‘van eer en naam ontroofd!’ Gelukkig was daar Oranje nog, die zijn volk opnieuw in het veld riep:

> Wiens voet nog angstig twijflen mag,
> Gedenke aan kroost en gaâ;
> Aan 't ijzren juk, dat op ons lag:
> Aan Woerdens ongenaâ!

In deze regels schijnt Starings ware aard zich toch enigszins te herstellen. Hij glijdt, zoals we dat ook later nog zullen constateren bij zijn verzen aan de Belgische opstand gewijd, heel gemakkelijk af naar het anecdotische; daar is de herinnering aan de plundering van Woerden. En achter alle ijveren voor vrijheid en vaderland staat bij hem toch weer: het gezin; zijn denken blijft ook nu familiaal bepaald en beperkt.

Staring verraadt een afkeer voor het ene grote wereldrijk, waarin voor het eigene nauwelijks enige plaats is; de omwenteling van 1813 betekent voor hem in de eerste plaats dat volkeren, die wreed onderdrukt werden, thans weer kans van leven kregen. In 1815 schrijft hij een fel gedicht *Aan de stad Parijs*, waarin hij deze stad verwijt dat zij opnieuw de zijde van Napoleon heeft gekozen, en wat staat haar nu te wachten? ‘Wat vindt uw oog, als 't aan den grenskring stuit?’ De legers der verbonden mogendheden?

> Geen *legers* - neen! 't Zijn *volken*! opgestaan
> Van d' eenen tot den anderen Oceaan.

Wat verstaat Staring nu onder een volk? Ergens is een troon; op die troon zit een koning, zijn hoofd omschenen door ‘de zon van 't Regt’; om de troon staan, eendrachtig, zijn onderdanen geschaard; hun trouw schraagt zijn gezag. Het is of hier niet gesproken wordt over een nieuw gevormde staat, maar over een gezin dat, sinds lang gevestigd, met de jaren nog aan hechtheid won, en nu moeten we tenslotte ook nog een derde gedicht, omstreeks deze tijd geschreven, in onze beschouwingen betrekken; het is de *Volksgroet*, met opzet zo eenvoudig gehouden omdat

ze bestemd was voor een groot gehoor. In deze *Volksgroet* vinden we het onomwonden uitgesproken:

> Hij keer' verwelkomd tot ons in,
> Een Vader bij zijn Huisgezin.

Een volk is voor Staring een gezin in het groot; het is de gebondenheid aan de Wildenborgh, woning en landgoed, die hem tot deze opvatting brengt. Maar nu kunnen we de zaak ook omkeren. Nadat Staring eenmaal deze gedachte had aanvaard, was er langer niet het gevaar dat het herstel van Nederlands onafhankelijkheid de hem zo dierbare rust zou verstoren. Het vaderland dat hij er nu bij kreeg, was slechts een verlengstuk van het gezin dat hij reeds bezat; zijn wereld, zo besloten, kreeg even wijder grenzen, maar bleef in zichzelf onaangeroerd. Vandaar dat Staring zo met hart en ziel mee kon doen aan het bezingen van onze onafhankelijkheid.

In de jaren 1813-1816 heeft Staring verschillende vaderlandse gedichten geschreven, maar dan is het ook weer uit. Een naklank vangen we nog slechts op in de feestzang, gedicht ter gelegenheid van de opening van het Harderwijker athenaeum. ‘Geen Gauler’, heet het in dit vers, ‘zal opnieuw ons smaad doen hooren’. Hier wordt afgerekend met een verleden vol vernedering, maar reeds is er de nieuwe werkelijkheid, met de regels:

> Gij, Gaaf eens Gods, met onzen druk bewogen -
> O *Koning*, zie van uwen troon!

Als echter in 1823 de uitvinding van de boekdrukkunst wordt herdacht, schrijft Staring een gedicht dat niet vaderlands genoemd mag worden; de feestgezanten komen hier ‘uit aller Volken naam’ en verblijden zich slechts over de vooruitgang die de beschaving met deze uitvinding maken kon. Maar hoor nu, wat Staring naar aanleiding van deze herdenking aan zijn zoon Maurits schrijft: ‘Wij maken ons dan ook gereed om op den tienden Julij met geruste harten een Nationaal Feest in Haarlem te vieren, zo als nauwelijks een volk vieren kán’. Het is waar dat hier, in tegenstelling met wat we in het gedicht zelf lazen, de herdenking in de eerste plaats gezien wordt als een nationale gebeurtenis, maar daarnaast trekt toch ook een andere uitdrukking in deze zinsnede onze aandacht. Staring hoopt dat dit feest gevierd zal kunnen worden ‘met geruste harten’. En deze uitdrukking krijgt relief door een andere zin uit dezelfde brief:

‘óns Vaderland geniet, God dank! door het vertrouwen, dat alle brave menschen in de oogmerken van den Koning stellen, een rust die uit andere Landen (hij noemt Ierland, Griekenland) schijnt geweken’.

Staring heeft zich slechts even gewaagd in het feestrumoer dat ontstond toen ons land zijn vrijheid herkreeg. Daarop is hij snel weer tot zijn afzondering teruggekeerd. Hij meent zich geheel in beslag genomen door zijn plichten als ‘Vader en Buitenman’; soms mag hij dan klagen dat hij zodoende zelfs aan enige letterkundige arbeid van betekenis niet meer toekomt, maar zou hij het wel anders willen? Een kluizenaar was hij steeds; hij noemt zichzelf de heremiet van de Lochemer berg, en voor de Wildenborgh vindt hij de aardige naam Marmottenburg. Maar nu dreigt hij van kluizenaar te worden tot een ‘onuitbolsterbare schildpad’, en hij is toch nog slechts vijf en vijftig! Een ‘allerlastigste vatbaarheid voor roos en verkoudheid in het hoofd’ krijgt de schuld, maar in werkelijkheid zijn het de behoefte aan rust, die met de jaren nog dwingender wordt, en, daarmee gepaard gaande, een intense afkeer voor alles wat deze rust zou kunnen storen, die hem zo wereldvreemd maken. Soms gaat er een jaar voorbij zonder dat hij één maal in Zutphen is geweest. Een heel enkele keer moet hij voor zaken naar Arnhem, maar als hij dan, na een korte afwezigheid slechts, weer op zijn landgoed is teruggekeerd, zweert hij dat hij nooit meer een voet over de IJsel zetten zal. ‘Arnhem maakt mij ziek’.

Zo is Staring, wanneer in 1830 Zuidelijk Nederland de band met het Noorden verbreekt, en wat zien we nu gebeuren? Het wonder van eens herhaalt zich, maar het is een groter wonder nu: Staring is zoveel meer kluizenaar geworden, en hier treedt deze kluizenaar dan ten twede male uit zijn afzondering te voorschijn om zijn stem te paren aan die van vele andere dichters, welke de gevoelens van ons volk vertolken. In de eerste plaats is dit een uiting geweest van heftige verontwaardiging; wij vinden ze bij Staring vooral in de puntdichten die hij naar aanleiding van de Belgische opstand schreef, en wij kunnen dat begrijpen: deze puntdichten werden snel gevonden en spoedig opgeschreven. De dichter hoont hierin de lafheid der Belgen, de trouweloosheid der Fransen, de hebzucht der Britten; hij bemoedigt zijn eigen landgenoten. Maar wanneer we de diepere motieven ontdekken willen die Staring tot een hernieuwde activiteit op het gebied der vaderlandse poëzie bewogen, kunnen we bij deze puntdichten

niet terecht. We moeten daarvoor de gedichten van langere adem raadplegen die Staring in de jaren 1830 en 1831 geschreven heeft; dan vinden we niet één enkele beweegreden, maar veeleer een complex van motieven die, het een met het ander, de dichter noopten nog eens zijn talent in dienst te stellen van de vaderlandse zaak.

Staring was bij deze oorlog persoonlijk betrokken. Drie zijner zonen stonden gereed om Nederland te helpen verdedigen. Zijn oudste zoon Maurits, tot zeeofficier opgeleid, verwachtte ieder ogenblik met het commando over een eigen schip te worden belast; helaas stierf hij voordat een desbetreffend bevel hem had bereikt. Zijn twede zoon, Winand, was opgeroepen met de schutterij, en beidde te Nijmegen vol ongeduld het ogenblik waarop het land zijn diensten nodig hebben zou. De derde zoon, Willem, student te Leiden, had dienst genomen bij het corps der Leidse jagers, en maakte de tiendaagse veldtocht mee. Het was op zijn verzoek dat Staring een vers dichtte: *Lied voor de edelhartige jongelingschap onzer akademiën en athenaeums*; een ander lied, *Aan onze voltelingen* bleef, om zeer begrijpelijke redenen, in portefeuille.

Wanneer we het *Lied voor de jongelingschap* doorlezen, worden we getroffen door twee argumenten op grond waarvan Staring over de Belgische opstand een vernietigend vonnis meent te moeten strijken. Allereerst let hij op de verbinding van Walen en Vlamingen en dan kan hij, die zelf zoveel zin voor het eigene bezat, deze verbinding van twee groepen, ‘die taal en oorsprong scheidt’, niet anders zien dan als een monsterverbond dat wel een doel buiten zichzelf hebben moet, en wat is nu dit doel? Het snoer dat deze muiters samenbindt, is anders niet dan plunderzucht. Maar in de twede plaats meent Staring dat met deze opstand de trouw verbroken, het recht geschonden werd. Wij hebben reeds gezien hoe ook in de verzen omstreeks 1813 geschreven, aan het recht een voorname plaats werd toegekend; was het niet ‘de zon van 't Regt’ die toen hoofd en kroon van de koning omscheen? Ook in de verzen die nu ontstaan, wordt ditzelfde woord ‘Regt’ steeds vooropgeplaatst; de edelhartige jongelingschap moet strijden ‘voor 't Regt en 't Vaderland’, en we denken ook aan de eigenaardige volgorde in de algemene *Wapenroep* uit het jaar 1830:

> Blink' het zwaard, voor het Erf onzer Vaadren,
> Voor ons Regt; voor Nassouwe; en voor de Eer!

Tegenover de ontrouwe Belgen worden de Nederlanders zelf gesteld:

> Vereend staan *wij*! in nood en dood
> Een trouwe Broederschaar.

Met deze laatste regels hebben we dan nog een derde motief blootgelegd, en misschien was dit motief nog wel het diepst geworteld. Staring had geleerd zijn volk te zien als een gezin in hét groot; met de opstand der Belgen is de familieband verbroken. Vandaar dat hij zo heftig reageert, want behalve de puntdichten zijn daar ook de brieven nog die Staring in deze jaren schreef, allereerst de brieven aan zijn eigen zonen, waarin gesproken wordt over ‘het gesnoef van die Brusselse ellendelingen’, over ‘schurkerij en opgeblazenheid’, over ‘zulk een uitvaagsel van slechtheid, als onze vijanden met hunne helpers zijn’. Maar hier, in deze brieven, zien we ook, duidelijker dan in de gedichten, Starings familiebewustzijn aan het werk; wel is hij er trots op dat een van zijn zonen actief aan de verdediging van het land mag deelnemen, maar toch spreekt hij, nog voor het jaar 1830 ten einde is, reeds de hoop uit dat hij ‘als alles hier weer groent en bloeit, onder het dak dat (hem) heeft zien geboren worden’ ongedeerd mag terugkeren. En wanneer ook de schutterij wordt opgeroepen, erkent hij wel de noodzakelijkheid dat deze troepen in een garnizoensplaats geoefend worden, maar terzelfder tijd geeft hij toch ook uiting aan zijn verontwaardiging over het feit dat ook ‘weduwnaars met nog jonge kinderen’ (hij denkt hierbij aan zijn eigen schoonzoon Dr. A. Brants) buiten hun gemeente moeten dienen; ook keurt hij het af dat een schoolmeester (en hij doelt hier op de schoolmeester van Vorden), indien hij dit wenst, voor ditzelfde doel ongestraft zijn post verlaten mag. ‘De Maatschappij schijnt mij dusdoende zich te vernietigen terwijl zij voor haar behoud opstaat....’.

Reeds heeft de stoornis te lang geduurd, greep zij ook te ruw in Starings eigen leven in. De rust wil weer hersteld zijn, wat het dan ook kosten mag. Vandaar dat Staring al betrekkelijk spoedig bereid is, zich bij de toestand zoals deze zich nu eenmaal ontwikkeld heeft, neer te leggen. Er komt een verzoenende toon in zijn brieven. Zijn vriend Peerlkamp, rector van de Latijnse school te Lochem, heeft een gedicht geschreven waarin hij de nieuwe Belgische koning heftig aanvalt. Staring vindt dit niet helemaal billijk. ‘Ik wilde’, schrijft hij in Mei 1832, ‘Leopold - van

wien ik nogtans geenszins de bewonderaar of apologist ben - liever meer verschoond hebben. - Wij weten toch niet hoe hij er toe gebragt is om de Belgische kroon te aanvaarden; die hem wel bekome!' En als hij aan het aandeel denkt dat zijn eigen zonen aan de strijd gehad hebben, is hij - dan is het nog maar Januari 1831! - al te licht geneigd zich met troostredenen tevreden te stellen. Een voordeel zal het voor hen zijn 'dat zij een menschenkennis en ondervinding van waereldsche zaken zullen hebben opgedaan die met geen mogelijkheid langs een anderen weg in zo korten tijd te verkrijgen zou zijn geweest'; bovendien zullen zij 'levenslang elkander, als medewerkers, de dagen herinneren waarop de Oud-Nederlanders zulk een heerlijk schouwspel van Vaderlandsliefde en trouw aan Europa vertoond hebben'.

In deze tijd schrijft Staring een gedicht over Van Speyck. Nu waren er reeds zo veel verzen geschreven over heldendaden in een ver verleden verricht; bij gebrek aan eigentijdse tegenhangers verkregen deze verzen vaak een holle klank, die vooral een door en door waarachtig mens als Staring was, hinderen moest. Wij kunnen het ons dus voorstellen dat hij er zich over verheugt nu eindelijk een held te mogen bezingen

> Wiens Daad *der Vaadren* Heldentijd
> Een Spiegel bood in *onzen* Strijd.

Maar desondanks beschrijft Staring Van Speycks heldendaad toch geheel in dezelfde trant als waarin hij ook b.v. de avonturen van Jaromir verhaalt. Het wordt bij hem een romantische vertelling, en hij zou deze stof nooit op een zodanige wijze hebben kunnen verwerken als hij tegenover deze gebeurtenissen niet reeds een zekere objectiviteit verworven had.

Zo wordt het begrijpelijk dat het beste gedicht, aan de Belgische opstand gewijd, geschreven werd - nadat de veldtocht ten einde was, en de meeste soldaten reeds naar hun haardsteden waren teruggekeerd. Het heet *De Veldtogt tegen de Belgen*, maar heeft nog een ondertitel: *Tot herinnering voor de mijnen*. Alle gewaarwordingen die de dichter in de laatste twee stormachtige jaren had ondergaan, vinden we er nog eens in terug, zij het in de enigszins vereffende vorm ener herdenking. Daar is de trots dat drie van zijn zonen het vaderland mochten dienen in de breed uitgemeten regels van de eerste strofen, maar als, met het verhalen hoe de derde zoon actief deelnam aan de strijd, de spanning

stijgen gaat, wordt het tempo gejaagder, worden de regels korter. Een groot gedeelte van het gedicht is gewijd aan een schildering van de lafhartigheid die de Belgen ten toon spreidden, en weer wordt, ondanks de verontwaardiging, de trant bijna verhalend:

> Hij mikt, in grebben en struik verscholen;
> Door pijnwoudsdonker sluipt hij aan;
> Doch eischt mèèr schuts: in KELDERHOLEN-
> Op Brussels DAKEN moet hij staan!

Even wordt er nog aan herinnerd hoe hier, met deze opstand, het ‘Regt’ van de koning geschonden werd, maar dank zij het heldhaftige optreden van het Nederlandse leger bleef de Eer gered.

> En, werd uws Konings RECHT vertreden,
> Zijne EER met nieuwen luister blonk.

Daarna keert de dichter geheel in tot zijn eigen wereld, en tot zijn gezin. Hij schildert de angsten doorstaan tijdens de afwezigheid van zijn zonen, en het blijde weerzien, om dan eindelijk tegenover het verlies dat hij reeds geleden had (vier kinderen waren hem door de dood ontrukt!) te stellen, wat hem nog behouden bleef; ‘nog kent gij VREUGD, mijn vaderhart!’ Beleed. Staring met deze laatste regels op de hem eigene, wat schuwe manier niet op welke grondslag hij zijn leven had gebouwd? Zijn stelregel luidde: Weest blijde met wat ge hebt; tracht zo de vrede te herstellen welke door de rampen die u, als ieder ander, troffen, dreigde verstoord te worden. Kort na de dood van zijn eerste vrouw had hij het gezegd met deze woorden: ‘Kalmte strekk’ voor vreugd. Nog weer anders had hij het uitgedrukt in zijn *Geldersch lied*. Met een regel uit dit lied begonnen wij; met een andere regel uit hetzelfde gedicht mogen we dit opstel besluiten. ‘Genoegzaamheid’, heet het hier, ‘baart rust’.

J. HAANTJES.

Ont-‘van’-de voorzetseluitdrukkingen.

Het aantal voorzetselijke verbindingen met ‘van’ is vrij groot: in plaats van, in spijt van, in weerwil van, naar gelang van, naar luid van, uit hoofde van, uit kracht van, te midden van, ten gevolge van, ter zake van, enz. Dit *van* maakt evenzeer deel uit van de geijkte zegswijze, als andere vaste voorzetsels dat doen: bij gebrek *aan*, in tegenspraak *met*, met betrekking *tot*; daarmee is echter niet gezegd, dat ‘van’ even pal staat als ‘aan’ enz. Niet zelden verdwijnt *van* zonder meer, maar blijft het resterende evengoed als voorzetsel funktioneren; heel dikwijls ook vervangen schrijvenden ‘van’ met het volgende lidwoord of voornaamwoord door een genitief. In dit laatste procedee neemt de ‘vroegere’ voorzetseluitdrukking een geheel ander karakter aan; na die vervanging toch is er geen sprake meer van voorzetseluitdrukking.

Ik begin met een geval dat ons onmiddellijk midden in de verschillende mogelijkheden en in allerlei moeilijkheden verplaatst. Doelend op de titel van een hoofdartikel in een ander blad, schreef een redakteur van De Maasbode: ‘‘Rustig *te midden der* (bedoeld is: *van de*) golven’ over het nieuwe leven, dat zal en moet komen....’ (M. 23 IX '37). Maar al werd de genitiefkonstruktie in een polemiek beknibbeld, bij andere gelegenheden mocht de genitief ongemoeid passeren: ‘De minister gebruikte daarna de koffie *te midden der* patiënten’ (M. 15 I '39). Zo'n genitief die - durf ik gissen - in de opvatting van de gebruikers door het ‘substantief midden’ gekonditioneerd heet, is intussen niet iets specifiek journalistieks. Zo schreef bijv. Scharten: ‘Na Stijn *temidden zijner* wereld in het eerste, vinden wij in het tweede hoofdstuk Neel in haar nerinkje’ (De roeping der kunst 213), maar later: ‘*temidden het* daverend voortgestap’ (284). In een vertaald werkje van Reynès-Monlaur komen we de drie konstrukties in één zin tegen: ‘*Temidden van* alle woorden die ter genezing en ter bekeering gesproken zijn, vanaf het geroepen worden van Levi en de bekeering van Magdalena, *temidden der* schoone gelijkenissen *en den* uitroep van erbarmen: ‘Komt allen tot mij’, is deze steen een getuigenis van de belofte zijner Eeuwige tegenwoordigheid’ (De verschijningen v. Bernadette 151). De

verbinding van *der* en *den* is alleszins opmerkelijk: aan ‘des uitroeps’ waagde men zich blijkbaar niet ondanks ‘der gelijkenissen’, en daarom mocht er een genitief èn een akkuzatief in één adem op ‘temidden’ volgen.

Aan de spelwijze *temidden* als één woord mag men niet te veel waarde hechten; men moet er zich ook niet te hard aan stoten. In een vlaamse vertaling van Foerster's Sexueele zedenleer en opvoedkunde[3] schrijft Simeons: ‘het jongste Indische geslacht dat *te midden dezen* tweespalt opgroeit’ (148), ‘*te midden het* chaos van de sexuëele aandriften’ (212); daarentegen meent Knuvelder: ‘de centrale figuur *temidden zijner* talrijke helpers’ (Vanuit wingewesten 146), ‘de trek der ziel *temidden harer* ellenden’ (493) - terwijl men het juist andersom zou verwachten: de genitief na het substantief ‘midden’, de niet-genitief na het één-geworden voorzetsel ‘temidden’. Maar ook Guido Gezelle schreef het zonder genitief in tweeën: ‘*te midden al dien* bodempracht vol stervend goud’ (Dichtwerken II 515; I 77, 519).

In The Song of Hiawatha gaat hij nog een stap verder, al is het niet Gezelle geweest, die deze stap het eerste zette: ‘eindelijk viel hij uit de hooge ruimten.... *midden 't* volk, dat loeg en dopte [= duwde], met nen dooven dulst [= slag], den nekke in’ (I 805). Ook anderen gebruiken het voorzetsel ‘midden’; ik noem slechts de noordnederlandse kritikus M.H. van Campen: ‘dit is een land als een ander, *midden de* oneindige levensrijken’ (Over literatuur I 72; 73). Het *N.W.*[1)] IX 685 noemt ‘midden’ gevolgd door een genitief ‘die in het Ohd. gemakkelijker dan in het Ndl. is te onderkennen[2)].... thans in N.-N. verouderd’, maar het geeft daarbij geen enkel voorbeeld van een wèl te onderkennen genitief, terwijl het akkuzatief-geval niet werd opgemerkt: ‘Er lagen er een paar *midden den* vloer’. Ook in ander opzicht ontbreekt er nog al wat aan dit artikel. Uit Couperus noteerde ik een genitief-geval: ‘*midden der* engelreien en rijen van heiligen’ (De ongelukkige 74). Knuvelder gaf: ‘*Midden* achttiende eeuw wordt het Kempiese Brabant in twee onderscheiden ekonomiese gebieden verdeeld’ (25), maar dat zal een verneder-

1) *N.W.* = Wdb. der Ned. Taal; *M.W.* = Middelnederlandsch Wdb.; *E.W.* = Franck v. Wijk's Etymol. Wdb. der Ndl. Taal.
2) Het *N.W.* doet druk aan onherkenbare naamvallen, zodat de onverbogen vorm al naar het ‘pas geeft’ nominatief, genitief, datief, akkuzatief is!

landsing van ‘medio’ moeten voorstellen. Zover uit mijn aantekeningen blijkt is het voorzetsel ‘midden’ vooral zuidnederlands; ik vond het bij Streuvels, Walschap, Van der Hallen, Van Hemeldonck, A. van de Velde, B.H. van den Berghe, e.a.

De lezer begrijpt dat deze omstandigheid mij naar het *M.W.* deed grijpen. Dit bracht een verrassing. De gebruikelijkste konstruktie in het Mnl. is: ‘*In midden* den somer; in midden hem allen; in midden den viere; in midden dier riviere’, d.w.z. het voorzetsel ‘inmidden’ met datief of akkuzatief (*M.W.* III 897; IV 1554). Maar daarnaast kwam ook *midden* alleen voor, ‘zoodat het dan schijnt of midden een voorz. was met den 3den of 4den nv.’, bijv.: ‘Indie grakinge vanden daghe was hi *midden eere lage*’[1], ‘(Hy) scoot mi rechte *midden therte*’, ‘Alse *midden hare werscap* saten’ (IV 1554). Volgens Verdam (III 896 v.) die bij het sekundaire ‘voorz. met den 3den en 4den nv.’ *inmidden* aan ‘t e n d e n in *tenden rade* voor *tenden rades*’ herinnert, zou de oudere zegswijze geweest zijn: *inmidden* ‘met den 2den nv. van een znw. verbonden, of eene bep. met v a n ’, bijv.: ‘Te haren pape, die *in midden der plaetse* stoet’ - al merkte hij hier terecht bij op: ‘*der plaetse* kan ook als 3de nv. worden opgevat’[2] - ‘*In midden van* desen paradise daer steet een boom’. Alleen is het jammer dat we het naast de vele dozijnen voorbeelden van ‘in midden’ met datief of akkuzatief, met die twee d.i. met dat ene voorbeeld van de ‘oudere’ konstruktie moeten stellen. We houden ons derhalve veiliger bij de opvatting van het *E.W.* 412: *midden* ‘wordt mnl. bijna uitsluitend na *in* of (zelden) na *te*[3] gebruikt. Mnl. *in midden van den kerchōve* [*M.W.* IV 1555] e. dgl. uitdrukkingen zijn vervormd uit *in midden den kerchōve* e. dgl., waar *midden* een casus (hier dat. enk.) van **miđ]ja* (zie middag), misschien ook van 't bij I midden besproken bnw. is’. Vergelijk hiermee Weigand-Hirt, *Deutsches Wtb.*[5] II 200 s.v. *mitten*; I 926 v.s.v. *inmitten*. - Voor het ndl. voorz. *inmiddel* zie *N.W.* IX 666.

1) *M.W.* III 897 werd ‘midden eere laghe’ nog in ‘in midden’ geemendeerd.
2) Mnl. *middendages* (IV 1555) heeft een adverbiale *-s*.
3) Het *M.W.* IV 1553 v. vermeldt geen enkel voorbeeld met *te*. In het *N.W.* IX 684 lezen we o.a.: ‘Bij oudere schrijvers vindt men soms ook *ten midden*’ met van of met de genitief. De opmerking XVI 1058 is niet erg gelukkig uitgevallen.

Uit een en ander mogen we besluiten: 1. dat het voorzetsel *midden* naar alle waarschijnlijkheid uit ‘in midden’ geabstraheerd is, en in oorsprong niets met ‘te midden (van)’ te maken heeft; 2. dat bij *te midden* (temidden) - als dit tenminste op één lijn staat met ‘*in* midden’ - de konstruktie met de g e n i t i e f nog weer jonger is dan die met van; 3. dat het voorzetsel *temidden*, zoals wij het kennen, niet noodzakelijk een verkorting moet zijn van ‘te midden van’; 4. dat al die *midden*'s, voorzetsel, bijwoord, adjektief, substantief, kasusvormen zijn van *mid-* (*E.W.* 428), al is de verhouding van die verschillende funkties niet alleszins opgehelderd; 5. dat de mogelijkheid niet is uitgesloten, dat het voorzetsel *midden* (ook nog) rechtstreeks zonder verkorting het gelijkluidende bijwoord voortzet. - In alle geval is wederom duidelijk gebleken, dat men in taalhistorische kwesties niet verder komt, wanneer men onvoldoende is ingelicht over de chronologie (en topologie) van de taalkundige feiten; en dat het eigentijdse gebruik van taalvormen niet gebonden is aan kennis van hun voorgeschiedenis.

Ook zal, naar we hopen, verder duidelijk worden, dat men geval voor geval moet onderzoeken: wat op het eerste gezicht hetzelfde lijkt naar herkomst, kan best een verschillende voorgeschiedenis hebben gehad. Stoett[1)] stelde *inmidden* op één lijn met *besiden, tenden, overmits*, die ‘nog geen voorzetsels [zijn], zoolang ze de nominale constructie behouden’: *besiden weges; tenden levens, rades*, enz. ‘Eerst wanneer deze constructie is verbleekt en de verbinding eene eenheid is geworden, gaan ze over in de categorie der voorzetsels’: Dese wech die hier *besiden den bosche* gaat. *Tenden sijn spere* (op de punt van z'n lans). *Inmidden den paradise* enz. Dit is ook blijkbaar zonder meer de gedachtengang van G.A. van Es[2)] geweest, al missen we ook bij deze auteur elke poging om het bewijs te leveren. Zo zegt hij blz. 175: ‘Ook de verbindingen met *midden* zijn gefixeerd: in midden sijnre vianden, Brugman 128-11; Die Sevenste bliscap 1110; Suster Bertken 24-20’. Blz. 194 wordt na voorbeelden met (t)begin, (t)einde, nog uit Die eerste bliscap 504 aangehaald: ‘dat daer *in midden der pleyne* stoet’, met de toevoeging: ‘Uit dergelijke verbindingen groeit de verstarde praepositiebepaling:

1) *Middelnederlandsche Spraakkunst, Syntaxis*^{3} ('s-Gravenhage 1923), blz. 82, Opm. 1.
2) *De attributieve genitief in het Middelnederlandsch*, Assen 1938.

ende dat te corrigen [? G.R.] *tenden der rekeninghe*, Brielle Rechtsboek 62-36'. Men denke aan de opmerking die Verdam bij de z.g. genitief 'in midden *der plaetse*' maakte, al komt *tenden* zeker met genitieven voor, voordat het tot voorzetsel werd. Blz. 210 laat Van Es volgen: 'Bij *midden* en *ende* staat meermalen ook de praepositie. Ook hier de dubbele voorzetselvorm. De substantieven 'midden' en 'ende' vormen met de praepositie *te*[1] en *in* vaste combinaties, waar de genitief het wisselend element is. Het is nu waarschijnlijk, dat de praepositie constructie met *van* juist den genitief vervangt, vanwege den losseren, analytischen vorm: In midden *van* desen paradise Daer steet een boem. Die eerste bliscap 167.... Int midden *van*den boomgaert staet een fonteyne, Floris ende Blancefleur 29-15'. Intussen is 'in het midden' een ander geval dan 'in midden'. Vergelijk Verdam IV 1554: 'Florette sat int midden den crite (eene constructie uit twee verschillende ontstaan)', en wat we boven uit het *E.W.* overnamen betreffende 'in midden (van) den kerchove'[2]. - Opzet en indeling van Van Es z'n dissertatie zijn oorzaak, dat de auteur syntaktisch-homogene gevallen uit elkaar rukt, en vaak zeer heterogene dingen bijeenbrengt. Dat is jammer voor het rijke materiaal. Onderscheidingen en groeperingen van woorden, die syntaktisch volslagen irrelevant zijn, hebben mogelijk enige statistische waarde, in stilistisch opzicht zijn ze absoluut waardeloos.

We kunnen niet alle voorzetsel-gevallen even uitvoerig bespreken als die met 'midden'; we behoeven dat ook niet, al zou men telkens gaarne willen weten welke wending de oudste is geweest, die met *van* of die met de g e n i t i e f. Maar ook dàt zou niet de oplossing brengen van de vraag: of men in het tegenwoordige Nederlands vaste voorzetselverbindingen met *van* willekeurig met genitiefkonstrukties mag afwisselen. Ik ben overtuigd van niet[3]. Toch zijn er schrijvers bij de vleet, die je herhaaldelijk doen opkijken door hun *der*-verbindingen - *des* maakt geen kansen. Laat me enige voorbeelden aanhalen uit Paul Fredericq, Schets eener Geschiedenis der Vlaamsche Be-

1) De auteur geeft echter juist als het *M.W.* geen enkel voorbeeld van *te midden*.
2) Voor 'einde' zie nog Van Es 327 en 345.
3) Tot mijn genoegen zag ik achteraf, dat zelfs in *Onze Taal* XI 81 v. die mening verdedigd werd.

weging I-III (Gent 1906-1909): ‘onverschillig *ten opzichte der* gedachten, die de.... naties bezielden’ (I 9), ‘*te midden der* algemeene onverschilligheid’ (I 12; 64; eener II 329), ‘De regeering integendeel verklaarde *bij monde der* ministers’ (I 88), ‘*ter oorzake hunner* verfransching’ (I 104), ‘*ten voordeele der* Germaansche beschaving’ (I 106; II 87, 97, 171, 238; hunner II 98), maar toch ook: ‘ten voordeele *van* de Vlaamsche soldaten’ (II 222), ‘*Ten gevolge eener* tweede bespreking op het Nederlandsche Congres van Mechelen’ (II 175; dier I 110, II 89; der II 59 v., 119), ‘*in gevolge der* nieuwe taalwet’ (III 2), ‘dat zijne gedachtenis *in weerwil zijner* gebreken en *zijner* misslagen, algemeen in eere zal worden gehouden’ (II 50; der I 97), ‘om zich, *bij middel harer* taal, in het onderwijs te bekwamen’ (II 52; 53; der II 187), ‘*door middel zijner* taal’ (III 180; harer III 181), ‘eene Fransche vertaling *ten behoeve der* Walen’ (II 64), ‘om hen te onderdrukken *ten bate der* Vlamingen’ (II 93; 98), ‘*ter gelegenheid zijner* benoeming in de Leopoldsorde’ (II 108), ‘*ter herdenking der* tiende verjaring van Conscience's dood’ (II 115), ‘*uit kracht der* beslissing genomen in....’ (II 126).

Toch zijn niet alle ‘voorzetsel’-verbindingen funktioneel eender. Sommige staan semantisch gelijk met gewone preposities, al zijn de voorzetselijke uitdrukkingen uiteraard plastischer; waren ze dat althans in het eerst - immers ook hier verliezen klichees veel van hun oorspronkelijke aanschouwelijkheid: ten opzichte van = omtrent (nopens), bij monde van = door, in weerwil van = ondanks, ter oorzake van = wegens (vanwege), ten gevolge van = om (vanwege), enz. Andere verbindingen zal men òf minder goed - althans zó dat de betekenis geheel intakt blijft - òf helemaal niet door een enkelvoudig voorzetsel kunnen vervangen: ten voordele van, ten bate van, ten behoeve van (= voor), ten gunste van; ter gelegenheid van (= bij), ter [feestelijke] herdenking van. Zeker kan men dat niet, wanneer het substantief nog naader bepaald is, bijv.: ‘*ter* nauwkeurige *beschrijving van* een litterair tijdvak’, ‘maar tevens, *ter* wetenschappelijke - d.i. zoo objectief en neutraal mogelijk - *kenschetsing dier* schrijvers’ (Robbers, De Ned. Litteratuur na $1880^2$2). Soms is die bepaling niet meer dan het lidwoord: uit *den* aard van (vgl. uit den aard d e r zaak), aan *de* hand van (vgl. met behulp van), in *de* loop van (tijdens), naar *de* mate van, met *het* oog op (wegens). Het is wel eens moeilijk afdoende te beslissen, of men terecht van een voorzetsel-geheel kan spreken. - In ver-

band met de variatie: ‘van’ of genitief, zij nog opgemerkt dat schrijvers bij wie men ‘temidden der’ aantreft, ons gemeenlijk ook nog met andere *der*-vervangingen verrassen. Ik kies een willekeurig voorbeeld, nl. Grondijs, Spanje een voortzetting van de Russische revolutie?: ‘Hoe vreemd *temidden dezer* leuzen van haat en strijd’ (45; 46; eener 55; maar 57, 116: van), ‘groepen, die *ter weerzijden eener* onmachtig of onverschillig toeziende middenmoot van klein- en grootburgers, elkander bevechten’ (61), ‘*terwille der* propaganda’ (156), ‘*ter wille hunner* persoonlijke veiligheid’ (156). Voorliefde voor *der* is niet steeds een bewijs van een zuiver levende-taalgevoel.

We interesseren ons verder alleen voor enkele[1)] ‘ont-van-de’ voorzetseluitdrukkingen, voorzichtiger gezegd - denk aan ‘te midden (van)’ - voor gevallen die de schijn wekken een ouder *van* te zijn kwijtgeraakt. In de U.C. (17 X '40) stond boven een bericht: ‘Concert U.S.O. *ten bate* gewonde militairen’. Wanneer het geen lapsus is, moeten we daar een woordzuinigheid in zien, zoals kranten-kopjes die in variaties opleveren. In het bericht zelf stond: ‘Het Comité Militair Hospitaal verzoekt ons te willen berichten, dat het concert *ten bate van* de oorlogsgewonden.... uitgesteld is’. Stilistisch minder gelukkig lijkt me: ‘Daarenboven ontstaat zij gewoonlijk *ten behoeve of beïnvloed door* een bepaalde Natie’ (Vox Veritatis 15 III '39). Zulke voorbeelden zijn toevallige verkortingen, maar verdienen niettemin de aandacht van taalkundigen: ze zetten immers een ‘gangbaar’ taalprocedee voort, en kunnen het ontstaan van nieuwe voorzetselkondenseringen bevorderen.

Verdam vergeleek bij ‘inmidden’ *tenden rade* voor *tenden rades*, en Stoett herinnerde bovendien nog aan *besiden* en *overmits*, die uit nominale konstrukties tot voorzetsel werden. Het laatste (*M.W.* V 2234 vv.) kunnen we als verouderd (*N.W.* XI 1901) onbesproken laten. *Tenden rade* herinnert ons voor een deel aan de voorgeschiedenis van *in midden den kerchove*. Zolang men het substantivische van *ende* nog voelde, werd *tenden* ‘verbonden met een genitief of eene daarmede gelijkstaande bepaling’ (*M.W.* VIII 233): *tenden jaers, tenden vanden jare*; als voorzetsel wordt het met ‘den dat. of acc. verbonden’: *tenden jare* (234 v.). In het Nederlands van nu is het voorzetsel tot één zegswijze beperkt

1) Wegens gebrek aan plaatsruimte kunnen wij niet alle gevallen bespreken.

(*N.W.* III 4026; vgl. XVI 1067 v., 1072, 1078): ‘ik personeel ben *ten einde raad*’ (de Man, Zonen v.d. Paardekop 346). Bij de zuidnederlandse Eline Mare vond ik: ‘*Ten einde van alles* besloot ze eens naar beneden te gaan klappen’ (Cleemke's fortuintje 43), maar ook: ‘Recht *tendend den vaart* werd de hemel dieper blauw’ (57), ‘*Tendend raad*, babbelde ze over die edelmoedigheid met Sarelke’ (83). Verriest, Streuvels e.a. houden zich aan *tenden* (vgl. *N.W.* XVI 1504); wij beperken ons tot Gezelle - zijn voorliefde voor archaïsmen is bekend - die het op allerlei manieren bezigt: ‘*tenden raad* en *tenden reden*, vol angst en pijnlijkheden’ (Dichtwerken II 241; 174), ‘twee oude liên *tenden* 's werelds *wegen*’ (II 167; palen II 14), ‘Hoe dikwijls, daar *tenden den hof*, op den bank, gezucht om u, blinkende wilgen’ (I 458), ‘Zijn' vuisten *tend den okselen* gesloofd, en opgeheven’ (II 452). Versterkt met ‘tot’ kan men het misschien nog wel ooit voorzetsel noemen: ‘'t gewemel dat opstond en rondging *tot tenden den hemel*!’ (I 562), ‘Verstaat, gij die meest en die merelt, die lijstert, die leeuwerkt, die muscht, altemaal uw maagschap, *tot tenden de wereld*?’ (II 428); maar meestal is het zo adverbiaal: ‘Zij stond *tot tenden toe*, heur kinderen voorgegaan’ (I 304; 273), ‘'t En is, van hier *tot tenden uit*.... geen mensch te zien’ (II 412; 691). Deze laatste bijwoordelijke uitdrukking komt ook zonder ‘tot’ voor: ‘Moe en *tendenuit* versleten zat en zuchtte ik, jaren lang’ (I 250); hij zag hem vluchten ‘*tenden uit*, ter voorster boschwere’ [= boskant] (I 803). Het is weer voorzetsel in: ‘De Leye leidt mijne oogen....henen, tot waar zij, *tenden uit*, en *tenden al dat* zichtbaar is....’ (II 587). Vergelijk nog: ‘Voorbij, o God, u uitgespaard, gaat 't al, voorbij en *tendenwaard*’ (II 689). Als Gezelle schrijft: maar Gij zoekt ‘den zelfsten weg te gaan *tot 't enden van* uw leven’ (II 206), kan of moet men ‘enden’ als infinitief opvatten, al schreef hij ook: ‘*tot t'enden* de Misse’ (De ring v. 't kerkelijk jaar 14). Maar bij A. de Ridder, Pastoor Hugo Verriest (13) moet: ‘Bijna *'t enden* het dorp, staat de kerk’ een lapsus zijn voor ‘t' enden’ (= tenden). Zo'n zelfde vergissing vertoont: ‘Om één ure 's nachts was men *'t akkoord gevallen*’ (R. de Cneudt, De secretaris der dekenij 74), waarnaast het juiste: ‘Als ze zoo.... tot na één ure...hadden gediscuteerd, *vielen zij t' akkoord*’ (101). H. de Man doet ook mee: ‘En ik kom met m'n klipper niet op jouw werf, aleer we *'t accoord zijn*’ (Scheepswerf de Kroonprinces 23). Ik beweer niet dat het laatste een drukfout is; staande uitdrukkingen

worden ook wel eens niet begrepen, etymologisch. We laten het hierbij: er bestaat op dit gebied meer interessants!

In *besiden weghes* (vgl. *N.W.* II 2475, 5. komt de nominale herkomst nog duidelijk uit in de genitief - tenzij men de *-s* adverbiaal zou moeten opvatten; het 17de-eeuwse 'bezijden 's weeghs'[1)] kan niet als een absoluut afdoend bewijs van een mnl. genitiefkonstruktie gelden. In *bisider*: 'Van der batelgieringhe te brekene *bisider* zantpoorte' (*M.W.* I 1271), zie ik een haplologie van *biside der*, waarbij weer niet duidelijk blijkt of 'der' genitivisch of dativisch is; m.a.w. of het nog nominaal funktioneert of reeds als voorzetsel. Immers de prepositie *beside(n)* (I 1039) wordt gewoonlijk gekonstrueerd met 'den 3den nv. of eene bepaling met van (in het laatste geval is *bisiden* zelf eig. bijwoord)'. Het is alweer de vraag, die we bij *tenden* niet herhaalden, of het voorzetsel via de *van*-verbinding ontstond, of dat het rechtstreeks uit het niet meer nominaal gevoelde genitieftype werd getransponeerd. De oplossing kan alleen gebracht worden door een strikt chronologisch onderzoek van de mnl. gegevens. Merkwaardigerwijze, of eigenlijk 'begrijpelijkerwijze' zegt het *N.W.* II 2475, 6. van *bezijden*: 'Als voorzetsel, gevolgd door een anderen vorm dan een genitief, en dien men datief of accusatief kan noemen'; maar toch zou men beter doen wat onverbogen blijft als nominatief op te vatten: vorm en funktie zijn heus niet één en hetzelfde. Of is het tweede lid van ('een) glas wijn' nog een genitief van wege het oudere '(een) glas wijns'? Waarom heet het substantief 'tenden *raad*' in de akkuzatief te staan?! De voorstelling dat voorzetsels de akkuzatief regeren, is een verkeerde voorstelling van zaken, al is die in en buiten het *N.W.* nog steeds de gangbare formulering. Voorbeelden van niet-verbuiging na dit voorzetsel liggen voor het grijpen: 'de jonkheer nu *bijzijen het* gezelschap' (v. Looy, Feesten[3] 74; 64); 'schuin *bezijde* het mond-voortlessen' (v. Deyssel, Verz. Opst. VI 154; IV 11), 'links *bezijden* de vaalstoffige trap' (IV 14). - Voor *bezijds* als voorzetsel zie beneden.

Naast dit oude woord komen nog andere voorzetsels met *-zijde(n), -zijds* voor: 'Om *langszij dat* rijke scheepje te komen, moest ze eerst het hooge bruggetje over' (de Man, Geiten 265). Het *N.W.* VIII 1067 zegt: 'Langszijde (van) het zeeschip', zonder enige nadere aanwijzing of uitleg. Ik citeer daarom uit

1) Voor het mnl. 'buter stede *bezyden sweichs*' zie *M.W.* III 1845.

K. Norel, Het getij verloopt: ‘de bonken keileem.... vallen bonzend in de bakken, die *langszij der* molens liggen’ (140); ‘Als de bak *langszij van* de molen ligt, dan duikt hij door het mangat naar beneden’ (237). Kommentaar is overbodig. - ‘Eerbiedig t e r z i j d e de dames en de heeren van Het Hof, de dames gehuld in wit kant, de heeren gekleed in rok’ (Centr. 28 XII '39). Men mag zich door deze zin niet laten verschalken. Uit wat (ook zonder verbum) voorafging blijkt dat ‘terzijde’ adverbiaal gebezigd werd [bevonden zich!]: ‘Langs de wanden kostbare Vlaamsche gobelins, afwisselend met fresco's van Tassi en relief van Landi’. Omdat het *N.W.* XVI 1703 vv. bij *terzijde* niet van voorzetsel spreekt[1)], laat ik een paar voorbeelden volgen: ‘*Terzij de* horde’ zou de jongere kunstenaar zich ontwikkelen in buiten-maatschappelijke eenzaamheid’ (v. Duinkerken, De beweging der jongeren 31); ‘zag hij *terzijde de* brug over den Arno het vrouwtje zitten’ (Scharten-Antink, 't Geluk hangt 252), ‘wat ondeugende rimpeltjes alleen *terzijde de* oogen’ (De vreemde heerschers 124); ‘en *ter zijde haar* stonden haar zonen’ (Couperus, De ongelukkige 57), naast: ‘Waar de klokketoren nu rees *ter zijde der* poort’ (38). Dat Couperus het hier dativisch zou bedoeld hebben, vindt geen bevestiging in: ‘De witte priesters zetten zich *ter zijde der* r e c h t e r s ’ (180). Bij het voorzetsel ‘terzijde’ is klaarblijkelijk ‘van’ verdwenen: ‘en *ter zijde van* Stork's stoel’ (de Meester, De zonde[2] 122); ‘Het plaatst zich *terzijde van* het leven en sterft’ (T. de Pascoaes, Paulus 345; 369). Is dit juist, dan werd hier wederom een bijwoordelijke verbinding door ont-‘van’-ning tot voorzetsel.

Ook *weerszijden* laat ons duidelijk zien, hoe bijwoord, verkorting en voorzetsel nauw in elkaar grijpen: ‘Door en tusschen de bloemen en *weerszijden het* beeldje, branden.... stil zeer vele kaarsen’ (Coolen, Peelwerkers[5] 152). ‘*Weerskanten* zien ze de lijnen recht gestriept en naar malkanderen toe, toe een punt naar het eind van de wereld....Dan komen zij onder de huizen uit, verder onder de boomen uit, *weerszijden* liggen de weilanden met de roodbonte koeien erin’ (147); ‘het lage muurkastje waarop, *weerszijden van* een staand kruisbeeld, de waskaarsen

1) Het noemt dit bijwoord: ‘Koppel. van *ter* (uit *te der*) en *zijde*’ [*M.W.* VII 1047 vv.], maar verzuimt een voorb. van ‘te der zijde’ te vermelden. Het is een wanbegrip elk *ter* en *ten* als een samentrekking van *te der, te den* op te vatten. We gaan daar nu niet op in.

branden' (63; 151), '....zitten Jan Klot en zijn vrouw *weerskanten van* de kachel' (66). Is dit adverbiale 'weerszijden, weerkanten' uit de verbinding met 'ter' geabstraheerd? Ik denk van wel: het zou in dezen niet alleen staan. Na het statige 'ter weerszijden eener....middenmoot' van straks, geef ik nog een paar andere voorbeelden: '*ter wederzijde van* den schoorsteenmantel' (v. Schendel, Mijnh. Oberon 166); '*ter weerszij van* de kerk blikkeren de kristallen winkelramen' (Kuyle, Harmonika 153; 171). Gewoonlijk meervoudig(?): '*ter weêrs-zijden van* het middenstuk' (v. Deyssel XI 260), '*ter weerszijden van* de kachel' (de Meester, De zonde^{2} 150). - Daarnaast doet ook het van huis uit adverbiale *weerzijds* dienst als voorzetsel: 'Ze aten mijmerend, *weerzijds de* tafel, bij het bleek-lichte venster' (Smeding, Duivelsnaaigaren^{2}72); 'en de lijnen *weerzijds zijn* mond plooiden zich in een monkeling' (Eekhout, Pastoor Poncke 261).

Van *bezijds*, dat het *N.W.* II 2475 enkel als bijwoord vermeldt, noteerde ik uit Felix Timmermans: 'In manden, die *bezijds het* ezeltje hongen, kleurden en geurden de zoetigheden' (Het keerseken^{4} 6). *Aanzijds* (= naast) en *rondzijds* ontbreken (nog) helemaal in het *N.W.* Het eerste kwam ik tegen bij Gezelle: 'o Berkboom, die daar staat *aanzijds* de wateren' (Dichtw. I 722; 270); het tweede bij Van Looy: 'En de gloed hield aan, *rondzijds* den zonnewijzer' (Feesten^{3} 73). Ook *geenzijds* ontbreekt er: 'En *geenzijds den* Sint Gotthard-tunnel, daar wordt het gebaar van.... Barrès in elken internationalen trein honderden malen herhaald' (v. Deyssel XI 4; 7). Ik denk hier aan het duitse j e n s e i t s des Grabes: d i e s s e i t s des Flusses, diesseits den Alpen (Lessing). Ik behoef niet te zeggen dat zulke voorzetsels op *-s* van adverbialen huize geen 'van' hebben prijsgegeven, al staat *geenzijds* semantisch gelijk met 'aan gene zijde van'. Andere, voor een deel zeer bekende voorzetsels op adverbiale *-s* zijn bijv.: *krachtens, luidens, namens, opzichtens, tijdens, zijdens* naast of i.p.v. uit kracht van, naar luid van, uit naam van, ten opzichte van, ten tijde van, van de zijde (kant) van. Voor de beoordeling hiervan moge ik verwijzen naar *Ongaaf Nederlands* (30, 38). De duitse korrespondenten met genitief zijn: kraft, laut, namens (in Namen), hinsichtlich, zur Zeit, seitens (von seiten).

Al de besproken gevallen stemmen daarin overeen, dat de 'verkorting' niet leidde tot verlies van aanschouwelijkheid. Integendeel! Dus andersom dan bij: vanaf, vanuit, binnenin, langsheen enz., die groter aanschouwelijkheid kregen door 'verlenging'.

P. Gerlach Royen O.F.M.

Een ‘Vlaemsche Spraekkonst’ uit het einde van de achttiende eeuw.
(Vervolg van Jaarg. XXXVI, blz. 269).

Mijn vermoeden dat dit boekje van 1785 dagtekent werd bevestigd, toen mij bleek dat de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde een volledig exemplaar bezit[1)], met het volgende titelblad:

Inleiding tot de Grondregels der Vlaemsche Spraek- en Spelkonste, aantoonende De Verwarring, verschillig Gebruyk en Misbruyk dezer Taelbeschryvers. Te Dendermonde By de Weduwe J: Ducaju. 1785. De naam van de auteur blijft dus onbekend, maar waarschijnlijk zal het wel een Dendermondse schoolmeester geweest zijn.

Het boekje bevat vijf hoofdstukken. Het eerste, *Van de Letteren*, (blz. 5-24) is het uitvoerigst. De omschrijving van ‘het geluyd’ van de letters is naïef, en voor de vaststelling van zijn eigen uitspraak onbelangrijk: een foneticus was hij allerminst. Wel is interessant dat hij opkomt tegen particularisme, en het belang van taaleenheid inziet. Dat blijkt bij de bespreking van de *ee* en *oo*. Sommigen, zegt hij, onderscheiden de drieërlei ee's van *been, heéft* en *peêrd* door accenttekens; Balduinus Janssens doet het weer anders. Dat is dus ‘een verwarde doolhof’. ‘Elk wilt volgens gezindheyd oft landgebruyk het voorregt op haer Geluyd hebben. Om dan in het bezonder voor elke Stad en Land de woorden te teekenen, gelyk zy daer uytgesproken worden, zoude men by alle de Geluydteekens der vier werelds deelen nog vele nieuwe mogen opzoeken, om het menigvuldig verschil der uytspraeke te doen onderscheyden’. - ‘Men zoude mogen opwerpen, dat de Teekens noodig zyn om het verschil der woorden uyt-te-drukken, als: *Leést* van lezen, en *leest*, schoenmakers leest; dog het gebruyk oft redenzin doet het zelve genoegzaam kennen’ (blz. 13-14). Hij bepleit dus feitelijk aansluiting bij het beschaafde gebruik in Noord-Nederland, maar ziet tevens in, dat het lang zal duren, eer dit in alle kringen van de bevolking in de omgangstaal doordringt. ‘Ik oordeele, dat het behoorlyk en eygen aen onze Tael is, de twee EE een gelyk geluyd te geven, en *deel* zoo voor *gedeelte* als voor *plank* in den zelven Klank uyt-te-spreken,

1) Deze aanwijzing dank ik aan Dr F. Kossmann te Rotterdam.

te weten in Voorlezing en op het Konsttooneel: want men zou lang mogen arbeyden om dezen Regel in de gemeyne saemenspraek uytwerk te doen hebben.'

Bij de oo acht hij evenmin een geluidteken nodig: 'Onze Voorvaders hebben deze Letter niet geteekent, wie zal de proef maeken, dat zy de zelve verschilliglyk hebben uytgesproken? De Hollanders en letterkundige Vaders gewezene *Jesuïten* laeten de twee OO gelykelyk klinken: zy hebben het *Geluydteeken* in *kool* oft *kool* niet noodig om hunne verschillige beteekenis te kennen, en wy zouden dommerikken moeten zyn om hun uyt den redenzin niet te konnen onderscheyden' (blz. 19).

De spelling dient zich zoveel mogelijk bij de uitspraak aan te sluiten, meent hij. Dus geen overbodig *ck* voor *k* of *kk* (blz. 9). Ons dient de *ch* te vlugten zoo veel als bestandig is; waerom reeds verscheyde Hollanders en andere schryven: *Rooms* Opperhoofd, *Romeyns* Ryk, *Hemels* gezang, *hels* gebroed (blz. 16).

De letters *q* en *x* zijn eigenlijk overbodig, en in woorden van vreemde afkomst kan men de *c* eigenlijk wel missen: 'Indien 'er middel waer om de *s* in de plaats der *c* te stellen, dit zoude gemak voor de Tael bybrengen, behoevende dan haer gebruyk in de weynige vlaemsche woorden niet in geheugen te houden.'

Hij zou er zelfs veel voor voelen, de regel van de gelijkvormigheid konsekwenter toe te passen, door, 'gelyk sommige', te schrijven: *lov, grav, leez* enz. (blz. 15). De ervaren schoolman komt voor den dag, als hij de moeilijkheden van zijn leerlingen met de *h* tegemoet komt, door twee rijtjes overigens gelijkluidende woorden met en zonder *h* op te stellen (blz. 17). Dezelfde methode past hij toe - wij zouden zeggen: fonologisch - om de korte en lange klinkers, de stemloze en stemhebbende medeklinkers te leren onderscheiden.

Over het tweede hoofdstukje, *Van de Woorden*, valt minder op te merken. Hij volgt voor Brabantse en Vlaamse leerlingen terecht! - Des Roches, door vast te stellen dat men de 'dry geslagten' kan onderscheiden met daer voor te stellen *den, de, het*. Aan de 'zes gevallen' houdt hij vast, al is 'in onze Tael den Beschuldiger met den Noemer gelyk', en evenzo den *Afnemer* met den *Voordbrenger* (genitief), die men immers beide 'kent aan het woordeken *van* (d'Almagt *van* God; wy hebben *van* God alle goed)'.

In de voorbeelden van buiging vermeldt hij wel *des, der, den*, maar vóórop stelt hij de bepalingen met een voorzetsel: van

den Koning, aan den Koning, van de Koningin, van het Ryk, enz. Ook hier gaat hij dus niet uit van de ‘schrijftaal’, maar van de levende vormen. Daarmee is evenwel weer in strijd dat hij bij de ‘betrekkelijke Voornaemen’ *den welken, de welke, het welk* noemt vóór *die* en *dat*, waarbij weer *dien* ontbreekt!

Van het onderscheid tussen *hun* en *hen*, volgens de achttiende-eeuwse spraakkunst in het Noorden, wil hij niet weten: voor hem geldt *hun* in alle gevallen. Hij heeft blijkbaar wel eens iets gehoord van een kunstmatig toegepast *hen*, wanneer hij schrijft: ‘Verscheyde goede Schryvers stellen in de dry laetste Gevallen *hen*, om verschil te maeken tusschen *hun* (bezittenden Voornaem) B.V. Wy hebben *hen hun* geld gegeven. Andere, na 't meest gebruyk, stellen altyd *hun*’ (blz. 32).

In Hoofdstuk III, *Van de Werkwoorden*, leest men: ‘Sommige zeggen, *d'Aenvoegende Wys* gelyk te wezen met de *Toonende*; de geleerdste maeken hier tusschen verschil’ (blz. 33). Maar de schrijver kiest de partij van de ‘geleerdste’, als hij in zijn paradigmata alle vormen van de Aenvoegende Wys opsomt.

Opmerking verdient, dat hij na een opsomming van de sterkewerkwoordsvormen beweert dat daarnaast ‘verscheyde’ ook zwakke vormen vertonen, die door ‘de Taelkundige nu geschreven worden’ als: zwemde, verwerfde, leesde, geneesde enz. (blz. 41). Die zal hij wel uit de volksmond opgetekend, en niet in geschriften van ‘taelkundige’ aangetroffen hebben[1)].

Een kort hoofdstukje (IV) (blz. 43-45) over de ‘Onveranderbaere Woorden’, beperkt zich voornamelijk tot het geven van voorbeelden, terwijl het vijfde (blz. 46-54) *Verscheyde Aenmerkingen* bevat, o.a. het verschil tussen *na, nae* en *naer*, tussen *of, oft* en *ofte*, tussen *te, ten* en *ter*, tussen *on-* en *ont-* en spellingmoeilijkheden. Aan de Hollanders gunt hij hun spelling *aa* en *uu*, maar hij denkt dat ze hem de *ae* en *ue* niet ‘tot misslag zullen aenrekenen’ (blz. 46).

Een slothoofdstukje (*Van de Stippen*) geeft wenken voor de toepassing van leestekens, hoofdletters en afkortingen, terwijl blz. 59-64 nog enige *Onderrigting om brieven te schryven* geeft.

In zijn soort is dit beknopte schoolboekje het verdienstelijke werk van een praktisch schoolmeester, die in veel opzichten blijk geeft van juist inzicht in taal en spraakkunst, al is hij in andere opzichten begrijpelijkerwijze door een lange traditie gebonden.

C.G.N. DE VOOYS.

1) Hij noemt er vijftien, maar zet daarachter: enz.

Boekbeoordelingen.

Hadewijch: Strophische Gedichten, opnieuw uitgegeven door Dr. J. van Mierlo S.J. I Tekst en commentaar II Inleiding. (Antwerpen - N.V. Standaard-boekhandel - 1942).

De lang verwachte definitieve uitgave van Hadewijch's Strophische gedichten, die de voorafgaande, van 1910, vervangt, is voorbereid door een reeks van studies, door Van Mierlo onvermoeid gewijd aan de bewonderde dichteres. Men vindt in deze beide delen dus de vrucht van veeljarige arbeid. De teksten zijn met grote zorg afgedrukt, getrouw naar hs. C, met alle varianten van hs. A en B en met verantwoording van alle afkortingen[1]. Van een kritische tekst, berustende op 'gevaarlijke fantasiewetenschap' is Van Mierlo afkerig: met grote spaarzaamheid brengt hij kleine verbeteringen aan: ook tot herstel van het rijm grijpt hij zelden in, M.i. had hij soms iets verder kunnen gaan, b.v. door de *t* te schrappen in 3, 12; 6, 25 en 7, 30 (vgl. 9, 48). Hij merkt immers zelf op (blz. 60), dat Hadewijch, evenals Maerlant, in de rijmvormen vaak conjunctief voor indicatief gebruikt. Berleidelijk is ook, in 20, 42 in plaats van *orsaten: oesaken* te lezen, dat een goede zin geeft[2].

Elk lied is met grote uitvoerigheid toegelicht, door 'algemeene en bijzondere beschouwingen', opmerkingen over strophenbouw en rijm, over moeielijke plaatsen in de 'taal', terwijl dan in voetnoten de afzonderlijke verzen opgehelderd worden. Van biezonder belang is het glossarium, met 60 dicht bedrukte bladzijden, waarin *alle* woorden opgenomen zijn. Dat stelt ons in staat om alle parallel-plaatsen, in geval van twijfel, te raadplegen.

Dat alle moeilijkheden in deze soms duistere teksten verdwenen zijn, zal ook de uitgever, ondanks alle inspanning om de gedachtengang te volgen, niet beweren, maar de kritische lezer kan nu zijn opvattingen of gissingen toetsen aan die van een zò ervaren voorganger als Van Mierlo[3].

1) Een enkele drukfout doet aan die nauwkeurigheid geen afbreuk. Zinstorend is in 2, 56 swingen 1. swigen.
2) Weliswaar is dit woord in het Mnl. nog niet aangetroffen, maar Verdam acht het bestaan mogelijk (Mnl. Wdb.): in het Mnd is het gewoon.
3) Soms is ook de noot niet duidelijk, b.v. bij het vreemde *een* in 12, 53; 15, 28; 16, 49.

Een *Inleiding*, van 138 bladzijden, geeft een beknopte samenvatting van bijna alles wat Van Mierlo vroeger publiceerde, met allerlei nieuws: een nauwkeurige verantwoording van zijn tekstbehandeling, een betoog dat alle overgeleverde strofische gedichten authentiek zijn, met absolute verwerping van de door M. van der Zeyde geopperde argumenten, een betoog om een 'min of meer chronologische volgorde' aannemelijk te maken, zelfs een poging om deze gedichten over een periode van tien of elf jaar te verdelen (blz. 20), waarbij de seizoenen de volgorde bepalen, en aangenomen moet worden dat zij maar een of twee gedichten per jaar schreef. Laat Van Mierlo zich hier niet door een vernuftige gissing misleiden? Het hoofdstuk besluit met de vraag of deze gedichten ook een biezondere bestemming hadden.

Een tweede hoofdstuk behandelt *De wording van Hadewijch's kunst*, in verband met de hoofse minnelyriek. Dan volgen twee hoofdstukken over *De poëzie van den vorm* en *De poëzie van den inhoud*. Veel moeite heeft de uitgever besteed als het opsporen van algemene regels voor de rhythmiek, die bij elk gedicht leiden tot een persoonlijke interpretatie, die m.i. niet altijd overtuigend is. Menig lezer zal geneigd zijn de accenten anders te leggen als Van Mierlo aangeeft. De Inleiding besluit met een beschouwing over *Hadewijch's godsdienstige persoonlijkheid volgens de Strophische gedichten*.

Wie Van Mierlo's polemische natuur en zijn vasthoudendheid kent, zal zich niet verwonderen, dat ook in dit werk opnieuw afgerekend wordt met allen die twijfel geopperd hebben tegen zijn Hadewijch-beschouwing, vooral met zijn vrouwelijke tegenstanders, Dr. M. van der Zeyde en Dr. M. van der Kallen. Maar ook als men het goede recht van die twijfel erkent, en meent dat Van Mierlo niet vrij is van eenzijdigheid en vooringenomenheid, dan moet men hem dankbaar zijn voor deze nieuwe belangrijke bijdrage, die een soliede grondslag legt voor alle verdere onderzoekingen.

C.D.V.

***E.J. Potgieter's Florence*, ingeleid en toegelicht door *Geertruida M.J. Duyfhuizen*, (Utrechts proefschrift) Santpoort 1942. Ing. f 4.65, geb. f 5.50.**

'Florence' behoeft veel vertolcks. In de eerste plaats is er veel zakelijke toelichting nodig, omtrent het Dantefeest, Dantes leven en werk, en de geschiedenis van de Italiaanse eenheid. Verder is taaltechnische verklaring onontbeerlijk, niet van woord-

betekenissen, maar van de dikwijls zo duistere verwijzingswoorden en de niet direct duidelijke zinsconstructies. En tenslotte zijn het de bouw van het gedicht, de voortgang van de rede en speciaal de wijze van voorstelling die de lezer bijwijlen pijnlijk in het nauw brengen. In deze driedubbele behoefte voorziet dit proefschrift uit de school van Verwey geheel. De schrijfster heeft zich geen moeite gespaard: ze heeft zich grondig op de hoogte gesteld van de Dante-litteratuur, ze heeft Florence zelf bezocht, en kranten en verslagen die over de grote Dante-herdenking handelen nageslagen. Hieraan is het te danken dat ook de ingewijde in de inleiding menige interessante biezonderheid vindt, o.a. dat 37 taferelen uit Dantes leven, op langs het plein van Santa Croce gespannen doeken, mede invloed blijken te hebben gehad op de keus van de taferelen voor 'Florence'.

Daar het in het bestek van een aankondiging niet mogelijk is op enige kwestie dieper in te gaan, laten we hier slechts enkele korte opmerkingen volgen. Schrijfsters opvatting van Potgieters voorstellingswijze in Zang IV en V, zoals die tot uiting komt in de noten pag. 146 no. 14 en pag. 152 no. 2 lijkt ons niet geheel juist. Potgieters overgangen van werkelijkheidsbeschrijving naar verglijdende dromen en volgehouden historische fantasie zijn daar ingewikkeld. Alleen een zorgvuldige parafrase kan ze geheel verduidelijken. In Zang IV stelt Potgieter zich tot vs. 64-65 voor op straat in Florence, temidden der feestvierende menigte van 14 Mei 1865. 'Feestelingen' in IV 11, 'hengstgebriesch' in IV 17, 'Hier' in vs. 23, 29 en 35 hebben alle betrekking op de drukke straat in Mei 1865. Uit die realia nemen de fantasieën hun oorsprong. Zo is 'die menigt' in V 2 de negentiende-eeuwse; haar stemming van blijdschap over de lichte toekomst gemengd met smart over de afgelopen tijd van verdeeldheid en slavernij, is voor Potgieter trait d'union naar de Middeleeuwse menigte in de ochtend na de nacht vol angsten over Campaldino. De sprong van heden naar verleden wordt pas in vs. 8-9 genomen. - Verder is debat mogelijk bij XIV 75, dat men misschien liever als voorzetselvoorwerpzin zal lezen; en bij XIV 105, waarin 'haar bruigoms gaaf' wellicht ''t geschenk *van* haar bruidegom' d.i. de Divina Comm. betekent[1)].

Zwolle.

JC. SMIT.

1) Drukfouten: VIII 162 *snijdigst* voor *smijdigst*, XVII 161 de apostrofe; misplaatsing: XIII 202-205 bovenaan pag. 239; pag. 117 noten 2 en 3 verwisselen; zelfde pag. litteratuuropgave in noot 1 foutief.

Aankondigingen en mededelingen.

Nieuwe Amsterdamse proefschriften.

De Middelnederlandse vertalingen van Boëthius De Consolatione Philosophiae werden grondig bestudeerd door Dr. J.M. Hoek[1]. Hij voegde daar aan toe ‘een overzicht van de andere Nederlandse en niet-Nederlandse vertalingen’, en gaf daardoor aan zijn onderwerp een brede achtergrond. Hoofdzaak blijft een ontleding en waardering van de naar het Frans bewerkte tekst, door de Brugse goudsmid Jacob Vilt (Hoofdstuk III) vervaardigd tussen 1462 en 1466, en van de Gentse vertaling, als inkunabel in 1485 gedrukt (Hoofdstuk IV), waartussen dan een parallel getrokken wordt (blz. 190-193). Ondanks tekortkomingen wordt de laatste boven de eerste geprezen als een goed staal van laat-Middeleeuwse vertaalkunst. Deze tekst is ook van belang, wegens de bewerking die Coornhert, op nog gebrekkige wijze, in 1577 er van gaf, maar ook omdat die tevens de stoot gaf tot de latere zelfstandige, voortreffelijke vertaling van 1585. In Hoofdstuk II, waar deze teksten van Coornhert besproken worden, trekt de schrijver de lijn nog verder door, en karakteriseert hij de latere vertalingen van De Buck (1653), Hoogstraten (1654), Gargon (1703), Bilderdijk (1809) en Schotman (1924). Daardoor komt goed uit, hoeveel waardering het klassieke werk van Boëthius in de loop der eeuwen, ook in ons land, gevonden heeft.

Dr Th. H. D'Angremond bewerkte een nieuwe uitgave van *P.C. Hooft's Achilles en Polyxena*[2]. De Inleiding behandelt ‘de geschiedenis van Hooft's eerste drama’, de twijfelachtige datéring, vóór of na 1600, de innerlijke waarde en de vroegere uitgaven. De uitgever kan slechts beschikken over een handschrift, dat stellig niet van Hooft is, en over een niet door Hooft verzorgde druk van 1614. Uitvoerig wordt het drama dan geanalyseerd, in verband met de bronnen. Een derde afdeling is gewijd aan *Taal en Stijl* en *Verstechniek*; daarin levert de schr. een te waarderen bijdrage voor een toekomstige Hooft-grammatika, een desideratum naast die van Vondel en Bredero. Veel zorg is besteed

1) Harderwijk - Drukkerij-uitgeverij ‘Flevo’ - 1943.
2) Assen - Van Gorcum en Comp. - 1943.

aan de afdruk en de interpretatie van de tekst, waarbij telkens ook de Latijnse bron aan de voet van de bladzijde aangehaald wordt.

Nederlandse Sprookjes.

In de reeks *Hoekstenen onzer volkskultuur* is een bundel van *Vijftig Nederlandse sprookjes* verschenen, verzameld door J.R.W. Sinninghe, met een inleiding van Prof. Dr. Jan de Vries (Amsterdam U.M. Elsevier - 1942). In deze inleiding vindt men duidelijk uiteengezet, welke eisen gesteld moeten worden aan de wetenschappelijke optekening van volksoverlevering. De tijd is voorbij, toen men de sprookjes naar eigen inzichten veranderde of stileerde, gelijk Grimm deed, als schepper van een eigen sprookjesstijl. De persoon van de verteller verdient dus de volle aandacht; het sprookje moet in zijn dialekt weergegeven worden. Dat geschiedt dan ook in de bijeengebrachte vijftig teksten, waaronder ook enige anekdoten. Niet zonder bedenking lijkt ons, dat meermalen een bestaande tekst door een dialektkenner gefatsoeneerd is. Voor verdere studie is van belang dat dit deel aan het slot een uitvoerige *Typencatalogus der Nederlandse sprookjes* bevat (blz. 94-111), samengesteld door J.R.W. Sinninghe.

P.C. Hooft's vertaling van Tacitus' Germania.

Van Hooft's *Boexken van Cornelius Tacitus van de gelegentheit, zeeden ende volken van Germaniën* verscheen een afzonderlijke uitgave, voorzien van inleiding en aantekeningen door Dr H. Bruch (Den Haag - Servire - 1942). Hoewel zijn bedoeling was, een schooluitgave te leveren, heeft hij wetenschappelijke eisen allerminst verwaarloosd. De tekst is niet eenvoudig van Brandt overgenomen, maar afgedrukt naar een oud handschrift, zeer waarschijnlijk een kopie van Hooft's zwager J. Baek. Op verschillende plaatsen is de tekst verbeterd. In de degelijke inleiding wordt voornamelijk Tacitus en zijn geschrift gekarakteriseerd (blz. 7-22). De tekstverklaring is afzonderlijk gehouden en in de exemplaren los bijgevoegd. Als nieuw hulpmiddel voor de studie van Hooft's proza kan dit deeltje goede diensten bewijzen.

Bredero's Toneelspelen.

In de *Bibliotheek der Nederlandse Letteren* is nu ook Bredero vertegenwoordigd door een goede keuze uit zijn toneelwerk, nl. *Griane*, de *Klucht van de Koe* en de *Spaansche Brabander*

(Amsterdam U.M. 'Elsevier' - 1942). De verzorging was toevertrouwd aan Dr A.A. van Rijnbach, blijkens zijn proefschrift als Bredero-kenner voor deze taak ten volle berekend. Van zijn hand is ook de brede *Inleiding* (blz. V-XL), die voor een breder publiek een uitstekend en zeer leesbaar overzicht geeft. Aan de annotatie van de teksten, in moderne spelling overgebracht, is veel zorg besteed. Papier en band dragen nog geen sporen van de tegenwoordige tijdsomstandigheden.

C.D.V.

Uit de tijdschriften. (Maart-April).

De Gids. Maart. F. Kossmann beoordeelt de bundel *Liederen uit de oude doos* II van D. Wouters, en geeft daarbij enige aanvullingen.

April. J.W.F. Werumeus Buning schrijft met grote verering een *In memoriam P.C. Boutens*. - C.L. Schepp voegt daaraan toe *Iets over Boutens als mensch*. - J. Lindeboom bespreekt Becker's uitgave van de *Wellevenskunst* van D.V. Coornhert.

De Nieuwe Gids. Febr. J.G. de Ridder neemt, in een artikel *Tachtig voor de vierschaar*, Willem Kloos en Jeanne Reyneke van Stuwe in bescherming tegen de afbrekende beschouwingen van Colmjon, in zijn boek over *De Renaissance der Cultuur in Nederland in het laatste kwart der negentiende eeuw*, dat hij als een 'mislukte proeve' scherp veroordeelt.

Maart. A.A. Haighton beoordeelt Drie Tooneelstukken van F. Bordewijk.

Stemmen des Tijds. Febr. Het proefschrift van W.J.C. Buitendijk: *Het Calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contra-Reformatie* wordt met veel lof besproken door T[azelaar].

Maart-April. T(azelaar) bespreekt met veel lof het proefschrift van P. Minderaa over *Karel van de Woestijne*. Hij acht dit werk van belang, omdat het niet alleen een monografie biedt over een belangrijk dichter, maar tevens 'het gansche uitgebreide gebied der ars poëtica omspant', en dus voor iedere beoefenaar der poëzie interessant is.

Groot-Nederland. Maart. Een opstel van P.J. Meertens handelt over *Valerius en wij*. Hij wil aantonen 'in hoeverre het werk

van Valerius nog belang heeft voor onze tijd'. Niet in zijn litteraire verdiensten ligt het zwaartepunt; juist 'omdat hij niet boven het middelmatige uitsteeg, konden zijn woorden de stem van geheel een volk worden'.

Roeping. April. J.M. Kramer houdt een *Pleidooi voor Poot*, met de bedoeling, een critisch onderzoek in te stellen naar 'het waarheidsgehalte van de meest voorkomende en dikwijls slechts gedachteloos herhaalde bedenkingen' tegen zijn gedichten.

Levende Talen. Febr. Cath Ypes bespreekt uitvoerig, in een artikel *Het Rapport-1941 en het Gymnasium*, die gedeelten, waar het rapport te weinig rekening houdt met de speciale behoeften en eigenaardigheden van het gymnasiale onderwijs. - Willem van Doorn verdedigt in een beschouwing over *Dichter en Spreektaal* de opvatting dat de dichter zich bij de levende volkstaal dient aan te sluiten: 'Hadden de tachtigers aandacht besteed aan Burns (in plaats van aan Shelley en Keats) dan waren ze verre gebleven van hun heilloos, vereenzamend gezwoeg'. Volgens sommigen zou de spreektaal banaal zijn, maar 'het zuiver-eenvoudige en essentiële is nooit banaal'. - Gerlach Royen spreekt nog eens over *Het raadsel van paps en mams*. Definitief kan hij het raadsel - ook na veelzijdige toelichting - niet oplossen, maar hij voelt het meest voor verkorting uit *papsie* en *mamsie*. - S.J. Lenselink schrijft een artikel over *De opera 'Mareike von Nymwegen'*, met een libretto, dat een zeer vrije bewerking van ons mirakelspel biedt. De schrijver is de Oostenrijkse dichter Herbert Alberti.

Taal en Leven. Maart. In een vijfde artikel over *Filologie en Taalwetenschap* bespreekt E. Kruisinga uitvoerig: *Als en Dan na de Komparatief*, uitgaande van de beschouwing van M. de Vries in het Ned. Wdb. Van belang acht hij het, dat de komparatief vaak niet dient om twee graden van een eigenschap te vergelijken, maar een tegenstelling uitdrukt. Als Vondel later *als* in *dan* verandert - en dat niet eens konsekwent - dan doet hij niet anders als een recept toepassen. Ten slotte trekt hij ook een parallel met het Duits en het Engels. - Gerlach Royen bestrijdt in een artikel *Nederlands spraakgebruik* een criticus die zijn 'Ongaaf Nederlands' beoordeeld had. Polemisch is ook zijn artikeltje *Van een kool en een geit*, gericht tegen 'de taalzuiveraar

van De Tijd'. - E. Kruisinga beoordeelt het laatste geschrift van W. de Vries: *Iets over de verbreidheid en herkomst van het Fries*, en het Nijmeegse proefschrift van J. Kats: *Het phonologisch en morphologisch systeem van het Roermondsch dialect*.

Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde LXII, afl. 3. C. Minis behandelt *De ἀπὸ Νοιvοῦ-constructie, vooral in den Ferguut*, waarbij hij allerlei gevallen in het Mhd. en het Mnl. nauwkeurig beschouwt, vooral om na te gaan of de caesuur vóór of na het gemeenschappelijke deel gelegd wordt. - D. Th. Enklaar publiceert Studiën over het *Antwerpsche Liedboek*. Uitvoerig bespreekt hij het motief van *Het liedeken van Sint Jacob*, in allerlei redakties. Het blijkt dat 'ons liedeken het resultaat van invloeden van verschillende zijden is, het meest van de Spaansche versie der legende'. Beknopter wordt *Het liedeken van den regenboghe* toegelicht. - A.A. Verdenius maakt *Opmerkingen over 17de-eeuwse relicten met eu < o*, en over 'een Fries relict': *Oetoe* (*oerdoe*) rakkert. - R. van der Meulen verzamelde weer een lange reeks etymologische *Sparsa*. - J.M. Schalij (*Richard van St. Victor en Hadewychs 10de brief*) ontdekte de bron van de zogenaamde tiende brief van Hadewijch en van een traktaat in de Limburgse Sermoenen, nl. de *Explicatio in Cantica Canticorum* van Richard van St. Victor. Uit een nauwkeurige vergelijking van de drie teksten blijkt dat het oorspronkelijke Mnl. traktaat het zeer verdienstelijke werk is van een onbekende auteur, gelijk Mej. Dr Van der Zeyde reeds betoogd heeft. - C. Minis bespreekt een plaats uit de *Heimelykheid der heimelykheden* (vs. 1617 vlg.). - A. Zijderveld ontwikkelt in een beoordeling van J.L. Walch's *Nieuw Handboek tot de Nederlandsche Letterkundige Geschiedenis* zijn bezwaren tegen de opzet en enkele onderdelen van de vier verschenen afleveringen.

Tijdschrift voor Levende Talen IX, afl. 1. In een studie *Invloed van het Spaans op de Westeuropese talen* geeft J. Delattre o.a. een opsomming van de woorden die uit het Spaans in het Nederlands opgenomen zijn. - G. Vannes gaat *Hypercorrectheden in de uitspraak* na, nl. *De slot-(e)n*. - In de rubriek *Nederlandse Letteren* bespreekt Fr. Closset o.a. de verzen van Raymond Herreman en van Herwig Hensen, de romankunst van Willem Elsschot en een studie van Frans Smits over deze belangrijke Vlaamse romanschrijver.

Leuvensche Bijdragen XXXIV, afl. 3-4. Steph. Axters gaat in een opstel *Hadewijch en de Scholastiek* na, in hoeverre de dichteres met de scholastiek bekend geweest kan zijn. - W. Dols publiceert *Een handschriftfragmentje van een middelnederlandsch dichtwerk over 'menschkunde'* en onderzoekt twee zeldzame woorden: *Mnl. waye en sweetse*. - Gilb. Degroote verzamelde archiefgegevens voor het bewogen leven van de losbandige rederijker E. de Dene (1505-±1578) en publiceert enige gedichten die met zijn biografie in verband staan.

Bijblad. afl. 1-2. L. Grootaers geeft een verslag van het *Zuidnederlandsch dialectonderzoek* in 1941 en de uitgezonden Vragenlijsten. - H. Draye dringt in een gemotiveerd betoog aan op *Een toponymische studie over de wouden boschnamen en over de ontbossching*. Uit de reeks Boek- besprekingen vermelden wij die van M. Brauns over Van Mierlo's uitgave van *Hadewijchs Strophische Gedichten*; van E. Rombauts over G. Kuiper's proefschrift: *Orbis Artium en Renaissance* (de bronnen van Coornhert) en over Van Mierlo's *Theophilus*-uitgave; van V. Verstegen over L.C. Michels' proefschrift, en over J.A. Meyers' *Taal en Leven*; van R.F. Lissens over J.F. Heybroek's proefschrift *De Fabel*.

Neophilologus XXVIII, afl. 2. Karl Haag publiceert een beknopte taalfilosofische bijdrage, getiteld *Der Sprechdenkbau*.

Afl. 3. Een artikel van J.H. Scholte: *Philipp von Zesen in Frankrijk* brengt ook zijn verblijf in Holland opnieuw ter sprake. De studie van C. Soeteman *Ueber den isolierten Nominativ* heeft eveneens belang voor de Nederlandse zinsbouw. A.G. van Hamel (*Arthur van Brittannië en Aneirin*) behandelt het vraagstuk van Arthur's historiciteit.

Ons Eigen Erf. Dec. Een uitvoerige studie van L.M. Fr. Daniels O.P. is getiteld *Van den seven ghetyden der passiën onses heren*.

Museum. Febr. Th. d'Angremond beoordeelt een uitgave van H. Bruch: P.C. Hooft's *Boexken van Cornelis Tacitus van de gelegenheit zeeden ende volken van Germanien*.

Maart. B. Becker beoordeelt het proefschrift van G. Kuiper: *Orbis artium en Renaissance I Cornelius Valerius en Sebastianus Foxius Morzillus als bronnen van Coornhert*. J. Heinsius beoordeelt *De Statenbijbel en zijn voorgangers* van C.C. de Bruin.

C.D.V.

Het impressionisme in de Camera Obscura.

Om en bij 1840 werd onze letterkunde verrijkt met een viertal schetsenboeken, alle van de hand van theoloog-auteurs. Twee ervan hebben hun roem volkomen overleefd, te weten Jonathans Waarheid en Droomen en de Schetsen uit de Pastorie van Mastland door Van Koetsveld.

Enigszins anders is het gesteld met Klikspaans Studententypen, dat nog zeer leesbare gedeelten bevat en totaal anders met de onsterfelijke Camera.

Bij aandachtige lectuur blijkt de stijl van Hildebrands meesterwerk verreweg de modernste, d.w.z. het dichtst genaderd tot het proza van Tachtig, in weerwil van de hautaine geringschatting waarmede de ruim twintigjarige Van Deyssel Beets bejegende[1)], terwijl hij een jaar of wat later Kneppelhout stilistisch tot onze beste schrijvers rekende[2)]. Waaraan dit ogenschijnlijk op losse gronden berustende onderscheid in waardering toe te schrijven? Het kan toch ook Van Deyssel niet zijn ontgaan, dat Hildebrand in de beste hoofdstukken van zijn Camera een zuiver episch kunstwerk heeft gegeven, terwijl Studententypen, om van Studentenleven maar te zwijgen, zelden uitstijgt boven de min of meer geestige, goed, maar zelden fijn gestileerde *verhandeling*[3)], een ouderwets en in de ogen van den jongen Tachtiger stellig onnoembaar inferieur letterkundig genre. Toch ligt de verklaring van Van Deyssels houding voor de hand: voor den jongen naturalist, die dorstte naar een niets verzwijgende realiteitsuitbeelding, in ‘donker, zwaar, aanstootelijk proza’, was de Camera te benepen, te romantisch-idyllisch. Kneppelhout daarentegen bleek niet alleen in Bivalva en Flanor het afzichtelijke in drieste taal te lijf te durven gaan, maar was bovendien vervuld van een heilige ontevredenheid over de heersende zelfgenoegzaamheid en middelmatigheid, die den negentienjarigen auteur van ‘Nieuwjaarsdagontboezeming’ klaarblijkelijk uit het hart gegrepen was. De overeenkomst tussen de volgende citaten, resp. uit het slot van ‘De Liefhebbers’ en uit het zojuist genoemde opstel in Van Deyssels tweede bundel, zal wel niet toevallig zijn: ‘Zoo

1) Verz. Opstellen I 1e druk p. 20.
2) V.O. II p. 166.
3) Men lette bijv. op de veelvuldige opgewonden-rhetorische uitroepen. Hildebrand op zijn slechtst kent ze ook (in Een Beestenspel bijv.).

zij iets aanbaden, het zou de middelmatigheid wezen. Zij twijfelen aan het talent. Wat inderdaad groot is, maakt hen wrevelig, en als de gelegenheid voor hen openstaat, keffen zijn het na. Geestdrift is hun vreemd. Zij kennen het genot niet van een ander te bewonderen. Op scherpzinnig denken, op manlijk voortgaan, op onvermoeid handelen, op helder en royaal blikken en wikken komt het aan in onze dagen'.

'Ik hoop, dat men hoe langer hoe minder de middelmatigheid ten throon zal verheffen. Mogen wij mannen zijn van initiatief, ondernemers en baanbrekers. Daar moet vooral krachtsopenbaring zijn in de kunst. Wij hebben menschen noodig met gloeyende hoofden en bonzende harten. Ons faalt geestdrift. Een genie in ons midden vermoeit ons, daarom sluiten we ze buiten, in plaats van onze oogen te wennen aan het staren in een lichtbol'. Het heeft geduurd tot de 8ste bundel der Verz. Opstellen, alvorens Van Deyssel zich verwaardigde, ernstig notitie te nemen van de Camera en nu met oprechte waardering. Tot mijn verbazing echter spreekt de toch juist 'in stilisticis' zo scherp ziende criticus nergens van impressionistische stijlvormen, hoe vlijmscherp en breedvoerig hij diezelfde zaken nogwel in dezelfde tijd analyseerde in het proza van Erens en Ary Prins. Evenmin heeft Dr. H.W.J. Schregel er de aandacht op gevestigd in zijn proefschrift over de Camera. Dat Hildebrand desondanks wel degelijk een merkwaardige voorloper is geweest van de impressionisten van Tachtig, hoop ik in het volgende met de stukken te bewijzen.

Naar ik meen staat en valt de Camera met haar stijl; in weinig boeken is de geestelijke inhoud zozeer gelijk aan de vorm, zodat de transpositie van dit boek in een grovere stijl een aanmerkelijke verzwakking, zo niet volledige vernietiging van de kunstwaarde zou betekenen. De zeldzame fijnheid van de Camera, de fonkeling van het rijkelijk over de pagina's verspreide Attische zout, is hoofdzakelijk van stilistische aard; het psychologisch gedeelte is van minder betekenis. Het stijlkarakter nu van vele passages mag impressionistisch genoemd worden, aangezien de schrijver om de haverklap rechtstreeks weergeeft, wat zijn oog en oor waarnemen, zonder die observaties in een logische taalvorm te gieten. Walzel verklaart dit impressionistisch streven aldus: 'Hauptgrundsatz des Impressionismus war, das Denken auszuschalten. Alles begriffliche, mit dem ältere Kunst gearbeitet hatte, sollte verschwinden, damit die Reinheit des künstlerischen Eindrucks nicht beeinträchtigt und dessen Wiedergabe nicht ver-

fälscht werde'. (Die deutsche Dichtung seit Goethes Tod, p. 248)

'Drie der gewone onderdelen van de symphonie waren afgespeeld, toen ik mij zachtkens op den schouder voelde tikken. Ik zag om en bemerkte *den arm en het gelaat* van den goeden koekebakker....' (pag. 198, editie Acket). Vgl.: 'Eerst reed de wagen voorbij een geestelijke.... toen met een razend geratel het stadjen in over den luid stratenden grond,.... *voorbij een aanzienlijk hoofd en borst*, waaruit boven den fijnen, zwarten baard onverschillig-waarnemende blikken door de wagenraampjes stuwden (L.v. Deyssel).'

Opvallend dikwijls gewaagt Hildebrand niet van een *persoon*, maar van een *stem*, die dit of dat te kennen geeft. Hij maakt dan doorgaans gebruik van een doodgewone 'impressionistische' uitdrukkingswijze in de algemene taal[1)], maar verraadt zijn stilistische voorkeur, behalve door de frequentie, een enkele maal door een individuele, soms logisch gewaagde, variatie of uitbreiding:

Pag. 50. 'Ik', riep een barsche *stem*, die aan niemand anders toebehoorde dan aan....' Tot in de voortzetting in de bijzin, met het 'possessieve' werkwoord, dat de gewenste opheldering verstrekt, is dit het overbekende geval. Vgl. pag. 42: 'Is uwé meheer Willebram, als ik vragen mag?' vroeg een zwak, pieperig *stemmetje*, blijkbaar toebehoorende aan....

Interessanter en artistieker wordt de aanwending, als de persoon zelve verzwegen wordt:

Pag. 119. Om dit op te helderen kwam er een *stem* uit een schoenlapperspothuis aan den overkant. 'Ze bennen in de toin', riep de *stem*, 'en de maid is om een bo-skap'. Het incognito van den eigenaar van de stem wordt door den schrijver angstvallig geëerbiedigd door op blz. 123 te schrijven: 'want daarin scheen de stem uit het pothuis toch maar gelijk gehad te hebben, dat....'[2)]. Hier deinst de auteur dus niet terug voor een logischgewaagde combinatie om de dierbare wending te handhaven. En ook dat is impressionistisch.

Raak is ook de toepassing op pag. 123; de waarnemer zegt niets meer, dan hij kan verantwoorden:

1) Andere voorbeelden hiervan zijn: De brief ging van hand tot hand; een kreet ontsnapte zijn lippen; de tongen raakten los, enz.
2) Vgl. Thomas Hardy (Far from the madding crowd): 'I begyer pardon,' said Oak to the voice.

‘Jansje! daar wordt geklopt’, riep een *vrouwelijke stem*.

Een gedurfde uitbreiding in de vorm van een attributieve bijzin:

Pag. 92. ‘.... toen het lied werd afgewisseld door een goede, ronde, vroolijke *boerinnestem*, die van buiten kwam *met het liedje*:....’.

Verwant aan al deze gevallen is de voorstelling op pag. 44: ‘.... de schel ging over, *de muilen van de keukenmeid sloften, en de stap van den Utrechtschen student werd gehoord*’.

De gehoorsindruk is hier immers voor den schrijver weer van meer belang dan de daarop gebaseerde gevolgtrekking.

Op blz. 92 doet Hildebrand weer een greep uit het impressionistisch getinte idioom van de gebruikelijke taal:

‘.... of er klonk een nog vroolijker liedje *uit den mond* der frissche deerne....’.

Gewoonlijk zal men zeggen: de deerne zong een liedje, waarvan een impressionist zou kunnen maken: de frisse, vlezig-rode mond van de deerne zong een luidschallend lied. De onderhavige zinswending vertoont dus een relatieverschuiving: het verband tussen mond en lied is van causaal, locaal geworden. We zien dus, dat de spraakmakende gemeente hier geheel oog en oor geweest is. Mutatis mutandis is zo'n uitdrukking in wezen gelijk aan een echt impressionistische uiting van Van Looy: ‘*waar* klingeling *van uitging* als een schapenbel’ (Reizen pag. 59). En ook Van Deyssel kende reeds in Een Liefde dezelfde verdringing van het logische door het zintuigelijke:

Pag. 288 (3e druk). ‘De zon was lager gevallen. *Uit* zijn donkeroranje-gloeyende rondheid, hoog schuin, ver weg, zwierven nog rooyerig-gele stralen....’.

Vgl. pag. 181: ‘Naarmate ik verder ging, hoorde ik *stemmen*, die mij toeschenen van jonge knapen te zijn, *uit deze massa voortkomen*’. De ‘stemmen’ krijgen op deze wijze een min of meer zelfstandig bestaan.

Pag. 195. ‘.... een aantal *hoofdjes* van dames, die in een zeer druk gesprek gewikkeld waren, draaiden zich van tijd tot tijd naar haar om, *zonder evenwel den schijn te willen hebben* er werk van te maken haar gade te slaan’.

Weer heeft de schrijver geen been gezien in de onlogische voortzetting om de levendige plastiek van de aanhef te behouden. Het maximum van impressionistische gedurfdheid, zeer ten koste van de duidelijkheid, en in merkwaardig contrast met de hier

niet geciteerde ouderwetse beeldspraak en omschrijving in hetzelfde verband, is wel de periode op blz. 201:

‘En gewichtig voorzeker was dat oogenblik, waarop deze koopbeurs van beleefdheden en praatjes aanging en het hoffelijk *gedrang* begon; als *de blonde en bruine hoofden, de veders en de bloemen zich ophieven, de sterren op de voorhoofden haren loop begonnen*(!); en de eerst zoo regelmatige rijen van schoonen en moeders van schoonen, van “matribus pulcris filiae pulcriores” en omgekeerd, zich tot bevallige groepen schikten, *waaruit* vonkelende oogen straalden en vroolijke lachjes opgingen; als de *dwarling* van jonge heeren een aanvang nam....’.

Een voorstelling, die lichaamsdelen en voorwerpen zelfstandig doet optreden, culminerend in de ‘lopende sterren’, waar de generatie van een eeuw geleden wel heel vreemd van zal hebben opgezien en die men ook niet in de Camera zou hebben verwacht. Men lette ook op de substantieven ‘gedrang’ en ‘dwarling’.

Van Deyssel: ‘Van-achteren opkomend, kwakte zich langzaam het blauwe jasje om den romp, de mouwen wrongen zich om de armen....’

‘De bok wiepte, het blauwe voermansbuis daalde snel....’ (Menschen en Bergen, V.O. III).

De volgende voorbeelden zijn wel concreet-plastisch, maar missen de onlogische visie:

Pag. 51. ‘Daarop nam de bejaarde luitenant der infanterie zijn pijp *tusschen zijn grauwe knevels*....’

Pag. 127. ‘Gluiperige Willem werd boos.... pruttelde iets *tusschen zijn leelijke tanden, achter zijn dikke lippen*....’.

In mijn dissertatie ‘Over woord en zin in het proza van L. van Deyssel’ heb ik al gewezen op de, waarschijnlijk toevallige, overeenkomst met een zin uit ‘Menschen en Bergen’: ‘De vette keukenmeid plompte rond in de keuken, achter haar dikke schelvischlippen, tusschen haar als met vet besmeerde tanden uit, te-rugsarrende, lijzige antwoorden lachend tegen plagerijen van een vaal-blauwen knecht op de binnenplaats’.

Vooral voor Hildebrand is de bepaling ‘achter zijn dikke lippen’ zeer opmerkelijk, bij Van Deyssel is het één plaats uit vele.

Merkwaardig is de inlassing van plastische locale voorzetselbepalingen, soms gepaard gaande met een bizonder praepositiegebruik, in synthetische stijl:

Pag. 57. ‘Als hij nader kwam, zag ik dat zijn wangen zeer bleek en flets waren, *onder* zijn niet zeer net onderhouden baard....’.

Pag. 197. ‘Niets is zeker leelijker dan een gansche menigte manspersonen.... met allerlei soort van *oogvertrekking* en *aanmonding*, zich te gelijk te zien vermoeien en afwerken *achter* een overeenkomstig getal houten en koperen instrumenten....’.

Opnieuw blijkt de schrijver bekoord door de substantivische vorm; ‘aanmonding’ is door Hildebrand zelf gevormd en zou een neologisme van Tachtig kunnen zijn!

Pag. 181.....‘een meester koekebakker en zijn gezellen, die *in hunne witte linnen pakjes* al zulke schoone wonderen kneedden, duimden, schikten en bakten, als welke Henriette versmaad had verder te volmaken.’

Pag. 273. ‘Het was een man, wiens leeftijd tusschen de vijftig en zestig in zweefde, wat hij evenwel gedeeltelijk ontveindsde door een valschen toupet *boven* een paar zeer blozende wangen rond te dragen’.

De na het voorgaande niet verwachte bepaling herinnert aan het citaat van pag. 57, maar zowaar ook aan de bij Van Deyssel veelvuldige locale voorz. bepp. waarmee een zo volledig mogelijk beeld wordt gevormd: De Kleine Rep. 78 ‘.... uit zijn indieschafgodengezicht *onder den dof-zwart-kronenden barret*.... gesprekken houdend met....’.

V.O. III p. 143. ‘In zijn donkergrijze gezicht, *boven den slapleêren hals*, vischten zijn dunne oogen weg achter de wilde rimpelkrabbing.’

V.O. III p. 141. ‘Mul klefferig en lam-gekookt moe *binnen de verflensende bruin-grijs-wemelende jasjen en broek*, zat het roerloos levend mannenlijf over een afgekrabbeld zwart leêren kussen in het zwarte Binnen van den voortwaggelenden wagen....’

Aardige stijltrekjes zijn verder te vinden op de pagina's 247 en 376 in ogenschijnlijk doodgewone taal:

‘.... en nauwelijks is de wispelturige April daar, of de ooievaar *laat zijn lange poten* op zijn dak *nederkomen*; zijne perziken beginnen te bloeien; zijn violenbed *is blauw*....’.

In beide gevallen heeft een min of meer abstracte uitdrukking voor een concretere moeten wijken (neerstrijken; in bloei staan): de zachte klank van ‘blauw’ suggereert als het ware de zoelheid van de lentelucht.

‘Ik vond mijn oom in de voorkamer.... juist daar hij *van onder de handen van zijn barbier kwam*’.

Pag. 376.....‘aan het *ruige* kantje van een *kille* sloot....’. Een sfeerscheppende aanvulling, die een cliché herschept; een procédé, dat in *modern* proza schering en inslag is.

Tot de belangrijkste stijlmiddelen van het impressionisme behoort het intern object[1)], o.a. met krachtige uitwerking veelvuldig gehanteerd door Van Deyssel en Gezelle; de laatste dankt hieraan bijv. de meesterlijke regel:

'en wendt alhier aldaar heur' zwarte ravenvlucht'. (De Rave.)

Ook in de Camera zijn ze lang niet zeldzaam en dit trekt des te meer de aandacht, omdat Dr. Jc. Smit in zijn 'Bijdrage tot de kennis van Potgieters stijl' een uitvoerig hoofdstuk wijdt aan het substantief, zonder evenwel aanleiding te vinden tot een bespreking van deze categorie.

Terwijl het substantief van een intern object gewoonlijk een van een werkwoord afgeleid abstractum is, onderscheidde ik bij Van Deyssel ook concrete objecten. Beide categorieën zijn door Hildebrand gehanteerd. Zo nu en dan zal men zich afvragen of het gebruik van deze verbinding niet louter toeval is of enkel berust op het streven naar variatie, zodat van een stilistische voorkeur dan geen sprake zou zijn. Die twijfel wordt, dunkt mij, opgeheven, zodra òf het aantal gevallen aanzienlijk blijkt, òf het objectssubstantief gereleveerd wordt door adjectieven of bepalingen. Zo zal bijv. de groep 'een gil geven' niets bijzonders behoeven te zijn, maar op blz. 85 staat de opzettelijke toepassing toch wel buiten twijfel:

....'terwijl Koosje lachte, Christien proestte, Amelie een klein gilletje gaf'. Vgl. blz. 87 'en *een aardig drukje* in Koosjes handje gaf'. Het opmerkelijkste geval is te vinden op blz. 227; de objectsgroep is bizonder zwaar naast het studentikoze lichtere werkwoord:

'De Heer Kegge schoof zijn stoel voor den haard, *institueerde een langdurige poking*, en bleef daarop in gedachten zitten'.

Pag. 42. 'En dit is het huis', zeide hij, *zijne oude beenen* op een stoep *zettende* en *een goeden ruk* aan een lange schel *gevende*.....

De treffende plastiek sluit hier alle twijfel buiten; het eerste geval is een fraai voorbeeld van een *concreet* intern object. Vgl. p. 43 'die eerst natuurlijk den aardappel waaraan zij bezig was, had moeten afschillen, daarna den bak van haar schoot en *haar beide voeten van haar stoof zetten*....' (= opstaan).

Het intern object is één der gebruikswijzen van het sub-

1) Ook andere objectsverbindingen (o.a. bij Couperus en Van Deyssel) verdienen een nader onderzoek.

stantief. Ook andere toepassingen bewijzen de aantrekkelijkheid voor Hildebrand van deze woordsoort. In verscheidene gevallen zou het gebruik van een werkwoord, zo niet meer voor de hand liggen, dan althans mogelijk zijn.

Pag. 57. '*Een zenuwachtige glimlach, die iets verschrikkelijks had*, kwam op zijn mager gezicht;...'

Met uiterst levendig effect:

Pag. 57. 'Mevrouw Dorbeen kon een *klein lachje van zenuwachtige voldoening* niet onderdrukken'.

Het metonymisch gebruik van 'zenuwachtig' versterkt de plastiek; dit adjectief behoort logisch bij lachje, maar door de verschuiving is het zich verkneuteren voelbaar geworden in het zinsrhythme.

Pag. 183. 'Een algemeen *gefluister*, dat door de dames twee aan twee werd uitgevoerd, volgde, waaruit zich eindelijk de *solo* van Grietje van Buren ontwikkelde, met de betuiging....'

Ondanks het niet onbedenkelijke van de combinatie 'een gefluister uitvoeren' heeft de schrijver toch geen afstand willen doen van het substantief.

Pag. 200. 'Zij maakte een compliment, zeer gracieus voor een liefhebster, zonder evenwel tot *het diepe nijgen* en het verleidelijk gezicht van een toneelspeelster te komen....'

Ander gebruik:

Pag. 175.....'daarna geraakte hij opnieuw in de *stilte*....'

Pag. 253. 'Hij was een ander man; er was *licht* in zijn oogen en *vroolijkheid* om zijn mond'.

Zelfs komen enige merkwaardige *nominale zinnen* voor:

Pag. 362. '*Nieuw geknipoog*; en de lange zweep gaat weer links en rechts, en de lucht davert van den slag, en de paarden draven door de goede stad, dat de kruideniers er schande van spreken *achter hunne toonbanken*.

De Nieuwpoort uit; den straatweg op; Zandpoort om; Bloemendaal; het zand; stappen!'

Vooral *ontkennende* nominale zinnen komen nogal eens voor, allicht naar Frans model:

Pag. 88. '*Geen antwoord*; maar eenige verwondering in het oog van 't zesjarig meisje'.

Pag. 121. 'Het was eenzaam in die laan. *Niets* dan schuttingen, waar boomen boven uitstaken; niets dan tuindeuren met opschriften en nommers!'

Pag. 372. 'Op Marken *geene* schaduw van een enkelen boom.

Op Marken geen schijn of zweem van eenigen oogst. Op Marken zelfs *geen* bakker'.

Het geval op pag. 90 zal wel als *appositie* bij de voorgaande zin moeten worden verklaard:

'Hij zag er hartverscheurend uit; *zijn druipend haar, zijn bleek en verwilderd gezicht, zijn zwarte, beslijkte handen*!'

Op blz. 363 hebben we wel geen nominale, maar toch een zeer korte zin:

'Maar ondanks deze ongevallen, zoodra hij het hek van Zomerzorg genaakt: klets, klats, klets, gaat de zweep; in vollen draf gaat het, het huis voorbij, bij de brug langs, omgewend met een korten draai, en *pal* voor de deur'. (oorspronkelijke cursivering.)

Het levendige slot brengt mij een soortgelijke passage van 'Menschen en Bergen' te binnen: 'met het doffe hoefgebonk en veerend gepiep over een brug, weer door een hooger gehuisde en klaarder gekleurde straat, en met een ruk links en even aftrappelend naar lagere steenen en stil'.

Typisch impressionistisch is de individualiserende functie van het aanwijzend voornaamwoord 'dat' en van het onbepaalde lidwoord[1)]. Veel voorbeelden zal men in de Camera niet aantreffen:

'Dunne witte haren hingen hem langs de slapen; maar zijn gerimpeld gelaat had nog *dat* gezonde rood, dat denzulken, die hun leven in de open lucht hebben doorgebracht, tot in hun grijsheid bijblijft'. (dat = dat zeer speciale...).

Ook de afwezigheid van het bez. vnw. 'zijn' voor 'dunne w. haren' heeft dezelfde werking[2)]. Uit de persoonlijke toon valt Hildebrand echter als hij vervolgt met: '*Zijne* blauwe oogen', i.p.v. '*de* blauwe oogen'. Op pag. 50 weet hij het zelf wel beter:

'*De* oude oogen schoten weer vol tranen'....

'Zijn' doet niet alleen het criterium te niet, dat deze ogen eens en voorgoed van alle andere ogen onderscheidt, maar bovendien herstelt het de relatie met de hele persoon, stempelt de ogen tot onzelfstandig onderdeel van het geheel, juist het tegengestelde van wat de impressionist doorgaans beoogt.

1) Luise Thon: Die Sprache des deutschen Impressionismus, p. 18.
2) Vgl. p. 167 '*Grijze* oogen schoten hunne doffe stralen uit *diepe* spelonken....' Zelfs de rhythmiek van deze zin zou men impressionistisch willen noemen, door de gelijkmatige nadruk op alle onderdelen.

Pag. 40....'en eenmaal had zij er werkelijk *een* dikachtig roodvingerig handje.... voor ontbloot'.

ibidem: 'zij verborg onder *een* groen nopjesgoed manteltje een klein kind....'

Pag. 112....'roodwangige boeren met zilveren haken in de broek en gouden knoppen aan de das, die *een* dikke kuit tegen den disselboom uitstrekken....'

Dit gebruik van het onbep. lidwoord[1] werkt plastisch; men voelt hoe de schrijversblik aandachtig gerust heeft op dat handje, die kuit.

Enige malen bedient de auteur zich van een analytische en emphatische zinsvorm (zie § 385 van prof. Overdiep's Stil. Grammatica). Zonder te willen beweren, dat dit ook in de volkstaal[2] voorkomend zinstype vooral impressionistisch zou zijn, staat het wel vast, dat het een impressionistisch karakter heeft (zie pag. 97 van mijn dissertatie) en althans door Van Deyssel is gebezigd. Bovendien is het bekend, dat juist de impressionisten veel aan de volkstaal hebben ontleend.

Pag. 90. 'Op dit gewichtig oogenblik was het dat de merkwaardige Petrus Stastokius Junior een Simsonsverzuchting slaakte....'

Pag. 155....'het was aldaar, dat de heer Kegge de algemeene verbazing en zelfs de volkomen verontwaardiging van een zeer lang heer tot zich trok....'

In deze zinsvorm krijgen hoofd- en bijzin een even zware nadruk; in het tweede voorbeeld is het zware accent op 'aldaar' echter overbodig.

Het voorbeeld op blz. 124 wordt door Schregel voor een gallicisme gehouden en vermoedelijk terecht. Dat Franse karakter is echter te opvallend, om aan onbewuste Franse invloed te denken, zodat de stilistische attractie voor Hildebrand dan toch wel heel groot moet zijn geweest:

'Het was een kwade jongen van een jaar of zes, die geweldig schreeuwde en stampvoette; het was een vader, rood van gramschap, die was opgestaan, zich aan de tafel vasthield met de eene hand, en met de andere geweldig dreigde; het was een moeder, wit van angst, die den jongen tot bedaren zocht te

1) Vgl. Thon pag. 155.
2) Die daar dan trouwens 'impressionistisch' gekleurd zou kunnen zijn.

brengen; het was een groote knaap van dertien jaar met een bleek gezicht en blauwe kringen onder de oogen, die met de ellebogen op de tafel en een boek vóór zich, om het tafereel zat te lachen; het was een klein meisje van vijf jaar, dat zich aan mama's japon schreiende vastklemde. Het was Dr. Deluw, zijne beminnelijke gade, en zijn bloeiend kroost'.

Impressionistisch is hier de zware nadruk op alle détails; deze zinsvorm heeft echter een nogal geforceerde intonatie, wat hem ongeschikt maakt voor herhaalde toepassing. Voor de schildering van het kritieke moment leent hij zich uitstekend.

Slechts één staaltje is me onder ogen gekomen van de ellips van een verbum dicendi:

Pag. 94. Deze evenwel, zonder zijne bedaardheid te verliezen, greep zijn degenstok op, stak den van zichzelven verbaasden Stastok den knop toe: 'Wil je vechten kereltje?'

Het vacuum der weglating van een persoonsvorm als 'zeide', door de asyndese versterkt, doet de hoofdzin en de objectszin fel opeen botsen, met zeer dramatische uitwerking, hetgeen bewijst hoe bewust Hildebrand placht te stileren.

In 'De Kleine Republiek' is dit verschijnsel algemeen, evenals bij De Goncourt.

De Camera behelst ook enige vroegtijdige gevallen van 'erlebte Rede'.

Pag. 268. 'Nu stuift hij weder voort en naar het Museum terug, de trappen op; daar ligt Ruy Blas nog; werktuigelijk neemt hij zijn vorige houding aan en het boek op. Dat was verbijstering. *Hij had haar moeten nagaan, moeten weten waar zij bleef*. Hij keert op zijn schreden terug....'

Op pag. 269 gaat het verhaal van den schrijver onnaspeurbaar over in de 'erlebte Rede':

'De berekeningen van een mensch in Witses toestand zijn stout. Er was bij den heer en mevrouw Vernooy een jong meisje gelogeerd, een nichtje, welker naam hij niet kende; den naam der schoone Geldersche kende hij evenmin!.... Dat was een punt van overeenkomst. Zij kon het zelve wezen; en *indien* zij het ware, het was hem meer waard dan de eerste graad bij alle mogelijke examina'. Op schrijvers beschouwing in de eerste zin verwacht men een verklaring, zodat de tweede zin evenzeer Hildebrands gedachten kan weergeven. Het is echter ook mogelijk, dat daar de 'erlebte Rede' al begint.

Veel talrijker zijn de gevallen van *onafhankelijke indirecte rede*.

Op pag. 171 had die zich geleidelijk kunnen ontwikkelen uit de voorafgaande zin: ‘Zij klaagde daarop steen en been’. De auteur valt daar feitelijk in de rede door de aanhef van het klaaglied zelf te redigeren: ‘Het scheen hier te lande koud en nat te zijn’; waarna de ‘heldin’ indirect weer het woord krijgt: ‘de menschen waren hier stijf en gierig’....

Op pag. 206 wordt de onafhankelijke directe rede merkwaardigerwijs onderbroken door onafh. indir. rede: ‘Ik heb geen oog toe kunnen doen; ik was nog zoo geënthusiasmeerd van de muziek. Het was een charmante avond; de geheele wereld *had* zich dan ook perfect geamuseerd. De stad is van U vervuld’.

Elders wordt de onafh. ind. rede eensklaps vervangen door de directe rede:

Pag. 158. ‘O, hij praatte zoo aardig. Zij was nu begonnen hem haar naam te leeren uitspreken; *Coco, hoe heet de vrouw*?’

Een druk gebruik maakt Hildebrand van de zogenaamde Sprachmischung; hij doorspekt zijn verhaal voortdurend met dialectische en andere woorden, ontleend aan en karakteristiek voor de beschreven personen.

Pag. 55. ‘Hij had een flauwe herinnering van zijn vader, die borstelmaker geweest was en groote “*zulveren*” gespen op zijn schoenen had gedragen’.

Hij kan die lust zelfs niet bedwingen als hij terloops een bijpersoon invoert, die verder hoegenaamd geen rol speelt:

Pag. 119. ‘Hij schelde dus voor den vierden keer, en nu zoo luide, dat de juffrouw naast de deur, die in haar spiegeltje keek en hem al lang gezien had, “er akelig van werd”....

Ten nauwste verwant aan dit verschijnsel is de synekdoche, de *benoeming* van een persoon naar een zijner karakteristieke eigenschappen of eigenaardigheden. Zooals Luise Thon aantoont, is deze troop zeer in trek geweest bij de impressionisten.

Op pag. 78 treden de Sprachmischung en Synekdoche gezamenlijk op:

“Oom had slaap, *al zei hij 't zelf. Heeremijntijd*! wat had mijn tante 't nog druk. *Waaratje* was knorrig”.

Pag. 54. “De beste”, zei *de leverkleurige pantalon*, die ook iets zeggen wou’.

Met enige bijzonderheden op het gebied van de woordvorming zal ik besluiten.

Vrij groot is het aantal adjectieven van het type der afleidende

samenstellingen. Dat deze formaties hier slechts als impressionistisch verklaard kunnen worden, durf ik niet te verzekeren, maar acht ik wel waarschijnlijk. Van Deyssel heeft zich ook zeer voor deze vormingen geïnteresseerd. In de impressionistische volzin is het substantief het voornaamste bestanddeel en het gezegde vertoont de neiging zoveel mogelijk 'eigenschap' te worden en in allerlei adjectivische gedaanten zich zo innig mogelijk met het substantief te verbinden. Dat men nu bijvoorbeeld op blz. 2 van de Camera een drietal dezer synthetische adjectieven aantreft, 'roodwangig, sterkbeenig en bleekneuzig', zegt op zich zelf weinig, maar als men bij het in het algemeen vrij grote aantal dan nog zeer bijzondere formaties ontdekt, staat het wel vast, dat Hildebrand deze categorie als plastisch hulpmiddel gewaardeerd heeft[1)].

Pag. 40. 'een dikachtig, *roodvingerig* handje'.

Kneppelhout waagt zich éénmaal aan een nog opzienbarender voorbeeld, maar vermoedelijk in studentikoze scherts: 'het *inhuizig* lawaai' (Studententypen pag. 186)[2)]. Naar analogie van 'uithuizig'?

Ook de samengestelde adjectieven met de vorm van een volt. deelwoord zijn veelzeggende formaties:

Pag. 199. 'de rijkgeringde vingers van den virtuoos'.

pag. 70. 'haar gevuurvlamd hoofd', duidelijk een zelfgevormd woord.

Zo zien we dus, dat de auteur, zij het op bescheiden schaal, als de Tachtigers zich gedrongen heeft gevoeld tot het scheppen van neologismen, die beantwoordden aan zijn individuële impressies.

Pag. 199. 'een hoe-is-het-mogelijk-gezicht'.

Pag. 134. 'het "wat kan 't me schelen?" gezicht van eene maatschappij, waarin iedereen zijn eigen vrienden heeft'.

Vgl. S. Falkland: 'In 't dorpsstraatje, de paarse washanden gekneed om de heupen, stonden twee wijven te praten met *zwaarlippige* 't-is-me-een-geschiedenis-gezichten'.

Dit laatste staaltje van moderne plastiek bezit nog een finishing touch: 'zwaarlippig', een adj. van de hier besproken formatie!

1) Op blz. 14 zijner 'Herinneringen' geeft 'prinsje Quack' blijk van een meer dan platonische bewondering voor het proza van Tachtig: 'Hij benijdde mij: zag mij *zwart-oogig* jaloersch aan'.

2) 8e druk.

Eigen formaties van Hildebrand zijn verder nog: ‘waaieren, tipperen’ (met de omstreeks '80 geliefde frequentatieve uitgang), en het reeds genoemde ‘aanmonding’.

Naar ik hoop heeft dit opstel er toe bijgedragen, de overtuiging te versterken, dat de schrijver der ‘Camera’ in zijn beste momenten een bizonder fijn stilist is geweest, die de expressiviteit van op zich zelf heel gewone zinnen aanmerkelijk heeft verhoogd door toepassing van allerlei minutieuze afwijkingen en variaties. In dit opzicht heeft hij mij soms doen denken aan niemand minder dan Louis Couperus.

Sneek.

F. JANSONIUS.

Dromen en visioenen in Potgieters werk.

Potgieter droomde tijdens zijn ziekte en zijn herstel in Januari 1870 veel, en hij had er belangstelling voor; zoveel, dat hij de 27e van die maand de moeite nam voor Huet twee dromen uitvoerig te beschrijven. Allebei zijn ze in verband met zijn werk de aandacht waard[1)].

De eerste droom is opgewekt door een passage in een geirriteerde brief van Huet (Batàvia 13 December 1869). Huet schreef daarin dat hij, Potgieters pijlen nog eens beziende, meende aanspraak te kunnen maken op een plaats onder de dikhuiden. En Potgieter, die kort ervoor er nog enkele in Artis had gezien, droomde prompt na ontvangst van de brief een angstwekkend tafreel van een rhinoceros die door pijlenschietende negers en door honden vergeefs belaagd wordt. Belangrijker dan dit feit is, dat Potgieter boven de brief waarin hij de droom beschrijft, als motto de passage uit Huets brief plaatst die de droom opwekte.

Op volkomen overeenkomstige wijze is het gedicht Gedroomd Paardrijden opgezet. Gedroomd Paardrijden is een brief, waarin de Landjonker voor de Vrouwe van Meerhof de dromen beschrijft, opgewekt door de lectuur van haar briefje; en de beslissende passage daaruit, de korrel die alles deed kristalliseren, zet hij als motto boven zijn brief. Het is dus niet voldoende als men Gedroomd Paardrijden omschrijft als een antwoordbrief (Verwey: Gedr. P. 117, Groenewegen 371), of als een droom (Verwey o.c.

1) Brieven aan Huet III pg. 12-16.

330); het is een brief die geen antwoord op de vraag geeft, maar de droom beschrijft, opgewekt door het verzoek. Door deze zeer gelukkige opzet, waarmee Potgieter zichzelf a.h.w. splitst in de dromer, de passieve ziener, de impressionist, en de wakkere, levendige briefschrijver, kan hij zich beurtelings in de dromen verdiepen en de droom met zijn bewuste overleggingen omspinnen; de afwisseling van visioen en redenering is zo ook formeel volledig verantwoord, en we mogen deze vorm die zo volkomen aan Potgieters uitingsbehoefte voldoet dan ook gerust een geniale vondst noemen.

Interessanter nog is de tweede droom.

Het is een eigenaardigheid van sommige dromen, dat een willekeurig visueel beeld, als dominerend element, constant blijft, maar dat de situaties in de opeenvolgende fasen van de droom verschillend zijn. Het is of de verschillende fasen achtereenvolgens verschillende interpretaties, verschillende ‘plaatsingen’ in plaats, tijd en omstandigheden, zijn van hetzelfde dominante beeld. Het beeld wordt achtereenvolgens verschillend geidentificeerd, terwijl allerlei attributen tegelijkertijd wisselen, alsof het geknotte intellect het beeld overeenkomstig de nieuwe als juist begrepene situatie visueel aanvult. De punten waar het in dit verband op aankomt, zijn: 1e de gelijkblijvende kern, 2e de in schemerdenken veranderende interpretatie, 3e de met die wijziging ook anders geworden zichtbare attributen en omgeving.

In de genoemde tweede droom zit Potgieter te kijken naar een schilderij - hij weet dat het in Rome is, hoewel hij die stad nooit bezocht heeft -, ‘en wel naar een enkel beeld van heel de groep, een bijna naakt jongeling, de regter of de linkerzijde van een pijl doorgroefd en toch niet weeklagend, toch niet lijdend -’ Even heeft hij de kwellende gewaarwording dat de voorstelling hem niet ‘regt helder’ wil worden, dan blijkt het hem dat hij in Dresden een schilderij van Correggio zit te bewonderen: ‘een beeldschone jongeling met golvende gouden haren, een geidealiseerde van den door pijlen getroffene van zooeven, stond op te zien naar het kind Jezus en de Moedermaagd....’, maar dan hoort hij zijn vriend Fischer tot zich spreken. Hij is blijkbaar in Genua en loopt met hem naar het Palazzo Brignole, waar hij dan vindt wat hij zocht: ‘het torso des schoonsten jongen mans was met de handen boven het hoofd aan een zwaren boom gebonden - twee pijlen, een in de regter borst en een in de linkerzijde verkondden de woede, waaraan hij ten doel had gestaan’,

enz. Het is het schilderij van Guido Reni, Sint Sebastiaan voorstellend.

Ook hier vinden we een treffende parallel met Gedroomd Paardrijden, maar nu met de inwendige structuur. Interpretatie-en situatie-wisselingen van een telkens weer opduikend en in hoofdtrekken gelijkblijvend visueel beeld zijn, als bekend, het schema van de inhoud van het gedicht. Het visuele Leitmotiv wordt gevormd door een tweetal paarden, die herhaaldelijk anders geidentificeerd worden en in een andere situatie verschijnen. Telkens hebben ze ook andere namen: Robin Hood en Mimosa, Provence en Normandie, Dhéjâne en Omar, - geen naam hebben de paarden van Willem III en Bentinck -, tenslotte weer Robin Hood en Mimosa.

Is deze gedurfde opzet overgenomen uit nawijsbare eigen droomervaring, het gedicht heeft vele andere frappant realistische trekken: de abrupte overgangen, het illogische karakter, de verbazing over onverwachte verschijningen en verdwijningen, het verdwijnen van de zwaartekracht (str. 31), maar bovenal het passieve zien van tal van kleurige tafrelen in een glanzendheldere visioen-sfeer. Veel moet werkelijke droomherinnering zijn, al is het uiteraard maar van een enkele trek aan te tonen, (de honden in str. 80 en in Brieven III 14). Het is ons hier echter niet om een analyse van Gedr. P. begonnen.

Echte droommotieven hebben wij verder alleen nog aangetroffen in het slot van de novelle ‘Onder weg in den regen’, waarin ondanks veel retouche de ruisende regen, de rietkant van een polderwater, en Pansie en de bloesems als sensatiekernen verscheidene malen opduiken.

Wat er verder in Potgieters werk als droom of visioen wordt voorgesteld, en dat is vrij veel, komt, stilistisch gesproken, uit een totaal andere sfeer. Het zijn traditioneel-litteraire pseudodromen, waarmee Potgieter een lange klassicistische traditie voortzet; en dit verschil markeert o.i. treffend de (geleidelijke) overgang van klassicisme naar vroeg-impressionisme, die van Heerikhuizen terecht als een van de boeiendste kanten van Potgieters late werk bewondert[1)]. Zijn steeds bewuster schoonheidsdorst, het streven naar schildering, de tijdgenoten en de Tachtigers al opvallend in ‘Florence’, de aesthetische drang naar

1) F.W. van Heerikhuizen: E.J. Potgieter. Een poging tot eerherstel Groot Ndl. 1942 I pg. 191 vlgg., speciaal pg. 207-209.

de zuivere sensatie van het passieve toezien (Gedr. P. str. 92) vindt Potgieter het volledigst bevredigd in de reeële droom, ‘de sfeer die dichterlijkste ik roeme’.

De traditionele klassicistische dromen en visioenen vormen een onderwerp voor een afzonderlijke morphologisch-historische studie, en we kunnen er hier ook niet diep op ingaan; maar ter verduidelijking van de tegenstelling en ter verklaring van enkele voorname karaktertrekken van Potgieters werk moeten we ze toch wel aanroeren.

De traditie kent verscheidene typen van zulke visioenen, waarvan in dit verband van belang zijn: het allegorisch dagvisioen als in Hoofts Rijmbrief uit Florence; het visioen van de redenaar, dat men in vele vroeg-negentiende-eeuwse oraties aantreft; het schimmengesprek in Geels ‘Iets opgewondens over het eenvoudige’; de verschijning in een quasidroom van allang overleden historische personen, die de dromer ook niet gekend heeft, als in Bilderdijks ‘Droom’ en ‘De verschijning’[1]; en de zeer frequente lyrische toeroepen tot schimmen. De vormen vermengen zich wel met elkaar, verschijnen in een ander dan hun oorspronkelijk genre, verintellectualiseren langzamerhand; en hebben bij allerlei verschil als gemeenschappelijk kenmerk het optreden van schimmen.

In Potgieters werk vindt men ze o.a. in Poezy I 49, 65, 73, 83, 111, 117, 142, 192, en in ‘Florence’ vaak, speciaal in de Zangen XVII en XVIII. Enkele willekeurig gekozen voorbeelden zijn de volgende.

‘Een Halve-eeuws Wake’[2] van 1851 is een ‘nagtgezigt’. Hollands Muze houdt, omringd door beroemde zeventiende-eeuwers, een gerigt over de dichters van de eerste helft van de negentiende eeuw. Een hele drom dichters wordt genegeerd, want ze waren te laag bij de grond gebleven; maar de Muze wenkt Helmers die de burgerkroon in 't rijk van 't schoon krijgt; Vondel prijst de schim van Bilderdijk, maar die verlangt geen lauwer, alleen rust; Huygens biedt Staring de krans die hij zich van het hoofd neemt; Wiselius wordt beloond; maar verder heeft de Muze niet veel te prijzen: ‘Mijn middag heeft nog *niet* gegloord’ en ‘Onsterflijk maakt de oorspronkelijkheid’ roept ze uit.

Dit heeft met een werkelijke droom niets te maken; het is allegorische kunstkritiek die alleen als droom wordt ingekleed.

1) Bloemlezing van Vloten pg. 94-95 en 293.
2) Poezy I 71-76.

‘Florence’ wordt geprezen als een plastisch gedicht. Laat men het echter niet doen wegens de talrijke visioenen die er in voorkomen; ze kunnen allerminst op een lijn gesteld worden met de droomgezichten in Gedroomd Paardrijden, en zijn van andere afkomst.

In Zang XVII en XVIII stelt Potgieter het zo voor, alsof door het enthousiasme, opgewekt door de gemeenschappelijke zang na de onthulling van het standbeeld, hij en de huldigende menigte een stoet van schimmen zien verrijzen: Boccaccio, Petrarca en andere grote Renaissance-kunstenaars. Er ontstaat een schimmengesprek tussen Savonarola en Michel Angelo. Daarna verschijnen de schimmen van niet-Italianen die de invloed van Dante hebben ondergaan; vervolgens o.a. Ariosto en Tasso; tenslotte komen verscheidene vrouwenfiguren uit de Divina Commedia weer ‘uit 's afgronds dwarel’. Ook hier heeft het tafreel niets van een echte droom; het is een klassicistisch pseudovisioen, een vorm die Potgieter de gelegenheid geeft op dichterlijke wijze allerlei figuren uit Italie's verleden te bespreken. Hun onderlinge gesprekken zijn een gedramatiseerde essayistische behandeling van historische onderwerpen die Potgieter interesseren. Men kan denken dat Potgieter in dit gedicht de vorm aan Dante zelf ontleend heeft, maar dat is helemaal niet nodig: Geel liet de schimmen van Bilderdijk en Schiller, in de bovengenoemde verhandeling, al in een zeer knappe en dramatische dialoog hun opvattingen tegenover elkaar stellen, en Potgieter herhaalt het nog eens in het slot van ‘Herinneringen en Mijmeringen’, een van de mooiste litterarische fantasieën die hij geschreven heeft. In ‘Mount Vernon’ II str. 7-12 zijn het geen schimmen, maar allegorische figuren, de Amerikaanse Vrijheidsmaagd en de ‘Eeuwgeest’ die in hun gesprek Potgieters beschouwing dramatiseren.

Men doet dus goed, bij zulke visioenen niet naar aesthetische waarde te vragen. Men moet ze beschouwen en waarderen als poëtische inkleding van politieke en litteraire kritiek; het is essayisme in poëtisch gewaad. Met dit voor ogen zal men ‘Florence’ o.i. duidelijker kunnen zien als (een combinatie van een reisbeschrijving met) een politiek-litterair-historische studie, zoals die over Crabbe, Bakhuizen enz. er zijn in proza; want ook daar vindt men telkens anecdotische en beschrijvende passages.

Voor de iets anders opgezette visioenen in Zang IV en V zijn de naaste analogieën o.i. te vinden in oratie. Jacques Perk vond voor zijn ‘De schim van P C. Hooft’, in welk gedicht hij de

schim van Hooft ziet verschijnen temidden der ‘schaar’ die in 1882 ‘Bijeengevloeid was tot zijn heugnisfeest’, hier zijn voorbeeld (bv. Zang IV vs 5-7).

Overzien we tot slot de boven opgesomde plaatsen uit Poëzy I (ze zijn gemakkelijk met talrijke uit het proza te vermeerderen) dan valt het volgende op:

1e. de schimverschijningen zijn zo frequent, omdat Potgieter alles sub specie van het verleden ziet. Spreekt hij over onze zeemacht, dan zien de schimmen van de Ruyter en van Speyk op ons neer, over de litteratuur, dan die van Vondel; de schim van Willem de Zwijger waakt over volk en vorstenhuis.

2e. Bij de meeste schimverschijningen wordt geen visionaire verrukking meer voorgewend; ook zij zijn bleke vorm geworden, evenals de personificaties waarmee ze op een lijn kunnen worden gesteld. Zowel Haesje Claes als de allegorische figuren in Mount Vernon II treden als geesten op.

3e. Het is geen toeval dat zowel de schimmen als de personificaties vaak voorkomen in de Zangen des Tijds, maar niet in de Gemoedsgetuigenissen. De oorzaak daarvan ligt in de abstracte onderwerpen. Houdt de dichter zich bezig met steden en volken, met algemene gedachten als vrijheid, vooruitgang, menselijkheid, volksontwikkeling, met kunsten, wetenschappen en welvaart in het algemeen, m.a.w. spreekt Potgieter als de zich zijn medeverantwoordelijkheid volledig bewuste staats- en wereld-burger, dan verschijnen noodzakelijkerwijze (want het is moeilijk in te zien hoe het anders kan) de personificaties en allegorieën; spreekt de (litterair-) historicus, dan worden de schimmen van verleden grootheden opgeroepen; spreekt echter de individualistische dichter, de persoon die het, altans in litterair opzicht, individualistische nageslacht het naast staat, dan zoekt men vergeefs naar personificaties en schimmen. Kort gezegd: de gemeenschapsmens uit zich in poëtische vorm klassicistisch, de individualist zoekt voor zijn specialer gevoelens specialer symbolen.

Het valt buiten onze competentie om te beoordelen in hoeverre in het buitenland klassicisme en poëtisch burgerschap samengaan, maar het kan toch niet toevallig zijn dat Shelley, wanneer hij als verontwaardigd medeburger het zijne zegt over het bloedbad te Petersborough, de vorm kiest van een droomvisioen met allegorieën. (The Mask of Anarchy.)

Zwolle, April 1943.

JC. SMITH.

Josephs bespotting door de broeders bij Vondel.

Dr. Heeroma heeft de belangrijke opmerking gemaakt, dat Vondel het thema van de Spotkoning heeft aangewend, toen hij in zijn Joseph in Dothan de ontmoeting schilderde tussen de het vee hoedende broeders en de door de vader gezonden Joseph. Levi en Simeon ontvangen de dromer met spot en hoon en gaan hierbij over in de spottoon, die tegen een spotkoning wordt aangeslagen[1]. Dr. Heeroma is dus van opvatting, dat de bespotting in dit tafreel niet individueel door Vondel geschapen is, om te zijn de vooruitgeworpen schaduw voor de grootste bespotting nl. die van Jesus. De schrijver steunt zijn mening enerzijds op verhandelingen van Prof. Böhl[2], Prof. G. van der Leeuw[3] en Van Ham[4], anderzijds op gebruiken, die nog tot in de 20ste eeuw in zwang bleven, de zogenaamde koningsspelen.

Dr. Heeroma laat één vraag open: hoe kan Vondel het spotkoningthema gekend hebben? Misschien is hierop enig antwoord te geven:

Het thema van de spotkoning is een wereldthema, voortgekomen uit de sacrale handelingen bij verschillende volkeren. In Babylonië, zo deelt ons Berossus, de priester van de god Bél, mee in zijn in het Grieks geschreven werk over astrologie, astronomie en geschiedenis (c. 250 v. Chr.), was het de gewoonte, dat op de 16e van de maand Loos een vijfdaags feest gehouden werd, het Sakaia-feest, waarbij de slaven macht kregen over de heren. Een der slaven werd tot koning gekozen, met vorstelijk gewaad bekleed en op de troon gezet. Hij droeg de naam van Zogenes, wat misschien vizier beduidt. Athenaios is het geweest, die dit ritueel voor ons heeft vastgehouden[5]

1) Nieuwe Taalgids 1936 blz. 10.
2) Stemmen des Tijds X deel II blz. 42 e.v.
3) Wegen en Grenzen (Amsterdam 1932) blz. 27.
4) Nieuwe Taalgids 1935 blz. 229.
5) H. Zimmern, Zum Babylonischen Neujahrsfest. (Berichte über die Verhandlungen der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften. Fhil.-hist. Klasse 1918 2ter Beitrag blz. 10 noot 4). Met alle voorbehoud, dat de buitenstaander past, zij de vraag geoorloofd, of de door Prof. Böhl meegedeelde tekst (blz. 49) een spotkoningthema is. Overtuigend is door deze geleerde bewezen, dat de heer uit de door hem genoemde dialoog is de Heer met een hoofldetter, dus de godheid. Maar waarom mogen we de dialoog als zodanig niet opvatten als een samenspraak over de betrekkelijkheid der genietingen, waardoor we dan het een dan weer het tegenovergestelde begeren, tot men ten slotte komt bij het positieve: de dood, waarvan geen tegenovergestelde bestaat?

De Perzen vierden hun Sakaen-feest, waarvan Dion Chrysostomos (Orat. IV) een verslag geeft. Deze Griekse rethor (c. 50-117) vertelt, dat een ter dood veroordeelde met koningsgewaad bekleed op de troon gezet werd. Hij kon gebieden over iedereen en leven als god in Frankrijk. Ten slotte werd hij ontkleed, gegeeseld en terecht gesteld[1]. Dit spel met dramatisch karakter zou volgens de opvatting van Prof. Böhl niets meer dan spel geweest zijn. Het lijkt me, dat het nog stevig in de ritus verankerde spel zeer licht de stap naar de werkelijkheid maken kon.

In Europa hadden de Grieken hun Kronia, de Romeinen hun onder Helleense invloed staande Saturnalia. Bij deze feesten genoten de slaven een grote vrijheid. Tijdens de Saturnalia werd er vòòr de tempel van Saturnus na gebracht offer een gastmaal voor iedereen aangericht, waarbij de slaven vòòr, zelfs door de heren bediend werden. Het was een uitgelaten stemming, die er heerste[2]. Wat nu West-Europa betreft, er zijn Middeleeuwse koningsspelen vermeld[3]. Het is alleen de vraag, wat voor konigsspelen dit waren.

Gilles li Muisit, achtereenvolgens monnik, prior en abt van de abdij van St. Maarten te Doornik, schrijft in zijn kroniek, lopend tot 1349 en later voortgezet tot 1352, dat in het jaar 1282 volgens gewoonte de gegoede burgers samen kwamen, ‘unam rotondam tabulam concordarunt et regem elegerunt.’[4]. Dat er hier sprake is van een tafelronde, maakt het zeer twijfelachtig, of men met een volksspel te doen heeft, als dat van de bonen-prentjes- of briefjeskoning. Temeer is daaromtrent twijfel gewettigd, omdat ons, naar bekend is,[5] in de roman van Cassamus de beschrijving

1) Ib.
2) Zie het mythologisch Lexicon van W. Roscher.
3) A. de Cock deelt dit mede in Spreekwoorden en Zegswijzen (Gent 1905) blz. 150, 160 naar aanleiding van het boek van M.v.d. Straeten, Les Billets des Rois en Flandre (Gent 1892).
4) Ed. J.J. de Smet in Corpus Chronicorum Flandriae II (Brussel 1841) blz. 156 en H. Lemaître (Paris 1905) blz. 35.
5) Te Winkel, Ontwikkelingsgang, Middeleeuwen I blz. 212 e.v.

van een koningsspel is bewaard gebleven, gespeeld door ridders en vrouwen in een blauw en gouden zaal, waar een cour d'amour ‘gecrayeerd’ werd, al was de koning dan ook slechts met een stroohalm gekroond. Vragen vlogen over en weer, problemen werden gesteld. Maar van het spotkoningthema is geen spoor te ontdekken. Iedere pseudo-koning is nog geen spot- of schijnkoning. Het is zeer goed mogelijk, dat de gezeten burgers van Doornik, het opkomend burgerpatriciaat, de adel in het spel nadeed. Een andere vraag is, of het hoofse gezelschapsspel op een volks terug gaat. Noch het spel in de Cassamus noch het door Li Muisit vermelde bieden enig houvast voor een conclusie daaromtrent.

Heel wat volkser is de gedaante van de Roi de Pumpotte, die vermeld wordt in de rekeningen van Veurne als te hebben genoten in den jare 1469 zes kannen wijn. Eveneens in de omgeving van de magistraat brengt ons het feit, dat in 1557 aan een ‘koning’ wijn geschonken werd.

Men kan naar aanleiding hiervan allerlei mogelijkheden opwerpen, maar slechts één ding is zeker, dat er geen sprake is van ‘de verkeerde wereld’. Geen enkele twijfel laat ons hieromtrent het kinderbisschopsspel, waarbij een kinderschaar met een uit hun midden gekozen bisschop op Onnozele Kinderendag te kerk gaat. Ook het spel van de Ezelspaus hoort in de verkeerde wereld thuis, evenals een gebruik, dat ik eens meemaakte in een Hollands Katholiek ziekenhuis, waar op Onnozele Kinderendag de jongste zuster moeder-overste was. De verkeerde wereld werd binnen het kerkelijk verband herordend.

Dat in Vondels tijd het gevulgariseerde spel van de briefjeskoning bestond, bewijst ons de door Van der Straeten aangewezen plaats bij Bredero. In de Grillen, die bijschriften bij een kalender bedoelen te zijn, dicht de Amsterdamse poëet op Januarius:

> Speulje keuninghje, mijn lief,
> Treckt veur mijn oock een Lotje.
> Is Krelis keuningh insen brief,
> Wat schaat dat? men lacht om 'tsotje[1)].

Met dit spel, waarbij een hele hofhouding gekozen werd, leven we in de sotternijen, maar niet meer in de verkeerde wereld, wanneer er tenminste ooit een contact geweest is tussen het schijnkoning en het pseudo-koningsspel, wat a priori niet onmogelijk is.

1) Geciteerd naar de uitgave J.A.N. Knuttel (Leiden 1929) I blz. 431.

Er valt echter een spel aan te wijzen, dat in Vondels tijd het schijnkoning en spotkoningthema zuiver bewaarde al moeten we ook hier weer de verkeerde wereld in de kinderwereld zoeken: de Zuidnederlandse dichter Olivier de Wree schildert ons een schoolspel in zijn heldenzang op de Graaf van Bucqoy, geboren 1571 te Atrecht en gesneuveld 1621 vòòr Neuhäusel[1]. Bucqoy was de leider der krijgsverrichtingen tegen Paltsgraaf Frederik V. In genoemd heldenlied, dat verkeerdelijk op naam staat van Lambertus Vossius, wordt de kortstondige regering van de Koning van Bohemen vergeleken bij het Kinder-coninghspel, dat op school zo lang duurt tot de meester komt:

> Doen heeft het gantsche volck den Pals-graef af-ghesworen.
> En voor den huerlingh den echten Heer verkoren;
> Het Palsche jock was hun al langh te voor verleedt;
> Sy sweiren Keysers wet met eenen nieuwen eedt.
> Ghelijck als in de school tot kinderlycke saken,
> De kinders onder hun een Koningh samtijdts maken;
> *Sy passen op syn wet en buyghen hunne knien*,
> En sweiren al te doen betghen' hy sal ghebien.
> De croon staet op het hooft, den scepter is in d'handen,
> Als of hy meester waer van steden en van landen:
> Hij smijt een fel ghesicht op d'heele kinderschaar:
> *Het is al Koningh voor, het is al Koningh naer*.

Tegenover het profane spel, dat Bredero noemt, is het Kinder-coningh-spel niet gevulgariseërd. Het is volkomen gescheiden van het Driekoningenspel met de ster, wat trouwens ook bij Bredero het geval is. Deze doelt nl. op het sterspel in het Moortje, wanneer Writsert in zijn vermomming van Moorse uit het huis van Moy-Ael komt. Reynier zegt dan:

> T'is wel een geckelijck kleedt, de Karel is wel nar.
> Had hy er twee tot hem, so mocht hy singhen met de star:
> Hier kamen wy Haeren mit onse steeren,
> Das Kindelyn Jesus willen wy liben ond eeren;
> Der jungste Kuningh is wolle bekant,
> Dat isser de Koningh aus Greeckenlant.

Naar de taal te oordelen werd dit Driekoningenlied gezongen door sterspelers uit West-Duitschland. Was het dus in Holland reeds ondergegaan en werd het op nieuw ontleend?

1) Maurits Sabbe, Brabant in 't Verweer (Antwerpen 1933) blz. 33 e.v.

Toen Vondel zijn Joseph in Dothan schreef, liep hij niet meer met de Rommelpot, en het is dus waarschijnlijk, waar hij nog bovendien de Heilige Geschiedenis uitbeeldde, dat hij niet naar een profaan spel greep. Bovendien wijst het tafreel der bespotting naar de kinderwereld, want Simeon spot: 'Hy... heeft zijn tong verlooren'. Bovendien legt Joseph zelf er de nadruk op, dat hij de jongste is en daarom bukken moet voor zijn broeders. Men kan tegen de opvatting, dat Vondel een Kinder-coningh-spel voor ogen heeft gehad, aanvoeren, dat in het gedicht van de Wree niets voorkomt van de hofhouding, bestaande uit schenker, portier enz. Maar de tekening in de Zuidnederlandse zang is globaal, dus het is mogelijk, dat in feite in het schoolspel ook een dienarenstoet werd geschapen. Ook kan Vondel de hofhouding aan een spel van profaneren aard ontleend en de hofstoet gekerstend hebben. Maar, dat een profaan spel in zijn geheel als kern zou gediend hebben, lijkt me van alle waarschijnlijkheden de onwaarschijnlijkste.

Zoals de Wree het Spotkoningspel vulde met bittere ernst, zo vulde Vondel het met een werkelijkheid, die eenmaal waarheid zou worden in het Ecce Homo, dat aan Golgotha vooraf ging.

MARIE RAMONDT.

Rotzak.

In het Woordenboek der Ned. Taal i.v. *Rotzak* wordt dit woord een oud minachtend scheldwoord voor de Walen en Fransen genoemd, waarbij een vergelijking gemaakt wordt met de betekenis van *Frans* in *Franse ziekte* en gewezen wordt op de aan de Fransen toegeschreven neiging tot het sexuele.

In de Diversoria van Erasmus (in de uitgave van de Colloquia van 1664[1]) wordt bij het verhaal van de kaas, welke men in Duitse herbergen de gasten voorzet *putris ac vermibus scatens*, aangetekend: In genere, secundum Medicorum filios, omnis caseus sanitati obest, utpote durissimae concoctionis: praecipue tamen vetus & putris: quo prae caeteris nationibus Walones delectantur: unde & vulgari scommate *Rot-sakken*, quasi putres sacci appellati.

Betekent deze aantekening dus, dat de Walones rotzakken worden genoemd, omdat ze bekend zijn als liefhebbers van oude bedorven kaas? Hetgeen doet denken aan de Zuidnederlandse benamingen van de Hollanders als kaaskoppen, Jantje Kaas.

H.J.E. ENDEPOLS.

1) Des. Erasmi Roterodami Colloquia, Accurante Corn. Schrevelio. Lugd. Batav. et Roterod. Ex Officina Hackiana 1664.

De geschiedenis van de bilabiale W.
Van normale realisatie tot extraphonologische variant.

In het (Algemeen) Beschaafd Nederlands is de normale realisatie van het phoneem W een labiodentale klank. Zo is het steeds vòòr vocalen en *r*; in het laatste geval (type *wreed*) wordt *wr* zelfs dikwijls tot *vr*. Intervocalisch is de klank dikwijls meer of minder bilabiaal; individuele verschillen, wisselingen in graad van bilabiaal tot labiodentaal (ook bij één en dezelfde persoon), komen hierbij voor. In Auslaut wordt de W vocalisch gerealiseerd, zodat Eijkman als phoneticus niet spreekt over de *w* in *nieuw, ruw, leeuw, bouw*, maar over het laatste deel van de tweeklanken in [niu], [ryu], enz.[1)]. De niet-labiodentale realisaties worden tegenwoordig echter als extraphonologische varianten beschouwd (‘gevoeld’) en de uitspraak van de *w* in het alphabet illustreert dit als het ware.

Omstreeks 1600 was de toestand anders. Prof. Verdenius heeft, in N. Tg. XXIV, 79 vlgg., aangetoond, dat het Hollands (om het maar ruim te zeggen) toen, zoal misschien niet in alle, dan toch in de allermeeste posities de bilabiale *w* had. Zo leek hem de interessante vorm *gaeuwe*, die in verschillende Hollandse kluchten gevonden wordt, het best te verklaren; het is een allegro-vorm van *gaan we* bij bilabiale uitspraak van de W. Hierbij wees hij er op, dat de *w* als een bilabiaal beschreven wordt door Spiegel in de *Twe-spraack* (1584) en door Montanus (1635).

Kort daarna heeft W. de Vries, N. Tg. XXIV, 130 vlg., de opmerking gemaakt, dat *gaeuwe* ook ontstaan kan bij labiodentale uitspraak van de W. Maar De Vries heeft de plaatsen uit de oude Spraakkonsten niet kunnen weerleggen, hij heeft ze zelfs niet besproken; en zolang dat niet gebeurd is, ligt het m.i. voor de hand, om met Verdenius in *gaeuwe* - ook ‘oorzakelijk’ - een bilabiale *w* aan te nemen. Al zou een phoneticus voor dit éne bijzondere geval nog tien andere p r i n c i p i ë l e mogelijkheden kunnen aanvoeren, op grond van de spraakkonstige getuigenissen staat toch wel vast, dat toen *in het algemeen* de normale realisatie van de W een bilabiaal was.

1) Zie voor deze en andere gegevens - o.a. de realisaties in het zinsverband L.P.H. Eijkman, *Phonetiek van het Nederlands* (1937), 75 vlg.

Het voorbehoud: ‘in het algemeen’ moet wel gemaakt worden, want in dezelfde tijd kan reeds een verschuiving in labiodentale richting worden waargenomen. Verdenius heeft gewezen op de neiging tot spellingen als *V Reken*; dergelijke vormen treft men al in vroeg-XVIIe-eeuwse teksten aan (het oudste voorbeeld bij Verdenius is van 1606). Een ander spoor van de overgang van bilabiaal tot labiodentaal zag Verdenius in het feit, dat *gaeuwe* vrij spoedig uit de kluchtentaal verdween, b.v. in de herdrukken van de Warenar vervangen werd door *gaan we; gaeuwe* zou een weinig gebruikelijke vorm geworden zijn, was voor de Amsterdammers een relict, dat niet meer algemene ‘verstaan’ werd. De voltooiing van de ontwikkeling kunnen wij dan zien bij Winschoten in 1683 (De Vooys, Opst. I, 351). Die deelt ons mee: ‘De ouden pleegen te schrijven, Wreeken, Wrijven, Wringen, Wrak, Wroegen. Nu Vreeken (enz.)’ en bij zijn voorstel om in plaats van QU maar KW te spellen wil hij zelfs wel genoegen nemen met QV; ja nog duidelijker: hij vindt, dat men wel Dving, Svem, Tvijfel kan schrijven. Bovendien verwerpt hij de bilabiale of meer vocalische realisatie tussen vocalen en wil hij *brouen, trouen* spellen.

Dat is werkelijk reeds een modern resultaat: *w* is labiodentaal, ook vòòr vocaal, zij het dan nog gesteund door voorafgaande consonant. Maar zoeken wij bevestiging in andere bronnen, dan komen wij tot de ontdekking, dat niet allen met Winschoten meegaan. Goede beschrijvingen van de uitspraak van de *w* hebben twee voorlopers van de moderne phonetiek gegeven: J.C. Amman in zijn *Dissertatio de Loquela* (1700) en Lambert ten Kate in zijn *Verhandeling over de Klankkunde* (1699) en in de *Aenleiding* (1723).

Ik vertaal Ammans woorden[1)]: ‘*O, w* en *u* zijn labiale vocalen, d.w.z.: zij worden gevormd door verschillende posities van de lippen; en *o* en *u* verschillen zoveel als *e* en *i*’. Zo dit nog niet

1) A. van der Hoeven, *Lambert ten Kate* (*De ‘Gemeenschap tussen de Gottische Spraeke en de Nederduytsche’ en zijne onuitgegeven geschriften over klankkunde en versbouw*) (1896), 90: *O, w* et *u* sunt Vocales labiales, seu quae vario labiorum situ efformantur, et tantundem *e* et *u* inter se differunt, quantum *e* et *i*: *w* autem ad *u* se habet ut *j* ad *i*. Formantur *o, w* et *u*, cum dentes et lingua eundem, quem in *a*, situm servant, labia autem, sicut in *e* et *i* dentes, magis vel minus contrahuntur, et sic, quando minus stringuntur, *o* habebitur, quando autem aliquanto magis, *u* vel *w. W* est rapide et fortiter pronunciatum.

overtuigend genoeg is, dan laat het volgende toch niets te wensen over: '*O, w* en *u* worden gevormd met dezelfde positie van tanden en tong als de *a*[1)]; de lippen worden echter daarbij meer of minder gesloten, precies zoals bij *e* en *i* de tanden meer of minder gesloten worden; bij de kleinste sluiting ontstaat de *o*, zijn ze iets meer gesloten, dan ontstaat *u* of *w; w* is een kort en krachtig uitgesproken *u*'. Nu zegt Amman wel niet in welke positie(s) zijn *w* voorkomt, maar zo hij al varianten kende zonder die te vermelden (en dat zal wel het geval geweest zijn), dan nog kunnen wij dìt vaststellen: dat de *voornaamste* realisatie van het phoneem W voor hem een bilabiale klank is geweest.

Ook Ten Kate laat ons in de *Verhandeling* (ed. Van der Hoeven 75) nog even in twijfel, als hij zegt: 'De boventanden stelt men op de onderlip bij f en v. Tusschen de beide lippen maakt men de b, de p, de m en w'. Wij kunnen immers ook hier vragen: iedere *w*? Een afdoende antwoord volgt dan in de *Aenleiding* I, 121, waar gehandeld wordt 'van de Vórmingplaatsen der *Meedeklinkers*, als meede hún verschil; van de *Lip-Létters* (Labiales) W, M, B en P; van de *Lip-* en *Tand-Létters* V en F': 'Tússen béide de Lippen maakt men de W, M, B en P. 't Verschil van deezen bestaat hier in, dat de slúiting volkoomen is bij eP, eB, en eM: dog bij eP rad en schérp, bij eB bolder en traager, en bij eM, mét een Neúsklank verzélt; daar en teegen is de slúiting onvolkoomen bij de We, óf eW en daar door mét een fijne sissing' gepaart'. Hier worden dus *w* in Inlaut vòòr vocaal en *w* in Auslaut gelijkgesteld, en die klank is *bilabiaal*. Dat bilabiale karakter wordt nog eens onderstreept in een verwijzing naar andere talen (l.c. 149): 'Onze W klink als de Hoogduitse W; en als de Italiaense U achter de Q (mits dat men de Q als K aenmerke), of als der Fransen *Hu* bij 't woord Huit'. (zie ook *Verhandeling* 78).

De getuigen spreken elkaar aardig tegen...., en het beeld wordt niet duidelijker, wanneer wij, nog steeds omstreeks 1700, Moonen (1706) aan het woord laten. Hij spelt W in het type

1) Aangezien wij ook na een bilabiaal eerder aan *ā*-klank dan een *ē* kunnen verwachten, zouden wij ook in de benaming *Wa* een aanwijzing voor de uitspraak kunnen zien. Nu valt het op, dat Ampzing (1628), ed. Zwaan r. 688, spreekt over 'de *w* ofte *wa*, (alsze sommige noemen)'. Maar Ten Kate, die toch de bilabiaal beschrijft, spreekt over 'We, óf eW' en in de *Twe-spraack* 46 (Kooiman XXXIX) luiden de namen *va* (!) en *wa*.

Wat, Wrack, Eeuwen; verwerpt *Wt* voor *Uit*: ‘dewyle de W, die niet dan een Medeklinker is, en geene dubbele U, als men gemeenlyk wil, voor eenen anderen Medeklinker gevoegt, geen geluit kan maeken, en niet dan alleen voor de R gevonden wordt’. Interessant is vooral, dat hij erop wijst, dat de W overtollig is in het type *Vrouw*; ‘maer in het Meervouwige Getal wordt zy 'er welluidendheits halve by gevoegt’. Ook mag men niet schrijven *bow* i.p.v. *bou*: ‘De U is een Klinker, de W een Medeklinker, die zonder misbruik hier niet geplaetst kan worden’[1]. Moonen is niet een bron om phonetische finesses ‘hinein’ of ‘heraus’ te interpreteren. Ik stel daarom alleen vast, dat de normale realisatie van de W bij hem blijkbaar absoluut niet v o c a l i s c h is, erop wijzend, dat de bilabiale *w* wel een sterk vocalisch karakter heeft, zoals bv. blijkt uit de onzekerheid van Montanus (Verschuur, Register op *w*). In dit verband kan trouwens nog een zestiende-eeuws gegeven vermeld worden.

In de *Voorreden* van 1568 wordt, wanneer er over uitspraakfouten gesproken wordt, o.a. dit voorbeeld genoemd: ‘.... all wat metter *w* gespelt wordt, als wint, weder, wilt, wachten, daer seggen sy [dat zijn: “françoisen, Italianen ende Spagnarts”] bikans ende schryvent oik so meest, hoint, hoeder, hoilt, hoachten’. Het is natuurlijk de vraag, of wij deze mededelingen niet moeten localiseren in het vreemdelingenrijke Antwerpen, zelfs als men in den onbekenden auteur van de *Voorreden* zonder voorbehoud Coornhert ziet. Ook zou men wat achterdochtig tegenover deze plaats kunnen staan, omdat uit Marius Valkhoff, *Étude sur les mots français d'origine néerlandaise* (1931) blijkt, dat in de zestiende eeuw de Nederlandse woorden met W of V werden overgenomen. Maar al blijft dit gegeven in geografisch opzicht vaag en als klankhistorische bewijsplaats problematisch, zéker is in ieder geval, dat deze spraakkonstenaar een v o c a l i s c h e realisatie van de W afkeurt: ‘sy en kunnen niet nae seggen wat wy hun voorseggen’.

Al evenzeer als Moonen, om tot de achttiende eeuw terug te keren, wordt de binding aan de vocaal verworpen door Kornelis van der Palm in de *Nederduitsche Spraekkunst voor de Jeugdt*, Rotterdam 1769, met de opmerking: ‘Men kan deze letter geen

1) Ongeveer evenzo Séwel (1708); in zijn Engels woordenboek stelt hij de Nederlandse en Engelse *w* gelijk, maar het is niet uitgesloten, dat hij dit de eenvoudigste oplossing voor den vreemdeling vond.

dubbele U noemen, omdat er die klank niet in bespeurd wordt, en dat zij, als een Medeklinker, van den Zelfklinker U zeer onderscheiden is'[1]. Een tweede opmerking is van meer belang: 'De W kan alleen voor den Medeklinker R gevoegt worden, en maakt dan een geluid, dat alle de woorden, die te wrang zijn om met de Vr geschreven te worden, volkomen uitdrukt. De woorden Wraak, Wreed, Wringen, Wrokken, Wrijten vergeleken met: Vraag, Vreemd, Vriend, Vroeg; Vrij toonen dit onderscheid duidelijk aan; zijnde ten uiterste noodig met deze verschillende klank aan de Jeugd nauwkeurig geleerd worde'. Wij denken natuurlijk onmiddellijk aan Spiegel, maar het is, vooral ook door de formulering 'te wrang', toch wel waarschijnlijk, dat hier van een bilabiale W geen sprake meer kan zijn, veeleer van dezelfde afstand tussen *vr* en *wr* als wij (meestal) nog kennen.

Toch zullen ook de gegevens van Van der Palm bewijskracht moeten krijgen door het onderling verband, dat gezocht moet worden tussen *alle* plaatsen, die nu genoemd zijn. Duidelijk is pas weer.... Bilderijk, in de *Nederlandsche Spraakleer* (1826). Hij lijkt een 'kwade' getuige, - vol fantasie. Maar ik breng Halbertsma's woorden uit *De Taalgids* IX, 17 in herinnering: '.... de taalgeleerdheid van Bilderdijk (is) in 't algemeen louter poëzie, maar het is eene soort van poëzie, welke Grimm, luidens een brief aan mij, niet kon lezen zonder er altijd iets uit te leeren'. Wapenen wij ons dus met kritiek, maar ten gunste van Bilderdijk, wanneer wij deze opmerkingen lezen[2]:

'De W staat op zich zelve. Echter zou men de W als een zachter V kunnen aannemen. Niettemin wanneer men de zaak wel beschouwt, is de W een byzonder soort van letter, en die drieërlei graden van vorming heeft. Haar aart en wezen bestaat in eene verbreeding van 't spraaktuig onder 't uitademen, en zij behoort dus als werking der spraakdeelen op den reeds uit-

1) De naam van de W, 'dubbel UU' kan in dit v e r b a n d wel iets over een vocalische articulatie zeggen, die niet aanvaard wordt; dat men echter voorzichtig moet zijn bij het trekken van conclusies uit de namen van de letters, blijkt o.a. uit M.H. Jellinek, *Ueber Aussprache des Lateinischen und deutsche Buchstabennamen*, Ak. der Wiss. in Wien, Phil.-hist. Klasse, Sitzungsber. 212, 2. Abh. (1930) 21 ff. (spec. 28 ff.).

2) Tè veel poëzie is er in de *Beginsels der Woordvorsching* (1831) al kan men zelfs daaruit nog wel lezen, dat het Nederlands de Engelse *w* niet heeft.

gaanden klank, tot de konzonanten. Doch deze verbreeding geschiedt op drieerlei wijzen; flaauw, door de eenvoudige verbreeding der lippen by 't uitgaan van den klank; zwaarder, door de uitzetting der wangen in den mond-zelve, als in ons vragende wie of waar; en allerzwaarst achter in den mond, gelijk de Engelschen water, waiter, en dergelijke uitspreken, welke harde soort van W in onze taal niet bekend is'.

Déze nuchtere waarheden kunnen wij hieruit halen (maar Bilderdijks ontboezemingen bevatten in diepste grond méér dan nùchtere waarheden!): 1e dat de *w* gebonden is aan de labiodentaal *v* (en *f*); 2e dat er geen sprake meer is van een 'echte' bilabiaal: het Nederlands kent geen Engelse *w*. Ruim twee eeuwen na de duidelijke mededeling in de *Twe-spraack*, dat *w* bilabiaal was, is dus de normale realisatie van het phoneem W een labiodentale klank; de meer vocalische of bilabiale realisaties zijn extraphonologische varianten geworden. De ontwikkelingslijn, die daartussen moet liggen, is reeds schemerend zichtbaar geworden, - maar nòg staan wij voor de taak de verschillende getuigenissen te ordenen en ze daar, waar zij in onderlinge tegenspraak zijn, te verklaren, zo mogelijk ze te verzoenen.

De articulatie van de bilabiale *w* is zeer labiel; de lippen, weke organen, bieden geen stevig steunpunt en de m o g e l i j k h e i d van verandering is daarom als het ware een 'eigenschap' van deze klank. Meillet (*Linguistique hist. et ling. générale* I, 52 ss.), die opgemerkt heeft dat 'le degré de stabilité d'un phonème [klank!] fait partie de sa description', wijst er dan ook op, dat in zeer vele talen de bilabiale *w* een labiodentale *v* is geworden (a.w. 55). Maar niet alleen dìe ontwikkeling (er zijn trouwens nog meer consonantische mogelijkheden), ook een te v o c a l i s c h e articulatie is bij deze *w* steeds mogelijk; of met andere woorden: *het phoneem W dreigt, zolang de hoofdrealisatie bilabiaal is, op te gaan in een vocaal of in het phoneem V*. Intussen moet in iedere taalcultuur welke streeft naar een heldere, vaste uitspraak, de articulatorische kwaal van de bilabiaal gerealiseerde W genezen worden, - met vermijding van de in functioneel (phonologisch) opzicht foutieve uitwegen, die onder affect of door welke andere 'blindwerkende', psycho-physische krachten ook, de maar raak pratende massa-mens bereikt, wanneer bv. het tussenwerpsel *wel* tot het (emfatische) *bel* wordt, of *hebbe*(*n*) *we* (habemus) tot *hebbeme*. Zulk een taalcultureel streven nu is in de Nederlandse taalgeschiedenis karakteristiek voor de zestiende

en vooral ook nog de eerste helft van de zeventiende eeuw[1]. Daarom vinden wij in één en dezelfde tijd de opmerkingen van den Grammaticus van 1568 en van Spiegel in de *Twe-spraack* als twee aspecten van één tendenz: het streven om het phoneem W te behouden, terwijl Spiegel, die de 'binding' aan de V vreest, tegelijkertijd getuigt, evenals de dan opkomende VR-spellingen, voor de poging om het articulatorische probleem op te lossen door tot de vastere, labiodentale *w*-articulatie over te gaan.

Zo'n tendenz, waarvan wij op verschillende levensgebieden in iedere cultuur parallellen kunnen zien, wordt slechts door weinige cultuurbouwers bewust ervaren, - en dan is het nog mogelijk, getuige de taalbouwer Spiegel, dat de bewustwording tot paradoxale consequenties leidt. Dientengevolge zijn er bij het verwerkelijkingsproces zeer veel punten van overeenkomst met een zg. klankwettige ontwikkeling, dat wil dus zeggen met een geval, waarin geen sprake kan zijn van een drijkracht van teleologische aard. Ook nu zien wij de labiodentale articulatie langzaam doorzetten en aanvankelijk slechts slagen, wanneer zij gesteund wordt: door de invloed van het dentale element der *r*-articulatie. Spreekt men in dit geval van assimilatie, dan doet men niets anders dan het phonetische proces beschrijven; wil men het gebeuren verkláren, dan moet men van een secondaire kracht spreken, - primair is de drang naar een vastere articulatie van de bilabiale *w*. Daarom is het zeer goed mogelijk, dat wij met Verdenius reeds zo vroeg in het vervangen van *gaeuwe* door *gaan we* een overeenkomstige aanwijzing mogen zien: de dentale *n*-articulatie zou dan in dit geval steunen[2].

1) Zie het 4e Hfdst. van mijn Pf. *De Opbouw van de Algemeen Beschaafde Uitspraak van het Nederlands* (1938) en het opstel over *De wordingsgeschiedenis van de phonemen van het Nederlandsch Beschaafd* in *Onze Taaltuin* 10, 169-191.

2) De gedrukte kluchten waren bestemd voor een lezerspubliek, dat, al evenmin als tegenwoordig, niet gewend was aan 'levende taal' in druk. *Gaeuwe* nu was wel een zeer stoutmoedige notering van het gesproken woord en ook voor een XVIIe-eeuwsen lezer waarschijnlijk niet gemakkelijk te herkennen (men leest dan hoe langer hoe meer uitsluitend met de *ogen* en niet meer luidop!); wie zulke spellingen uit beschrijvingen van straatscène's in de moderne journalistiek kent, zal dit wel beamen. Déze verklaring lijkt mij daarom ook mogelijk: dat men ter wille van den lezer de wat al te ondoorzichtige weergave van de taalrealiteit vrij spoedig heeft opgegeven en ontbonden in herkenbare factoren.

Bij Winschoten zijn wij misschien al veel verder. Het is namelijk heel goed mogelijk, dat hij de W ook in Inlaut vòòr vocaal labiodentaal realiseerde, maar in dat geval - terecht! - geen Vspelling aandurfde[1]. Maar Amman en Ten Kate bewijzen door de *bilabiaal* te beschrijven als zij de W behandelen, dat de b e s l i s s e n d e k e n t e r i n g dan nog niet is ingetreden. Trubetzkoy heeft het over dergelijke overgangen in zijn *Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der Nordkaukasischen Sprachen*, I *Die 'kurzen' und 'geminierten' Konsonanten der awaroandischen Sprachen* (Caucasica 3 (1926) § 33), waar ook van zeer kleine articulatorische veranderingen sprake is. Weliswaar ontstaan er in de gevallen die hij behandelt, nieuwe phonemen, maar déze opmerking is ook voor ons van veel belang: 'Ein eigentlicher L a u t w a n d e l geschieht ja nur dann, wenn eine [] Verschiebung der subjektivphonetischen Auffassung der betreffende Lautvariante eintritt'. Pas dan kunnen wij zeggen, dat de bilabiale *w* een labiodentaal geworden is, wanneer voor het *taalgevoel* die nieuwe realisatie de *normale* geworden is; een subjectief moment beslist hier dus! Voor deze kentering mogen wij - met het nodige voorbehoud omdat zij zo vaag formuleren - toch wel Moonen en Van der Palm als getuigen gebruiken; want zo kan, vooral met een blik vooruit naar Bilderdijk, hun opmerking over de vocalische *w* achtergrond krijgen. Trouwens, het feit dat bij Van der Palm de WR-spelling van de VR is losgemaakt, 'bewijst' dat de labiodentale *w*-klank zich toen reeds naast de labiodentale *v* gefixeerd moet hebben, en ik geloof dan ook, dat wij voor het midden van de achttiende eeuw wel mogen aannemen, dat het proces zich voltrokken heeft.

Daarmee is dan een klankontwikkeling afgesloten[2], die door

1) In de gevallen *Dving, Svem* en *Tvijfel* is er, net als bij *Vreeken* enz. steun van een dentaal element; QV in plaats van QU of KW is dus alleen iets nieuws en daarbij kan men zich nog afvragen: waarom stelt hij niet KV voor? Kent hij in deze combinatie toch een nog bilabiaal of meer of minder vocalische klank, zodat hij de *w* in KW wil bewaren en het vocalische element in de Q van de QV-spelling? Zo'n redenering lijkt al gauw te spitsvondig, - maar de meeste *spraakkonstenaren* zijn spitsvondig, ook nog in de tijd van Winschoten, al zien wij dan bij verschillenden het meer moderne denken reeds ontstaan; wie zulke getuigen een verhoor afneemt, moet op hun mentaliteit verdacht zijn!

2) Het lijkt mij tenminste niet, dat wij de zeventiende-eeuwse VR-spellingen met de tegenwoordige *wr* > *vr*-tendenz mogen verbinden. Ik, zie in het laatste geval veeleer een voorbeeld van de jongste phase in de Nederlandse klankgeschiedenis, waarin zich de invloed doet gelden van de democratisering van de Westeuropese maatschappij, zodat wij allerlei articulatie-resultaten en -tendenzen in sociaal opzicht zien (horen!) omhoogkomen uit groepen die nog niet of nauwelijks gecultiveerd zijn en in ieder geval geen cultuurtraditie bezitten.

de phonetische formulering ‘van bilabiaal tot labiodentaal’ een vrij onbetekenend hoofdstukje lijkt in de geschiedenis van de Nederlandse taal, maar die, evenals zoveel gevallen van morphologische, syntactische en semantische aard, toch in verschillende opzichten een weerspiegeling is van de ontwikkelingsgeschiedenis van de menselijke geest en van de geschiedenis der Nederlandse taalcultuur.

Amsterdam.
W. Gs. Hellinga.

Losse notities.

Coornhert en Hooft.

Bij het herlezen van Coornherts indrukwekkende ‘Wellevenskunste’, thans voor ieder bereikbaar in de alleszins voortreffelijke uitgave van Prof. Dr. B. Becker, trof mij in de beschouwingen Vande Hope (Boeck I, hoofdstuk XI) de passage over het verlangen (21-22) door de sterke overeenkomst met Hoofts befaamde sonnet: ‘Geswinde grijsart die op wackre wiecken staech / De dunne lucht doorsnijt’. Coornhert schrijft: ‘Langhe valt zulcken verlanghers den snellen tyd, doort ontberen van 'tgheen zy dwaaslyck begheren. Hierom noemtment oock verlanghen. Want alle vertoevinghe, hoe kort die oock zy, valt zulcke begheerders lang. Reden: daarmen lang 'tbegheerde ontbeert, valt verdrietigh; dit verdriet lydt niemand ghaarne lang. Dits d'oorzake dat vele luyden zoecken te verkorten 'tgheen van zelf kort ghenoegh, ja velen niet dan al te snel is, dat is de tyd.’

Wel heeft Hooft de morele strekking geheel weggelaten en zijn eigen situatie van verliefd verlangen toegevoegd, maar niettemin blijft de gelijkheid te duidelijk om geheel toevallig te mogen heten:

> Mijn lief sint ick u mis, verdrijve' jck met mishaeghen
> De schoorvoetighe Tijdt, en tob de lange daeghen
> Met arbeidt avondwaerts; uw afzijn valt te bang.
> En mijn verlangen can den Tijdgodt niet beweghen.
> Maer 't schijnt verlangen daer sijn naem af heeft gecreghen,
> Dat jck den Tijdt, die jck vercorten wil, verlang.
> G. St.

Kan ritme polymetrisch zijn?

In haar belangwekkend proefschrift over het Jeugdwerk van Henriëtte Roland Holst-van der Schalk[1)] maakt Mej. Dr. M.M. Ariëns op bl. 228 de treffende vergelijking: ‘Metrum is zoiets als latwerk, waartegen klimrozen geleid zijn: pas als we de latten niet meer zien, omdat de rozen in dichte trossen ze verborgen houden, is het geheel schoon. Pas als het metrum door het ritme omrankt en overgroeid is, vormen zij een eenheid, die het versgevoel bevredigt. Maar ontbreekt de steun gehéél, dan dreigt de rozenstruik te ontaarden in een warboel van takken.’

Hoewel deze vergelijking de moeilijkheden, waarvoor het vrije vers ons stelt, al te zeer buiten beschouwing laat, komt het principiële verschil tussen het poëtische ritme en het ritme-in-proza hierin toch duidelijk tot z'n recht. Maar niettemin: een vergelijking is geen gelijkheid. Evenals iedere beeldspraak, vestigt ook deze de aandacht slechts op een gedeelte, met verwaarlozing van andere delen, die soms niet minder belangrijk zijn. En bovendien: het beeld zélf bezit eigenschappen die buiten het kader van de vergelijking vallen, en dus verwarrend werken als zij de basis zouden vormen voor nieuwe conclusies. Metrum *is* geen latwerk, ritme *is* geen rozenstruik; metrum en ritme zijn auditief, latwerk en rozen zijn visueel waarneembaar; ritme verloopt in de tijd, rozen bloeien in de ruimte. Vooral dit laatste punt is zó beslissend, dat men het bij iedere vergelijking nadrukkelijk in acht moet nemen. Terloops heb ik daarom, toen ik in mijn proefschrift over deze problemen schreef, een vergelijking gemaakt met een andere in-de-tijd-verlopende kunst, de muziek. Ook nu, terwijl het er om gaat een duidelijke formule te vinden voor een merkwaardigheid, die door de ritmische rozen al te zeer verbloemd wordt, meen ik dat de muziek een bruikbare parallel aanbiedt.

Voor ons ‘Westerse’ gehoor is een eenvoudige melodie, welke men op de piano speelt, bevredigend, wanneer zij eindigt met een bepaalde toon: een melodie zonder kruisen en mollen ‘behoort’ te eindigen met C, die met één kruis in G, die met één mol in F. Wanneer nu echter in een C-melodie terloops een Fis voorkomt, is op die éne plek een voorbijgaande toenadering aanwezig tot een andere toonaard, en wel die van G. Als echter deze Fis nóg eens optreedt en tenslotte verschijnt bij élke F, is de melodie welke in C begon, allengs overgegaan naar G, en kan zonder enige stoornis voor ons gehoor dan ook in G eindigen. Dit is een

ander geval, dan wanneer bijvoorbeeld een lied in de éne toonaard staat en zijn refrein in de andere. Vergelijkt men dit met de poëzie, dan kan ook een gedicht wel eens geschreven zijn in een bepaald metrum, terwijl de refreinregels een ander metrum vertonen: polymetrisch mag men dat m.i. niet noemen. Maar del vloeiende overgangen van de ene toonaard in de andere, midden in een lied, zó dat van sommige regels onmogelijk valt vast te stellen of zij nog tot de vorige dan wel reeds tot de nieuwe toonaard behoren - die overgangen vormen onze vergelijking, welke het begrip polymetrie wezenlijk verduidelijken kan.

Beschouwt men in een sonnet van Henriëtte Roland Holst - doch zij is waarlijk niet de enige voor wie dit geldt - een versregel apart, dan kan men meestal, hoewel niet altijd, daarvan wel vaststellen, wat de metrische basis vormt, en welke ritmische varianten zich voordoen. Soms is het metrum een ‘vijfvoetige jambe’, waaronder in dit geval niet anders mag worden verstaan dan een alternerende reeks van klemtoonloze en beklemtoonde lettergrepen, beginnend met een klemtoonloze; uit wat voor woorden die regel is opgebouwd en hoe de woordgrenzen vallen, doet niets ter zake.

In het vers:

Dĕ tŏ̈cht ĭs ăls hĕt trŏ̈kkĕn ván ĕĕn vlŭ̈cht

vindt men de jambische vijf heffingen op de even lettergrepen, maar deze vijf zijn hier eigenlijk tot drie teruggebracht, doordat de woordjes ‘als’ en ‘van’ onmogelijk de volle klem kunnen krijgen; toch blijft het schema in wezen onaangetast.

Neemt men echter de volgende regel:

vŏ̈gĕls: bĭj ’t snŏ̈el ăändă̈chtĭg vŏ̈ortbĕwŏ̈gĕn

dan bestaat dit vers uit één trochee en vier jamben. Dit betekent, dat er in eerste instantie een *metrische* variatie heeft plaatsgehad, terwijl er in tweede instantie een *ritmische* variatie mogelijk is, maar nu ten opzichte van het reeds gevarieerde metrum. Toevallig is in de geciteerde regel deze ritmische variatie, die zou moeten bestaan uit onderbetoning van heffingen of overbetoning van dalingen, geheel afwezig. De énige variatie is dus de omzetting van jambe tot trochee, in de aanhef - maar in wezen betekent dit evenzeer een voorbijgaande toenadering tot een trochaeisch metrum, als een Bes of een Fis een voorbijgaande toenadering is tot een andere toonaard.

In de derde versregel treedt echter opeens nóch jambisch

nóch trochaeisch metrum op; in plaats van vijf heffingen zijn er maar vier, en deze vier liggen niet op de plaatsen die er overblijven als men van vijf één aftrekt, doch duidelijk ánders:

wŏrdt nĭ″mănd vĕrdr″ongĕn vănn dĕ″zĕ wĕ″gĕn,

Iedere poging om dit vers in een alternerend metrisch schema te dwingen, veroordeelt zichzelf. En toch *is* het slotgedeelte alternerend, en dáárdoor ontstaat de mogelijkheid om op die wijze door te gaan:

dĭĕ zóo ŏnĕ″ĭndĭg zĭjn ăls dĭe dĕr lu″cht.

Doch ook hier, ofschoon het jambische metrum de achtergrond vormt, is een sterke ritmische variatie, doordat maar twee accenten domineren: ‘ein’ en ‘lucht’ en de drie overige: ‘zoo’, ‘zijn’ en ‘die’ onderbetoond blijven, althans kúnnen blijven; bovendien kan ‘on’ desgewenst worden overbetoond. Echter zelfs de volledige samenvatting van ál deze varianten, die in de realisering bij de voordracht tamelijk individueel blijven, doet de jambische maat niet verloren gaan.

De eerste vier verzen dus van dit sonnet bezorgen ons twee geheel jambische regels, één jambische regel met even een trochee, en één vierheffingsregel. Dit feit komt enkel schijnbaar overeen met het genoemde voorbeeld van een couplet in één metrum gevolgd door een refrein in een ánder metrum. Hier immers staan de afwijkend-gemetriseerde regels midden tussen de anderen in, en gaan er door verschillende tussenstadia vloeiend in over. Al is in de vier regels van dit kwatrijn iedere versregel opzichzelf te karakteriseren naar één metrum, het zij dan jambische vijfvoet of vrije vier heffingen, *zodra men dit kwatrijn als eenheid gaat beschouwen* mag het, neen *moet* het polymetrisch worden genoemd,

Dit polymetrische karakter is echter onvoldoende begrepen wanneer men het uitsluitend zou zien als het door elkander gebruiken van tien-lettergrepige verzen met nu eens vijf, dan vier accenten. Niet enkel het kwatrijn, en dus a forteriori het sonnet in zijn geheel, is polymetrisch, maar dikwijls bepaalt deze polymetrie ook het karakter van een afzonderlijke regel. Nemen wij de vijfde van het geciteerde sonnet:

máar vĕrwe″lkŏmd e″lk mĕt ĕen blij″ gĕru″cht

dan kán deze gelezen worden, zoals de bovenste tekens aangeven, als drie trocheeën gevolgd door twee jamben, óf, zoals de onderste tekens aangeven: als een vierheffingsvers. Maar één van de twee moet toch juist zijn, zal men zeggen. Neen: elk van deze twee

notaties is goed; het wezenlijke van dit vers is gelegen in dit ambivalente karakter. Nog sterker blijkt dat in de zesde regel:

van wieken, die naar ons komt opgestegen

waarin als onmiskenbare accenten alleen de drie lettergrepen: ‘wie’, ‘op’ en ‘ste-’ aanwezig zijn. Het gehele gedeelte ‘die naar ons komt’ is weifelend in z'n klemtoon; alle woorden ervan kúnnen tamelijk krachtig, maar evengoed tamelijk zwak worden geaccentueerd. Verkiest men een iets sterkere toon op ‘naar’, dan heeft men een vierheffingsvers; verkiest men de relatieve nadruk op ‘die’ en ‘ons’, dan wordt het een jambische regel. Ook hier is deze tweeledigheid *wezenlijk* voor dit vers, en wanneer men het leest als een regel met drie krachtige accenten en daartussenin vier min of meer gelijkwaardige bijtonen, is het uitgesloten te concluderen wélk metrum hier domineert. De rozen groeien hier niet tegen één latwerk, maar tegen twee; tegen twee van verschillende vorm, en ze slingeren zich in de vrije ruimte tussen die twee staketsels luchtig heen en weer. De zevende regel verkiest weer de jambe:

en mee helpt onze schaar te sterken tegen —

maar de achtste wendt zich naar de trochee, die door het voorafgegane vrouwelijke rijmwoord er onmiddellijk bij aansluit:

booze winden, strijdig met hare vlucht.

Ook hier blijft het onbeslisbaar of er drie trocheeën en twee jamben, ofwel vier trocheeën en een jambe staan, daar zowel ‘met’ als ‘ha-’ in aanmerking kan komen voor een bij-accent.

Ook de terzinen van dit indrukwekkende sonnet geven een duidelijk bewijs van de veelzijdige mogelijkheden, die het polymetrisch ritme bezit. De eerste regel:

En al wie vliegende de kracht ontzinkt

toont een jambische grondslag maar met één accent volkomen onderbetoond, en vormt dus een geleidelijke overgang naar het vierheffingsvers:

en door moeheid de vleugelen wil strijken

dat op zijn beurt, doordat er maar drie sterke accenten zijn, weer zonder moeite uitvloeit in de drie heffingen van de overigens jambische regel:

wordt steunend door de sterkeren omringd.

Het vers dat hierop volgt is door z'n twee of mogelijk drie krachtige klemtonen naast elkander bijzonder moeilijk te determineren; het houdt het midden tussen een vierheffingsvers én een regel van vier trocheeën plus een jambe, maar dan met bovendien een zeer sterke overbetoning op de tweede syllabe:

wănt ĕén wĭl bĕwēegt dĕ wĭelkĕn nāar māat.

Deze potentieel trochaeischebouw, hoewel in de voordracht slechts half tot uitdrukking gebracht, maakt de dertiende versregel mogelijk:

't schŏonĕ lănd gĕzămĕnlĭjk tĕ bĕreĭkĕn

waar drie trocheeën door twee jamben worden gevolgd; en deze twee jamben bepalen het overwegend jambische metrum van de slotzin:

dăt, ŏvĕr vĕlĕ zēeën, wachtĕnd stāat. —

Wil men het bovenstaande sonnet uit de eerste bundel[1)] van Henriëtte Roland Holst ritmisch karakteriseren, dan zal men moeten komen tot dezelfde formulering als ik reeds eerder gaf: ‘polymetrisch ritme, in hoofdzaak vijfvoetig jambisch, maar met zeer sterke neiging naar het vierheffingsvers en met zwakkere tendentie naar het trochaeische metrum’[2)]. Maar duidelijker nog dan vroeger zou ik willen doen uitkomen, dat deze drievoudige metrische norm niet enkel *afwisselend* aanwezig is, maar ook *tegelijk*. Of, om terug te keren tot het beeld, waarmee ik begon: bij Henriëtte Roland Holst groeien de ritmische rozen niet nu eens langs latwerk van de éne, dan weer langs latwerk van de andere soort, maar tezelfdertijd langs latwerk van drie verschillende structuren. Wil men een precies beeld, dan moet men zeggen: het metrum van Henriëtte Roland Holst is als een driekantige paal, met aan de éne zijde vijf dwarse pennen op 20, 40, 60, 80 en 100 cm boven de grond; aan de tweede zijde ook vijf pennen op 10, 30, 50, 70 en 90 cm; en aan de derde zijde vier pennen op 25, 50, 75 en 100 cm. De klimroos van haar poëzie slingert zich grillig om deze pennen heen, nu eens de ene zijde, dan de andere verkiezend, on ook soms wol krachtig klimmende in de ruimten tussen de pennen van twee zijden in.

G. STUIVELING.

Eindnoten:

1)

1) N.V. Drukkerij ‘Vada’ Wageningen 1943.
2) Versbouw en ritme in de tijd van '80, bl. 208.

Boekbeoordelingen.

M.M. Ariëns: Het jeugdwerk van Henriette Roland Holst-van der Schalk, gezien in verband met de tijd van ontstaan. Diss. Utr. Mei 1943.

Woedde de oorlog niet, met letterkundige opgewektheid zou in het voorjaar het feit herdacht zijn, dat een halve eeuw geleden Henriette Roland Holst debuteerde in De nieuwe Gids. Mej. Ariëns vergunne ons daarom, in haar proefschrift het enig openbare huldeblijk te zien, dat de dichteres kon worden aangeboden. Zij heeft het gedaan op de gracieuze en ernstige wijze, die eis was.

Het debuut in April 1893 bestond uit een aantal sonnetten, welke later tot het begin bleken te behoren van haar eerste bundel: Sonnetten en Verzen in Terzinen. Zij voltooide die in 1895, het jaar waarin de poëzie, na lange tijd van zachter spreken, weer luider gaat klinken. En anders. Het onderzoek van Mej. Ariëns naar de inhoud van H.R.H.'s jeugdwerk toont opnieuw duidelijk aan, welke ontwikkeling zich juist in die jaren in de poëzie voltrekt. De alles opeisende schoonheids-dienst van '80, waardoor - zoals Mej. A. het uitdrukt - tegen '90 een levensbeschouwing een verdrongen complex was, houdt de dichters niet meer bijeen. Het wordt: schoonheid èn waarheid, kunst èn levensbeschouwing, ziel èn geest. Bondig formuleert Mej. A. dit in enkele scherpe tegenstellingen: voor Perk ging het om onvergankelijke schoonheid, voor H.R.H. om schone onvergankelijkheid; Perk: elk heeft zijn eigen waarheid - H.R.H.: mijn waarheid zal ik verkondigen. Bij Perk de eenzaamheid van het individualisme en de melancholische berusting daarin, bij H.R.H. de blijheid over verworven geestelijke gemeenschap. En deze onvergankelijkheid, waarheid, drang tot getuigen, gemeenschap, zij verwierf ze, in het voetspoor van haar leermeesters Verwey en Gorter, bij Dante en Spinoza. Uitvoerig en overzichtelijk gaat Mej. A. al deze invloeden na. Met nadruk wijst zij er op dat, wat bij de enkele jaren oudere dichters vernieuwing was, ja zelfs een procès van genezing, bij H.R.H. een ontwaken is, een begin. Daardoor is vooral - bij alle verwantschap met deze ‘tachtigers’ en ‘negentigers’ - het eigen karakter van haar verzen evident. Mej. A. forceert echter tussen H.R.H. en '80 een verschil in haar hoofdstuk over het Christendom. Ten bewijze dat de opvattingen van H.R.H. in die tijd een christelijke grondslag zouden hebben, voert zij aan: het cultiveren van de liefde

voor den evenmens, het beteugelen van de hartstochten (blz. 121). Hier kan men echter met even veel recht de humanistische- en Platonische traditie als grondslag aannemen; met iets specifiek Christelijks hebben we er althans niet te maken. Inderdaad gaat ‘haar verbeelding een enkele maal spontaan uit naar het Christelijke’ (blz. 121). Hiervoor mogen Mej. A.'s eigen woorden gelden: ‘Hoewel het Christendom *als overtuiging* uit de Tachtigerlitteratuur is uitgebannen, treffen wij daarvan *in het esthetische* sporen aan’ (blz. 123).

In het tweede deel van de diss. behandelt zij de vorm in een knappe analyse, waarop voor elk deel een vergelijking volgt met gelijktijdig werk van Verwey en Gorter. Juist omdat zij hierbij veel materiaal zeer zorgvuldig heeft bewerkt en voor de verschillende elementen van het gedicht tot duidelijke uitspraken komt, is het een gemis, dat zij daarna geen samenvatting heeft gegeven van wat H.R.H. nu onderscheidt van '80, van Verwey en Gorter en wat zij met hen gemeen heeft. Dit hangt samen met het feit, dat zij het jeugdwerk van H.R.H. te statisch heeft bekeken. De eerste sonnetten zijn uit 1892, de laatste uit 1895. Zoals Mej. A. verklaart, zijn zij naar volgorde van ontstaan geplaatst. Bij voorbaat is aannemelijk dat zich bij een jonge dichteres in de ruim drie jaren van haar eerste dichterlijke activiteit een groei, althans een verandering voltrekt. Daarvoor heeft Mej. A. te weinig aandacht gehad. Wel krijgt men uit haar onderzoek *de indruk*, dat er veranderingen in een bepaalde richting optreden: in afd. I vertoont de helft van de sonnetten een onregelmatige keer, in afd. V een kwart; in de eerste 30 sonnetten (van de 99) staan 24 van de 50 onregelmatige gevallen dat het 5e vers niet rijmt op het vierde; de meeste en stugste beknoptheden staan in de afd. I en II, later wordt de taal soepeler; vreemde woorden en germanismen zijn 't meest in de eerste afdelingen aanwezig; de invoeging van de toonloze e terwille van het ritme maar strijdig met 't streven naar coneentratie, komt vrijwel niet voor in de eerste 30 sonnetten; breed uitgewerkte beelden vinden we vooral in de latere afdelingen. Meer deelt Mej. A. niet mee en de lezer van haar werk kan zelf ook moeilijk meer vinden, omdat Mej. A. bij de bespreking van de vorm niet, zoals bij haar behandeling van de inhoud, alle afdelingen van de bundel in het onderzoek betrekt, maar vrijwel uitsluitend citeert uit I en II, hetgeen voor haar doeleinden voldoende was.

Reeds een oppervlakkig onderzoek van de verschillen tussen

afd. I en afd. V brengt ons iets verder. Van de 15 sonnetten van I bestaan er 4 uit minder dan drie zinnen (de meerderheid - 8 - heeft drie zinnen); van de 9 sonnetten van V bestaan er 7 uit minder dan drie zinnen (de meerderheid - 4 - heeft één zin). Van de 15 sonnetten van I is bij 10 de eerste zin = het eerste kwatrijn; in V is dit één keer het geval. I vertoont zeer eenvoudige zinsbouw, veel nevenschikking van hoofdzinnen, eenvoudige onderverdeling der bijzinnen. Nevenschikking is hoofdzaak. De voegwoorden ‘en’ en ‘maar’ overwegen; ‘maar’ komt 10 × voor in sextet, 4 × in octaaf; de eenvoudige tegenstelling der gedachten overweegt. In dit opzicht is er in I veel overeenkomst met Gorters kenteringsonnetten. V heeft voor de grote meerderheid van de sonnetten een gecompliceerde zinsbouw, slechts het eerste en laatste sonnet zijn eenvoudig, symmetrisch gebouwd, de andere vertonen onderschikking in diverse graad, veel relativa, veel voegwoordenvariatie. V heeft een rustiger, traditioneler woordgebruik, weinig gesubstantiveerde infinitieven, weinig abstracta met voor hen ongebruikelijke suffixen. De concentratie wordt hier minder gezocht in de woordvorm. Het aantal woorden is in V per sonnet gemiddeld 4 meer dan in I. Bestaat er tussen I en de kenteringsonnetten in zinsbouw veel overeenkomst, zeker geldt dit niet voor het gebruik der werkwoorden. In Gorters sonnetten overwegen de werkwoorden, die een-zijn-in-iets aanduiden of een zintuigelijke indruk, in I vinden we veel werkwoorden die beweging, streving aanduiden. Het ritme van I is nadrukkelijk, het verspringt meer en heeft grote verschillen in de betoning. V is breder, rustiger. In I is de natuur dikwijls het beeldende, in V véél minder; het is of zij bij de poëtische uitdrukking harer gedachten niet zo, in eerste instantie althans, het natuurbeeld nodig heeft tot steun.

De bundel toont dus bij steeds grotere doorwerktheid en toenemende harmonie een rustiger, beheerster uitdrukking van de gedachten. Meer en meer raakt zij los van Gorters en Verweys invloed (de houterigheid). Het werk wordt zelfstandiger. Zeker is er dus sprake van groei.

Deze laatste kritische opmerkingen willen echter niets afdoen aan het feit, dat het proefschrift van Mej. A. een belangrijke bijdrage is tot de kennis van de geestelijke beweging van de tien jaren, waarin onze litteratuur - en de poëzie in het bizonder - zich zo sterk heeft gewijzigd.

J.C. BRANDT CORSTIUS.

Maurits Uyldert - Over de poëzie van Albert Verwey (Hoorn, Uitgevers-mij. ‘West-Friesland’, z.j.).

De Verwey-studie wordt op het ogenblik vrijwel beheerst door Vestdijks boek ‘Albert Verwey en de Idee’ (Rijswijk, A.A.M. Stols). Want niemand kan zich nog ernstig met Verwey's dichterschap bezig houden zonder eerst zijn standpunt ten opzichte van Vestdijks beschouwingen te hebben bepaald.

Een eerste kennismaking met diens boek wekt bij den lezer tegenstrijdige gevoelens. Enerzijds wordt hij gefascineerd door de eruditie en het sprankelende vernuft waarmee moeilijke vraagstukken aan de orde worden gesteld en haast spelenderwijs tot oplossing gebracht; aan de andere kant ergert hij zich voortdurend aan de autoritaire, licht-raillerende, ietwat zelfvoldane betoogtrant die tot intuïtief verzet prikkelt. Bij herlezing van de belangrijkste gedeelten gaat echter steeds meer het besef overheersen dat men te doen heeft met een in vele opzichten magistraal boek, waarin ten aanzien van Verwey's dichterschap principiële vragen worden gesteld. Verwey wilde beschouwd worden als Ideeëndichter, als schrijver van ideeënpoëzie; wat hebben wij onder dit laatste eigenlijk te verstaan? Aan welke eisen behoort een dergelijke poëzie te voldoen? Beantwoordt Verwey's poëzie in hoofdzaak inderdaad aan deze eisen? En zo niet, is daarvoor dan een verklaring te vinden? Of moet misschien de gehele ‘idee’ der ideeënpoëzie als een onmogelijk te realiseren fictie, als een waan, worden beschouwd en dus principieel verworpen? Vestdijk geeft op deze vragen niet steeds een definitief of zelfs een bevredigend antwoord - maar hij stelt ze in ieder geval zó beslist en duidelijk dat men er zich niet meer aan onttrekken kan en er zich over verwondert dat zij eigenlijk nooit eerder met enige nadruk zijn opgeworpen. Bovendien wijst hij een weg naar de afdoende beantwoording, door enkele proeven van methodisch onderzoek naar de poëtische structuur van een aantal gedichten en verzenreeksen - even magistraal als schoolmeesterachtig. Het resultaat van deze voorlopige verkenningen blijkt vrijwel negatief. Vestdijk gelooft tenslotte niet in de mogelijkheid van een ideeënpoëzie, zoals Verwey deze wilde. ‘Daar staat echter tegenover, dat, eenmaal gegeven deze onbereikbaarheid, Verwey, of laten wij algemeener zeggen: de Ideeëndichter van zijn kaliber, nog op een geheel andere, en veel minder gunstige wijze had kunnen falen’ (pag. 213).

Maar daarmee komt Vestdijk in botsing met de opvatting die Verwey zelf uitdrukkelijk omtrent zijn poëzie heeft geponeerd (Vestdijk spreekt van ‘bepaalde zelfverzekerdheden’) en die door zijn intimi steeds getrouw en hartstochtelijk is verdedigd: die van de onaantastbaarheid dezer poëzie, juist òmdat zij uiting was van de Idee. ‘Zonder bewust plan, maar zeker dat de Idee in hem plan heeft voor al wat hij schrijven zal, vermeldt de dichter de verzen die in hem opkomen’. (Verwey, aangehaald bij Vestdijk, pag. 17.)

Is dit laatste inderdaad juist, dan is Vestdijks boek iets als een crimen laesae majestatis, al blijft ook dan nog de eerlijkheid te waarderen waarmede het weigert te geloven op gezag en een diepgaand eigen onderzoek aandurft. In het andere geval bevat het een ernstige waarschuwing en aanklacht tegen de vorming van een legende om Verwey's poëzie: een mythe der Idee.

Ziedaar het conflict, waarvan de uitslag nog niet te voorspellen valt. Met spanning wachten wij voorlopig op een weerwoord uit de kring van Verwey's intiemste leerlingen, dat Vestdijks theses ten volle waardig is; de aangewezen schrijver daarvoor is zonder enige twijfel Van Eyck.

Tegen de achtergrond van deze tegenstelling hebben wij ook de verschijning van Uylderts boek te zien. Het bestaat uit een verzameling opstellen, geschreven tussen 1907 en 1937 maar thans enigszins bekort en gewijzigd, waarin vrijwel alle bundels van Verwey de revue passeren. Doel van deze uitgave is: ‘het dichterschap van Verwey te dienen’. De betekenis daarvan is duidelijk: Verwey te verdedigen tegen Vestdijk. In het Handelsblad van 27 October 1941 leidt Uyldert het boekje van I.P. de Vooys ‘In het midden van Verwey's dichterschap’ met de volgende woorden in: ‘De uitgeverij v.h.C.A. Mees te Santpoort heeft thans, min of meer als daad van verweer ten opzichte van de door Vestdijk ontworpen caricatuur, een karakterteekening van Verwey's dichterschap in het licht gegeven, welke reeds vele jaren geleden door den dichter en essayist I.P. de Vooys ontworpen was en uit drie, in tijdschriften verspreide, critieken bestaat’. Blijkbaar heeft het voorbeeld van De Vooys hem er toe gebracht om op analoge wijze aan het verweer deel te nemen.

Merkwaardig is, dat zowel De Vooys als Uyldert in hun inleidend woord uitdrukkelijk vermelden, dat de belangrijkste artikelen indertijd, alvorens zij ter perse gingen, aan Verwey zijn voorgelegd en dat gebruik is gemaakt van de door hem verstrekte

inlichtingen en voorgestelde correcties. Dit pleit ongetwijfeld voor de liefdevolle schroom waarmede deze beiden het werk van hun Meester naderden, maar - anders dan zij vermoeden - vermeerdert het voor ons de waarde van hun werk niet. Integendeel. Het gaat in een critiek immers niet zozeer om wat de dichter in zijn verzen zeggen *wilde*, maar om wat hij daarin werkelijk *bereikte* en daarmee voor anderen bereikbaar maakte. Vestdijk zegt ergens in zijn boek: ‘Men kan Verwey onder drie gezichtspunten beschouwen: de Verwey zooals hij had moeten zijn, de Verwey zooals hij had willen zijn, en de Verwey zooals hij was; alle drie deze gezichtspunten vindt men in de resultaten van het werk vertegenwoordigd, hetgeen de samenvatting in één schema of theorie uiteraard aanzienlijk bemoeilijkt’ (pag. 23). Bij De Vooys en Uyldert wordt de kans groot dat zij deze waarheid, die niet alleen voor Verwey maar voor elken dichter geldt, uit het oog verliezen en zich beperken tot een tekening van den dichter zoals hij had willen zijn.

Als eigenlijk ‘verweer’ tegen Vestdijk hebben beide boekjes uiteraard weinig betekenis. De artikelen die zij bevatten, zijn alle ouder dan Vestdijks studie en houden dus geen rekening met de vragen die daarin aan de orde gesteld zijn. Zij brengen slechts een herhaling van de bekende ‘oude’ opvattingen van Verwey's leerlingen, terwijl een nieuwe eerlijke confrontatie van deze opvattingen met de door Vestdijk gestelde vragen onvermijdelijk geworden is. En daarom voelt men zich onwillekeurig tekort gedaan, ook ondanks de vaak fijne en originele opmerkingen in het boekje van De Vooys.

Uyldert gaat in het algemeen minder diep dan deze. Zijn besprekingen komen in hoofdzaak neer op een weergave van de gedachten-inhoud der verschillende bundels van Verwey, en zijn als zodanig stellig niet zonder verdienste. Maar ik meen dat Vestdijk (alweer!) gelijk heeft wanneer hij zegt: ‘zoomin in zijn poëzie als in het meerendeel van zijn prozageschriften is Verwey als *philosoof* opvallend’. Het opvallende van Verwey is zijn dichterschap. Zodra wij dus de gedachten-inhoud van zijn bundels gaan paraphraseren, d.w.z. abstraheren van zijn eigen poëtische vormgeving, gaat juist het meest essentiële verloren. Dit zou niet zo erg zijn, als het dan elders de aandacht kreeg waarop het recht heeft. Maar dit is bij Uyldert slechts een enkele maal, en dan meestal nog terloops, het geval.

In zijn inleiding omschrijft Uyldert het dienen van Verwey's

dichterschap dat hij zich voor ogen stelt, als: ‘zintuigen en geest van den tijdgenoot voor zijn verbeeldingsspel, voor het weefwerk van ritme en klank, toegankelijk maken’. Het tekort van zijn boek is dat hij daaraan - na de paraphrase van de verschillende bundels - practisch nooit toekomt. Wat voor een tijdschriftartikel, als inleiding tot een bepaalde bundel, wellicht voldoende was, blijkt dat niet meer, nu deze artikelen met elkaar, als boek, een inleiding moeten vormen tot de poëzie van Verwey in haar geheel. En minder dan ooit na de studie van Vestdijk waartegen men zoveel bezwaren mag hebben als men wil, maar waarvan men in ieder geval zal moeten erkennen dat zij geen enkel probleem uit de weg gaat en steeds zoekt door te dringen tot de verborgenste mysteries van Verwey's poëzie.

Deventer.

W.A.P. SMIT.

Aankondigingen en mededelingen.

Dankbetuiging voor het feestnummer van De Nieuwe Taalgids.

Het feestnummer van ons tijdschrift waarmee ik op mijn zeventigste verjaardag verrast werd, stemt mij tot grote dankbaarheid, in de eerste plaats tegenover de kommissie van redaktie en de medewerkers, die voor een zo rijk gevarieerde reeks bijdragen gezorgd hebben. Dat *De Nieuwe Taalgids* zijn taak tot nu toe heeft kunnen vervullen beschouw ik slechts ten dele als een persoonlijke verdienste: zonder de trouw en de sympathie van zo vele medewerkers zou mij dat niet gelukt zijn. Nu het mij niet mogelijk is, allen mondeling of schriftelijk mijn dank te betuigen doe ik dit langs deze weg. Vervolgens komt ook een woord van dank en lof toe aan de uitgever, die op zo royale wijze niet alleen mij, maar ook de abonné's aan zich verplichtte, door in deze moeielijke tijden de zorg voor een extra-aflevering op zich te nemen.

Het Woordenboek der Nederlandsche taal.

Sinds lang werd behoefte gevoeld aan een supplement op dit standaardwerk, waarvan de opzet reeds van 1865 dagtekent, zodat vooral de eerste afleveringen dringend aanvulling behoeven. Daarmee is nu een begin gemaakt; de eerste aflevering van de A, geredigeerd door Dr J.A.N. Knuttel, is reeds verschenen. Niet minder welkom is een *Bronnenlijst* (144 blz.), bewerkt door Dr C.H.A. Kruyskamp, die de verspreide lijsten samenvat en aanvult.

C.D.V.

Uit de tijdschriften.
(Mei-Juni).

De Gids. Mei. A.A. Verdenius schrijft over *Vreemde woorden in onze dialecten*, waarbij hij uitgaat van het Mnl. *planteit* en *vertuten*, die in Noordelijke dialekten voortleven, en eigenaardige lotgevallen gehad hebben. - W. Gs. Hellinga bespreekt de bundel *In de Nederlandse taaltuin* van A.A. Verdenius en *De Expansie van het Nederlands* van M. Valkhoff.

Groot-Nederland. Mei-Juni. Deze dubbele aflevering brengt een keuze uit het werk van Marcellus Emants, ingeleid door een artikel van H. Unger over *Emants als romancier*.

Stemmen des tijds. Mei-Juni. R. Houwink geeft een uitvoerige beschouwing *Bij den laatsten bundel van Boutens*, nl. de *Tusschenspelen* van 1942. Hij gaat na in hoeverre Boutens' dichterschap ‘profetisch, priesterlijk en koninklijk’ genoemd kan worden, en betoogt, op grond van deze laatste bundel, dat Boutens in het late najaar van zijn leven de weg gevonden heeft naar een ‘waarachtig christelijk dichterschap’. - De laatste roman van Jo van Ammers-Küller: *Ma*, een familieroman uit de jaren 1871-1901, wordt beoordeeld door T(azelaar).

De Nieuwe Gids. April. A.H. van der Feen schrijft een artikel met het opschrift *Hoe een roman tot stand komt*.

Mei. L. van Deyssel en A. Haighton herdenken de onlangs gestorven dichter *P.C. Boutens*. - Louis Sourie wijst op de betekenis van het tijdschrift *Van Nu en Straks*, bij gelegenheid van de vijftigste verjaring.

Roeping. Mei. Gerard Knuvelder wijdt een artikel aan *Hadewijch*, waarin hij ‘haar geestelijke signatuur’, zoals die blijkt uit haar Brieven, Visioenen en Strofische Gedichten, kenschetst, en haar prijst als ‘de grote glorie van onze Nederlandse vroomheid en schoonheid’.

Juni. J.M. Kramer wijdt een uitvoerige studie aan *Boutens als vertaler*. Hij beoogt ‘vast te stellen in hoeverre de geest van Boutens' vertalingen afwijkt van die van het origineel, om zoodoende een onderzoek in te stellen naar de bijzondere geaardheid van de klassiciteit van '80’.

Levende Talen. April. In de rubriek *Boekbesprekingen* beoordeelt G.W. Wolthuis *Muziek en drama in de Middeleeuwen* door

J. Smits van Waesberghe; A.J. de Jong beoordeelt het proefschrift van J. Reyers over *W.E. de Perponcher*.

Juni. J.P. Duyverman geeft een historisch overzicht van de houding van *Regeering en school als 'nieuwe'-spellers*. - G.W. Wolthuis verzamelde en beoordeelt *Merkwaardige vertalingen van Nederlandse lyriek*. Een overeenkomstig onderwerp behandelt J.W. Marmelstein, nl. *Een Franse bewerking van Van Alphens 'Kleine Gedichten'*, door Auguste Clavareau. - Een artikel van J.A. Rispens, over J.D. Bierens de Haan, is getiteld *Muzische bezonnenheid*. - J.P. Prins geeft een verslag van de indrukken van *Een achttiende-eeuwse reiziger over Nederland*, die ook onze letterkunde betreffen.

Taal en Leven. Mei. Gerlach Royen levert een drietal bijdragen: in *Uit zijn aard volstrekt onverbuigbaar* wijst hij op woorden als allerhande, goedertieren, tevreden, die inderdaad wèl verbogen worden. *Waar zit de ware oorzaak*? is gericht tegen 'taalzuiveraars'. Een derde bijdrage (*Het enige geval*) handelt over de superlatief *enigste*. - E. Kruisinga (*Filologie en Taalwetenschap* VI) geeft een beschouwing over *Met z'n achten*. - H. Prenen beoordeelt het proefschrift van P. Minderaa over *Karel van de Woestijne*; A.J. Schneiders schrijft o.a. over de roman *De trap van steen en wolken* door Johan Daisne en *Een spel der natuur* van Arthur van Schendel.

Tijdschrift van Levende Talen IX, afl. 2. J. Delattre besluit zijn artikel over de *Invloed van het Spaans op de Westeuropese talen*, waarbij hij voor vele woorden het jaar vaststelt, waarin het Spaanse woord voor het eerst in het Nederlands aangetroffen is. - In de rubriek *Nederlandse Letteren* schrijft Fr. Closset uitvoerig en met veel sympathie over het werk van Johan Daisne, in het biezonder over zijn jongste roman *De Trap van Steen en Wolken*. Daarna bespreekt hij ook de romanschrijver Gerard Walschap.

Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie.

Jan. J. van Mierlo bespreekt en vertaalt *Het oudste diergedicht in de letterkunde der Nederlanden*, nl. een dierverhaal van Sedulius Scotus, uit het midden der negende eeuw.

Febr. J. van Mierlo verwerpt, in zijn *Sprokkelingen op Middelnederlandsch taalgebied*, een paar 'dubieuse aanwinsten voor den Mnl. taalschat'.

Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur LXVI, Heft 1-3. Een studie van L.E. Schmitt over *Die sprachschöpferische Leistung der deutschen Stadt im Mittelalter* behandelt ook de geschiedenis van Nederlandse steden. - Th. Frings betoogt, in een bijdrage over *Die Sippe muoten im Mittelhochdeutschen*, dat hierbij aan een Nederlands-Vlaamse oorsprong te denken is. Een artikel van dezelfde schrijver over *Sl und scl* maakt het aannemelijk dat de schrijfwijze scl uit Romaans spraakgebruik afkomstig is. - F. de Tollenaere schrijft *Ueber die Etymologie von niederländisch koekeloeren*. Hij verwerpt de afleiding uit kokerol (slakkenhuis, naar het Frans), die op Kiliaen teruggaat, en denkt liever aan een klanknabootsend woord voor het hanengekraai.

Volkskunde N.R. II No. 4. Abel J. Coetzee publiceert een uitvoerige studie over *Volksgeneeskunde in Suid-Afrika*. - P.J. Meertens schrijft over *De Volkskundekaart*, naar aanleiding van een boek van Erich Röhr over dit onderwerp. - A.C.J. de Vrankrijker besluit zijn beschrijvende verzameling van *Kinderspelen in het Gooi*. Een reeks *Kleine Mededeelingen* en *Boekbesprekingen* besluit de aflevering.

N.R. III, No. 1. Robert Devoghel geeft een *Vade-Mecum voor den Volksliedverzamelaar*. - Abel J. Coetzee besluit de bovengenoemde studie. - J.R.W. Sinninghe geeft een uiteenzetting van *De Nederlandsche lezingen van het sprookje van de Zingende Beentjes*. - Een bijdrage van Jef Cordie is gewijd aan *De Eeredienst der Drie Gezusters*. Ten slotte een aantal *Boekbesprekingen* o.a. over *Het Eiland Urk* (P.J. Meertens en L. Kaiser), door Jan de Vries, en een *Tijdschriftenschouw*.

Archief voor Kerkgeschiedenis XXXIV, afl. 1. C.C. de Bruin publiceert *De Dietse oertekst van de anonieme 'Epistola de vita et passione domini nostri Jhesu Christi et aliis devotis exerciciis'*, een geschrift, ten onrechte lange tijd toegeschreven aan Johannes Vos van Heusden, dat 'de spiritualiteit van de moderne devotie het zuiverst weerspiegelt'.

Museum. Mei. M.J. Langeveld beoordeelt het proefschrift van J. Reyers over *W.E. de Perponcher*; G.J. Uitman beoordeelt de bundel *Liederen uit de oude doos*, verzameld door D. Wouters.

C.D.V.

De prozaschrijver Kloos als taalvernieuwer.

In een beschouwing over de vernieuwing van de taalkunst na 1880 onderscheidt Kloos naast de radicale ‘sensationeele’ kunst van Gorter, Van Deyssel en zovele anderen een meer *evoluerend* lyrisch verstandelijk proza voor geschiedenis en kritiek. Hier ziet hij namelijk het punt waar de electrische stroming der historische ontwikkeling uit de oudere naar de nieuwere generatie gaat. (Dit proza) ‘heeft de bouw van haar massa's, den klank harer rhythmen, den gang harer bewegingen van Potgieter Bosboom en Huet’, maar het is intenser en klankvoller en leniger; het is natuurlijker, dank zij de invloed van Multatuli: ‘de lyrisch-verstandelijke proza-schrijvers van heden trachten te spreken, niet als literatoren, maar als menschen, die zuiver voor zich zelf zich trachten bewust te maken, wat er omgaat in hun geest’[1)].

In deze karakteristiek heeft Kloos de hoofdtrekken van zijn eigen proza gegeven. Hij is er niet de stormende revolutionnair die, als Van Deyssel, ‘al de vondsten, al de gedachten en gevoeligheden van de taal der voorgangers wil stuk slaan tot een berg van schitterend gruis om er dan het eigen nieuwe werk uit op te bouwen,’ maar hij proeft en toetst het oude op z'n blijvende waarde; hij heeft zin voor de conventie, ‘zoolang die is de zielvolle vorm die 't woelende, bruisende leven in z'n band houdt en harmonisch leidt.’ Vandaar de brede, statige gang der kunstig gebouwde perioden in zijn eerste proza, waarin hij het klassieke ideaal nastreefde van zinnen, ‘schoon-sterk gedragen op hun rhythmisch elan, kunstig-gedragen en toch gratie-vol, nimmer en nimmer falend in zuivere schoonheid van beweeg.’ Hij houdt, ondanks zijn pleidooi voor de directe, natuurlijke spreektaal ook in het geschreven woord, nog vast aan een verouderd buigingssysteem, blijkens zijn voorliefde voor archaïstische genitieven en datieven zonder dat daar een stilistisch doel mee gediend wordt, voor buigingsuitgangen, kennelijk alleen voor het oog geschreven (‘een spel voor kinderen en geen*e* kunst’; ‘mijn*e* vreemde stem kan hierin geenerlei gezag hebben’; ‘die zeer fraai*en* boeken het leven schenken’), voor plechtige conjunctieven als *ware, hadde*, soms afgewisseld met platte werkwoordsvormen: ‘en het *ware* te wenschen voor de wereld, dat ieder dat *deê*’.

Lyrisch verstandelijk noemt Kloos terecht zijn proza, want het wordt bezield en geleid door emotie en bezinning: de *emotie* van zijn bewondering en van zijn verontwaardiging, van zijn strijd tegen het dode en verstarde, van zijn strijd voor de waarheid, de grootste roeping der kritiek; en daarom *bezinning*, in scherpe analyse van het litteraire object en van de eigen gewaarwording; bezinning op het directe, scherp belijnde woord, dat uiterst gevoelig correspondeert met die gewaarwording en dat inzicht.

Aan deze innerlijke drijfkrachten beantwoordt een taalgebruik, dat men *emphatisch-pointerend* zou kunnen noemen[2)]. Emphatisch, omdat de geëmotioneerde schrijver zijn uitdrukking tot hoogste intensiteit

1) *Veertien jaren literatuurgeschiedenis* II. 145/6. Verdere, niet nader aangeduide aanhalingen zijn ontleend aan de eerste vier delen ‘*Nieuwere Literatuurgeschiedenis*’

2) Ik ontleen deze term aan een studie van *F. Dornseiff* (in ‘Festschrift für J. Wackernagel’. Göttingen 1923): ‘*Zwei Arten der Ausdrucksverstärkung*’ t.w. de betekenisverruiming door metaphoor, en de betekenisverenging, en daardoor -verscherping, door emphase).

tracht op te voeren; pointerend, omdat hier sterk spreekt de tendentie, het begrip scherp te omlijnen door het woord te ontdoen van belemmerende associaties en zo toe te spitsen tot oorspronkelijke kracht.

De emphase werkt bij voorkeur met zware vormen. Het accent wordt geintensiveerd en de expressie verhoogd in de afwijkende woordschikking (‘dat op onze Nederlandsche letterkunde een anankè weegt, die haar onderhoudt, tot zij *te stikken* meent’; ‘Daar is Hij de Man, die door stuk te slaan *meedoogenloos*, den grond blootlegde voor nieuwen bouw’); - door achterplaatsing van het adjectief (‘geen lyricus *spontaan*’; ‘een tempel *veelkamerig*’), versterkt nog door isolering, in 't biezonder in de bij Kloos als regel sterkbetoonde clausulen: ‘maar waar de zon nu helder schijnt, *krachtig-gouden*’; ‘maar een dichter van de ziel voor de ziel, *overal*’; ‘en 't verdient te heeten, in den waren zin des woords: *klassiek*’

De soms schijnbaar overdreven punctuatie, vooral in zijn beschouwend, docerend proza, geeft de woorden een zware nadrukkelijkheid: ‘Er wordt beweerd, dat, wat men noemt de midden-nederlandsche, die oude, poëzie, te ver, in tijdsruimte, van ons afligt, omdat wij ons in de toestanden, dáár geschilderd, volstrekt niet meer thuis voelen, omdat wij, de menschen-van-heden - hoort! - verderop willen en gaan’[1)].

Het emphatische ritme is de rijk geschakeerde golfbeweging, gevoelige ontwikkelingslijn van het overtuigde betoog, waarin parallellisme en symmetrie, herhaling en tegenstelling, alliteratie en assonantie hun krachtige accenten zetten[2)], - of de korte numerus met z'n uitdiepende variaties en opstuwende anaphoren, geliefde procedees van een schrijver die een levendig temperament met een logische dispositie verenigt (‘Hij, de *breede*, de *bedaarde*, de *kalm-aan-zich-uitsprekende, met* zijn blinkende verbeeldingen, *met* zijn ruimen, rustigen klank, stil voor zich-zelf voortzingend, als een onzichtbaar koraal. Ja, werkelijk, het is een heerlijkheid, na ziek te zijn gedeund door al dat gepeuter met krieuwelige rhythmen en al dat gehaspel met de saamgeflanste flarden eener versletene rhetoriek, weg te vlieden en op te varen en uit te rusten *in* die leliewitte wemeling van zuivere harmonieën, *in* die hooge en heldere atmosfeer van gezang. *Dat is* zoo zeker, *dat is* zoo gedragen, *dat is* zoo vèr-uitgebreid als de vlucht zijner reuzewiekige engelen is in het uitgespannen ruim’).

Maar sterker nog spreekt de trek naar emphatische uitdrukkingsversterking in zijn woordgebruik. Daar zijn bijvoorbeeld de vele gevallen van paranomasie, waarin gelijkheid van klank en zin samenstemmen tot versterking (‘Mei is een pracht om bewonderd, een *genot* om *genoten*, een zaligheids*droom* om *gedroomd* te worden’; ‘een eigen *leven* waar hun *leven* in *leeft*’; - daar zijn de vaak komisch werkende kruisstellingen (‘Heel die reeks, wederzijds, van zorgzame lievigheidjes en lieve bezorgdheidjes’; ‘drupje na drupje van gevoelige geestigheid en geestige gevoeligheid’).

Biezonder geliefd is bij Kloos de reeds door de romantici aangewende

1) *A. Thibaudet* handelt in zijn boek *La poésie de Stéphane Mallarmé* 10e éd. 1926, p. 334 over deze ‘atomiserende’ punctuatie, die ook typerend is voor Mallarmé's proza, en noemt als een der principes, dat ook hier geldt: ‘la ponctuation sert, comme la distribution de la lumière dans un tableau, à mettre en valeur les mots.’
2) Zie mijn ‘*Inleiding tot de Stilistiek*’ (Gron: '35) blz. 50/1.

emphatische verbindingsstreep, waardoor het etymon van het woord krachtig opleeft (*Zelf-genoegzaam, niet-te-min*), vaak versterkt door een accentteken: *Wég-gewolkt, óver-schijnen, aan-één-schakeling*.

Nog talrijker zijn de koppelingen, niet alleen van het adjectief met z'n bijwoord (*minder-edele, haarfijn-preciese, treffend-gecstige*), maar ook van synoniemen en tegenstellingen: *juist-precies*, een *diep-hoog* orgel. In zijn later werk wordt die streepjeszetterij tot een ware manie: 'De lyricus van het werkelijk-geziene-door-een-sublieme-gezondheid-door-een-sterk-bewogen-maar-in-normalen geest'. Een streven naar compactheid voor het oog, dat samen gaat met de hebbelijkheid, reeksen van bepalingen samen te dringen vóor het substantief, tot overspannen, zwaargaande constructies: 'Daar heb je weer zoo'n leerling, zonder eigen capaciteiten, van dien *merkwaardigen, hinderlijken, wijl zoo ongemotiveerd-pausachtigen naar toch au fond beminnelijk-aangenamen, vaak zelfs admirabelen* ouden meer!'

Verzwarend werkt de min of meer gewelddadige tmesis ('die *op* hebben *gesomd* alles wat..'; 'wat voor hem *neêr* op tafel wordt *gezet*'); verterkend werkt het tegengestelde, namelijk de verwaarlozing van tmesis, in: '*tegen-in* de werkelijkheid'; 'Zooals hij daar stond, in zijn eenzame tatie, *boven-uit* de geesten van mindere waarde'.

Andere bij Kloos geliefde zware vormen zijn de verbogen adjectieven, deelwoorden en infinitieven op -en ('de metalen*e* volzinnen zijner breedgebouwde epiek; 't goudene geluid; zijnen eigen*en* recht*en* weg gaan; banaal geworden*e* rijmen; de te-voelen*e* kunst'); ook het bijwoord krijgt die verzwarende *e*: 'Daarin gevoel ik het meest*e* de macht van haar talent'. De zin voor het nadrukkelijk zwaar geaccentueerde, dat zijn zinsritme kenmerkt, dat zijn voorkeur voor de verbogen vormen verklaart, spreekt ook in zijn voorliefde voor het bijwoord op -*lijk*: 'de robuuste, kraniglijk-sterke, maar ook hardnekkiglijk-beperkte Zola; vast- en breedlijk beeldende rhythmen'.

Die verklaart ook het overwegend nominale in zijn woordgebruik

a. de zware abstracte substantieven op -*heid*. In één zin treffen we bijvoorbeeld aan: 'de degelijkheid.. de massieve subtielheid.. die doorleefdheid van 't verstand.. de kunstige doorwrochtheid van den ongebonden stijl.. die rijke zwaarwichtigheid';
b. de gesubstantiveerde infinitieven: 'Maar in het geven van het preciese mouvement van het juist te gebeurene, van de preciese intonatie van het juist te zeggene'; 'wat is het toch jammer, dat de heer Jolles niet gestreefd heeft naar het rustig en ernstig in zijn ziel laten opgroeien van zijn mooie verbeeldingen';
c. het adjectivische predicaatsnomen met het onbepaalde lidwoord: De natuur van Boeken is een rijke en wijze; 'dat de toekomst een schoone zal zijn';
d. het participium presentis in plaats van het verbum finitum: 'Beiden in brekend met de prosodische traditie'; 'stemmingen die hij ondergaande is'.

Deze verzwaring gaat gepaard met het streven, de uitdrukkingskracht der woorden op te voeren tot hun uiterste spanning, die soms overspanning wordt, bijvoorbeeld in de comparatieven en superlatieven van volstrekte begrippen: 'zijn stemmingsloozer uren; aller-gevoeldste woorden; den allerlaatsten nekslag geven'. Uit dit streven ontstonden ook woorden

als het vaak voorkomende *diep-in* (‘diep-in overtuigd zijn’), in 't *hart hart, al-eenig*.

Maar het merkwaardigste verschijnsel in het taalgebruik van Kloos is dat wat Dornseiff met de term *pointering*, Vossler met die van *permutatie* heeft aangeduid: een emphatisch gebruik van het woord, waardoor dit een nieuw waarde-accent verkrijgt; waardoor, als Vossler het uitdrukt, ‘aus der Beschattung eines Ausdrucks eine andere Belichting desselben Ausdrucks herausgeholt wird’[1].

Kloos had te strijden tegen conventionele, oppervlakkige en scheve begrippen omtrent litteraire kunst, en moest zich daarbij bedienen van termen, omwoekerd van dat misverstand. Vandaar de uiterste omzichtigheid in zijn omschrijving, uit vrees misverstaan te worden, zich uitend in uitdrukkingen als: ‘ik zeg niet’, ‘ik zeg’, ‘ik bedoel’, ‘of wilt gij liever’; vandaar de veelvuldige figuur der uitsluiting in de constructie ‘niet..., maar...’ (‘Ja, kritiseerende handen - ik zeg niet: hoofden - zijn er vele en van velerlei soort’, waar alle nadruk op ‘hoofden’ valt ‘maar de kunst, de wezenlijke, de Eenige, bedoel ik’; ‘Inderdaad literatuur-geschiedenis-schrijven - het waarachtige bedoel ik - is evenzeer een kunst, een scherpomschreven kunst, kunst van waarnemen doordringen en voorstellen, als het schrijven van kunst is, eigenlijk gezegd’ zie ook het bekende fragment De poëzie is geen zachtoogige maagd... *Veertien jaren* I, 10).

Hij diept het woord uit, opdat het in z'n volle zin zal spreken (‘De machtige kritikus nadert de werken, volstrekt *onbevangen*, zonder eenige vooropgestelde voor- of afkeur, zonder, van te voren, iets te willen verdedigen of aanvallen...’); - omschrijft het nader (‘Maar voor de poëzie als *poëzie*, d.i. voor echtgevoelde en geziene uitingen in muzikalen maatgang’).

Hij omgrenst het nauwkeurig door nadere verantwoording (‘Maar komen zulke *subjectieve*, immers bij ieder mensch verschillende, begrippen naar voren...’); - door mogelijk verwarrende associaties op zij te schuiven (‘Na deze *algemeene*, maar daarom niet minder reële beschouwingen’; ‘het uitvloeisel van zijn *veelomvattende* - maar daarom niet minder fijn in bijzonderheden zich vermeiende - verbeeldingskracht’; ‘dat droomen na droomen oproept voor onze oogen, maar *droomen*, die een dieperen zin hebben, dan hun uiterlijke verschijning en de trekken van hun soms grillig, soms lief gelaat’).

Zo is zijn schrijven een voortdurend retoucheren in het worstelen om de steeds volkomener uitdrukking (‘streef er naar, het precies te zeggen, het vlekkeloos te zeggen, met het groot-schoon klinkende, het magnifiekbeeldende, het onvergankelijke kunstenaars-woord’); - een onderstrepen van het woord tot groter nadruk (‘Ja, realistisch, *echt realistisch*, moet alle kunst, alle *ware kunst*, zijn’); - een opstapeling van synoniemen (‘het mysterie, het groote mysterie, het levensraadsel’; ‘Neen, met het verstand en het nuchtere weten alleen, zonder iets meer, kan niemand, wie ook, zich eenig inzicht verwerven in het wezen en de geschiedenis der literaire kunst’).

1) Zie: ‘*Der Einzelne und die Sprache*’ (*Ges. Aufsätze zur Sprachphilosophie*. München '23). Voor een vergelijking tussen Dornseiff's en Vossler's beschouwing: *Spitzer, Stilstudien* II *Zu Charles Peguy s Stil*.

Dit retoucheren, dit permuteren is tevens een opvoeren van de uitdrukkingskracht: doordat het zwakkere vervangen, maar niet uitgeradeerd wordt, ontstaat eèn climax (‘Een kunstwerk leeft dus, of, nog juister gezegd, het is een bronwel van leven, uit den schrijver ontspringende en zich stortende in den lezer’). Ook de, uit zijn aard beperkende, bepaling is hem daartoe het aangewezen middel: ‘de waarheid, de *onomwonden* waarheid; dat is de gevoeligheid, de *pure, ware* gevoeligheid’; ‘Ik herhaal het, Huet te lezen, *aandachtig* te lezen, loont bijna altijd voldoende de moeite’. De bepaling, die het woord door begeleidende boventonen toespitst, verrijkt en verdiept (‘om de ziel te begrijpen, de *wondre* ziel’), of expressionistisch stemt door de accenten van zijn bewondering, van zijn spot en zijn afgrijzen: ‘Bilderdijk was geen voorganger, Bilderdijk was een slot, een *heel eerwaardig slot*. Maar een slot zóó geweldig, *imposanthgoog-geweldig*, dat de galm er van zou nadreunen door den corridor der tijden en da Costa zou zwaar zijn van den dreunval des Meesters, en, dronken van den wijn der nieuwere ideeën, zou slingeren zijn anathemen in strofen superbe van krachtigen zinsbouw, maar met iets van den droesem, den *pruikigen droesem*, van het valsch klassicisme, dat zoo lang onze kunst had veretterd en verdord’; ‘Maar de achttiende eeuw was te log voor zijn slagen, zat te dik in haar vleesch, in *haar wel-doorvoed vleesch*’; ‘Welnu, die Maldoror, dat is de Satan, de *vleesch-geworden, ontzettende, ontketende* Satan, de *verdoemende verdoemenis*, opgeworsteld en losgebroken uit de *diepste*, de *donkerste, de ondoorgrondbaarste* lagen van de gemartelde en martelende ziel van een gek’.

In constructies als: de *verdoemende verdoemenis*, de *werkelijke werkelijkheid*, het *wezenlijke wezen*, het *levende leven* bereikt de zucht om het woord op te voeren tot z'n uiterste potentie zijn hoogtepunt.

Men heeft zinnen als de bovenstaande met een aardige uitdrukking ‘phrases à crémaillère’, tandradzinnen, genoemd. Ze hebben vaak de kracht van het onverbiddelijk zich een weg banen naar het hart van het onderwerp, maar hun eindeloos repeteren ontaardt ook licht tot een vermoeiend hameren, een dor staccato, als het latere werk van Kloos maar al te duidelijk toont.

We hebben het streven van Kloos naar taalvernieuwing niet in al z'n verschijnselen nagegaan, niet stilgestaan bij krachtwoorden als *verwaarachtigen, oppermachtigen, verkrachtigen, heftigen*; bij pejoratieven als *geroem, gehip-hop, gepreekstoel*, maar het verschijnsel, hier in z'n verschillende variaties behandeld, lijkt ons het meest karakteristieke in de stijl van de naar waarheid, ‘de groot kalme waarheid’ zoekende kriticus.

W. KRAMER.

De lotgevallen van het pronomen dezelve.

Bij een historische beschouwing van de voornaamwoordelijke aanduiding en vervanging in het Nederlands dient ook rekening gehouden te worden met het gebruik en het misbruik van dezelve. M. de Vries meende indertijd dat het Middelnederlands nog ‘niet ontsierd werd door “dit monstertje”, door dezen “walglijken paddestoel”, gelijk Bilderdijk het noemde.’ ‘Het is een vergissing die aan onze oude taal zulk eene smet aanwreef’[1]. Verdam kon echter met tal van voorbeelden aantonen dat De Vries zich vergist had. Het Mnl. *dieselve*, zegt hij, heeft evenwel de betekenis van een nadrukkelijk *die, juist die, zelfs die, en deze nu*. Inderdaad geldt dat voor de oudste bewijsplaatsen, uit de dertiende eeuw, b.v. ‘Die selve die sine nasten waren’ (L.v.J.) of bij Maerlant: ‘Dat waren die selve man, daer so groten prijs lach an’, waar *die selve* gelijk staat met *dezelfde*, dat in 't Mnl. nog niet aangetroffen is. Maar de verzwakking tot een weinig betoonde vnw. aanduiding komt al in de veertiende eeuw voor, b.v. in Rein. II: ‘Ende hem Reinaert *dieselve* (nl. de worst) nam’. Of uit een latere prozatekst: ‘hoe devotelic hi ontfinc *dat selve dat* (= wat) men hem gaf.’

Een ruimer gebruik van deze ‘verzwaarde’ vormen, vooral met de bijbehorende, latiniserende verbuiging, komt op met de renaissance. Dan verschijnt ook de bijvorm *dezelfde*[2], waaruit blijkt dat men de oorspronkelijke betekenis van *selve* en *desclve* nog voelde. Coornhert gebruikt naast elkaar ‘*deszelfdens* twee soonkens’ en ‘*deszelvens* oordeel’ waarnaast hij ook zijn taal met het aan het Duits ontleende *dezelvige* meent te kunnen verrijken (b.v. ‘De selvighe dagh’), een pronomen dat sommige zeventiende-eeuwers (De Brune Jr., Van Beverwijck) als wisselvorm van dezelve aanvaardden, maar dat een vluchtig bestaan leidde[3]. Bij Marnix heeft *deselve* nog de dubbele functie, b.v. ‘de geheuchnisse derselver’ en ‘Dit is de selve Text die’... (= dezelfde). In de zeventiende eeuw voltrekt zich de differentiatie: bij Hooft vindt men *deselve* aanwijzend, met nadruk: ‘Hy had geestrijke oogen; *de zelve*, 't aanschijn en den baardt bruyn’, en terugwijzend: ‘Zommighen, geweeken in huizen, werden met *de selve* verbrandt’. In ambtelijke taal maakt *dezelve* met de bijbehorende buigingsvormen opgang: in de geschriften en brieven van Hugo de Groot, van Jan de Wit e.a. zal men ze veelvuldig aantreffen. Daarentegen ontbreken ze in poëzie, niet alleen in de eenvoudige omgangstaal bij Cats, maar eveneens bij Hooft en Vondel: het blijven vormen van de papieren taal, tenzij men Hooft's historiestijl - die in klank en ritme gehoord dient te worden - wil uitzonderen.

Dat vooral de buigingsvormen niet op levend spraakgebruik berusten, blijkt uit de aanvankelijke houding van de grammatici. Chr. van Heule (1633) negeert het bestaan van een pronomen *dezelve*. Hij spreekt wel van ‘de buyginge van het woordeken Zelf’, maar noemt dat in de verbindingen De zelve Man, De zelve Vrouwe, Het zelve Dier (d.i. dus = dezelfde) een adjektief.

1) *Proeve van Mul. Taalzuivering* (1856), blz. 36.
2) Het oudste voorbeeld in het *Ned. Wdb.* is ontleend aan A. Bijns.
3) Zie de voorbeelden in het *Ned. Wdb.* i.v. Heinsius wijst bovendien op één plaats in de Statenbijbel, terwijl het ook in de oudere periode bij Jacob Cats voorkomt. Zelfs in een boekje van 1740, in weergegeven processtukken, trof ik nog voorbeelden aan.

In diezelfde tijd zijn echter de vertalers van de Statenbijbel aan het werk, die van het nieuwe pronomen een ruim gebruik maken. J. Heinsius[1] vermeldt een lange reeks van plaatsen, zowel uit het Oude als uit het Nieuwe Testament, waarbij hij 'en elders' schrijft. Men vindt daar alle buigingsvormen: *desselven, desselfs, denselven, derselve, derselver, hetzelve* maar ook verbindingen met *die, dien, dier, dese, dit, dat*. De vertalers van het N.T., die het Griekse origineel zoveel mogelijk op de voet volgden, hadden het soms nodig, als vertaling van αὐτοῦ, om en vermeende dubbelzinnigheid te vermijden, b.v. in Matth. 22, 24: 'Indien iemand sterft, geene kinderen hebbende, zoo zal zijn broeder *deszelfs* vrouw trouwen'[2].

Het gezag van de Statenbijbel zal het gebruik van het nog ongewone pronomen in de hand gewerkt hebben, vooral onder theologen. Opmerkelijk is echter dat er in de taalkunde eerst omstreeks 1700 aandacht aan gewijd wordt, en dat er dan omtrent de juiste vormen onzekerheid heerst. Moonen spreekt van 'Het Voornaemwoort De zelve, De zelve, Het zelve (*Idem, Eadem, Idem*)', dus ook nog = dezelfde, en geeft daarvan vijf naamvallen op. Genitief is *Des zelven, Der zelve, Van Het zelve*, en in het meervoud: voor alle geslachten *Der zelve*. Daarbij ontbreekt dus *desselfs*. Sewel daarentegen gebruikt dit voornaamwoord in plaats van 't Latijn *Is, Ea, Id.*, en geeft als genitieven:

Des zelven, Der zelve, Des Zelfs of Des Zelven, en voor het meervoud van alle geslachten *Der Zelver*.

Daarnaast geeft hij een dergelijke verbuiging van *De Zelfde* = Latijn *Idem, eadem*; 'voor 't Latijnsch *Ipsissimus* gebruyk ik *De Zelfste*.'[3]

Een betoog dat *dezelve*, vooral door zijn genitieven, onmisbaar is, vindt men voor het eerst bij de gezaghebbende B. Huydecoper, in zijn *Proeve van Tael- en Dichtkunde*, bij boek IX, vs. 488[4]. Op dit punt, zegt hij, vertonen onze spraakkunstschrijvers een 'onbegrypelyke blindheid'. Moonen beweert zelfs dat de 'wederkeerende' voornaamwoorden *zijn, hun, haer* 'op meer dan eenen persoon kunnen passen', en haalt als voorbeeld aan: David worp uit *zynen* slinger den steen Goliath in *zyn* voorhooft. Hij begrijpt dus niet dat de wederkerende maar op één persoon slaan. Er moet dus staan: *deszelfs* voorhoofd. Evengoed als het Latijn *suus* onderscheidt van *eius*, eist de duidelijkheid dat in onze taal een dergelijk onderscheid gemaakt wordt. Een zin als 'Jan vermoordde Klaas en zijn vrouw' is hopeloos dubbelzinnig en dus foutief. Ten onrechte vil Nyloë *dezelve* in de betekenis van Lat. *is* 'geheel uitgebannen hebben'. Daarna worden door Huydecoper nog enige dergelijke foutieve zinnen, o.a. een uit zijn eigen *Achilles*, aan de kaak gesteld. Helaas zijn er nog velen, die dit *dezelve* 'kwalijk dulden konnen, daar het behoort'. Ook A. Verwer heeft het niet bij het rechte eind, als hij meent dat *deszelfs, derzelver* passen 'in eenen styl die zeer scherp en naeu luistert, als van Uiterste Willen, enz., maar dat ze al te stijf en ongekookt opkomen in enen styl van ruimer miltheit; gelijk Historien, Gedichten, en alle

1) *Klank- èn buigingsleer van de taal des Statenbijbels*, blz. 144-146.
2) Het Griekse origineel heeft hier tweemaal αὐτοῦ.
3) Misschien ontleende hij dat aan het Vlaams (vgl. De Bo's Idiotocon: in et Ned. Wdb. is, het uit Noordelijke bronnen niet opgetekend.
4) Blz. 423-434; in de latere uitgave blz. 501 vlg.

Cieraetschrift, daer nocht geld- noch lantzaek aen vast is, en dat men dierhalve in deeze laatsten zich beter bedient van *zijn* en *haar*.'

Hoe stond het nu met de praktijk van de achttiende-eeuwse auteurs op dit punt? Uitvoerig is dit nog niet nagegaan; dat ze van dit geliefde schrijftaal-woordje een ruim gebruik maakten, is een bekend feit: kerkelijke en ambtelijke taal verschaften de voorbeelden; Huydecoper steunde hen met zijn gezag. Toch bleek uit een steekproef, in Van Vloten's rijkvoorziene, te weinig gewaardeerde *Bloemlezing uit de Nederlandsche Prozaschrijvers der achttiende eeuw*, dat de verscheidenheid van stijl bij de vijftig, daar vertegenwoordigde schrijvers veel groter is dan men, oppervlakkig oordelend, zou willen aannemen. Dat blijkt uit een vaak verrassend statistiekje van het gebruik van dit pronomen. Volledige opname daarvan zou te veel plaats beslaan: het krijgt trouwens voor de stijl alleen betekenis in verband met de gehele voornaamwoordelijke aanduiding, en door het gezelschap van andere typische schrijftaalwoorden, als *dewelke, dezulke, zulks* en zeldzame buigingsvormen.

Gemiddeld komt *dezelve* met zijn buigingsvormen nog niet éénmaal per bladzijde voor. Auteurs met een vlotte, losse stijl blijven er ver beneden, b.v. Lambert ten Kate (2 op 8 blz.), Luzac (2 op 25 blz.!), Macquet (0 op 10 blz.), S. Stijl (2 op 12 blz.), Hoffhamm (1 op 9 blz.) Mauricius (8 op 27 blz.), Feith (1 op 4 blz.; daarnaast overvloedig gebruik van *zij* en *haar*, elf maal), Bellamy (6 op 18 blz.), Van Alphen (7 op 12 blz.; daarnaast veel vnw. bijwoorden en zij), Van Woensel (5 op 12 blz.), Kinker (0 op 6 blz., daarna 3 in een parodie op juristenstijl). Verwonderlijk is dat Huydecoper op 8 blz. geen enkele maal dit pronomen nodig heeft![1)]

Ruimer gebruik ontmoeten wij bij politici en juristen, als Van de Capellen (11 op 8 blz.), P. Paulus (11 op 7 blz.), Vlaming (9 op 9 blz.) Van Mieris (10 op 8 blz.), De Perponcher (20 op 13 blz.). Als typisch staaltje schrijf ik deze zinnen over van P. Paulus: 'Hy moet zig even gewillig aan den algemeenen wil der maatschappy onderwerpen, *denzelven* wil voorstaan, en *deszelfs* stiptste naarkoming bevorderen. Aan *derzelver* beslissing heeft hy zig in die gevallen onderworpen; en hy kan derhalven, zonder eene misdaad te begaan, *dezelve* niet wederstreven.' Of bij Brénder a Brandis: 'der heidenen tempel en *derzelver* dienst in *denzelven*'.

In en door de praktijk van de achttiende-eeuwse 'schrijftaal' scheen dus dit pronomen, ondanks de reaktie van de levende taal in het laatste kwart van deze eeuw, zich een blijvende plaats veroverd te hebben. Men zou zich kunnen afvragen of de deftigheid van de pruikentijd de enige oorzaak is van dit voortwoekerend gebruik. Voor een natuurlijk Nederlands taalgevoel houden de pronomina *zijn* en *haar* meer verband met het begrip van sekse dan in andere moderne talen, waardoor het gebruik bij namen van voorwerpen of abstracta min of meer storen kan, gelijk uit de tegenzin tegen de 'haar-kultuur' in hedendaagse taal voor den dag komt. Dat zou echter alleen voor deszelfs en derzelver kunnen pleiten Het ontwijken van voornaamwoordelijke bijwoorden door het onnatuurlijke *hetwelk* + voorzetsel komt stellig voort uit geringschatting van de omgangstaal. Bij pruik en statiekleed, evenals bij de toga, passen alleen uitgezochte en ongemene taalvormen.

1) Dezelfde opmerking maakte Bilderdijk, die in de elf bladzijden van Huydecoper's *Inleiding* éénmaal *dezelve* en nergens *deszelfs* aangetroffen had.

Huydecoper's gezag werd erkend en gewettigd door P. Weiland, die in zijn van regeringswege samengestelde spraakkunst (1805) de regels voor het gebruik van dit pronomen vastlegde. De scheiding tussen *dezelve* en *dezelfde* werd scherp getrokken. Voor het mnl. en onzijdig werd nog de keuze gelaten tussen *deszelfs* en *deszelven*, maar voor het vr. en de meervouden werd slechts *derzelver* erkend. Voortaan zou dat de leerlingen ingeprent worden. De geschriften in de eerste tientallen jaren dragen er de sporen van. Toongevende schrijvers als Van der Palm verschaften het model-Nederlands, waarin dit pronomen rijkelijk vertegenwoordigd was. In zijn *Gedenkschrift* telde ik 24 maal *deszelfs*, 13 maal *derzelver* en *derzelven*, 4 maal *denzelven*, terwijl *hetzelve* voornamelijk met allerlei praeposities (door, voor, van, met, bij, na) voorkomt. Dat betekent evenwel niet, dat andere voornaamwoordelijke aanduiding ontbreekt: aanduiding van abstracta met *zij* (12 maal) en *haar* (20 maal) komen ongeveer even vaak voor; aanduiding door middel van *deze, die* en *dien* (± 10 maal) blijft in de minderheid[1].

Tegen deze achttiende-eeuws classicistische taalwijsheid van Siegenbeek-Weiland trad Bilderdijk geharnast in het krijt, toen hij zijn breedvoerige verhandeling *Over het gebruik van het woord dezelve* schreef[2]. Het begint met een echt Bilderdijkiaanse uitval tegen ‘het verkouden, verlammen, en verwijven, en tevens ook verstijven van eenen naturelijk warmen en mannelijken stijl, onze taal eigen,’ door ‘dat jammerlijke schel-sjilpend en noodloos *deszelfs* en *dezelve*, dat thands allen bondigen en gespierden stijl over hoop smijt, den waarachtigen bouw der perioden of volzinnen verbrijzelende’, en richt zich dan voornamelijk tegen Huydecoper, die ‘dit monstertje’ in bescherming genomen had, dat men nu ‘tot doofwordens toe op Kansels en Redenaarstoelen hoort.’ Hij betwist dan de onmisbaarheid, en gaat Huydecopers voorbeelden van dubbelzinnigheid na. In de eerst besproken zin is *deszelfs* overbodig. Men zegt eenvoudig: ‘David wierp Goliath den steen recht in 't voorhoofd’. Ook de andere voorbeelden leiden hem tot de gevolgtrekking: ‘Het is het geheel van den zin en zijn samenhang door welke de voornaamwoorden der derde persoon, hetzij possessive of substantive, gedetermineerd worden.’ En verderop (blz. 139): ‘De geheele zaak waar 't op aankoomt, en waar ieder die schrijven wil, by gehouden behoort te worden, is, dat men in 't Hollandsch moet denken, en niet in 't Latijn; en dus, in plaats van Hollandsch, geen Latijn schrijven in Hollandsche woorden.’ ‘Met één woord, het *dezelve* en al wat daarvoor te zeggen is, rust op Latinistentyranny in een taal die zy niet kennen’ (blz. 152). Bovendien, meestal dient het niet eens met vermijding van dubbelzinnigheid. ‘Neen, men pronkt er meê om te toonen hoe fraai men zijn Latijnsche schoollesjen in heeft gezogen.’

Dit stevig gedokumenteerd betoog, getuigend van gezond taalgevoel en juist inzicht, heeft op de jongere tijdgenoten ongetwijfeld indruk gemaakt.

Het doodvonnis, door Bilderdijk geveld, is niet onmiddellijk voltrokken. Daarvoor was de traditie te sterk; allen die tijdens de heerschappij van Siegenbeek-Weiland hun eerste taalonderwijs genoten hadden, konden

1) Opmerkelijk is dat *hij* bij niet-personen ontbreekt, en *hem* maar éénmaal aangetroffen wordt (bij *intocht*). Voornaamwoordelijke bijwoorden zijn zeer schaars vertegenwoordigd: slechts een enkele maal trof ik *daaraan* en *daarvan* aan.

2) In zijn *Nieuwe Taal- en Dichtkundige verscheidenheden* III, 123-154 (1825).

zich er niet zo licht aan ontwennen. Aarnout Drost gebruikt nog herhaaldelijk *dezelve* en *hetzelve*[1]. Oltmans schrijft in *Het Slot Loevestein*: 'De zon achter *hetzelve* (d.i. het slot) opgaande, was *hetzelve* aan hunne zijde nog geheel in het duister gehuld.' En: 'Wat mijne droefheid aangaat, *dezelve* is zeer natuurlijk.' Juist na voorzetsels, waar een voornaamwoordelijk bijwoord of een plaatsbepaling voor de hand lag, is deze zo onnatuurlijk klinkende verbinding bevreemdend, b.v. 'terwijl hij *op dezelve* (de tafel) sloeg' = *er op*, of: 'de wapensmid die *aan dezelve* (de deur) de wacht hield' = *daar*.

Maar omstreeks 1840 wordt, ten gevolge van de stijlvernieuwing en het opkomende realisme, dat aanpassing bij de levende taal nastreefde, het stijf klinkende *dezelve* steeds schaarser. Bij Geel en Potgieter, bij de meeste jongere schrijvers zal men het vergeefs zoeken, al duikt het nu en dan op, ook bij auteurs waar men het allerminst zou vermoeden, b.v. bij Multatuli[2], en in onze tijd bij Frans Coenen.

In de spraakkunsten heeft het zich nog enige tijd gehandhaafd. Die van W.G. Brill, in onderwijskringen lang gezaghebbend, bevat nog in een vierde druk, van 1871, een uitvoerige alinea (I, blz. 247), aan dit pronomen gewijd. Nadat als buigingsvormen *deszelven, derzelve* en *deszelfs, derzelver* vermeld zijn, laat hij volgen: '*Deszelfs* en *derzelver* gebruikt men(!), wanneer de genitief van dit voornaamwoord vóór het zelfstandig naamwoord staat, waarvan hij afhangt: *deszelfs ouders, derzelver moeder; deszelven* en *derzelve*, wanneer de genitief volgt op het substantief, waarvan hij afhangt, of als adjektief aan een substantief in den genitief wordt toegevoegd: *de ouders deszelven, de moeder derzelve, de zoon deszelven vaders, derzelve moeder*.' Hier wordt dus de indruk gemaakt, alsof zulke vormen inderdaad nog gebruikelijk waren! - Dit voorbeeld wordt nog gevolgd door W.L. van Helten, in zijn *Kleine Nederlandsche Spraakkunst* (5de druk, 1885, § 115), die echter opmerkt dat *dezelve* 'slechts in stadhuisstijl voorkomt', maar toch ook als verbuiging opgeeft *deszelfs* en *derzelver* vóór het substantief, en anders *deszelven, derzelve, derzelven*, dus: *deszelfs gevoelen, derzelver aanklacht*, enz.

In de gelijktijdig verschenen *Nederlandsche Spraakkunst* van T. Terwey komt *dezelve* niet meer voor; C.H. den Hertog, *Nederlandsche Spraakkunst* (III § 59) vermeldt het terloops als 'in onbruik geraakt' en alleen nog een enkele maal schertsend-deftig gebruikt[3]. Zo eindigde de levensloop van dit pronomen, waarvan de opgang, de bloei en de ondergang hiervoor geschetst is.

Een afzonderlijk onderzoek zou vereist worden om na te gaan hoe de terugwijzing zich gedurende de negentiende en de twintigste eeuw in de geschreven taal verder ontwikkeld heeft. Zelfstandig gebruikt had *dezelve, hetzelve* reeds konkurrenten in de natuurlijker klinkende demonstratieven *deze, dit; die, dat* en ongemener: *gene*. Anderzijds in de personalia *hij* en *zij, ze* (enklytisch -ie, -ze), die door hun sexuele aard soms weer onnatuurlijk

1) In Verwey's uitgave van *De Pestilencie te Katwijk* zijn die pronomina verwijderd.
2) In een brief schreef hij: Ik vind veel schoons in de roomsche kerk en word zelfs verdrietig als ik *dezelve* hoor verwerpen.
3) Omdat dat aan de duiden gebruikt Busken Huet aanhalingstekens, als hij in een brief aan Potgieter (I, blz. 63) schrijft: men moet de gelegenheden bij 'dezelver' staart vatten.

klonken. Daarnaast dienden verwijzingen als: de eerste, de laatste, eersten laatstgenoemde e.d., terwijl de duidelijkheid vaak bevorderd werd, door niet terug te wijzen, maar het substantief te herhalen of een synoniem te kiezen.

Het verdwijnen van *deszelfs* en *derzelver*, in plaats van een 'dubbelzinnig' possessief *zijn* en *haar*, heeft geleid tot het gebruik en het misbruik van *diens* en *dier*. Het vrouwelijke *dier* heeft geen opgang gemaakt: in hedendaagse taal ken ik er geen voorbeelden van. Onlangs tekende ik twee plaatsen aan uit de *Leycester*-romans van Bosboom-Toussaint: 'Vrouwe Volmaer, die terstond naar Margaret toetrad, en *dier* wonde wilde onderzoeken'; 'Deliana had daarom niet gelet op de beweging van Margaret, omdat zij het bloed zag stroomen langs *dier* slapen.' Het is duidelijk dat in beide zinnen, door het verband, *haar* volmaakt duidelijk zou zijn! In dezelfde periode schrijft Anne Busken Huet, in een novelle van 1855, over 'de groote tafel en *dier* verleidelijken schat.'

Meer sukses had *diens*, dat o.a. door Den Hertog (§ 53) aanbevolen wordt in plaats van een dubbelzinnig possessief, als 'twee derde-personen van hetzelfde geslacht' voorafgaan, b.v. 'De directeur zond zijn broer en *diens* zoon naar Indië'. Hierbij zou Bilderdijk's betoog tegen de dubbelzinnigheid van dergelijke zinnen-buiten-verband herhaald kunnen worden. In tal van gevallen zal *diens* inderdaad overbodig blijken. Trouwens Den Hertog zegt op dezelfde bladzijde dat bij een verbinding als '*Mijn* dienst is niet zwaar' 'het verband in den regel de dubbelzinnigheid voorkomt'. In andere gevallen zal de stijve zinswending of de te ingewikkelde zinsbouw gemakkelijk te voorkomen zijn[1)]. Het is immers gebleken dat men ook een vrouwelijk *dier* voor *haar*, een meervoudig *dier* voor *hun* ontberen kan? Reeds Bilderdijk heeft de opmerking gemaakt, dat de nadruk op *zíjn* en *háár* een middel biedt om dit op de laatstgenoemde persoon te doen slaan. De omgangstaal kent daarnaast een nadrukkelijk *die z'n* en *die d'r*, die als te familiaar klinkend, in de geschreven taal vermeden worden.

C.G.N. DE VOOYS.

De 'Witten' van Theophilus.

J. van Mierlo in zijn uitgave van Theophilus[2)] wil de regels 565 e.vlg. uit het hs.:

> Als si dus te samen sitten,
> Toghde hem die Jode swerte
> Herde vele ghecleedt waren,
> Die alle droeghen candelaren,
> Die alle songhen ende waren vroe

lezen:

> Als si dus te samen sitten
> Toghde hem die Jode *witten*:
> Herde vele ghecleedt waren,

1) Een soortgelijk geval brengt Den Hertog in § 26 ter sprake, als hij wijst op de noodzaak om tweemaal *hij* te vermijden, en daarvoor eenmaal *deze* te schrijven, b.v. 'Getuige verklaart dat toen hij den beklaagde op het Spui ontmoette, *deze* hem om vuur vroeg.' Maar waarom, in plaats van zulk juristen-Nederlands, niet liever geschreven: 'dat de beklaagde hem om vuur vroeg, toen hij hem ontmoette?' Dat zal niemand misverstaan.

2) Theophilus ene scone miracle 1911. Overdruk uit de Versl. e. Meded. der Kon. Vl. Acad. v.T.e.L.

Dit *witten* moet dan betekenen *witte gedaanten*. De argumenten voor deze emendatie zijn: Het ontbrekende rijm op *sitten* wordt aldus aangevuld; de regel stemt dan meer overeen met de tekst van Paulus Diaconus in de Acta Sanct.

Geheel bevredigd is van Mierlo niet blijkens zijn uitlating: 'Iets beters vermag ook ik niet te vinden'.

M. De Vries[1], door van Mierlo aangehaald, heeft overigens op soortgelijke gronden reeds vroeger willen emenderen:

> Als si dus te samen sitten,
> Toghde hem die Jode *witten*,
> Herde *wele* ghecleedt *twaren*.

Wel vindt De Vries *witten* voor *witte personen* enigszins vreemd, daarenboven is de vorm *witten* als accusativus pl. van een gesubstantiveerd adjectief grammatisch onjuist. Verdam[2] emendeert voor *toghde toeghde* en voor *vroe vro*. Hij heeft echter bezwaar tegen de betekenis van *witten* als *in het wit geklede personen* en verklaart zich niet in staat te verbeteren.

De tekst in de Acta Sanct. (4 Febr.), welke D.V. ook aanhaalt, luidt volledig: 'Illo autem spondente, subito ostendit albos chlamydatos cum multitudine candelabrum clamantes, et in medio principem sedentem. Erat enim diabolus, et ministri ejus.' Wat dat 'wit gekleed zijn' betreft, in andere versies van de legende ontbreekt deze bijzonderheid meer dan eens. Marbodus b.v. zegt er in zijn *Historia metrica* geeu woord van, hij spreekt alleen van een *turba maligna*, die Satanas Rex begeleidt. De legende, door de Vooys medegedeeld in zijn Middelnederlandse Marialegenden kent de bijzonderheid ook niet, evenmin het mirakelspel van Ruteboeuf en Das Niederdeutsche Spiel von Theophilus[3], en de door Verdam medegedeelde prozaredactie.

Maar Hrotsvitha van Gandersheim kent ze wel. Daar brengt de tovenaar Theophilus naar een plaats

> ..... multo fantasmate plenum,
> In quo tartarei steterant *in veste* coloni
> *Alba* candelas plures manibus retinentes.
> Inter quos medius princeps residebat iniquus[4],
>
> wo *weissgekleidet*, Höllenwesen
> mit Fackeln in den Händen standen.

vertaalt H. Homeyer de regels[5].

Men kan de kracht der argumenten voor het gebruik van een woord als *witten* niet ontkennen, maar er blijven de bezwaren: het weglaten van het in de tekst voorkomende *swerte*, de ongewone betekenis van *witten*, de grammatisch onjuiste vorm witte*n* en de enigszins gewrongen constructie van de aldus herstelde tekst.

1) Tekstcritiek in Taal en Letterbode IV blz. 63 e. vlg.
2) Theophilus, Middelnederlandsch gedicht der XIV de eeuw Amsterdam 1882, blz. 86 en de Inl. blz. 31 e. vlg.
3) Uitg. Chr. Sarauw. Kopenhagen 1923.
4) vs. 97 e. vlg. uitg. Strecker. Teubner 1930 Leipzig.
5) Roswitha von Gandersheim. Werke von Helene Homeyer, Paderborn 1936, blz. 99.

Het komt ons voor, dat een redactie als van Hrotsvitha een andere emendatiemogelijkheid niet uitsluit. Zij spreekt van *tartarei coloni*, die daar stonden in *veste alba*, met andere woorden de helbewoners, de Höllenwesen, de *swerte* waren wit gekleed, een opvallende bijzonderheid. Immers de gewone kleur der boze geesten is zwart. Deze verschijnen meestal 'in speciebus Aethiopum' of 'swart als een atrament of colen' enz. Maar het is een echte Middeleeuwse voorstelling, dat Sathan God nabootst, die omgeven is door gelukzaligen en engelen, waarvan de gewone kleur wit is. Men vergelijke plaatsen als Openbaring 4: 4 'In een kring rondom de troon (zag ik) vierentwintig zetels en op de zetels vierentwintig oudsten, in het wit gekleed met gouden kransen op het hoofd' en 5: 8.

De gedachtengang kan derhalve bij Hrotsvitha zijn: Sathan laatzich door een stoet van boze geesten vergezellen, *tartarei coloni, helbewoners, swerte*, die zich bij deze gelegenheid in het wit gekleed hebben, aldus de hemelbewoners nabootsende.

Deze gedachtengang menen we ook te vinden in het Latijnse gedicht van Radewin, die vertelt:

> appropiantes hac cernunt sublime tribunal
> et velut elatum regem solio residentem.
> in giro multus variusque strepit comitatus.
> *pluribus his inerat falsus decor, albus amictus*[1].

en ook bij Gautier de Coincy die spreekt van 'et blans mantiaus ont affublés'[2].

Het is volstrekt niet uitgesloten, dat de dichter van onze Middelnederlandse Theophilus een enigszins andere versie van Paulus Diaconus dan in de Acta Sanct. is opgenomen of zelfs andere redacties dan die van Paulus Diaconus heeft gekend, waarop in ons geval het woord *swerte* wijst.

Indien men nu eens las:

> Als si dus te samen sitten,
> Toghde hem die Jode swerte, *met witten*
> Herde vele ghecleedt waren,
> Die alle droeghen candelaren enz.

dan behoefde *swerte* niet te vervallen, de grammatische onjuistheid verdween en de constructie was niet vreemd. De betekenis was dan: De Jood toonde hem *swerte* d.z. boze geesten, velen ervan waren in het wit gekleed enz. Het is immers een gewone uitdrukking *met witten ghecleedt*[3]. Het enige bezwaar is misschien, dat de regel wat lang wordt, maar er zijn meer lange regels in Theophilus.

Maastricht.

H.J.E. ENDEPOLS.

1) Aangehaald uit *Karl Plenzat*, Die Theophiluslegende in den Dichtungen des Mittelalters. Berlin 1926, blz. 38.
2) Aangehaald uit Verdams uitgave, blz. 31.
3) cf. o.a.

> Daer waren zielen met witten ghecleet,
> Blide, ende menech sitten gereet,

Zie De Vries in het aangehaalde artikel blz. 65.

Gekondenseerde voorzetsels.

Al varen we vandaag onder een andere vlag, dit artikel is toch niets anders dan een voortzetting van: Ont-'van'-de voorzetseluitdrukkingen. Er bestaan in het Nederlands meer 'nieuwe' voorzetsels dan men zou denken. Want al rekende Langeveld, *Taal en denken* (Groningen 1934), blz. 60 v., de preposities tot de g e s l o t e n woordsoorten (numerus clausus!), blijkens zijn nadere uiteenzetting wilde hij daarmee toch geenszins zeggen, dat hun aantal eens en voor altijd afgesloten is: 'Door afleiding, samenstelling en spontane vorming ontstaan zelden nieuwe praeposities, conjuncties, pronomina e.d. Daarentegen komen talrijke nieuwe substantiva, verba, adjectieven en adverbia voor. De voorzetsels b.v. zijn niet extensief rijker geworden, maar alleen werden zij rijker aan intern onderscheidingsvermogen. Twintig kunnen er zestig worden, maar p r i n c i p i e e l is hun aantal niet eindeloos' (60). Stoett somt in zijn *Middelnederl. Spraakkunst*[3] (80 v.) een zestig mnl. voorzetsels op, die nu in onbruik zijn geraakt, althans in het noorden van ons taalgebied. Wat Langeveld blz. 61 zegt naar aanleiding van *spijt, middels, trots*, kan èn vanwege wat er staat, èn vanwege wat er niet staat, minder bevredigen; maar we mogen ons daardoor nu niet van de eigen opzet laten afleiden.

Enkele bekende, maar daarom nog niet in de woordenboeken erkende voorzetsels van substantivischen huize zijn *inzake* en *terzake*. Het eerste ontbreekt niet enkel in het *N.W.* VI 2194 - al wordt kol. 1475 bij: '*In zake* (gevolgd door een znw.)' naar zaak verwezen, wat ook gebeurde bij '*Ter zake* (*van*)' zonder nadere toevoeging XVI 1056, 1073 - het trouw als één woord geschreven voorzetsel *inzake* zoekt men ook tevergeefs bij Koenen-Endepols[19]. Toch levert elke krant voorbeelden: '*Inzake de* huwelijkskwestie en de daarmee samenhangende echtscheidingsvragen heeft de minister duidelijke taal gesproken' (M. 25 XI '37), '*inzake den* afloop van de Duitsch-Engelsche besprekingen' (ald.); '*inzake de* wezenlijke waarde van harer tijdgenooten letterkundig talent' (Kloos VII 188). Hetzelfde geldt, alhoewel misschien in wat mindere mate van 'terzake': '*Ter zake* andere belangen van de arbeiders wordt nog met genoemde centrales overleg gepleegd' (Herstel 9 IX '39); 'Bekeurd werd een automobilist, *terzake* het parkeeren aan de verboden zijde van de Langestraat' (U.C. 18 VII '40).

Weer even gewoon als 'inzake', vooral in de burokratische stijl van dagbladen, is 'ingevolge', waarvan het *N.W.* VI 1648 reeds voorbeelden geeft uit de 18de eeuw, en dat dus ook in handwoordenboeken werd overgenomen: '*Ingevolge* verzoek van de verdediging, werden gisteren.... andermaal verschillende professoren als deskundigen gehoord' (M. 2 VII '38). Een staaltje van ambtelijke stijl is bijv.: 'Naar wij vernemen zullen de Nederlandsche spoorwegen, *ingevolge* het *door* de regeering verklaren *tot* nationalen feestdag *van* den 6en September *in* v e r b a n d *met* het 40-jarig regeeringsjubileum *van* H.M. de Koningin, de aanneming ten vervoer, het vervoer, de aflevering en de bestelling van goederen en levende dieren op dien dag beperken als op erkende feestdagen' (M. 27 VIII '38): er is na 'de aanneming' niets vergeten, aangezien dode dieren goederen zijn. Anders dan het voorzetsel *ingevolge* naast het verouderde

ingevolge van (*N.W.* VI 1648 v.; vgl. IV 1981)[1] heeft *tengevolge* gewoonlijk 'van'; 'Vandaag zijn te Londen twee personen *tengevolge van* de koude om het leven gekomen' (M. 23 XII '38). Het *N.W.* IV 1983 geeft één voorbeeld uit Van Lennep 'met weglating van *van*'. Een ander voorbeeld is nog! 'op alle rangen kon je goed zien en hooren, *tengevolge het* oploopen van de plaatsen' (v. Hulzen, Zwitserland 172). Iets gewoner d.w.z. frekwenter lijkt me de genitiefkonstruktie: '*Tengevolge der* geweldige door den staat gestimuleerde ontwikkeling dezer industrie, drijft [dit] district op deze nijverheid' (M. 21 VI '34); '*tengevolge der* eigenschappen van het Belgische volk': '*ten gevolge dezer* samenwerking' (v. Deyssel X 270: 283). We zien weer slag op slag, dat men achter het al of niet aaneenschrijven van voorzetsel-uitdrukkingen c.a. niet te veel opzet of systeem moeten zoeken - een bewijs te meer dat veel (= de meeste) schrijvenden zich geen rekenschap plegen te geven van zulke orthografische d.i. grammatische 'finesses'. - 'De thans zoo gewone beteekenis van *gevolg*, nl. *wat uit iets anders voortvloeit* (Kil. sequela), schijnt in 't mnl. nog niet voor te komen. Toch maken uitdr. als *ingevolge, dien ten gevolge, ten gevolge van*, den indruk van vrij oud te zijn' (*M.W.* II 1834). Met dat al zijn ook de overeenkomstige duitse uitdrukkingen vrij jong. Zover ik weet zijn ook *inzake* en *ter zake* mèt of zonder *van* geen Middelnederlands; wel *ute sake van* 'ter oorzake van, uit hoofde van', waarnaast ook *orsake* alleen 'als voorz. gebruikt [wordt] in de bet. van *ter* (beter *uter*) *orsaken van'* (*M.W.* VII 73; V 2001).

Bij *naar gelang van* beginnen we met de etymologie: *gelang* 'slechts in n a a r g e l a n g , mnl. reeds *nâ ghelanghe*, wsch. onder invloed van *(ghe)langhen* 'reiken tot, bereiken' (zie aanlangen) ontstaan, naast gewoner *nâ ghelande* 'naar gelang, naar evenredigheid'. *Ghelande* v. (o.m.?) 'evenredig deel' komt ook zonder *nâ* voor, ook nog bij Kil.' (*E.W.* 182; *M.W.* II 1194 v.). Het mnl. *na gelange* (II 1196) is nog niet als voorzetsel in gebruik. Het *N.W.* IV 1043 vv. (IX 1383), dat uitvoerig over de herkomst van het woord uitweidt, kent de voorzetseluitdrukking *naar gelang van* 'naar mate van, in verhouding tot, in evenredigheid met' alleen verbonden met 'van'. Alle aandacht verdient de Aanm. waarmee het artikel besluit: 'De bepaling met het voorz. *van* achter *naar gelang* wordt niet door den 2den nv. vervangen; men zegt *naar gelang van de omstandigheden* niet *der omstandigheden*, evenals men zegt *naar de mate van zijn vermogen*, niet *zijns vermogens*. Om die reden laat *gelang* geene samenstelling toe met een ander znw. in den 2den nv., en de in administratieve stukken gebruikelijke uitdrukking *naar tijdsgelang* is derhalve eene ongerijmdheid'.

Die 'ongerijmdheid' interesseert ons thans niet; ons interesseert vooral het geeiste 'van'; en de lezer zal zich herinneren, wat wij in ons vorig artikel in het algemeen over de wisseling van '*van*: genitief' bij geijkte voorzetsel-uitdrukkingen zeiden. Maar al wordt de 'van'-konstruktie 'niet door den 2den nv. vervangen', dat mag voor ons geen reden zijn er geen voorbeelden van te geven - niet om het *N.W.* in het ongelijk te stellen, maar om te bewijzen dat de genitief-kultivering zich niet gauw door zuiverheid van taal laat afschrikken: '*Al naar gelang der* seizoenen'

1) Genitieven als '*ingevolge der* nieuwe taalwet' kwamen reeds in ander verband aan de orde; *De N. Taalgids* XXXVII 126 vv.

(Streuvels, Dorpslucht I 252), maar ook: ‘met wisselende verandering in uitzicht *naar gelang het* jaargetij’ (dez. bij Poelhekke, Taalbloei II^2 303). Bij Friethoff las ik: ‘Zooals wij in de natuurlijke orde *naar gelang der* aanwezige levensvatbaarheid spreken van gezonden, zieken en dooden, zoo....’ (Kath. Marialeer 59), ‘Dit lijden.... heeft dus *al naar gelang onzer* beschouwing de namen verdienste en voldoening’ (Maria onze middelares 60). In Lazzarini's Pius XI wisselde de vlaamse vertaler: ‘Ofschoon hij.... op die kwestie herhaaldelijk is teruggekomen, om ze *naar gelang der* omstandigheden opnieuw te verduidelijken’ (244), en: ‘*naar gelang van het* verschil van leeftijd en geslacht *en de* omstandigheden van tijd en plaats’ (245). Stel je voor: ‘naar gelang des verschils’!

Ook komt men het talrijke malen zonder ‘van’ tegen: ‘*naar gelang den* leeftijd van den lezer’ (v. Duinkerken, De menschen hebben hun gebreken 102); ‘verschillend *naar gelang den* aard der handeling’ (Bender, Het geweten 23); ‘bonen, vruchten, enz., *naargelang het* onderwerp van de les’ (Opv. Broch. n. 84 p. 49; 46, 63, 70, 78, 83); ‘*naargelang den* omvang van het voorwerp der missie’ (Mulders, Inl. tot de missiewetenschap 3; 135, 155, 172); ‘*Al naar gelang het* jaargetijde werd het kindje naar bed gedaan’ (Stöger, Het beklemde dal 214; 257; naar gelang het jaargetijde 16); ‘alsook wat betreft de hoeveelheid smeltstof *alnaargelang de* graad van dekkend vermogen dat gewenst is’ (J. Nicolas, Wij glazeniers 86); ‘en wel incidenteel of essentieel, *alnaargelang de* opvatting’ (Stutterheim, Het begrip metaphoor 360). Men ziet het: afwisseling genoeg.

Terloops zij opgemerkt, dat ondanks het taalkundig juiste veto van het *N.W.*, ook *naar mate* genitivisch wordt gebruikt. Er is nu eenmaal bij velen een neiging om hun taal pseudogrammatizerend te vermooien. De zo juist genoemde Friethoff O.P. wisselde in dezelfde zin af als volgt: ‘Het is billijk, dat waar de mensch *naar mate van zijn* zwakke krachten, den wil van God, zijn vriend, vervult, óók God *naar de maat zijner* kracht, den wil van dien mensch, zijn vriend, vervulle’ (Kath. Mar. 29), en later: ‘zooals de overige menschen *naar de mate hunner* deugd’ (82), wederom ‘naar *de* mate’ met lidwoord. Van Duinkerken doet in Hedendaagse ketterijen evenzo met het éne ‘naarmate’ zonder lidwoord: ‘Bij de katholiek is de goede handeling goed *naarmate van de* zuiverheid harer doelstelling, bij den ‘ethiese mens’ is ze goed *naarmate der* intensiteit, waarmee ze gesteld wordt’ (88). We kunnen zulke genitieven niet aanbevelen. Al lazen we in het *N.W.* IV 1045 dat *naar de mate* geen genitief kent, in deel IX 1385 worden toch s.v. ‘naarmate v o e g w .’ (sic) een paar oudere voorbeelden gegeven van ‘na(ar) mate’.

Het voorzetsel *spijt* waarvan het ‘gebruik niet meer gewoon’ is (*N.W.* XIV 2799), kwam ik onlangs nog tegen in: De Renaissance der cultuur in Nederland, toen G. Colmjon uit Ten Brink aanhaalde: ‘De eindindruk van Flauberts eersten roman was daarenboven, *spijt* het buitengewone talent van waarneming en analyse, teleurstellend en beleedigend voor het zedelijk gevoel’ (63). Voor *in spijt van, ten* (te, ter, tot) *spijt van* zie men het *N.W.* XIV 2797, 2799. Daarentegen is *spijts* (ald. 2800) met adverbiale *-s* nog zeer gebruikelijk bij zuidnederlandse schrijvers: ‘Agatha ging haren gang *spijts* alles’ (Streuvels, Dorpslucht 173); ‘Nu gaan wij Mondamin, klonk het, lijvelijk uit der eerden graven, *spijts* dat wijf, *spijts* al die krinkels, die ze er tooverkunstig omliep, *spijts* 't geprent heurs naakten voetstaps, *spijts* al Minnehaha's omgaan’ (Gezelle, Dichtwerken I 773; 600; II 257,

262). We kwamen het ook tegen in Brabantia Nostra (o.a. V 146, 332). Van Duinkerken blijkt er zelfs zeer op gesteld te zijn: '*spijts* de sombere meeningen over het intelligentiepeil der hedendaagsche volwassenen' (Legende v.d. tijd 84; 68, 88, 167, 203), 'Daar spreek ik *spijts* mijzelf de naam van het woord uit' (De kreet v. Abels bloed 130), '*spijts* ons zelven' (De menschen h. h. gebreken 157). - 'De uitdr. in spijt of ten spite van[1] heeft uit de bet. 'om iemand onaangenaam te zijn' ontwikkeld de opvatting tegen *den zin van iemand*, in een lateren tijd ook die van 'in weerwil van' of 'ondanks'.... Door weglating van de praepositie, waarvan *spijt* afhangt, heeft spijt in de 17de eeuw (evenals hd. *trotz*.... ndl. *trots*) de bet. aangenomen van een voorz. met de bet. van *ondanks*[2]... in weerwil van, trots (den besten), zoo goed als (de beste)' (*M.W.* VII 1728; vgl. *E.W.* 645). Verdam dacht bij die -*s* van *spijts*, die reeds in de 16de eeuw voorkomt, aan invloed van *ondancs*. Ik zou het iets ruimer willen nemen, door er aan te herinneren dat tal van adverbia op -*s* voor en na tot voorzetsels geworden zijn, zoals al mnl. *jegens, tegens, langs, nevens, neffens*.

Dat men nooit kan voorspellen, wat de lotgevallen van een voorzetseluitdrukking zullen zijn, blijkt weer uit het synonieme 'in weerwil van', waarnaast een verkort 'in-weerwil' me onbekend is[3] Wel kan men genitiefkonstrukties aanwijzen: '*in weerwil der* belofte van zwijgen' (de Meester, De zonde^2 151), maar elders: 'wat dacht Meneer Maandag en móóie dingen, *in weerwil van* zijn ongeloof' (Geertje^6 70); '*in weêrwil der* nietige hapering' (v. Deyssel VII 42), '*in weêrwil enkeler* woordelijke betuigingen van het tegendeel' (X 93). Deze laatste genitief is zeer opvallend[4]. 'In Stalingrad zijn... aanvallen gaande, waartegen de verdedigers *in weerwil van* de grootste ontberingen.... stand bleven houden' (Tijd 29 I '43). - Zo vertoont ook *omwille* (naast *terwille*, ter wille) alleen maar 'van' of een genitief: 'wij zijn er *omwille van* God' (Bopp, Jeugdopgang^2 187); '*omwille der* uitverkorenen Gods' (Linhardt, Menschen en dingen v.o. tijd 205). In verbindingen als: *om Gods wil* (om Godswil), *om uwentwil* (*N.W.* X 139, 140 v.) is 'wil' nominaal zonder meer. Van Es noemt in zijn proefschrift bij 'sommige geijkte voorzetselverbindingen.... de vooropplaatsing van den genitief zeer taai, speciaal bij de vormen *óm.... wille*[5], en *van.... wegen*' (419). Vergelijk voor beide wendingen in het Mnl. nog blz. 364, 415 v.; voor *om.... wille*

1) Zie vooral de betekenissen bij Kiliaen en Plantijn in het *M.W.*
2) Voor *ondancs* c.a. zie vooral *M.W.* V 300 v., 302 v.; vgl. *N.W.* X 1187 v., 183 v.
3) Het mnl. *met, ter wederwillen M.W.* IX 2004 is geen voorzetsel (vgl. *E.W.* Suppl. 191).
4) Zowel bij deze als bij andere voorzetseluitdrukkingen is vervanging door e genitiefkonstruktie soms onmogelijk: 'Voor altijd en *in weerwil van alles*' Geertje^6 316); 'ten overstaan van allen', 'in stede van het goed te keuren', ten koste van veel tijd; soms niet goed mogelijk: 'minder *ten opzichte van* nmiddelijk vóór-Wilamowitzsche geschiedbeschouwing dan wel *van* ouder en lgemeener, meestal litterarische, vormen van klassieisme' (de Klerk, Vaderl. ieuw-klassieke beschouwingen 199). Trouwens *des*-genitieven worden hierbij rouw vermeden.
5) In de schrijfpraktijk van de laatste decenniën vertoont het tussengevoegde en bonte mengeling van vormen. We laten dat rusten. Voor het Mnl. zie *M.W.* X 2564 vv.

nog blz. 46 v., 295, 329, 367; voor *van.... wege(n)* nog blz. 141, 175; en voor *van.... side(n), van.... halve(n)*, blz. 168 v. (141).

Het zou mij intussen niet verwonderen als anderen wèl voorbeelden van *omwille* als voorzetsel hadden aangetekend. Het stemt zowel formeel als semantisch overeen met *vanwege*, dat ook van afstandskompositum tot gewoon voorzetsel werd. Toch is er één groot verschil, een verschil dat de aandacht verdient: *vanwege*, dialektisch *vanwege(n)s* - naast w e g e n s *E.W.* 783 - is u i t s l u i t e n d voorzetsel; een konstruktie met 'van' of de genitief is me niet bekend (voor het Mnl. zie *M.W.* IX 1848 v.). Een schijngeval is: 'Want als het is, omdat deze laatste veel dingen gelooven, die zij zelf hebben verworpen, *van wege* dier *onredelijkheid* of onbewijsbaarheid, dan vergeten zij, dat zij-zelf óók van suppositie's leven' (Kloos XI 81) - naamvallen bevorderen niet altijd het vlotte verstaan! - 'dat zij *van wege haar* andersrassige aankleeding niet zoo druk wordt genoten door de lateren' (XI 58); 'dat was ook *vanwege de* blaren' (A. den Doolaard, De druivenplukkers 117); 'Die cape was er bij *vanwege den* regen' (U.C. 30 V '39). Antoon Coolen varieert nog al in de grafische voorstelling van zijn (niet uitsluitend) brabants *vanwege(n)s*: 'die kindergezichten.... fronsen in de voorkopjes *van weges het* zonlicht, daar ze niet in konden kijken.... De hulde òm de hulde, *van weges haar* pleizier, en dus de echte hulde, zee de pastoor' (De sch. voleinding[3] 237), 'de geluiden, die hij *vanweges zijn* doofheid niet hoorde' (Dorp a.d. rivier[3] 13), '*Van wegens het* gebrul was er onder de menschen.... wel iemand, die meelij kreeg mee Nol Bonk' (De g. moordenaar[3] 60; maar 65: '*Vanweges den* droevigen moord'), 'Dat was natuurlijk *vanwegens het* huiske van Piete moeder', '*vanwegens den* regen en de nattigheid' (Peelwerkers[5] 142). Charivarius redeneerde eens: '*Af* is geen voorzetsel dus *vanaf* evenmin'. Als iemand die redenering op 'vanwege' toepaste: '*Wege* is geen voorzetsel dus *vanwege* evenmin', zou men er het ergste van denken. Gelukkig is 'vanwege' zo gewoon, dat zelfs een dilettant er niets achter gaat.... vinden. - Zou de lokale voorstelling bij *van-wege* (anders dan bij *om-wille*) het voorzetsel-worden van 'vanwege' hebben begunstigd?, afgezien van het feit dat de herhaling van 'van' (van wege van!) niet kon aanlokken.

Ook *halverwege(n)* fungeert nu als voorzetsel. In het Mnl. luidde de adverbiale zegswijze: *te(n) halven weghe* en *te half weghen* (*M.W.* IX 1845; III 37); maar er was, zover ik weet, nog geen sprake van voorzetselijk gebruik. Later is dat anders geworden. Het *N.W.* V 1722 geeft reeds verschillende voorbeelden van het type 'halverwege de trap', zonder nochtans hierbij van voorzetsel te spreken. Men kan er semantisch het type 'midden den vloer' mee vergelijken, dat bij een vorige gelegenheid onze belangstelling had. Het voorzetsel 'halverwege(n)' is allergewoonst: 'Wij zijn nu *halverwege huis*' (Mitchell, Gejaagd door de wind 688), maar later: 'Zij was *halverwegen de* trap voor zij naar de gesloten deur van de eetkamer keek' (940); 'op den hoogsten kustheuvel, *halverwegen de* bocht tusschen Perros en Trégastel' (M. Koenen, Breiz-izel 90); 'Hij was *halverwege den* oceaan geweest, met de Spanjaarden' (Rawlings, Jody 53; 106, 108), '*Halverwege het* veld bleef hij staan', en even verder: 'Sluip *tot halfweg die* rij' (194). Dit laatste komt ook zonder 'tot' voor: 'En daaruit is-ie niet meer te voorschijn gekomen, tot hij tenslotte *halfweg den* wedstrijd uit het veld werd genomen' (Maandagmorgen 16 VIII '37).

Varianten zijn: '*Halverweg de* oceaan echter verandert de boot van gedrag' (Földes, De straat v.d. visschende kat[8] 186); '*Halfwege den* voormiddag, wijl de drij juffers samen in het werkplaatsje zaten' (Edw. Vermeulen, De pauwenschreeuw 86). Omgekeerd wordt 'halverwege' vaak door 'tot' voorafgegaan: 'een groot vuur.... dat roekeloos *tot halverwege den* schoorsteen oplaaide' (R. Hall, De bron v. eenzaamheid[2] 350); '*tot halverwege hun* zijmuurtjes' (v. Deyssel VIII 210). Op een andere plaats konstrueert Van Deyssel het genitivisch, dus nominaal: 'met hun broek en onderbroek *tot halverwege der* knie opgestroopt' (X 207). Het zal toch geen datief zijn!

We moeten ons thans de vraag stellen, wat primair is: 'tot halverwege' of 'halverwege', en waar eventueel dit laatste uit geabstraheerd werd, wanneer men nl. in 'tot' een jongere voorvoeging moet zien. Het *N.W.* V 1722 laat er zich niet over uit. Wèl geeft het naast het bijwoordelijke 'tot (op) halverwegen', een voorbeeld uit Conscience met *van*: 'tot halverwege van het voetpad'; verder zegt het: 'Naast *halverwegen* komt ook *ter halverwege(n)* voor', en verwijst daarbij naar *te halven wege*, waarnaast ook *ten halfwege*[1] bestaat (V 1639). Behalve het bijwoordelijk gebruikt halfweg, halfwege (halfweeg), du. halbe weg, halbwege - lezen we V 1638 - 'staan gelijkbet. bijwoordelijke uitdrukkingen met voorzetsels, als mhd. *ze halben wegen, uff halben weg*, nhd. *auf halbem wege*, mnl. nnl. *ten halven wege* [*M.W.* III 37 44]; waarschijnlijk is nnl. *ten halfweg*, en misschien ook *ten halfwege*, ontstaan uit eene dooreenmenging van *ten halven wege* met *halfweg* (of met *halfwege*)'. Ook het *E.W.* 227 aat het bij de simpele vermelding van nnl. *halverwege(n)* bijw. 'naast nnl. *ten halven weghe*'. - De vraag bleef dus onbeantwoord, of 'halvervege(n)' oorspronkelijk een absolute naamval is geweest, die nadien net voorzetsels werd opgetuigd, of dat het een abstrahering is uit 'te(r) halverwege(n)' - Van Lennep bezigde 'ter halver wege' nog adverbiaal: 'naauwlijks *ter halver wege* gekomen' (De Roos v. Dek. I 310); Cremer chreef 'ter halverwege' (*N.W.* V 1722), Schimmel 'ter halverweeg' ald.). Jammer genoeg is de voorzetselverbinding met (*te(r)* niet uit het Mnl. bekend; daar voor mij nog geenszins vaststaat, dat *halverwege(n)* in eerste instantie een absolute genitief zou geweest zijn[2]. Verdam dacht er ook zo over, blijkens zijn gissing: 'De uitdrukking had ook (en heeft misschien oorspronkelijk zoo geluid) *te halver weghen*.... kunnen luiden, elijk men b.v. ook vindt *te halven woorde, te halver spraken*'[3]. In alle eval moet het voorzetsel van '*tot* halverwege' een sekundaire toevoeging zijn. Zulke later aangebrachte voorzetsels komen meer voor. Het vroeger angehaalde voorbeeld uit Gezelle: '*tot tenden* den hemel' is wel een zeer prekend geval, dat voor dilettanten iets ijzigs moet krijgen, als hun ter ore komt dat *tot* nog weer uit *toe* + *te* ontstaan is (*E.W.* 704, 689 v.). Mathematisch berekend is dat driemaal hetzelfde voorzetsel. In het Mnl. was reeds 'tote Alcmaer toe', 'toter vespertijt toe' (*M.W.* VIII 386)[4]

1) Een boom staende *ten halfweghe van* twee nabuir-landen is gemeen tusschen in beiden (*N.W.* V 1639 onderaan).
2) Zie *De N. Taalgids* XXXI 362, en voor andere abstraheringen 358 vv.
3) *Tschr. voor Ned. Taal- en Letterkunde* IV 217.
4) Vergelijk nu nog het allergewoonste type: *tot vervelens toe, tot misselijk ordens toe*, enz.; *tot nu toe*, e.a.

niet enkel duidelijk, maar ook nadrukkelijk. Guido Gezelle (I 273) maakte het nog ‘erger’:

> Vreedzaam en eenvoudig leven,
> elk ende een het zijne geven,
> God vooral, *tot tenden toe*,
> dat en wierd zij nimmer moe.

Viermaal! Wat in: *Is dat goed Nederlands*? allemaal als pleonasme wordt verworpen, typeert de kijk-op-taal van personen, die alles in taal wiskundig precies weten te berekenen; het zo menen te moeten berekenen.

Tot besluit zij nog aan het volgende herinnerd. Bij ‘vervanging’ van de *van*-konstruktie door een genitief, bijv. ‘te midden *van de* menigte: te midden *der* menigte’ - we zeiden het reeds - verandert de voorzetseluitdrukking van wezen, d.w.z. wordt het een zuiver-nominale verbinding, waarbij de genitief van het voorafgaande substantief afhangt. Zo kan men ook niet van voorzetseluitdrukking spreken, als de verbinding (zonder ‘van’) door een genitief ‘gescheiden’ wordt: ‘Hij toonde het doodshoofd van een ‘onbekenden heilige’, *ten* (sic) *wiens eer* hij alléén geld in ontvangst kon nemen van mensen ‘zonder verzwegen zonden’’ (Zonnewijzer 1939, blz. 188); ‘Doch de gemiddelde geloofsprediker.... oefent zijn ambt.... uit in overeenstemming met de wenschen van de regeering, *ten wier behoeve* hij de openbare eerbaarheid bewaakt....’ (v. Duinkerken, Verscheurde Christenheid 130); ‘Hij heeft destijds verklaard, dat al zijn sinds 1881 verschenen werken vrij *ter ieders beschikking* zouden staan’ (Rachmanowa, Kruisweg der liefde 403)[1)]. Er al evenmin is er sprake van voorzetsel, wanneer de bepaling aan de uitdrukking (zonder ‘van’!) voorafgaat, zoals bijv. in het boven aangestipte *dien ten gevolge > dientengevolge* (*N.W.* III 2559), waarin ‘dien’ de datief is van ‘dat’; *haar ter ere*; ‘Maandag is erover voldaan, dat hij haar die morgen bepraat heeft, om, *Mevrouw terwille*, te blijven’ (Geertje[6] 399); ‘hem, *wien ten wille* zij haar vaderland en vrienden had verlaten’ (Melati v. Java, Hermelijn[3] I 65); ‘Al wie in d'arm der wellust werd geschapen Valt vroeg of laat *der wellust* weer *ten prooi*’ (Emants bij Verwey, Inl. tot de nieuwe Ned. dichtkunst[2] 16); al staat ‘wellust’ als maskulinum genoteerd, ‘der wellust’ is hier dativisch bedoeld; dat geldt ook van de volgende feminina: ‘De heuvel staat *der steenen stad ten schoor*’ (Soeroto, De geur van moeders haarwrong 54); ‘Deze artistieke ontroering.... wordt, *der schijnbare simpelheid* van haren oorsprong *ten spijt*, uit zulk een samenstel van grotendeels volstrekt onbepaalbare zinnelike en geestelike werkingen geboren, dat....’ (v. Duinkerken, Roofbouw 81). ‘Zoo laten zich de lichtkevertjes gebruiken, *der inlandschen meisjes* van Zuid-Amerika *ten pronk*’ (Feith, Onze mede-dieren 132). In dit laatste geval moet de mooi-doende auteur, althans de ‘mooi’ doende letterzetter gederailleerd zijn - wat overigens meer gebeurt, wanneer men het al te mooi wil maken. Dat ‘ten pronk van’, ‘ten schoor van’ geen alledaagse voorzetselverbindingen zijn - zijn het wel voorzetseluitdrukkingen zoals we die bespraken? - behoeven we niet nader te bewijzen.

1) Iets anders is natuurlijk het type: ‘Eén elementaire functie.... *ten opzichte waarvan* de andere relaties.... secundair zijn’ (Jan Smit, Bijdrage.... Potgieter's stijl 55).

Wie bij het scheiden van de markt eens optelt, hoeveel zegswijzen mèt en zonder ‘van’ v o o r z e t s e l i j k gebruikt worden - het nominale gebruik laten we nu terzijde - zal zich misschien teleurgesteld voelen, dat hij niet boven het eerste dozijn uitkomt. Tellen we ook de gevallen mee op sekundaire *-s*, dan worden het er twee dozijn[1]. Wanneer krijgen we eens een doctorandus in de nederlandse letteren, die een uitvoerige studie schrijft over de lotgevallen, over de almaar doorwerkende drang tot vernieuwde aanschouwelijkheid van de g e s l o t e n woordsoort: voorzetsels?

P. GERLACH ROYEN O.F.M.

Kroniek en kritiek.

De tweede druk van Matthias Kramer's Woordenboek. Over deze tweede druk, die in geen Nederlandse bibliotheek bewaard is (zie hiervóór blz. 33) ontvingen wij uitvoerige mededelingen in een Nederlandse brief van R. Rosenbohm, die deze uitgave op de Universiteitsbibliotheek te Berlijn onderzocht heeft. Daaraan ontlenen wij het volgende: Deze besnoeide en tevens uitgebreide bewerking, in één octavo deel (Leipzig, 1759) is verzorgd door Johann Daniel Titius (Tietz), geb. 1729 te Kronik in West-Pruisen, in 1756 professor in de wiskunde te Wittenberg en in 1796 aldaar overleden. Van de grote invloed die de lage landen op M. Kramer uitoefenden, valt niets meer te bespeuren. De door besnoeiing verkregen plaatsruimte werd besteed om nieuwe woorden, vooral aan Halma ontleend, op te nemen. Voorts raadpleegde hij Hoogstraten's woordenboek, Jablonskis en Hübners encyclopedie e.a. Opvallend is, dat zowel Titius als Van Toerbeek hun voorgangers van slechte vertalingen beschuldigen: ‘Es ist ein Ekel zu sehen dass Kramer alle holländischen Redensarten in dem elendesten Deutsch und.... schülerhaft übersetzt’, zelfs zo scholierachtig, dat iemand die nauwelijks Hollands kende, andere vertalingen zou kunnen vinden. Hij eindigt met een beschouwing over de spelling. Als aanbeveling vermeldt hij op het titelblad: deze nieuwe uitgave is: mit unzähligen Wörtern und Redensarten, sowohl aus der holländischen Sprache selbst, als aus den Künsten und Wissenschaften vermehrt, durchaus verbessert, und zum gemeinen Gebrauche bequemer gemacht.

Weinig bekend is, dat het woordenboek van Kramer-Van Moerbeek reeds (in 1803-1808) een mededinger kreeg in een nog uitvoeriger *Neues Deutsch-Hollandisches und Hoch Deutsches Wörterbuch* door K.F. Weidenbach (Leipzig im Schwickertschen Verlage) 1ste deel 1109 blz. 2de deel (1808) 1592 blz. in twee kolommen. Ook dit werk zou eens deskundig onderzocht moeten worden.

1) Het meer en meer veldwinnende germanisme *middels* ‘door middel (beiddeling) van’ lieten we terzijde.

Boekbeoordelingen.

Dr. A. Stakenburg: Onno Zwier van Haren, De Geuzen 2de, herziene druk. N.V. Uitg. vh. C.A. Mees, Santpoort, 1943.

Het was een goede gedachte van A. Stakenburg en zijn aanvankelijke promotor, prof. Van Eyck, Onno Zwier van Haren en zijn hoofdwerk ‘De Geuzen’ tot onderwerp te kiezen voor een proefschrift, en dit aldus met volledig historisch en critisch apparaat, weer onder de ogen te brengen van velen. De laatste uitgave was van 1875.

Van deze dissertatie is het historische deel het beste. Een uitgebreid onderzoek in verschillende archieven heeft over het leven en het geslacht van O.Z. van Haren veel aan het licht gebracht, dat de moeite loonde.

Ook de uitgave van het gedicht zelf is zeer volledig, daar met alle drie de bewerkingen, van 1771, '72 en '76, is rekening gehouden; maar zo, dat ene, en wel die van '72 in hoofdzaak gevolgd is.

Op drie hoofdpunten van zijn betoog wijkt mijn mening van die van Dr. S. af. Die punten zijn: 1°. in het leven van O.Z. ‘de geruchtmakende aanklacht, die nooit als gegrond bewezen, maar ook nooit als vals weerlegd is kunnen worden’ zoals ik in 1928 schreef. Ook nu is de onderzoeker er niet in geslaagd tot een definitief oordeel betreffende die schuld te komen, al meent hij een betrekkelijke graad van schuld te moeten vaststellen. Zijn argumenten daarvoor zijn zwak en door tegenbewijzen te weerleggen. Het is hier niet de plaats nader op de zaak in te gaan: ik hoop dat eens elders te kunnen doen.

2°. de wordingsgeschiedenis van De Geuzen. Dr. S. tracht aannemelijk te maken, dat O.Z., wanneer hij later zijn eerste uitgave van De Geuzen, die 20 van de 24 zangen bevatte, een ‘ruwe schets’ noemt, daarbij het oog heeft op een halverwege opgegeven ontwerp. Naar dit ontwerp zouden niet De Geuzen, maar zou Willem van ‘Oranje, aan het hoofd van de Ned. vrijheid’, onderwerp geweest zijn van een, om hem heen gebouwd heldendicht, dat, met het jaar 1572 als middelpunt, natuurlijk ook aan de geuzen een grote plaats inruimde. Stakenburg's betoog is zeer suggestief, maar hij gaat uit van de praemisse, dat O.Z. in zijn voorwoord bij de uitgave van 1776 maar wat zegt. Waarom zouden wij de dichter niet geloven? O.Z. van Haren was een man en een karakter, als dichter een sterk componist, overigens ook iemand met zelfkritiek. Hij is hooghartig en sarcastisch, maar niet ijdel en leugenachtig, en heeft, ook volgens zijn jongste levensbeschrijver, ‘een stalen geheugen’. Van een veranderd plan is nergens sprake. Waarom zou het ook? De compositie van De Geuzen is uitstekend, zoals eigenlijk door Dr. S. zelf wordt aangetoond: een medaillon Oranje en Nederland 1572-1747, gevat in de vleugels van de heldendaden der Watergeuzen in het vrijheidsjaar. Het vrijheidsjaar bij uitstek was 1572, en 1772 zou een eeuwfeest zijn - het eerste, want 1672 was een rampjaar geweest -, een jubeljaar, als er geen ander in de geschiedenis van Nederland viel aan te wijzen. Naar dat jaar werkte O.Z, toe, zijn gedicht was een herdenkingsdicht, geen heldendicht, geen epos of wat men er meer van heeft willen maken en niet in kunnen vinden. Herhaaldelijk werd hij, door politieke inbrekers, door nadruk, tot ontijdige publicatie genoodzaakt, maar zijn plan stond vast en hij voerde het uit, zij het met uitbreidingen en wijzigingen, die zowel een concessie waren

aan de poëtische aesthetica van zijn dagen, als de uitdrukking van zijn eigen zich ontwikkelend dichttalent, en daarmee gepaard gaand oordeel.

Hiermee kom ik op het 3de punt: de keuze van de tekst van 1772. Volkomen verantwoorden doet Dr. S. ook de keuze van deze vroegere tekst niet. Hij wijst erop, dat O.Z. bij zijn tekstwijziging streeft naar samen laten vallen van heffing en klemtoon. Ongetwijfeld is dit één van zijn oogmerken. Maar er zijn er meer, en om die te rubriceren en O.Z.'s dichttaal in haar wezen en wording uitvoerig na te gaan, zou een hoofdstuk van een dissertatie nodig zijn. De meeste veranderingen beogen een adacquater uitdrukken van zijn gedachten, want O.Z. is een wijsgerig dichter, zoals zijn levensbeschrijver terecht opmerkt, en de volte van zijn gedachten en ordening van zijn indrukken maakt de worsteling met de stof moeilijk. Een merkwaardig onderdeel, dat uitsluitend de versificatie betreft, is het wegwerken van de hiaten[1)]. Dit geeft een voorbeeld van O.Z.'s wijze van omwerken: het woord ‘likmethode’, aan Alberdingk Thijm ontleend, is hier misplaatst. Omzettingen zonder noodzaak, hetzij dan een logische of een rhytmische of fonetische, komen bij hem niet voor. Men kan er aan twijfelen, of alle veranderingen verbeteringen zijn, - onze aesthetische waardering is ruimer dan die van de 18de eeuw - maar het is niet waar, dat O.Z. bij zijn veranderingen van het zelf-geziene naar het conventionele ging, en dat in de zelf-geziene tafrelen de meeste metrische onregelmatigheden voorkomen. Dr. S verzwakt trouwens zelf zijn aanval op de editie 1776, door de tussenzin ‘behoudens de toegevoegde coupletten’. Is het aannemelijk, dat Van Haren met zijn toevoeging van hele strofen het ware zou hebben getroffen, maar met geringere veranderingen binnen de strofen ernaast zou zijn geweest?

Mijn betoog, dat de compositie van De Geuzen nooit anders is gedacht dan in 1772 uitgevoerd, vindt in de versificatie steun. De levendigste en sterkste gedeelten van het herdenkingsdicht zijn die, waarin het water, de zee, met de schepen en boten ‘optreden’ - O.Z. was een Fries! -; op de 2de plaats komt de diplomatieke gesprekvoering (O.Z., oud-diplomaat, was ook dramatisch dichter![2)]; op de 3de de vergelijkingen, die een zang of zangdeel inleiden of afsluiten. De eerste zijn zelf-gezien, zelf-beleefd, de laatste gezien, geschouwd, in dat andere, hem aangeboren element, de geschiedenis. Het vasthouden van de grote lijn daarin is zijn kracht: hij verliest zich niet in détails. En nu veronderstelt zijn beoordelaar, dat het oorspronkelijk plan van de dichter geweest zou zijn, het te water zo hoopvol begonnen jaar 1572 te vervolgen met de mislukte tochten over land van de prins van Oranje? Hoe zou dat in zijn eeuwdicht, dat tot opwekking en vertroosting van het nageslacht bedoeld was, gepast hebben? En hoe zou O.Z. zich gekweten moeten hebben van de dichterlijke uitbeelding van die door vergeefse belegering, voorzichtig terugtrekken en verslagen worden gekenmerkte landtochten met vreemd krijgsvolk, van het najaar van 1572? De Hoop zou hier met de film Oranje 1572-1747 raar tussengestaan hebben. Bovendien: de rol en persoon van Oranje

1) Het zijn er 18, na weglating van de eerste redactie van de Eerste Zang van ‘Het Vaderland’, die er alleen wel 8 had. Een paar zal ik er, met de varianten noemen: ‘Hij was de eerste edelman’ - ‘Was d'eerst' en waardigst' edelman (VI, 180); ‘De enterbijl is in de handen’ - ‘De dreigend’ enterbijl in handen’ (XVIII, 58).

2) Zang IV, Zang XIV.

wettigden een aparte behandeling, die O.Z. hen in 1773 in zijn drama ‘Willem van Oranje’ liet geworden.

De uitbreiding voorts, die de redactie van '76 te zien geeft, bestaat vnl. uit een inlassen van genrestukjes uit het huiselijk leven[1]. Tendele is hierop de smaak van het publiek van invloed geweest, maar ook O.Z.'s eigen toenemende smaak daarin.

Hier en in de heroïsche vaderlandsliefde ligt de verbinding tussen O.Z. en Bellamy. Terecht verwijst Dr. S. naar hem.

De verklarende aantekeningen onder de verstekst zijn helder en betrouwbaar, en het tekort van deze dissertatie is eerder een teveel: een teveel aan vernuftige redenering en spitsvondige kritiek. Dit teveel dwingt tot aandachtig lezen en critisch nagaan, het maakt dat O.Z. door zijn Geuzen voor ons gestalte aanneemt, ons eerbied afdwingt voor zijn kennis, zijn werkdrift, zijn talent. Dankbaar zijn we Dr. S. bovendien voor zijn grondige weerlegging van Huet's mening, dat O.Z. in De Geuzen gepoogd zou hebben een gedenkteken op te richten voor zichzelf, als trouw echtgenoot, liefhebbend vader en deugdzaam mens. ‘De Geuzen’ zijn en blijven het dichterlijk gedenkteken van de vrijheidsstrijd der Nederlanden in de hoopvol begonnen lente van het jaar 1572.

M.M.-V.

Dr. G. Stuiveling: Een Eeuw Nederlandse letteren (Amsterdam - Em.Querido's U.M. - 1941). (Prijs f 7,50).

Een enigszins volledig, goed leesbaar overzicht te geven van de gehele Noord- en Zuid-Nederlandse letterkunde tussen 1813 en 1920, in het bestek van 250 bladzijden, is geen gemakkelijke taak! Stuiveling is daarin voortreffelijk geslaagd. Met vermijding van geleerde verantwoording, maar gesteund door zelfstandige studie en belezenheid, weet hij verschijnselen en persoonlijkheden pittig en raak te karakteriseren. Verdienstelijk is reeds de compositie. De rangschikking van een overstelpende massa feiten en namen, van stromingen en genres plaatst iedere geschiedschrijver van de letteren voor vaak onoverkomelijke moeielijkheden. Nu eens deze, dan weer die groepering toe te passen, gelijk Te Winkel doet, is wel het gemakkelijkst, maar ook alleen te verdedigen in een werk om na te slaan. Kalff's indeling naar generaties heeft het bezwaar dat men bij een volgende generatie auteurs uit de vorige die een belangrijke rol blijven spelen, ook na hun vijftigste levensjaar, te zeer uit het oog verliest. Nieuw is nu bij Stuiveling het streven om gelijktijdige verschijnselen zoveel mogelijk bijeen te houden, om daardoor het letterkundig leven als 't ware van jaar tot jaar te kunnen volgen. Wanneer er dus groepering plaats heeft rondom een toongevend tijdschrift b.v. in de eerste jaren en in de kenteringsjaren 1860-65 van *De Gids*, of in de eerste periode van *De Nieuwe Gids*, dan hecht Stuiveling er terecht veel belang aan, deze jaargangen nauwkeurig te ontleden, medewerkers en bijdragen te karakteriseren[2].

Deze streng chronologische werkmethode heeft onmiskenbare voordelen en brengt vaak verrassingen: na de schijnbaar volledige overwinning van de jongere Gids-generatie, in 1848, viert Tollens triumfen met zijn

1) De hele XXIIste zang, in 1772 toegevoegd, was er al zo één; in 1776 de idylle van Thomasz en Keetje (III, 110-160), van Dabréo en zijn moeder (XVII 190-210).
2) Zie blz. 56 vlg., 107 vlg., blz. 166 vlg.

Bedelbief! Gelijktijdig met de modernistische geschriften van De Genestet en Huet treedt in Vlaanderen Gezelle op, en verschijnt in 1859 Da Costa's Slag bij Nieuwpoort. Tijdens de eerste Nieuwe-Gids-periode schrijft Schimmel zijn *Kaptein van de Lijfgarde* (1888). Er zijn echter ook bezwaren: de biografie van persoonlijkheden die in verschillende tijden belangrijk zijn (b.v. Potgieter) wordt verbrokkeld, en hun ontwikkeling dus minder duidelijk; sommige bladzijden zijn door opeendringing van het ongelijksoortige wat onoverzichtelijk bont (b.v. blz. 134-136). De vraag blijft m.i. ook of het sporadisch inlassen van Zuidnederlandse schrijvers en geschriften, buiten hun speciaal-Vlaams verband, alleen ter wille van de gelijktijdigheid, wel gewenst is.

Origineel is de indeling van deze eeuw in een vijftal hoofdstukken van ± 20 jaren met aardig bedachte titels, nl. *Tevredenheid en bezwaren* (1813-1831), *Het Verleden als Gids* (1832-1856), *Vier tegen velen* (1857-1875), *De Kunst om de kunst* (1876-1899), *Bezonnen dichterschap* (1900-1920), elk voorafgegaan door een karakteristiek gedicht en onderverdeeld in 5 à 8 paragrafen, met eigen betiteling.

Het bestek van deze beknopte bespreking laat ons niet toe op biezonderheden in te gaan. Uit een gedetailleerd overzicht van de inhoud zou kunnen blijken dat het perspectief steeds in het oog gehouden is: de belangrijkste verschijnselen en persoonlijkheden komen op de voorgrond. Aan uiteenlopende geestesrichtingen is door een bezadigd oordeel recht gedaan. Wij zouden dus kunnen wijzen op menige goed geslaagde bladzijde: kernachtige typering en duidelijke uiteenzetting, b.v. van de Gidskrisis (blz. 115), van de poëzie van '80 (blz. 174), van de ondergang van de Nieuwe Gids, en van de cultuurvernieuwing op het einde van de negentiende eeuw (blz. 205). Verhelderend werkt ook de herhaaldelijk getrokken parallel tussen verwante maar tevens principieel verschillende persoonlijkheden, b.v. Drost en Potgieter, Gorter en H. Roland Holst, Van de Woestijne en Boutens. Natuurlijk kan men met de schrijver van mening verschillen omtrent de wenselijkheid, bepaalde personen of geschriften al of niet te vermelden: zijn keuze is ruim geweest, in verband met de beschikbare ruimte soms wat te ruim. Ook de aesthetische waardering, vaak in een enkel adjektief uitgedrukt en meestal wel-overwogen, zal niet door ieder gedeeld worden: m.i. is b.v. de late romanticus Hofdijk overschat, maar te waarderen is, dat deze jongere auteur zich heeft weten te onttrekken aan de absoluutheid van de Tachtiger-kritiek tegenover een groot deel van de voorafgaande litteratuur, en dat hij zich daarover door onbevooroordeelde studie een eigen mening gevormd heeft.

Het meest oorspronkelijke deel van dit boek blijft de schildering van de eigen tijd, door vroegere geschiedschrijvers niet of schetsmatig behandeld.

Naast het bekende werk van Rispens behoort dat van Stuiveling tot het beste wat samenvattend over de contemporaine letterkunde geschreven is. Dat wekt het verlangen naar een bredere uitwerking, dan in dit gedrongen bestek mogelijk was.

Een groot aantal illustraties, grotendeels portretten, verhogen de aantrekkelijkheid. Ook daardoor is dit boek geschikt om in brede kring de aandacht te trekken en belangstelling te wekken voor de vaderlandse letterkunde, maar uit het bovenstaande blijkt tevens dat studerenden er in velerlei opzicht hun voordeel mee kunnen doen.

C.G.N. DE VOOYS.

Dichterlijke zelfbeschrijving van *Bilderdijk*. Een keuze uit zijn gedichten. Door J. Wille (Bibliotheek der Ned. Letteren), 1943.

De tijdgenoten beschouwden Bilderdijk als hun leidsman, als een tweede, een betere Vondel. Zijn invloed werkte lang na; da Costa en Alb. Thijm toonden die het duidelijkst, maar ook Tollens, hoe weinig 'gevoel, verbeelding, heldenmoed' hij mocht bezitten, trad in zijn retoriek zichtbaar in zijn spoor. Potgieter bewonderde Bilderdijk nog, maar Busken Huet veroordeelde hem al (L.F. XXV p. 31): 'Er is geen ontveinzen noch bemantelen aan: geen dichter is hier te lande zo impopulair'. Ook de kritiek van Multatuli op *Floris V* heeft hem veel kwaad gedaan. En toen de tachtigers met hun beschouwingen over retorica kwamen, had hij voorgoed afgedaan, of, zoals Kloos in 1906 Huets oordeel herhaalde: 'Bilderdijks beroemdheid is op dit ogenblik alleen een officiële; iedereen kent zijn naam, maar geen sterfling die hem leest'. Hoe weinig hij onder ons volk leefde bleek in 1931, toen een poging om zijn sterfjaar te herdenken vrijwel mislukte; te pijnlijker, omdat wij graag herdenken en een paar jaar later Vondels 350e geboortedag en het 300-jarig bestaan van de *Gijsbrecht* algemeen werden gevierd. Alleen orthodox-protestanten eren Bilderdijk als een groot dichter, maar zij worden daarbij meer geleid door diens godsdienstige opvattingen als door zijn dichterlijke verdiensten.

Toch is Bilderdijks betekenis zo groot, dat hem terecht een plaats in de galerij der nederlandse schrijvers is ingeruimd. Prof. Wille stond echter bij zijn bloemlezing voor een moeilijke keus: Bilderdijks nalatenschap tot op ongeveer een tiende terug te brengen. Hij deed dit niet, door van alle door B. beoefende kunstsoorten: romances, balladen, vertellingen, leer- en gelegenheidsgedichten, treurspelen en lyriek, voorbeelden te geven, maar hij wilde de dichter uit zijn verzen doen kennen en noemde zijn bloemlezing terecht een 'dichterlijke zelfbeschrijving'. Dit standpunt is volkomen juist. Dat hij graag meer had opgenomen, blijkt uit zijn inleiding, waar hij nog veel noemt dat hij moest weglaten.

Tevens echter werd deze uitgave een poging tot eerherstel. Is deze gelukt? Tot op zekere hoogte: ja. Deze verkorte Bilderdijk is heel wat leesbaarder als de volledige uitgave van da Costa, vooral door de grote zorg waarmee de gedichten gekozen zijn. Ook leren we Bilderdijk waarderen om zijn liefde voor vrouw en kinderen en om zijn vaste overtuiging in zijn bezwaren tegen de geest der eeuw. Deze verzen, die hem in zijn tijd veel vijanden hebben bezorgd, kunnen we nu, op een afstand, beter waarderen. Bij menig vers denken we aan de strijdbare Vondel. In zijn inleiding wijst prof. Wille terecht op deze zijde van Bilderdijks poëzie; deze voelde zich een profeet, een geroepene voor zijn volk. En terecht vraagt prof. Wille: 'Zullen wij zijn nagedachtenis niet eren, en van zijn kunst met ernst kennis nemen, al zouden wij met al zijn denkbeelden niet instèmmen?'

Maar het zij me geoorloofd, enige bezwaren tegen de uitgave te opperen. Hier het debat over Bilderdijks karakter te heropenen heeft geen zin. Ook dient een beoordelaar in een geval als dit zijn held met sympathie en liefde te beschouwen. Maar het gaat niet aan, bij het oordeel over Bilderdijks huwelijken alle schuld aan de eerste vrouw te geven en de ode aan Napoleon af te doen met de woorden 'de befaamde, de beruchte, de beroemde Ode'. Hier verzwakt de verdediging zichzelf door het gemis van de nodige objectiviteit.

Ernstiger is de tekortkoming, dat prof. Wille in zijn inleiding niet spreekt over Bilderdijks dichterlijke waarde. Toch is de vraag daarnaar van overgroot belang. Want één van de voornaamste oorzaken waardoor een dichter blijft leven ligt in z'n kunstenaarschap. Eik kunstwerk moet dat ondefinieerbare bezitten, dat men ‘stijl’ noemt of ‘waaraan men overeengekomen is de naam van poëzie te geven’. Vondel bezat dat in hoge mate; bij Bilderdijk hapert het daaraan menigmaal. Nu is het te begrijpen, dat prof. Wille daarover niet sprak. Zijn bewondering van Bilderdijk is gegrond op gelijkheid van godsdienstige en misschien ook maatschappelijke inzichten. Maar het schijnt me toe, dat het ermee gaat als met de pogingen tot eerherstel van Cats. Diens bewonderaars prijzen bovenal in Cats de calvinist. Hetzelfde geldt voor de bewondering, van katholieke zijde Vondel geschonken; het is menigmaal de roomse Vondel die geprezen wordt. Maar dat standpunt is gevaarlijk, want daarmee haalt men de ‘predikantenliteratuur’ weer binnen, waarvoor ons volk toch al zo gevoelig is en die door de tachtigers zo hardhandig is verjaagd.

Ook deze bundel levert bewijzen te over, dat Bilderdijk als dichter te kort schiet. Daar is z'n breedsprakigheid, zelfs ondanks de bekortingen, enige malen door prof. Wille aangebracht. De dichter besefte blijkbaar niet, dat (zoals W.A.P. Smit in het de-Vooysnummer opmerkte) ‘lyriek bij uitstek de kunst der zelfbeperking is’. Daar is ook de retorica, dit hier in ongunstige betekenis bedoeld, het valse pathos, het gebruik van onjuiste beeldspraak en van verkeerde, gezochte, of ter wille van rijm of maat verminkte woorden. De ruimte ontbreekt voor veel bewijzen, maar een enkel wil ik noemen; bijna geen vers of er hapert iets aan. ‘Mijn hijgend hart mocht aan uw lippen zwoegen’, roept de dichter in 1796 zijn tweede vrouw toe; en zijn landgenoten onder de franse bezetting noemt hij ‘'t vernederd zaad, dat huppelt onder 't juk’. Zijn lichaam noemt hij zijn ‘uitgedorde schonken’ en zijn kinderen zijn ‘ingewanden’; en denkende aan de vele kinderen die hem door de dood zijn ontvallen, roept hij uit: ‘'k Heb de aarde met mijn ingewanden overstrooid’. Deze metafoor evenaart in koenheid die andere, waarin hij zegt, dat ‘het schreiend kindje met een stouten sprong zich uit de ingewanden wrong’. Gebrekkig nederlands is bijv. ‘de eens vergaste (eenmaal als gast onthaalde) kannibaal’; gij zijt aan uws vaders vuur ontvroren’ (= ontdooid = gekoesterd); ‘de nevelwolken doorscheemren (= worden doorschemerd = verlicht) van bliksemslagen’; ‘de wet die van Horebs steilen top U dondert op den kop’. Op al deze en vele andere tekortkomingen had prof. Wille moeten wijzen, om daaruit Bilderdijks verlies van populariteit te verklaren. Althans voor een deel te verklaren.

Want de diepere oorzaak van Bilderdijks vergeten-zijn is hierin te vinden: 1e. dat hij niet van de mensen hield (hij erkent dit zelf in *Mijne geboortbestemming* van 1808; 2e. in de gespletenheid van zijn natuur en zijn verregaande egocentriciteit. Er is hier geen ruimte om dat aan te wijzen. Maar men kan niet God dienen en de Mammon: evenmin zichzelf en de gemeenschap. Ge kunt niet in een gebed u nederbuigen voor God (zie *Uitboezeming*, p. 40) en tegelijk de vrouw die Hij u gegeven heeft tegenover Hem in gebreke stellen; niet anderen berispen en bemoraliseren, en de wetten der conventie en der zedelijkheid als voor uzelf niet geschreven beschouwen. Dit leidt tot onoprechtheid en tot retorica.

Misschien maak ik mijn bedoeling het duidelijkst, door tegenover de

verzen van Bilderdijk te herinneren aan enkele van Vondel, zoals zijn vertroosting 1. Want de volgende woorden en namen hadden toch wel toelichting behoefd: p. 1 pijpkan. Vader Ennius. p. 9 't gebrek van Cato. Tituskoppen. Brutussen. p. 21 zus (= stil! st!). p. 23 het doorgeweekte hal. p. 25 koets (= rustbank, bed). p. 28 de boer Alexandert (herinnering aan *Krelis Louwen*). poppengesnar, p. 30. Iets uit het leven en sterven van Dirk, Floris en Willem V. p. 31 Oranjes horen. p. 50 Lesbisch dichtvuur. p. 68 God, die de ingespannen eeuwen met metalen prikkels noopt. p. 74 Goël. p. 77 Wat zeiden de filosofen die B. hier bestrijdt? p. 78 al die schijnbre deugd tot zonden, Waar ik onbewust mee brall'. p. 82 lijkgestichtjen. p. 90 melk van de wolvin. p. 101 lemmet (= pit van de kaars). p. 104 de Godgezant (= Jona). p. 106 pook (= dolk). p. 117 c. 2: de daarin genoemde namen en gebeurtenissen vragen meer uitleg dan de noot geeft. p. 146 Tartarus. p. 158 Moonen, Pels. p. 164 de nacht besteeg haar peil. p. 172 teemt (= zanikt, zeurt). gebrek en wanhoop, bij vuur noch zwaard te melden. p. 203 de vree schittert met de olijf. - Dit alles zal voor iemand die de letteren tot zijn hoofdvak gemaakt heeft niet moeilijk zijn, voor de 'ontwikkelde leek', voor wie de bibliotheek bestemd is, is het lastig en zelfs vaak onverklaarbaar.

Samenvattend kan men dus zeggen, dat Bilderdijk terecht in de grote bibliotheek is opgenomen, en dat de belangstellende leek, voor wie deze bestemd is, in prof. Wille een goede gids vindt, omdat liefde en bewondering hem bij z'n keuze hebben geleid. De hier gegeven verzen plaatsen Bilderdijk in elk geval hoger dan de openbare mening pleegt te doen. Maar het is te vrezen, dat B. Huet gelijk blijft hebben als hij zegt, dat het zelfs bij een beknopte bloemlezing, 'nog te bezien zou staan of wel aan Bilderdijk een ruime plaats in de sympathie van ons volk te verzekeren zij'. Misschien vind ik een andermaal meer ruimte om dat aan te tonen.

W.H. STAVERMAN.

Losse notities.

Gezelle en Erasmus.

Gezelle's prachtige gedicht uit Tijdkrans: 'Den avond komt zoo stil, zoo stil' is onder de titel: ''t Halven Mei' en met een aanmerkelijk andere en mindere tekst oorspronkelijk verschenen in De Ware Vlaming, Juni 1882. Hij droeg daar het later geschrapte motto: 'Dulce bellum inexpertis!' De Jubileum-uitgave vermeldt dienaangaande op bl. 195 van boek VIII (d.i. het middengedeelte van Band. III) het volgende:

'Dit lemma, is zeer waarschijnlijk door Gezelle zelf samengesteld naar aanleiding van enkele teksten uit Horatius, die hij uitmuntend kende, Zie o.m. HOR. Epist., I, 18, 86-87:

> Dulcis inexpertis cultura potentis amici.
> Expertis metuit.

En Carm., 3, 2, 13: Dulce et decorum est pro patria mori.'

Deze veronderstelling echter, die aan Gezelle's genie nu ook het dichterschap van Latijnse spreuken toeschrijft, verliest iedere grond als men weet, dat 'Dulce

bellum inexpertis' één van de grootste en beroemdste Adagia van Erasmus is, door hem in 1515 aan zijn bundel toegevoegd, en in 1517 als apart boekje uitgegeven. In de aanhef beweert Erasmus, dat de spreuk, die hij in het Grieks citeert, zeer verspreid is: 'Et elegans cum primis, & multorū literis celebratum adagium est, Γλνύνς ἀπέιρψ πόλεμος, id est, Dulce bellum inexperto.'

Ofschoon dus de mogelijkheid bestaat, dat Gezelle deze tekst onafhankelijk van Erasmus heeft ontleend aan dezelfde auteurs, blijft een directe ontlening aan Erasmus m.i. toch het meest waarschijnlijk.

G. ST.

Opoe.

Van het woord *opoe* bevindt zich de etymologie noch in FRANCK-VAN WIJK[2], noch in het Supplement van VAN HAERINGEN, noch in VERCOULLIE[2]. Wel zegt FRANCK-VAN WIJK[2] 468 terecht, dat *opa* en *oma* kindertaal-vervormingen van grootma en grootpa zijn.

Het is dus heus niet zo dwaas, in *opoe* een brabbelvorm voor *grootmoeder* te zien, maar noodzakelijk lijkt mij het verbrabbelen van *m* tot *p* geenszins. Ook is het misschien een moderne ablautsvorm van *opa* te noemen. Maar waarschijnlijker lijkt mij een andere etymologie.

Er bestaat op heel beperkt terrein een woord *poe* = moeder. Jo Ypma, *Boven de polder de hemel*[3] Baarn, een boekje dat mij in Zuidhollands dialect geschreven lijkt, geeft het bijv. p. 159. Daarnaast zag ik het bekende materiaal van de enquêtes van het Aardrijkskundig Genootschap van 1879 en 1895, het materiaal van Willems, nu berustend bij de Kon. Vla. Acad., en de gegevens die binnenkwamen op Van Ginnekens Nieuwe-Eeuwenquête in en daarin vond ik voor moeder in Dordrecht: *poe* en in Sliedrecht: *poetsjie*, dit laatste kennelijk een verkleinwoordvorm. Dit waren echter de enige gevallen met *p*-anlaut, die in al dit materiaal werden aangetroffen (behoudens nog een een als plat geldend *pourie* in Winschoten). Ik acht het nu waarschijnlijk, dat *opoe* een brabbelsamenstelling is met dit partieel-Zuidhollands *poe*: moeder. Als tenminste *poe* zélf niet van *opoe* is afgeleid! Want de etymologie van *poe* is mij verder onbekend.

A. WEIJNEN.

Aankondigingen en mededelingen.

Bilderdijk-studie. De vereniging 'Het Bilderdijk-Museum' deed onlangs het 31ste en 32ste jaarverslag verschijnen (1940-41 en 41-42) met twee interessante bijlagen, nl. een opstel over *Bilderdijk en het Réveil*, door M. Elisabeth Kluit, deels geput uit ongepubliceerde brieven, en een studie van B.J.E. van Noort, getiteld *Iets over Bilderdijks epos 'De ondergang der eerste wareld'*. Gelijktijdig verscheen in de *Bibliotheek der Nederlandse Letteren* een keuze uit Bilderdijk's korte gedichten, samengevat als 'Dichterlijke zelfbeschrijving', en uitvoeriger ingeleid door Dr. J. Wille.

Beschaafde Nederlandse omgangstaal in Zuid-Nederland.

De Luikse hoogleraar Fr. Closset, redakteur van het Tijdschrift voor Levende Talen, zond ons de beide delen van *Door Nederland, Handboek van de Nederlandsche omgangstaal* (Brussel - Office de publicité - 1942), bestemd voor de vier hoogste klassen van het voorbereidend hoger onderwijs, het normaal

onderwijs en voor het onderwijs aan meer gevorderden. Met de lezers gaat hij ‘op reis door Nederland’, om ze in aanraking te brengen met ‘het dagelijksch leven’. Beschrijvingen en gesprekken wisselen elkaar af, in ongedwongen, verzorgde taal, getuigend van zeer nauwkeurige waarneming en voortreffelijke aanpassing aan het

Noord-Nederlandse beschaafde spraakgebruik. Aan de verbreiding van de beschaafde omgangstaal in het Zuiden had geen betere dienst bewezen kunnen worden! Goed geslaagde reprodukties en foto's verhogen de aantrekkelijkheid. Het eerste deel bevat bovendien een *Leesboek*; het tweede, na een vertaling in het Frans, om terug te vertalen in het Nederlands, nog spreek- en stel-oefeningen, en daarna een beknopte inleiding tot de ontwikkeling van de Nederlandse taal, letteren, kunst en wetenschappen. Wij wensen dat Handboek, dat de toenadering van Zuiden Noord-Nederland ongetwijfeld zal bevorderen, een welverdiend sukses. Tevens vestigen wij de aandacht op een brochure van dezelfde schrijver, getiteld *Enkele aspecten van het onderwijs in de levende talen* (Brussel - Marcel Didier - z.j.).

Jaarboek 1943 van 'De Fonteyne'[1)]

Het lijkt een naklank uit een ver verleden, als de 'Hoofdman' van de 'Souvereine Kamer van Rhetorica van Vlaanderen', de Gentse Fonteyne, dit eerste Jaarboek als een teken van nieuw leven begroet. Het is een keurig verzorgd en geïllustreerd boek (72 blz.) met een historische inhoud, die deels voor deleek, deels voor de beoefenaar van de letterkundige geschiedenis bestemd is. Populair bedoeld is het Historisch overzicht van 'De Rederijkers in Vlaanderen', door V. Speeckaert, en 'Inrichting en werkzaamheden der Kamers' door J. De Vuist. Nieuws vindt men in de studie van Dr L. en J. van Boeckel over *Landjuweelen en Hagespelen in de XVe en XVIe eeuw*, als aanvullïng van Leonard Willems' betoog over dit onderwerp, met gebruikmaking van nieuwe archivalia. Van belang is eveneens een bijdrage van A. van Elslander over *Het Refrein, een typische Rederijkersvorm* (blz. 59-71).

De weerliicke liefden tot Roose-mond.

Van dit zeldzame boekje van Justus de Harduijn - er is maar één exemplaar bewaard gebleven - verscheen een aardige facsimilé-uitgave, in oblong formaat, door de uitgeverij 'De Sikkel' te Antwerpen (1942), in 300 exemplaren gedrukt. De uitgever, Dr O. Dambre, verzocht ons, mede te delen dat het sterfjaar van de dichter, veelal onjuist opgegeven, stellig 1636 is, op grond van het door hem ontdekte testament. Dit dokument zal hij binnenkort in brochure-vorm doen drukken.

Een bibliografie van Nederlandse dialektkaarten.

Een nuttig werk verrichtte K. Schulte-Kemminghausen door met de hulp van de Nederlandse dialektografische centra Gent, Amsterdam en Leiden een uitvoerige lijst samen te stellen van alle, in publikaties. aangetroffen dialektkaarten, met het opschrift *Verzeichnis der Mundartkarten des niederländischen Sprachraumes*, afgedrukt in *Deutsches Archiv für Landes- und Volkforschung*, Jahrgang VI, Heft 3. Deze bibliografie, in groot formaat, beslaat bijna honderd bladzijden.

1) Verschenen zonder naam van een uitgever, dus blijkbaar voor de leden bestemd. Briefwisselaar voor het Jaarboek is de archivaris, Maaltebrugstraat 238, Gent.

Het Westfries en het stadsfries in het defensief.

Onder dit opschrift schreef K. Fokkema een artikel in het *Westfriesch Jaarboek* V (1943), waarin hij beschrijft hoe die beide dialekten blootstonden aan de inwerking van het algemene Nederlands en welke verschillen daarbij op te merken zijn.

Taalvorming, Leesboek III. Van de firma J.B. Wolters ontvingen wij, als vervolg van de beide delen *Taalvorming* door Kuitert en Van der Wijden, een bloemlezing van stukken uit moderne Noordnederlandse, Vlaamse en Afrikaanse auteurs.

Jaarboek 1942 van de Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde.

Dit jaarboek bevat o.a. vier biografieën met portret van belangrijke figuren uit de Vlaamse taal- en letterkunde, nl. van *Virginie Loveling*, door Lode Baekelmans, van *L. Scharpé* en *Leonard Willems*, door J. van Mierlo, en van *Kanunnik J. Jacobs*, door J. Salsman S.J., besloten door een bibliografie van hun geschriften.

Luther's kerklied in de Nederlanden

Over dit onderwerp werd een proefschrift samengesteld waarop in Juli Dr W.J. Kooiman te Amsterdam promoveerde (Amsterdam - 't Koggeschip - 1943).

Geschiedenis van de Nederlandse taal en *Inleiding tot de studie van de woordbetekenis*.

Van deze beide geschriften van Dr. C.G.N. de Vooys verscheen onlangs een derde, resp. tweede herziene en vermeerderde uitgave bij de Antwerpse uitgeverij De Sikkel en J.B. Wolters, Groningen (1943).

C.D.V.

Uit de tijdschriften. (Juli-Augustus).

De Gids. Juli. Jos. J. Gielen publiceert een studie over *Verwey en Spinoza*, een derde hoofdstuk van een uitvoeriger werk dat weldra gereed zal zijn. - A.A. Verdenius vervolgt zijn *Taalkundige kroniek*, waarin hij, met aardig gekozen voorbeelden, spreekt over *Homonymie en haar invloed op de taalontwikkeling*,

Aug. In de rubriek *Bibliographie* bespreekt A. Cornette uitvoerig de bundel *Beschouwingen*, een reeks verzamelde opstellen van Aug. Vermeylen (1942), waarin hij met bewondering de ontwikkeling van de veelzijdige en kunstzinnige Vlaamse leider weerspiegeld ziet.

De Nieuwe Gids. Juni. In de rubriek *Bibliographie* bespreekt A.A. Haighton o.a. *De Ballade van het dagelijksche brood*, een bundel gedichten van M. Beversluis.

Groot-Nederland. Juli. Henrik Scholte geeft *Kantteekeningen over het afgeloopen tooneelseizoen*.

Rocping. Juli. J.M. Kramer bestudeerde *Boutens als vertaler*. Met alle waardering voor Boutens als dichter, luidt zijn oordeel over de vertaling van Sophocles en vooral over de Odyssee-vertaling ongunstig: de ‘plechtigorgelende klank’ van Boutens' vers acht hij ‘volkomen ongeschikt voor de weergave van de beknopte en eenvoudige Homerische dictie’.

Aug. F.M. de Louvick geeft een degelijke samenvatting van de Reinaertstudie in een opstel *Van den Vos Reinaerde*, waarin hij ook de artistieke waarde tot zijn recht doet komen.

Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Vlaamsche Academie. Sept. 1942. In zijn *Biobibliographica* VIII wijst Willem Van Eeghem op het *Zuid-Nederlands aandeel in de wederontdekking van Mariken van Nieumeghen*, voornamelijk door de verdiensten van Prudens van Duyse. Een uitvoerige bibliografie van dit drama besluit zijn artikel. - Lode Baekelmans (*Alfons de Cock en Coenraad Busken Huet*) bespreekt een drukproef van Huet's *Lidewyde*, met veel verbeteringen, die in het bezit geweest is van A. de Cock. - A.J.J. Van de Velde behandelt een groot aantal *Technische woorden* uit de M.E., nl. namen van gesteenten, als *Derde bijdrage tot het Lapidarium van Albertus Magnus*.

Neophilologus. XXVIII, afl. 4. J. Larsen geeft een beschouwing over *La Théorie de Bédier jugée par deux de ses critiques*. - P.M. Maas spreekt over *Het Maastrichtse Paasdrama*, nl. het liturgische spel met muziek, ontdekt en onlangs uitgegeven door Jos. Smits van Waesberghe. - W. Gs. Hellinga oppert, in een artikel *Klankexpressie en klankbeweging*, zijn twijfel aan de uitspraak van Paul Valéry: ‘Il n'y a aucun rapport entre le son et le sens d'un mot’.

Tijdschrift voor Levende Talen IX, afl. 3. Een lexicografische bijdrage van R. Verdeyen is getiteld *Konijnenwarande en het Nederlandse Handwoordenboek*. - J. van Mulders spreekt over *De tmesis van het werkwoord in het Nederlands*. - In een Kroniek wijst G. Vannes op *Een paar Zuidnederlandse afwijkingen in de zinsbouw*.

De Gulden Passer XXI, No. 1-2. A. van Elslander onderzocht *De refreinenbundel van Pieter Sterlinx* (1582), een geboren Antwerpenaar, die in Holland een toevlucht zocht, ‘schoolmeester tot Delft’ werd, maar later naar Mcchelen terugkeerde. Van zijn hand zijn o.a. een zestal liederen in het Geuzenliedboek. Van de zeldzame bundel *Diversche Refereynen ende Liedekens*, door Van Elslander nauwkeurig beschreven, zijn maar twee exemplaren bekend, waarvan een nog onvolledig.

Zeitschrift für Mundartforschung XVIII, Heft 1-4. In deze aflevering komt vrijwat voor, dat op de Nederlandse dialektgeografie betrekking heeft. Het voornaamste daarvan is een breed opgezet artikel van L.E. Schmitt, met veel kaartjes, over *Die Stadt Groningen und die Mundarten zwischen Laubach und Weser*. Dezelfde schrijver behandelt, in samenwerking met Th. Frings, de *Gutturalisierung*, een verschijnsel dat vooral in de Nederlandse gewesten opmerkelijk is (bv. hongt = hond). Verder geeft H. Teuchert uitvoerige kritische besprekingen van de dialektkaarten van Blancquaert, Pee, Meertens en Kloeke, en van Weynen's boek over Nederlandse dialekten.

C.D.V.

De tragische held bij Vondel.

Wanneer we de drama's van Vondel overzien, dan valt het gemakkelijk deze naar de aard van de hoofdpersoon in twee groepen te verdelen. In de eerste plaats zijn er de spelen, waarin de tragische held het minst gemeen heeft met de eisen, die men later wel meende aan deze figuur te moeten stellen: zijn ondergang is niet het gevolg van eigen tekorten, maar veeleer van de vijandschap der buitenwereld, die door lagen en listen of door brute macht over de min of meer als voortreffelijk voorgestelde held triomfeert. Zo is het in de *Gijsbrecht van Aemstel*, zo is het in de *Maeghden*. - De tweede groep wordt gevormd door die spelen, waarin de hoofdpersoon zijn val wel degelijk aan eigen zonde te wijten heeft, zoals de *Lucifer* of de *Adam in Ballingschap*.

Bij het maken van zo'n indeling valt ons iets merkwaardigs op: de tragedies van de eerste en van de tweede groep zijn niet betrekkelijk willekeurig afwisselend ontstaan, maar die van de eerste behoren - even afgezien van de *Hierusalem Verwoest* - alle tot het vroege, die van de tweede groep vrijwel alle tot het latere werk. De scheiding ligt bij de *Salomon* van 1648, die de tweede periode inluidt. Wat kan de oorzaak van deze plotselinge verandering zijn?

Bij het zoeken naar een antwoord op deze vraag slaan we allicht de met zoveel inzicht en liefde geschreven studie van Simons over 'Vondels Dramatiek' op, maar deze geeft m.i. niet het gewenste licht. Hij zegt daar: 'Als Vondel met zijn *Leeuwendalers* den vrede met Spanje heeft ingeluid, gaat hij, de nu zestigjarige, meer en meer zijn aandacht geven aan den aardschen en hemelschen vrede. Gelijk de overleden Huigh de Groot droomt hij opnieuw van een vereenigd Christendom. En zijn eigen verlangen daarheen, in verzoening met God en kerk, dramatisch contrasteerend met eigen vroegere opstandigheid en den onwil om zich henen van anderen, ontwerpt hij een gansche reeks figuren in tragisch verzet tegen de kerk of tegen God'[1]. En nu noemt hij achtereenvolgens: *Salomon, Salmoneus, Jeptha, Samson, Faëton, Lucifer*, 'het eerste *Menschenpaar*', *Noah*. Hoewel in verscheidene van deze werken het opstandsmotief onmiskenbaar is, is het dat toch niet overal. Salomon b.v. wordt niet door verzet afvallig van de dienst van Jahwe: slechts gevangen door de schoonheid van Sidonia gaat hij er aarzelend toe over Astarte te vereren. Dit is zwakheid, niet de kracht van een opstandige. En mutatis mutandis geldt voor Samson hetzelfde. Kritzinger, die een studie over het opstandsmotief bij Vondel schreef[2], behandelt deze beide drama's dan ook niet. Daarom geloof ik, dat we op deze wijze redenerend niet tot het juiste inzicht in de aangeduide verandering komen.

Voor Vondel, zoals trouwens voor de meeste tragedie-dichters en geleerden in de tijd van de Renaissance, is Aristoteles de grote autoriteit op dramatisch gebied geweest. Hij heeft hem kunnen bestuderen in de uitgave, die Daniel Heinsius in 1611 van zijn Περὶ Ποιητικῆς gaf, omdat deze er een Latijnse vertaling aan toevoegde. Bovendien gaf de beroemde classicus in hetzelfde jaar uit zijn 'De tragoediae constitutione liber', aan welke titel is toegevoegd: 'in quo inter caetera, tota de hac Aristotelis

1) De Werken van Vondel, II, W.B.-uitgave blz 48.
2) M.S.B. Kritzinger, Die Opstandsmotief by Vondel. Pretoria, 1930.

sententia dilucide explicatur'. In het dertiende hoofdstuk van zijn geschrift zegt Aristoteles dat, daar de tragedie gebeurtenissen moet nabootsen die vrees en medelijden opwekken[1], het evident is dat men er de goede mensen niet van het geluk in het ongeluk moet zien komen, want dit verwekt vrees noch medelijden, maar afschuw (μιαρόν ἐστιν). Evenmin moeten er de bozen (μοχθηροὺς) van het ongeluk in het geluk geraken, want dit is van alle gevallen het minst tragisch. Ook moet men de door en door slechte mens niet van het geluk in het ongeluk zien storten, want dit kan wel een zacht gevoel (φιλάνθρωπον) opwekken, maar geen medelijden en geen vrees, daar het eerste de schuldloos lijdende tot object heeft, de tweede de mens die aan ons gelijk is. Er blijft dus over het karakter dat in het midden staat. Zo iemand is hij, die noch door deugd en rechtvaardigheid uitmunt, noch door slechtheid en minderwaardigheid (διὰ κακίαν καὶ μοχθηρίαν) in het ongeluk geraakt maar door de een of andere dwaling die hij heeft begaan, en die tot hen behoort, die in groot aanzien zijn en in voorspoed verkeren, zoals Oedipus en Thyestes. Vooral de eerste van deze twee wordt steeds weer genoemd door hen, die bij het schrijven van een ars poetica de invloed van Aristoteles ondergingen. In het negende hoofdstuk van zijn 'De tragoediae constitutione liber' behandelt Heinsius deze kwestie uitvoerig en houdt zich daarbij nauw aan zijn voorganger, die hij nader verklaart en waarbij hij eveneens Oedipus tot voorbeeld neemt[2]. Juist dit telkens noemen van Oedipus als voorbeeld is voor ons van belang, omdat het stellig invloed heeft uitgeoefend op de klassieke tragedie in de tijd van de Renaissance. Men zoekt telkens naar een onderwerp dat hiermee op een lijn te stellen is, waarbij de held dus onwetend of zonder het bewust zo te willen een schuld op zich laadt, waarvoor hij later zal moeten boeten.

Hoe heeft nu Vondel zich ten opzichte van Aristoteles verhouden? Wanneer we voor de beantwoording van die vraag zijn drama's nagaan, dan mogen we zijn eerste, *Het Pascha*, wel buiten beschouwing laten, omdat hij het zelf karakteriseert als 'trage-comedie' of 'blij-eyndich-spel'; bovendien kan de invloed van de klassieken, hoogstens in vertaling gekend, in 1612 nog niet groot geweest zijn. Zijn tweede, *Hierusalem Verwoest*, is van 1620. Hij kan toen Aristoteles in de vertaling van Heinsius en bovendien diens toelichtend werk gelezen hebben, maar invloed ten opzichte van het hier besproken probleem heeft het niet gehad, want er is wel degelijk sprake van een innerlijke, niet toevallige schuld die geboet moet worden. Kernachtig geeft hij dit aan in het begin van de inhoud: 'Zedert dat de Ioden hare grouwelen en zonden, begaen in het dooden

1) Ἐπειδή οὖν δεῖ τὴν σύνθεσιν εἶναι τῆς καλλίστης τραγωδίας.... φοβερῶν καὶ ἐλεεινῶν... μιμητικήν.
2) Vgl. 'Sicut Oedipus. qui cum parricidium, summum esse crimen non ignoraret, Laïum tamen miser, et per ignorantiam peremit. Hinc commiseratio. Primum ergo id desideratur, ut nec admodum virtute, sed nec vitio excellat, qui agit. Qualem Oedipum fuisse accepimus. cuius neque magnae admodum virtutes, neque summa vitia commemorantur. quae abripere in contrarium affectus auditoris solent. Secundo, ut nec per improbitatem illi hoe eveniat, ut sit infelix. Quod nec Oedipo evenit. Quia, ut jam diximus, per imprudentiam sive ignorantiam, et quasi errore quodam. Requiritur postremo, ut in summa dignitate ante fuerit. Ut hac ratione maior calamitas, terrorem simul et commiserationem augeat. Et ex talibus quidem omnium accuratissima fit actio. quod nimirum ii, qui tragoediae sunt proprii, e fortunae talium conversione, concitari per se soleant affectus'. (blz. 100/101.)

en vervolgen der Propheten, hadden opgehoopt met het onmenschelyck bloedvergieten en mishandelen des onschuldigen Lams, en andere vrome Heyligen Gods: zoo heeft haer verdoemenisse niet geslapen'.

De Amsteldamsche Hecuba, een vertaling van Seneca's *Troades*, kunnen we buiten beschouwing laten. Daarna komt de *Palamedes*. Hier hebben we de held, die niet door eigen slechtheid ten onder gaat. Geheel voldoet deze figuur niet aan Aristoteles' omschrijving, maar dit is door de hekelende strekking van het werk volkomen verklaarbaar: het was immers wèl de bedoeling afschuw te verwekken. - Slaan we de vertalingen *Hippolytus* en *Sofompancas* weer over, dan komen we aan de *Gysbrecht van Aemstel*, waarvan de hoofdpersoon wel aan de bedoeling van Aristoteles beantwoordt. Hij werd door Velsen en Woerden in een onderneming betrokken die anders verliep dan hij gewild had, maar waarvoor hij nu toch zal moeten boeten. Overigens is hij de nobele held, van wie men zijn verlies zal betreuren.

Na de vertaling van Sophocles' *Elektra* nemen wet het eerst, hoewel niet onmiddellijk volgend, de *Gebroeders*. In de opdracht aan Geeraerd Vossius schrijft hij dat dit een verhaal is, 'stof leverende tot een allervolmaecktste slag van Treurspelen'. Er is in dit drama wel sprake van schuld, maar niet van de gebroeders, doch van hun vader en grootvader, die zij evenwel moeten boeten. Het is opmerkelijk, dat Vondel hier niet Saul zelf als hoofdpersoon genomen heeft, waarvoor de bijbel toch stof genoeg oplevert, en niettegenstaande hij spreekt van 'Koning Saul en de zynen, door ongehoorzaemheid, hooghmoed, wrevelmoedigheid, kerckschennis, meineedigheid en wreedheid van de koningklijcke heirbaene der godvruchtigheid en rechtvaerdigheid afdwaelende', wat toch minder op 'de zijnen' dan op koning Saul slaat. Had hij echter Saul tot hoofdpersoon gemaakt, dan zou hij geen tragedie in Aristotelische zin geschapen hebben wegens de grote innerlijke schuld van Israel's eerste koning, en het ligt voor de hand aan te nemen, dat dit de reden was, waarom hij niet diens ondergang op het toneel bracht, maar die van zijn afstammelingen, op wie in Oudtestamentische zin de schuld van hun voorvader verhaald zou worden.

Van de eerste groep blijven nu nog over *Maeghden, Joseph in Dothan, Joseph in Egypte, Peter en Pauwels, Maria Stuart* (Het herdersspel *Leeuwendalers* valt er natuurlijk buiten). Daarvan zijn *Maeghden, Peter en Pauwels* en *Maria Stuart* martelaarsspelen, die eigenlijk niet aan het voorschrift van Aristoteles voldoen, dat de hoofdpersoon een niet al te voortreffelijk mens moet zijn. Het is de moeilijkheid geweest van elke schrijver van martelaarsspelen, voor wie Aristoteles de autoriteit op dramatisch gebied was[1)]. Vondel is zich er wel van bewust. In de opdracht van zijn *Maria Stuart* zegt hij nl.: 'De toneelwetten lijden by Aristoteles naulicks, datmen een personaedje, in alle deelen zoo onnozel, zoo volmaeckt, de treurrol laet spelen; maer liever zulck eene, die, tusschen deughdelijck en gebreckelijck, den middelwegh houde, en met eenige schult en gebreken behangen, of door een hevigen hartstogt tot iet gruwzaems vervoert wert:

1) Corneille zegt b.v. in een 'examen' dat hij aan zijn *Polyeucte* toevoegt: 'Ceux qui veulent arrêter nos héros dans une médiocre bonté, où quelques interprètes d'Aristote bornent leur vertu, ne trouveront pas ici leur compte, puisque celle de Polyeucte va jusqu'à la sainteté, et n'a aucun mélange de faiblesse'.

waerom wy, om dit mangel te boeten, Stuarts onnozelheit en de rechtvaerdigheit van haere zaeck met den mist der opspraecke en lasteringe en boosheit van dien tijdt benevelden, op dat haer Kristelijcke en Koningklijcke deugden, hier en daer wat verdonckert, te schooner moghten uitschijnen'. Door het trucje van de laster redt hij het Aristotelische dogma niet, maar het is opmerkelijk dat hij tenminste probeert er zich aan te houden. Overigens is het niet verwonderlijk, dat hij in deze richting van Aristoteles kon afwijken; het komt m.i. door het verschil van heidens-Griekse en Christelijke levensbeschouwing. Voor de gelovige Christen was de dood immers niet het einde van het leven, maar veeleer het begin van eeuwige zaligheid of verdoemenis. Daarom is de dood van de martelaar ook veeleer zijn triomferen over de slechte, bedriegelijke wereld dan zijn ondergang. Zoals Vondel zelf ook in de opdracht zegt: 'De Heilige Kerck is van outs gewoon de geboorte der Martelaren naer de geboorte der ziele, en niet naer de lichamelijcke, te vieren; aengezien de ziel ten marteldage, van den lichame ontbonden, in den hemel, en het licht der onsterflijckheit, ten eeuwigen leven geboren wort'. Het spreekt vanzelf, dat er bij een dergelijke opvatting wel het medelijden is, maar niet de afschuw, die Aristoteles bij de toeschouwer aanneemt, als hij een geheel goed mens ziet ten onder gaan.

Bij deze martelaarsdrama's sluiten in zekere zin de beide spelen over Jozef aan, die, onschuldig, eerst door de haat en de naijver van zijn broeders, later door de in haat overslaande hartstocht van Potifar's vrouw in moeilijkheden geraakt, die hem tenslotte echter tot grote eer en aanzien zullen brengen, zoals uit de hierbij aansluitende *Sofompaneas* blijkt.

Vatten we nu dit overzicht van de eerste groep samen, dan is onze indruk dus deze, dat de hoofdpersonen het leed dat hun overkomt geenszins aan zichzelf te wijten hebben, maar veeleer aan de vijandige, haatdragende buitenwereld of aan een ongelukkig beloop der omstandigheden.

Hoe totaal anders is de volgende groep van spelen! Het eerste drama van de reeks is de *Salomon*, door Verwey in de inleiding tot zijn uitgave genoemd enkel een van die goedbeplande en goedgeschreven toneelwerken die Vondel tussen zijn meer verrassende kreaties door tot stand zou brengen[1)]; Simons daarentegen kwalificeert het als een vergeten meesterstuk[2)]. Hoe dit ook zij, stellig is het uitermate belangrijk als eerste van een imposante rij van stukken, waarin de tragische held een geheel andere is dan in de pas besprokene. Salomon laat zich in zijn ouderdom door een van zijn vrouwen, Sidonia, verleiden om 'buiten Ierusalem den tempel aller Goden' te stichten en Astarte te bewieroken, en dit niet argeloos, maar met volkomen bewustzijn van waarom het gaat:

> Helaes, ick voel een' storm, een onweêr door mijn zinnen.
> Hier buiten dreightme Godt, Sidonia daer binnen,
> En 't vrouwetimmer, dat zoo veel op my vermagh. (vs. 1348/50).

Salomon staat op een heel andere lijn dan Oedipus en zo is het in de meeste volgende drama's. Het zou te veel plaatsruimte nemen en het

1) blz. XXI.
2) 'Het drama en het toneel in hun ontwikkeling', dl. III, blz. 154.

is ook niet nodig dit stuk voor stuk aan te tonen: namen als Lucifer, Salmoneus, Jeptha, Samson, Adonias, Faëton, Adam in Ballingschap, Zungchin spreken in dit opzicht voor zichzelf. En in de opdracht en de inhoud van *David in Ballingschap* legt Vondel er de nadruk op, dat de rampen die over deze koning kwamen, veroorzaakt waren door zijn overspel met Bathseba en de moord op Uria.

De vraag blijft: wat kan de oorzaak van deze plotselinge verandering zijn? Het lijkt niet waarschijnlijk dat we deze allereerst in een ontwikkeling van Vondels gemoedsleven moeten zoeken, zoals Simons deed, al zal dit natuurlijk altijd meewerken. Eerder zullen we aannemen, dat hij over het wezen van de tragische held dieper heeft nagedacht en daarbij tot andere conclusies gekomen is. Opmerkelijk zijn een paar woorden in mijn eerste citaat uit de opdracht van de *Maria Stuart*, waar hij zegt dat volgens Aristoteles de tragische held het midden moet houden tussen goed en slecht 'of door een hevigen hartstogt tot iet gruwzaems vervoert wert'. Eigenlijk staat dit zo niet in het besproken dertiende hoofdstuk van Aristoteles. Wel zegt deze dat de overgang van geluk in ongeluk niet door slechtheid, maar δι' ἁμαρτίαν μεγάλην tot stand moet komen, wat in het verband van het geheel wel niet anders kan betekenen dan 'door een grote vergissing'. ἁμαρτία kan echter ook de betekenis van 'zonde' hebben en ik vraag me af, of Vondel daaraan misschien gedacht heeft toen hij schreef 'door een hevigen hartstogt'. De woorden 'tot iet gruwzaems vervoert wert' kan men dan een paar regels verder bij Aristoteles terugvinden, waar hij een aantal treurspelfiguren bij name noemt 'en alle anderen wie het beschoren was vreselijke dingen te ondergaan of te verrichten'[1]. In elk geval komen we door deze zinsnede van Vondel dicht bij de werken van de tweede groep; de *Salomon* zou er wel bij passen, de *Lucifer* echter iets minder.

Hoe dit ook zij, met al wat we van Vondel weten is het niet waarschijnlijk, dat hij hierbij gewerkt heeft zonder anderen te raadplegen, aan wie hij in deze kwesties gezag toekende. Het is zeker niet gewaagd aan te nemen, dat hij dit alles besproken heeft met Geeraerd Vossius, met wie hij bevriend was en die als classicus een grote naam had. Nu is het opmerkelijk dat deze in 1647, juist een jaar voor het verschijnen van de *Salomon*, zijn 'Poeticarum Institutionum libri tres' uitgaf. Ook hij volgt Aristoteles, maar geeft toch blijk van een zelfstandige critiek. Voor ons van belang is hier paragraaf elf van het dertiende hoofdstuk uit het tweede boek, waar in het opschrift staat dat de schoonste tragedies die zijn, waarin de hoofdpersonen noch geheel en al goed, noch volkomen slecht zijn[2]. In deze zelfde paragraaf zegt hij echter, dat dit niet altijd vereist wordt. Aegysthus en Clytaemnestra waren immers door en door verdorven, Electra echter goed. Orestes is eveneens eerder goed dan slecht. Agamemnon kan men niet slecht noemen, omdat hij wel Iphigenia in Aulis offerde maar dit op bevel van een orakel deed en vrijwel tegen wil en dank. En ook van Hercules zou men niet met recht kunnen zeggen dat hij het midden tussen goed en slecht houdt, maar eerder is hij goed. Daarom moet men niet menen, dat tragedies slecht geschreven zijn waarin het

1) καὶ ὅσοις ἄλλοις συμθέθηκεν ἢ παθεῖν δεινὰ ἢ ποιῆσαι.
2) 'Optimae autem tragoediae sunt, in quibus inducuntur personae, nec prorsus probae, nec plane improbae'.

anders is dan Aristoteles voorschrijft; maar men moet het er voor houden dat door hem de ideale vorm van de tragedie is voorgeschreven[1)].

Hoewel Vossius blijkens zijn laatste woorden de autoriteit van Aristoteles niet wil aantasten, vindt hij toch verscheidene gevallen, waar goede tragedies niet met diens leer overeenstemmen en zo hergeeft hij de vrijheid aan de nauwgezette tragediedichter om zijn eigen weg te gaan.

Keren we tot Vondel terug. Ik geloof dat deze plaats of soortgelijke besprekingen met Vossius hem hebben losgemaakt van een dogma dat hem, getuige zijn martelaarsspelen, toch al niet meer goed paste. Het is opmerkelijk, dat de *Salomon* in dit opzicht onmiddellijk aansluit bij de *Hierusalem Verwoest*, zijn eerste tragedie. Het moet dus wel in Vondel gelegen hebben een tragische figuur te scheppen die door eigen, innerlijke schuld ten onder gaat. Een te nauw zich houden aan Aristoteles bracht hem echter op andere wegen, die hij eerst kon verlaten, toen het gezag van een Vossius hem de vrijheid hergaf. Zonder deze gezegende invloed staat het te vrezen, dat Vondel zijn schoonste treurspelen nimmer zo geschreven had, als ze tenslotte tot ons zijn gekomen.

's-Gravenhage.
G. KAZEMIER.

Losse notities. *Nogmaals: Opoe*.

In de vorige aflevering heeft de heer Weijnen de etymologie van het woord *opoe* aan de orde gesteld, zonder verder te komen dan de mening, dat dit woord een brabbelsamenstelling zou kunnen zijn met het partieel-Zuidhollandse, slechts uit Dordrecht en Sliedrecht bekende woordje *poe*, waarvan de etymologie al even duister is.

Men zou dus moeten aannemen, dat het vrijwel nergens gebruikte *poe* zich in zijn begrensde territorium zou hebben verbonden met *groot* tot de samenstelling *grootpoe*, en dat deze samenstelling in z'n brabbelvorm *opoe* de zegetocht begonnen was over ons hele taalgebied. Dit lijkt me al te romantisch. En bovendien, zolang de afkomst van *poe* verborgen blijft, zijn we eigenlijk niets verder.

Het komt me voor, dat inderdaad *poe* en *opoe* essentieel hetzelfde woord zijn, omdat ze beiden verklaard dienen te worden op dezelfde wijze, en wel als brabbelvorm naast de woordparen *pa-moe* en *opa-omoe* (uit grootpa en grootmoe). In de kindertaal overheerst de klinker verre de medeklinker; van talloze woorden is de vocaal van de aanvang af zuiver, terwijl de beginnende en sluitende consonanten soms nog maandenlang gebrekkig blijven. Zo is m.i. de vorm *omoe* onder invloed van de vorm *opa* geworden tot *opoe*, en in een deel van Zuid-Holland tevens de vorm *moe* onder invloed van *pa* tot *poe*. Mogelijk werd deze overgang nog begunstigd, doordat er voor grootmoeder toch reeds twee vormen bestonden: *omoe* en *oma*, waardoor dus dit woord minder gefixeerd was dan de éne vorm: *opa*. Aldus kreeg men naast het tweetal *opa-oma*, waar de medeklinker het betekenisverschil 'draagt', het nieuwe tweetal *opa-opoe*, waar het de klinker is die de zin bepaalt; en beide tweetallen konden gelijkelijk gelden als variant van *opa-omoe*.

1) 'Nec tamen existimandum, hoc semper requiri. Nam Aegysthus, et Clytaemnestra, plane improbi; Electra bona inducitur; Orestes item bonus potiùs, quàm malus. Agamemnon nequit dici malus, quia quod in Aulide Iphigeniam offert, id facit oraculo jussus, ac pene invitus. Nec Herculem recte dixeris medium inter bonum, malumque; sed potius bonum. Quare non putandum, peccare tragoedias, in quibus aliter sit, quam Aristoteles praecipit: sed statuendum, ab eo praescribi optimam tragoediae formam'.

G. STUIVELING.

Joachim Oudaan als Chiliast.

De leer van het Duizendjarig Rijk grondt zich speciaal op Openbaring 20: 1-3, waar geschreven staat, dat de draak gebonden wordt door een engel en gedurende 1000 jaar geworpen in de afgrond. Reeds in de oudste Christengemeeten traden leraars op, die deze woorden letterlijk opvatten en dus een periode van 1000 jaar tegemoet zegen, waarin Christus met zijn gemeente de aarde beheersen zou. Deze zeer realistische opvatting van het Duizendjarig Rijk ontstond in de Christengemeente vooral onder Joodse invloed. Op grond van tal van teksten uit het Oude Testament was er bij de Joden een zeer sterke toekomstverwachting voor een nieuwe en krachtige aardse heerschappij. De Christenen meenden dat het Duizendjarig Rijk een Messiaans tussenrijk zijn zou, dat bestaan zou tussen de eerste en de tweede opstanding. Onder de eerste opstanding verstond men dan de wederkomst van Christus tot opwekking en vereniging van de gemeente; de tweede opstanding was de komst van Christus ten oordeel. Het *reële bestaan* van een duizendjarig rijk was zo ongeveer het enige, dat met bepaaldheid werd geleerd en geloofd; omtrent de inrichting, de hoedanigheden, ja zelfs de duur van het rijk liepen de meningen zeer ver uiteen. Evenwel wilden de belangrijkste kerkvaders (o.a. Augustinus) van het Chiliasme niets weten. Ook na de Hervorming heeft de officiële kerk zich steeds verzet tegen de leer van het Duizendjarig Rijk. De Hervormers spraken in dit verband van judaica somnia. In de Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerken werd deze leer algemeen afgewezen. De Augsburgse belijdenis (1530) noch de Nederlandse Geloofsbelijdenis (1561), de Heidelbergse Catechismus (1560) noch de Confessio Helvetica (1566) willen iets van 't chiliasme weten.

Bleef deze bijbeluitleg nog altijd aanhangers houden, zo moeten dezen in hoofdzaak gezocht worden onder de sectariërs. Coccejus stond een gematigd chiliasme voor; niet in de toekomst maar in het verleden moet men 't Duizendjarig Rijk zien (1668). Hugo de Groot schreef kort vóór zijn dood (1644) over het Duizendjarig Rijk. Bij hem vinden we de ook later veel gehuldigde opvatting, dat men onder het Duizendjarig Rijk moet verstaan de periode van de kerkgeschiedenis na Keizer Constantijn[1)].

Evenals in de kerk is ook in de letterkunde klein 't aantal van hen die zich voor het Chiliasme uitgesproken hebben. De collegiant Oudaan leefde in een kring van personen die vurige aanhangers waren van deze leer. Onder hen hebben Koenraad van Beuningen en Joan Hartigvelt de meeste bekendheid.

Na de Hervorming droeg het Chiliasme een sterk antipapistisch karakter. In verschillende figuren uit de Openbaring zag men symbolen van de R.K. Kerk. Bij deze opvatting sluit Oudaan zich aan; trouwens ook in andere werken toont hij zich afkerig van de Roomsen. In een zeer uitvoerig gedicht heeft hij zich bezig gehouden met het Duizendjarig Rijk. De titel er van luidt: *Voorschaduwing van het Zegepralende Rijk Onzes Heeren en Zaligmakers Jesu Christi; en deszelfs Heerlijkheid op Aarde*[2)]. Evenals

1) Een en ander ontleende ik aan Dr. A.H. Edelkoort: de Openbaring van Johannes.
2) Tot Rotterdam, gedrukt bij Joannes Naeranus, 1666. Sindsdien, voorzover mij bekend is, niet herdrukt.

voor het zes jaar vroeger verschenen *Aandachtige Treurigheid*[1] ontleent Oudaan ook hier een citaat aan de beroemde 4e Ecloga van Vergilius, waarin gesproken wordt van een heilbrenger en waarin men wel een heidense profetie van de Christus heeft willen zien. Deze heilbrenger, zo luidt het in vs. 17, pacatumque reget patriis virtutibus orbem.

In dit zeer omvangrijke gedicht, waarvan ik hier een overzicht wil geven, behandelt Oudaan in hoofdtrekken de geschiedenis van de Godsopenbaring van de Schepping af tot het Gericht toe. Het gedicht heeft dezelfde deugden en gebreken als Aandachtige Treurigheid, een uitvoerig vers op het lijden en de opstanding van Christus. Er zijn gedeelten die dadelijk pakken door vlotheid en levendigheid van beschrijving, waarin we het typisch persoonlijke van Oudaan aantreffen: zijn vaak stroeve maar toch pittige vers met het geheel eigen geluid. Maar daarnaast staan bladzijden die pure rijmelarij zijn; zo o.a. de verzen die handelen over de betekenis van het getal 666. Dorre, doodse uitpluizerij op rijm, anders niets. Oudaan toont zich herhaaldelijk dichter ook in dit werk, maar 't ontbrak hem geheel aan kritiek ten aanzien van zijn stof; hij wist niet te schiften, daardoor krijgt veel onbelangrijks een te uitvoerige behandeling. Het hele werk is zodoende onevenwichtig en heeft zeker geen recht op de naam epos, waarop 't naar zijn omvang en verdeling in 12 zangen anders misschien aanspraak zou kunnen maken.

Naar hun inhoud vallen de 12 boeken in drie groepen uiteen: Het eerste boek geeft de aanleiding en de inhoud van 't geheel. Boek 2 tot 5 geeft een historisch overzicht van hetgeen aan het Duizendjarig Rijk voorafgaat in de gewijde geschiedenis en van de aankondigingen en voorspellingen van dit Rijk.

Boek 6 tot 12 behandelt de uitspraken uit het Boek der Openbaring, waarbij de schrijver dan zijn eigen opvatting geeft omtrent de betekenis der verschillende aanduidingen en benamingen.

Aanleiding en Inhoud (in tegenstelling tot de rest van het gedicht in vijfvoetige jamben geschreven; de overige zangen zijn in Alexandrijnen gesteld). Oudaan's doel is ‘te openen het Groote Rijk des Heeren, daar Jesus zelf op aard den Schepterstaf der Heerschappij aanvaart’. Met schroom aanvaardt hij de zware taak. Daniel gaf een voorafschaduwing van dat Rijk in de verklaring van de droom van Nebukadnezar. Duizenden Joden zien reikhalzend uit naar de komst van dit Rijk, maar ze hebben geen flauw besef van de inrichting er van: daar moeten ze de Messias belijden. De grote dag van 't oordeel nadert en dan breekt de dag aan van 't duizendjarig vrederijk. Oudaan eindigt met een bede aan Jezus om kracht bij 't vervullen van zijn taak.

II. Grondoorzaak en eerste belofte dezes Rijks.

De profeten van 't Oude Testament hebben Israël de weg gewezen naar 't Grote Rijk des Heren. Tijdens Jezus' omwandeling was dit Rijk nog niet aangebroken. Er is overeenstemming tussen de tekening in het Oude en die in 't Nieuwe Testament. Met de val van een deel der Engelen begon de reeks van rampen. Dan volgt de val van Adam. Daardoor wordt ook de aarde vervloekt. Gods genade blijkt uit de moederbelofte. Maar voor-

1) Hierover verschijnt binnenkort een art. in Levende Talen.

eerst neemt de ontaarding nog toe: de kinderen Gods vermengen zich met de kinderen der mensen. Ook na de straf van de zondvloed komt er geen verandering in de aard der mensen: Cham overleeft de zondvloed. Abraham is Gods uitverkorene. Hij blijft staande in de beproeving van zijn geloof. Zijn zoon Isaäc is een type van Christus. De zegen van Abraham valt stoffelijk ten deel aan allen die uit hem geboren worden, geestelijk aan allen die met hem geloven in de voorspelde verlosser.

III. Voorspellingen en voorbeelden.

Door Jacobs zonen krijgt de boom Abraham twaalf takken. In Egypte vinden de patriarchen een tuchtschool der dienstbaarheid. God leidt Zijn volk uit door Zijn wonderkracht, maar eerst moet het gelouterd worden in de woestijn.

Saul vestigt voor 't eerst een rijk, maar 't Rijk van ‘rust en heilbelofte’ is het niet. Ook Davids rijk was besmeurd door bloed. Wel mocht Salomo de tempel bouwen, maar ook hij viel in zonde en zo wordt 't rijk verdeeld. Door de zonde van Israël onder de verschillende koningen krijgen telkens de heidenen heerschappij over hen en voeren ten slotte Israël en Juda weg. Maar Babel zal eenmaal vernederd worden.

IV. Inbrenging der Joden tot het Rijk.

In dit vierde boek vinden we reeds een belangrijk stuk van de leer van 't Chiliasme n.l. het geloof aan de herstelling van de wereldlijke macht van Israël.

De profeten van het Oude Testament stellen ondubbelzinnig vast, dat de Joden in dit Rijk thuis horen. Jesaja spreekt er van: God zelf brengt op wonderlijke wijze zijn volk Israël in zijn Rijk. De zonde en ongerechtigheid van Israël verdwijnen als een wolk. Jeremia noemt Jeruzalem de troon des Heren. God zal Jacob verlossen en zijn gevangenis wenden. Ezechiël spreekt van een nieuwe geest, die God geeft aan alle kinderen Jacobs. Hosea voorspelt dat God 't te schande gemaakte Juda opnieuw kleden zal. Joël ziet in de geest de Almachtige opstaan om de heidenen te bestrijden en ten onder te brengen in de heilige oorlog. Amos predikt vruchtbaarheid en overvloedige oogsten. Volgens Micha zal de leeuw van Jacob zich verheffen. Ook Obadja spreekt van de vestiging van dit Rijk. Zefanja profeteert dat Jeruzalem zonder vrees zijn zal, het zal de vijanden op het hart treden. Naar Zacharia's woord zal de Vredevorst zijn Rijk vestigen op de ganse aarde en dan zal Davids huis de glans Gods het Rijk binnendragen. Ook Maleachi, als laatste, laat zich horen: In die dagen zullen de bozen verdelgd worden, maar de Godvrezenden zullen wassen in glans en macht over de goddelozen. Zoals door Ezechiël's profetie leven kwam in de dorre doodsbeenderen, zo zal God 't dode en verdorde Israël tot leven wekken en de Messias doen erkennen.

V. Bewerp des Rijks in de boeken van 't Nieuwe Testament.

Niet alleen in het ‘Oude Strafverbond’ maar ook in het ‘Nieuwe van Genade’ wordt over dit Rijk gesproken. De schifting tussen goeden en kwaden, gesymboliseerd in de gelijkenissen van 't visnet en 't onkruid in de akker, zal plaats hebben aan het eind der eeuwen. Vóór zijn dood profeteert Jezus zijn discipelen op de Olijfberg de

dingen die geschieden zullen bij de verwoesting van Jeruzalem. Soortgelijke voortekenen zullen

ook de wederkomst des Heren aankondigen. De tijd van die komst is God alleen bekend. Men heeft echter te letten op de tekenen der tijden. Een der laatste tekenen zal zijn de erkenning van de Messias door de Joden.

VI. De Hoer en haar oordeel.

Volgens Openb. 17 zag Johannes een vrouw op een zevenkoppig beest. Deze zeven koppen van 't beest zijn het symbool van de zeven koningen van Rome en van de zeven heuvels waarop deze stad gebouwd is. De hoer is Rome zelf, zowel het heidense als dat wat zich de moederkerk noemt. De minnaars van de hoer zijn de koningen en keizers, onder wie Constantijn de eerste plaats inneemt. In de lucht ziet hij wonderen; daardoor bekoort hij zijn minnares te meer. Hij is krachtig in de oorlog en ontziet geen bloed als 't gaat om de verbreiding van de Christelijke leer. Maar allengs verslapt hij; precies als Saul verdelgt hij eerst de wichelaars en wint later hun advies in. Hij legde de grondslag voor de wereldlijke heerschappij van de paus. De vorsten bestrijden elkaar met 't kruis in de banieren. De hoer vrijt de vorsten en dezen brengen haar hulde. Volken uit het Noorden en dan Saracenen doen geweldige aanvallen op haar. Dan wordt Karel de Grote haar gunsteling. Met het zwaard verbreidt hij de Christelijke leer. De hoer is er steeds op uit haar macht uit te breiden. Keizers en koningen wil zij bevelen. Zij woedt tegen allen, die op enige wijze te kort schijnen te doen aan haar eer; zonder mededogen doodt zij degenen die ketters geacht worden, maar daardoor verliest ze haar eigen glorie en roem. Als 't rijk van Christus komt, wordt haar naam uitgedelgd.

VII. Babel, en deszelfs val.

De val van Babel volgt op die van de hoer van Rome. Oorspronkelijk was Babel de hoofdstad van de Chaldeeën. De hoogmoedige Nimrod legde de eerste steen. Daar moest een toren komen die tot de hemel reikte. God verstoorde dat plan door de spraakverwarring. De hoer Semiramis heeft Babel tot een wonder in mensenoog gemaakt. Nebukadnezar beroemt er zich op Babel gebouwd te hebben. Het lokt de volken met wellust tot hun zedelijk verderf. Jesaja en Jeremia kondigen de straf en vernietiging van Babel aan. Profeten waarschuwen zich van Babel af te keren. Meden en Perzen verwoesten het. Maar niet geheel; een deel blijft staan als waarschuwend voorbeeld voor een nieuw Babel. Is 't mogelijk het oude Babel in verdorvenheid nabij te komen? Wie Rome kent, twijfelt niet meer. De profetieën over Babel gelden ook voor Rome. Romulus was een tweede Nimrod; hij werd gezoogd door een wolvin. Dat is tevens de oorsprong van de kerk van Rome. Wat Babel trof van de Perzen, dat ondervindt Rome van de Noordervolken.

Door de beeldendienst wordt de afgodendienst binnen de kerk gebracht: Grote praal en kostbaarheid in kerkinrichting en priesterkledij. Priesters zijn heersers en geen dienaars. Koopmanschap viert hoogtij en gaat zelfs over de zielen der mensen, die door veel geld vrijgekocht kunnen worden. De goeden moeten Babel verlaten. Allen die met Babel meedoen, komen om. God wreekt 't bloed van profeten en martelaars. De Engelen en ook de Ouderlingen en de dieren juichen mee aan de Bruiloft des Lams.

VIII. Het eerste beest en zijn wonden.

Daniël ziet vier dieren opklimmen *uit de zee*. Door deze vier dieren worden vier rijken gesymboliseerd. Het vierde dier is afschuwelijk van gedaante.

Dit beest verschijnt Johannes de Doper. Het had zeven hoofden en heet daarom het zevenhoofdig beest; het had tien hoornen, waarop tien kronen. Den horen heeft ogen on een mond. Dit beest is het beest van Rome, dat sijn masht kreeg van de draak; 't beest komt uit de zee, ze komt Rome omhoog uit de zee van volkeren. De zeven heuvels en de zeven koningen van Rome beantwoorden aan de zeven koppen. De zeven koningen moeten we zien als zeven verschillende regeringsvormen, waarvan het keizerschap de zesde was.

Daniël had ook een kleine horen gezien, vol ogen en met een mond die gruwelijke woorden sprak en God lasterde. Het beest is 't Heilige Roomse Rijk, 't Duitse keizerdom, dat zich beroemt op de keizerlijke glans. Het heeft zijn macht ontleend aan de draak, die er op uit is om te doden om het geloof. Die zich de naam Katholiek toeëigent, is machtig door het beest, dat *algemene* macht had. Wie zich de naam Katholiek aanmatigt, is groot in verwoedheid; eerst Spanje, daarna Oostenrijk. Oostenrijk is het beest; Karel V en Filips II zijn krachtige uitingen daarvan. Maar ‘nu is het heerschend Huis gedaalt op weinig levens’.

IX. Het tweede Beest, en de ondergang van beiden.

Een tweede beest kwam op *uit de aarde*. 't Had twee horens evenals 't Lam dat geslacht is. De horens zijn 't symbool van sterkte en macht. Met de horens van 't Lam wil het de werken van de Draak verrichten. 't Tweede beest wil het eerste sterkte en kracht geven. Daartoe bedenkt het een kunstig leugengewrocht. De hoer maakt zich gereed om op dit dier te rijden. De beide beesten staan elkaar bij. De hoer besloot tot een kruistocht, zo noemt ze de krijgstocht naar Palestina. Paus Urbanus schenkt zondenvergiffenis aan allen die meetrekken. Allen die iets op hun kerfstok hebben, trekken mee op. Dit is 't ene beest met horens als een lam, maar werkend als een draak. 't Roomse beest valt aan op Jeruzalem, dat de Heiland kruiste. Dat is een wonder, dat 't ene beest tegen 't ander te keer gaat. De overwonnenen worden zonder erbarmen ter dood gebracht: ‘'t Beest bestormt God godslasterlijk op zijn troon’.

Na de kruistochten komt de strijd tegen ketterij en ongehoorzaamheid bij 't tweede Roomse beest. Het getal van 't beest is 666. *Lateinos* betekent dat volgens de ‘Ouden’, maar ook 't tweede beest wordt door dit getal aangeduid. D + C + L + X + V + I = 666. Johannes beschrijft de straf van hen die 't beest aanbidden. De zeven Engelen komen op ten gerichte.

X. De valsche Profeet en zijn straf.

De Antichrist is in alles wetteloos. Boven God verheft hij zich. Tussen Konstantinopel en Rome ontstaat geschil over de kerkelijke heerschappij. Die van Konstantinopel werpen de beelden de kerk uit, maar Rome wil ze er in houden. De pausen heersen over de vorsten en verlenen dezen hun macht. Zij alleen kunnen de naam keizer, augustus, schenken. Zij verheffen zich alzo boven allen die God met eer bekleed heeft. Wetteloosheid en onwettigheid beide hebben hém verheven: de mens der zonde. Voor iedere zonde is een vaste prijs gesteld. Alleen de rijken kunnen op die manier van zonde verlost worden; dit gaat lijnrecht in tegen de uitspraak van Christus.

Drie boze geesten gaan uit over de wereld om vorsten en volken te verleiden en hen in 't verderf te storten en in strijd te brengen

met het Lam: een van de draak, een van het beest, een van de antichrist. Op de grote oordeelsdag zal God 't ganse legioen der verleiders te niet doen, en de valse profeet werpen in de poel des verderfs. De Engelen en de heiligen zullen juichen aan de oever van de glazen zee; ze zullen 't zegelied van 't Lam zingen.

XI. De Satan gebonden.

Van 't Paradijs af is de slang, 't symbool van de Satan, de vijand en verleider van de mens. Johannes ziet een barende vrouw, bedreigd door een draak. De draak wil de zoon verslinden. De vrouw wordt 1260 dagen door God beschermd in de woestijn. De vrouw is de *kerk*; de glinsterende zon is *Christus*; 't twaalftal sterren boven de zon symboliseert de twaalf apostelen. De vrouw zet haar voet op de maan, wier licht niet vast maar wisselend is: Symbool van de vergankelijkheid der aardse dingen en van 't maanlicht van de wet, dat verdwijnt door de glans van de zon, Christus. De worsteling van de oude kerk was even groot als die van de barende vrouw; 't was een strijd met Jood en heiden om die te herbaren. Als draak zet Nero de muil in het pasgeboren vlees. De vrucht der vrouw haalt God in de hemel, maar de draak trekt velen van 't geloof af. Michaël d.i. Gods zoon, stelt zich te weer om de draak te straffen voor zijn overmoed. Als hij ter aarde geworpen is, is er groot gejuich in de hemel, maar op aarde woedt de draak dan opnieuw. Weer gaat hij de vrouw te lijf, die weer vlucht in de woestijn: twee tijden, en een tijd, en een halve tijd. In de eerste tijd van haar bestaan is de kerk onaantastbaar voor de draak door haar deugd. Maar langzamerhand slopen de gebreken in, toen werd de invloed van de draak groter. Toen werd voor 't kleine getal der gelovigen de tijd steeds benauwder. De tijden worden door God bepaald. 1260 dagen prediken Gods beide profeten tegen het verval der kerk. Ze worden gedood. De tijden wanneer dit geschieden zal, zijn niemand bekend. God heeft ze verzegeld.

Wat de Draak de kerk aandoet, was te voren reeds door zijn trawanten: de hoer, de beesten en de valse profeet, geschied.

Een Engel daalt neer met ketenen en de sleutel van de kerker om de draak te boeien. Ondanks zijn verzet wordt hij geboeid en verzegeld voor een tijdperk van 1000 jaar. In die tijd moet hij overdenken de heerlijkheid die hij bezat in zijn oorspronkelijke toestand. Het gezang der gezaligden foltert de geboeide; de mensen die hij belaagde, hebben grote heerlijkheid verworven. Naast de paradijsvloek kreeg de mens de moederbelofte, maar de draak treft uitsluitend vloek. ‘Geen rust, geen lust, geen hoop, geen eind, geen ondergang’, vindt hij gedurende die 1000 jaar.

XII. De Bruiloft des Lams.

Johannes ziet de hemel geopend. De stoelen staan gereed voor Gods heiligen die evenals de zielen der martelaren gericht oefenen over de vervolgers. Ze volgen het Lam in al zijn heerlijkheid en macht. Het zijn de patriarchen, profeten, martelaren en zij die niet bogen voor het beest of dat eer bewezen. De dood heerst nog in dit Rijk n.l. over de heidenen.

De gezaligden heersen met Christus als koningen en priesters gedurende 1000 jaar. Zo wordt de spreuk en zijn omgekeerde waar: *God dienen is regeren* en *Regeren is God dienen*.

Dit is het Rijk waarvan de profeten spreken, waarin Christus Davids

troon bestijgen zal. Bij God zijn 1000 jaar aan één dag gelijk, d.w.z. Christus' rijk duurt onbepaalde tijd. Daniel spreekt van: tot in eeuwigheid. De tijd is alleen bekend bij God en Christus.

Na 1000 jaar zal de draak weer een tijd ontbonden worden. Dan voert hij ijlings krijg tegen alle volken der aarde. Daarna wordt hij opnieuw en nu voor goed geworpen in de poel des vuurs.

Evenmin als bij de theologen - trouwens hij was ook een halve theoloog - krijgen we bij Oudaan een heldere voorstelling van de toestand in het Duizendjarig Rijk. Het valt al dadelijk op dat hij spreekt van maar één wederkomst van Christus, n.l. op de dag des oordeels. Daardoor wordt de chronologie van 't Duizendjarig Rijk heel onduidelijk. Velen staan en stonden twee wederkomsten voor: één voor de gemeente om met Christus te heersen en één ten gerichte. Dan krijgt in ieder geval 't Duizendjarig Rijk in de chronologie een precies aangegeven plaats. Het ‘inbrengen van de Joden’ is bij Oudaan evenals bij andere chiliasten gebaseerd op die opvatting van de oudtestamentische profetieën, die leert dat ze betrekking hebben op de staat van vrede en recht onder Christus' wereldlijk bestuur. De tegenstanders dier opvatting geven de uitleg, dat al deze profetieën betrekking hebben op de situatie na de terugkeer uit de ballingschap.

Een van de merkwaardigste trekken van deze chiliastische beschouwing is het grote gemak, waarmee alles wat betrekking heeft op de verschillende demonische krachten in de Openbaring, overgebracht wordt op Rome, zowel het Christelijke pauselijke Rome, het antieke, heidense, als ook op het ‘Heilige Roomse Rijk’. De interpretatie der verschillende teksten wordt dikwijls wel heel gekunsteld, maar daarover bekommerden Oudaan en velen met hem zich blijkbaar minder. Rome was en bleef de grote zondebok, terwijl men in de paus de Antichrist zag. Deze opvatting vindt bij mijn weten in onze letterkunde nergens zo uitgebreid en nadrukkelijk vertolking als in Oudaan's *Voorschaduwing van het Zegepralende Rijk*. Om deze reden kwam het mij gewenst voor de aandacht op dit gedicht te vestigen.

Dordt.

J. KARSEMEIJER.

Ysper.

In *De Nieuwe Taalgids XVII*, blz. 139 onderstelde Mej. M.E. Kronenberg ten onrechte dat *ysper*, voorkomende in een Latijns-Nederlandse samenspraak, een drukfout zou zijn. Het woord is in Brabant nog bekend. In mijn jeugd, omstreeks 1900, gebruikte mijn tante, in 1849 te St. Oedenrode geboren, vaak 't woord *isperen* of de uitdrukking *aan den isper zitten*, waarmede zij vooral bedoelde de namiddag-boterham van ± 4 uur, in St. Oedenrode destijds algemeen gebruikelijk tussen middageten van ± 12 uur en avond-koffietafel van ± 7 uur. Wanneer ik, als jongen, op andere tijden tussen de maaltijden, 'n boterham at zonder officieel aan tafel te zitten, dan vroeg ze: ‘Zo, mènneke, zitte-gij wà te isperen?’

F.N. JANSEN.

V en *w*.

Een bijzondere merkwaardigheid in het fonologisch systeem van het Nederlands is de verscheidenheid in labiodentale consonanten. De meeste talen kennen er maar twee: één labiodentale stemloze spirant tegenover één labiodentale stemhebbende spirant, in fonetische transcriptie gewoonlijk voorgesteld door [f] en [v]. Het duitse spellingverschil tussen *vater* en *fürst* tegenover *wasser* zou een nederlands lezer kunnen suggereren dat het Duits, behalve de [f] van *fürst* en de [v] van *wasser*, nog een derde labiodentale spirant heeft, maar dat is onjuist. Het Engels heeft een *w* naast *f* en *v*, maar die *w* is bilabiaal. Verder wordt in verschillende talen de normaal labiodentale [v] wel eens bilabiaal gesproken, maar dat zijn meest òf gewestelijke òf persoonlijke òf combinatorische variaties van één en hetzelfde foneem.

In het Nederlands echter, d.w.z. het Noordnederlands, staan tegenover de stemloze [f] twee duidelijk gescheiden stemhebbende labiodentale consonanten, de *v* en de *w*. Woordparen die alleen door dit foneemverschil onderscheiden zijn, zijn overvloedig: *vak-wak, vals-wals, varen-waren, vel-wel, vest-west, vol-wol, volk-wolk*, enz. enz. Het is een tegenstelling van grote onderscheidende waarde, van zware 'functionele belasting'.

Zo reëel en belangrijk deze tegenstelling is in het klankensysteem van het Nederlands, zo moeilijk is het fonetische verschil tussen beide klanken bevredigend vast te stellen. In de 2e jaargang van dit tijdschrift, bldz. 175 vlgg., heeft H. Logeman zich ermee beziggehouden; hij vermeldt oudere literatuur over hetzelfde onderwerp, waaronder een studie van W.S. Logeman uit 1890. De brede uiteenzettingen van H. Logeman zal ik hier niet op de voet volgen: ze tonen wel dat de auteur de kwestie niet eenvoudig vindt. Alleen vermeld ik dat hij de *w* beschouwt als iets tussen een occlusief[1)] en een spirant in. Paul Passy, *Petite phonétique comparée*[3], 80[1] noemt de ndl. *w* 'une espèce de plosive dentilabiale'. En heel wat stelliger spreekt Kruisinga, *Grammar of Modern Dutch*, § 6, zich uit voor het occlusief-karakter van de *w*: '*w* is the voiced lip-teeth stop. It is a lip-teeth consonant, like English *v*; but it is a stop'; alleen komt er nooit explosie bij voor, het is een 'reduced stop'. Bij Zwaardemaker-Eijkman, *Leerboek der Phonetiek*, 178 (vgl. ook Eijkman, *Phon. v.h. Nederl.*, 92) is de *w* ook een occlusief, maar wel wordt hij 'zeer los uitgesproken. Velen maken er zelfs een fricatief van'. Bij deze beschrijving rijst de vraag, hoe bij die 'velen' dan de labiodentale fricatief *w* onderscheiden blijft van de labiodentale fricatief *v*. Op die vraag geeft het *Leerboek*, 179 vlg., een indirect antwoord: de duitse [v] in *wasser* is 'voor ons gehoor.... iets krachtiger dan de door vele Nederlanders gesproken fricatieve (labiodentaal in *wat*), en iets minder krachtig dan onze [v] (*vat*)'.

Voor mijn gehoor is de *w* spirant; aan die opvatting is Roorda ook tot de 5e druk van zijn *Klankleer* trouw gebleven. Alleen al het feit dat de *w* verlengbaar is, dus een 'dauerlaut' is (*W... illem dan toch*!), stelt m.i. de mogelijkheid van occlusief buiten discussie. Het is in zijn wezen een spirant, misschien een spirant die door de geringe wrijving wel eens wat minder duidelijk uitkomt als zodanig, maar daardoor nog geen occlusief wordt.

Van de vele pogingen om de ndl. *v* tegenover de *w* te karakteriseren

1) De term 'occlusief' is hier gebruikt in de voor mij gewone betekenis: duits 'verschlusslaut', engels 'stop', niet in de eigenaardige betekenis die H. Logeman juist in het geciteerde artikel erin legt (*t.a.p.* 178).

schijnt mij lang niet de minste die van een vreemdeling, nl. J. Forchammer, *Grundaüge der Phonetik* (Heidelberg, 1924), 25: ‘Beide Laute sind stimmhafte Lippen-Zahn-Reibelaute und unterscheiden sich nur dadurch voneinander, dasz das *w* mit starkem Stimmton und ohne Geräusch, das *v* dagegen mit schwachem Stimmton und kräftigem Reibegeräusch gebildet wird’.

Dat ‘ohne Geräusch’ is misschien wat sterk; ik zeg niet dat Forchhammer het laatste woord ter zake heeft gesproken, en wil het ook zelf niet trachten te spreken. Met dit korte literatuuroverzicht, bedoeld als inleiding tot een opmerking bij het artikel van Hellinga, *NTg* XXXVII, 169 vlgg., wilde ik vooral laten zien dat de ndl. *v* en *w* wel een heel bijzonder paar klanken zijn van enerzijds nauwe organische verwantschap en anderzijds duidelijk acoustisch verschil. Ook voor Forchhammer blijft het verschil, zoals hij dat hoort, iets zeer zeldzaams: ‘Ich habe.... in all den Sprachen, die ich untersucht habe, nur einen einzigen Fall gefunden, wo zwei Sprachlaute sich anscheinend nur durch das Vorhandensein bzw. Nichtvorhandensein eines Geräusches voneinander unterschieden, nämlich das holländische *v* (faw) und *w* (we)’.

Verdenius heeft *NTg* XXIV, 79 vlgg., aannemelijk gemaakt dat vroeger in het Noorden, zoals nu nog in het Zuiden, de bilabiale *w* ook aan het begin van het woord de gewone was. Daarna heeft Hellinga in zijn zojuist genoemde opstel getracht, het geleidelijk verloop van bilabiale naar labiodentale *w* in de oudere grammatische literatuur te volgen. Dat hij daarin naar zijn eigen mening niet helemaal bevredigend slaagt, is wegens de aard van die prae-fonetische grammatische literatuur niet te verwonderen. Het is eerder opmerkelijk dat H. niet meer tegenstrijdigheden hoeft weg te werken, en niet meer interpretatietalent nodig heeft om uit de gegevens te lezen wat hij er graag uit lezen wil. Uit die vrij grote mate van duidelijkheid en eenstemmigheid in de grammatische literatuur blijkt wel, dat het verschil tussen bilabiale en labiodentale *w* gemakkelijk in het oor en in het oog valt.

Stellen we daartegenover het zoeken en pogen van moderne fonetici van naam en professie, om de labiodentale *v* tegenover de labiodentale *w* te kenschetsen, dan valt het moeilijk Hellinga te volgen, als hij in de overgang van bilabiale naar labiodentale *w* de ‘genezing’ ziet van een ‘articulatorische kwaal’, althans aanneemt dat de algemene, niet alleen uit het Nederlands bekende, neiging tot die overgang aan de therapie van die kwaal is dienstbaar gemaakt. Wanneer de duidelijk sprekende onderscheiding tussen bilabiale *w* en labiodentale *v* verschuift in een zo subitele onderscheiding als we thans kennen, een fonetisch en fonologisch curiosum, dan kan ik daarin niet de werking zien van een ‘taalcultuur welke streeft naar een heldere, vaste uitspraak’, en vooral niet een middel tegen de articulatorische kwaal dat ‘het phoneem *W* dreigt, zolang de hoofdrealisatie bilabiaal is, op te gaan in.... het phoneem *V*’ (Hellinga, *t.a.p.* 174). Het geneesmiddel tegen die kwaal kan toch bezwaarlijk bestaan in een zo groot mogelijke toenadering tot het foneem dat ontweken moet worden.

Integendeel, ik geloof dat we dichter bij de waarheid komen, als we de dingen juist omdraaien. De neiging tot overgang van bilabiale in labiodentale spiranten vertoont zich in veel talen en tijden, en is in 't algemeen

onschuldig. Een taal die er aan toegeeft, hetzij bij *f*, hetzij bij *w*, ondervindt daarvan gewoonlijk geen schadelijke gevolgen: alleen een gewijzigde realisatie van hetzelfde foneem. Maar voor het fonologisch gestel van het Nederlands was die neiging bij *w* gevaarlijk: er dreigden ernstige pathologische gevolgen van, omdat het Nederlands al een stemhebbende labiodentale spirant bezat. Twee klanken zouden daardoor bedenkelijk tot elkaar naderen, twee waartussen het systeem, wilde het gezond blijven, dringend distanciëring verlangde. Toch zette zich de neiging ook in het Nederlands door, volkomen 'blind' voor het dreigende gevaar. En wil men nu 'thérapeutique articulatoire' aan het werk zien, dan moet men die niet zoeken in die gevaarlijke toenadering zelf, maar in de merkwaardig zorgvuldige wijze waarop het gevaar, dat het fonologisch systeem door die verschuiving ging bedreigen, is afgewend. De hoogst belangrijke, zwaar functioneel belaste tegenstelling *v-w* is ongerept bewaard. De twee fonemen *v* en *w* zijn niet dooreengelopen, maar onderscheiden gebleven op een manier die zeldzaam is van fijnheid en precisie.

Den Haag, Augustus 1943.

C.B. VAN HAERINGEN.

Dezelve.

Ter aanvulling van 'De lotgevallen van het pronomen dezelve', door De Vooys in de vorige aflevering van dit tijdschrift verhaald, wil ik hier in herinnering brengen - of liever uit de vergetelheid wekken - een 'naspel' (s.v.v.!) op den (als altijd, verwoeden) strijd van Bilderdijk tegen Siegenbeek en Weiland over het gebruik van 'dat jammerlijke schel-sjilpend[1)] en noodloos *deszelfs* en *dezelve*, dat thands allen bondigen en gespierden stijl over hoop smijt, en, den waarachtigen bouw der perioden of volzinnen verbrijzelende, in ons zacht en welluidend Hollandsch te gelijk aan de melodie eener rede den bodem inslaat': aldus B., in zijne 'Nieuwe Taal- en Dichtkundige Verscheidenheden' III 1 (1825)!

Het door den bekenden taalkundige, Dr. A. de Jager, 'verzamelde' tijdschrift: 'Archief voor Nederlandsche taalkunde', I (1847-8) bevat namelijk, een kwarteeuw later, op blz. 279-87, eene, officieel door den Secretaris onderteekende, mededeeling der 'Tweede Klasse van het Koninklijk-Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letterkunde en Schoone Kunsten' - naar men weet, den, minder 'geleerden', voorganger (van Napoleontisch-Franschen huize) der hedendaagsche 'Koninklijke Akademie van Wetenschappen' - over 'Taalzuivering', waarmede dit Instituut zich toen almede gaarne bezig hield. Daarin wordt o.a. ook het doodvonnis geveld over 'het misbruik dezer woorden' (t.w. *dezelve* en 'deszelfs' verbogen naamvallen: *deszelfs, derzelver* enz.), in het oor van sommigen zoo liefelijk, dat zij ons uit de zeer nederige hoftaal van het Hoogduitsch met iets begenadigen 'dat wij nog niet hadden' (t.w. het, inderdaad tot op onzen tijd, in hofberichten, gebruikelijk gebleven, *Hoogstdezelve*, bij afkorting 'Hd.'). Tegen het misbruik dezer 'l a n g s t a a r t i g e e n l a m l e n d i g e woorden,.... inkruipers en verdringers van.... *die, dat, het* of *'t*...., die ook niet het, in 't Lat. door *eius* × *suus* uitgedrukte, onderscheid in onze taal vermogen weer te geven (de, veelal aangevoerde reden of het beweerde en betoogde recht van bestaan van het woord), dat, evenals in 't Fr. *icelui, icelle*, zonder

1) Elders nog: 'drie-sylbige, slepende, sissende en sjilpende'!

schade voor de duidelijkheid, gemist kan, mag en moet worden[1], is ook hier protest aangeteekend.

Een paar jaar later bevatte hetzelfde tijdschrift, IV 288-94 (1853-4), een soortgelijk opstel van den Luikschen hoogleeraar J. David - over-gedrukt uit het Vlaamsch-Belgische tijdschrift 'De Middelaer', I 67-72 (1840) - 'Over het gebruik van *deszelfs, denzelven*, enz.'; waarin hij voornamelijk handelt over Bilderdijk's strijd ('stormperiode') tegen Huydecoper's verdediging en aanprijzing van het. door anderen ten doode gedoemde, woord; met welks vermelding ik, na De Vooys' relaas van den, reeds achttiendeeuwschen, strijd meen hier te kunnen volstaan.

Zooveel, als gezegd, ter aanvulling van De Vooys' opstel. Maar ik vind hierin tevens de gewenschte aanleiding tot het uitspreken van een wensch. Dat De Vooys - naar men uit zijn zwijgen daarover immers wel mag opmaken - deze negentiendeeuwsche hervatting van den vroegeren 'woordstrijd' niet kende, dat is vermoedelijk te wijten aan zijne onbekendheid met het zoo nuttige en handige 'Register op tijdschriften over Nederlandsche taalkunde', door den volijverigen, op velerlei gebied werkzamen, onderzoekenden en ondernemenden, Utrechtschen hoogleeraar Gallée samengesteld; dat mij, bij een niet al te zelden falend geheugen, meermalen goede diensten heeft bewezen. Wie onder de jongere Neerlandici (dr., docts. of cand.), begaafd met denzelfden speurzin, maar ook met de, hier bovenal vereischte philologische 'acribie' en bibliographische stelselmatigheid, voelt zich geroepen om al hetgeen sedert 1886 - het jaartal van den tweeden druk van Gallée's Register (nu ruim een halve eeuw geleden!) - in Noord- en Zuidnederlandsche tijdschriften, als het Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde, De nieuwe Taalgids, Noord en Zuid, Onze Volkstaal, Taal en Letteren, Onze Taaltuin, Leuvensche Bijdragen, en wellicht nog andere (ook Duitsche, Zweedsche en andere 'uitheemsche'?) over Nederlandsche taal- (en letter-??) kunde verschenen is behoorlijk te 'registreeren'? Een, ook na de bijzondere registers - als die op de deelen I-XXV en XXVI-L van het 'Tijdschrift' en op de deelen I-XXV van 'De nieuwe Taalgids' - niet lichte, maar nuttige en dankbare taak![2] 'Wer wagt es, Rittersmann oder Knecht'?

Leiden, Sept. 1943.

J.W. MULLER.

1) In een redactioneele noot maakt De Jager nog gewag van het ijveren van den gevierden kanselredenaar Broes tegen 'het veelvuldig gebruik van *dezelve* met zijne buigingen'; maar ook van Kinker's oordeel (in zijne bekende, scherpe beoordeeling van Bilderdijk's 'Spraakleer'): dat *deszelfs* somtijds, 'om wel verstaan te worden bijna noodzakelijk is'.

2) Hierbij zou op de een of andere wijze ook rekening gehouden en aansluiting gezocht en verkregen moeten worden met een, althans beraamd, 'Repertorium van de artikels, betrekking hebbende op de Germaansche philologie in de Belgische Tijdschriften verschenen tot 31 December 1900, door Martin Rudelsheim' (Luik 1903); waarvan alleen een soort van prospectus, bevattende een 'Lijst van de Jaargangen der onderzochte tijdschrijften', in mijn bezit is. Of er van dit, eenerzijds ruimer, anderzijds enger gebied bestrijkende, in opzet schoone, maar in uitvoering bezwaarlijke, plan ooit iets meer dan dit prospectus in 't licht verschenen of ook maar bewerkt is, weet ik niet, maar durf ik betwijfelen. Voorts zouden (of zullen?) natuurlijk boeken als: A. van der Hoeven, Lambert ten Kate (1896), F. van de Weghe, Geschiedenis der Nederlandsche Taalstudie in Vlaanderen (1900), H. de Buck, De Studie van het Middelnederlandsch tot in het midden der negentiende eeuw (1931), den jongeren Nederlandschen wellicht niet allen bekend, goede diensten kunnen bewijzen.

Boers en beschaafd in het begin der 17e eeuw.

Dialectstudie is voor een niet gering deel de studie van de taal der boeren. De dialectoloog zal het dan ook als een buitenkans beschouwen, wanneer hij zijn onderzoek historisch kan verdiepen door er boerentaal uit vroeger tijd in te betrekken. In 1899 reeds heeft J. te Winkel een beschrijving gegeven van de taal die Huygens zijn boeren in de mond legt[1]. De klankverschijnselen van deze taal vergelijkt hij met de hem ter beschikking staande dialectopgaven uit Delfland. Door zo te werk te gaan, kan men vast stellen, hoe lang eigenaardigheden van een modern dialéct reeds in een bepaalde streek bestaan, doch zodoende krijgt men geen antwoord op de vraag: welke van de aldus gevonden eigenaardigheden werden reeds toen als dialect, als onbeschaafd, gevoeld? Ik zal trachten in dit opstel deze vraag voor de belangrijkste verschijnselen te beantwoorden. Daartoe vergelijk ik de taal van Huygens' boeren, voornamelijk in zijn Hofwijck[2] te vinden, met die waarvan hij zich elders in dit gedicht bedient. Om tot een meer algemene uitkomst te geraken, betrek ik ook Breeroo in het onderzoek. Zijn boeren zijn Bouwen Lang-lijf en Sinnelijeke Nel in Griane[3] en Dirck Thyssen in de klucht van de Koe[3]. Hun taal vergelijk ik met die van de overige personen in de Griane. Verder maak ik nog gebruik van de gegevens die Kern (Ts. 48) over de taal van de brieven van Huygens' zusters en D.v. Dorp heeft gepubliceerd.

1. Beslist onbeschaafd, zowel voor Huygens als voor Breeroo, is de gutturale nasaal < *n* + dentaal (ongse ‘onze’, wangt ‘want’ enz.), die zij hun boeren geregeld in de mond leggen, maar elders niet gebruiken. Eén maal echter laat Br. zich de klank ontvallen, als hij de keizerin(!) *vanghden* ‘bezoeken’ laat zeggen (blz. 132)[4].

2. Ook de *ie* < *ai*, die in de taal van beider boeren, vnl. voor dentalen, geregeld voorkomt (ien ‘een’ enz.), hebben zij beiden als onbeschaafd gevoeld. H. mijdt haar consequent[5] evenals zijn zusters en D.v. Dorp, maar Br. heeft het nog niet zo ver gebracht. In rijmnood neemt hij er wel eens zijn toevlucht toe: *verlienen* × *dienen* (blz. 117, 123, 178), *verblieckte* × *sieckte* (blz. 119). Een enkele maal heeft hij deze klank ook buiten het rijm: *wicck(e)* ‘week’ (blz. 134, 169), *blieck* ‘bleek’ (blz. 149), *kleinsierighe* ‘kleinzerige’ (blz. 174). De Amsterdamse burger neemt hier dus een tussenpositie in tussen den Haagsen hofambtenaar en den boer.

3. De ronding van *ee* tot *eu* in *speulen, speulman, speulkind, seuve, teughens, veul, deuse, heur*, gewoon in de taal van zijn boeren, geldt voor H. als onbeschaafd. Hij gebruikt *spelen* (1923), *spelers* (2120), *stenen* (2753) ‘kermen’, *deze* (passim). Kern noteerde echter *speul-reis* (Ts. 48, blz. 88). Ook die van *e* en *i* tot *u* vermijdt hij steeds: *spel* (425, 2121), *silvre* (1892). Geertrui Huygens schrijft nog *speule* en *spul*, doch zij schrijft de meeste huiselijke vormen (t.a.p., blz. 88), wat ook duidelijk blijkt uit de verhouding tussen *heur* en *haer* bij Geertrui, Constance en Dorothe. Br.'s boeren spreken eveneens *eu* of *u: spuel, spuelen, duese* (*deuse*), *huer, even-*

1) Ts. 18, blz. 161 v.v. Te Winkel noemt dit dialect ‘Delflands’, Kloeke (Ts. 57, blz. 29) spreekt liever van ‘Haags’.
2) Editie Dr. H.J. Eymael.
3) Editie Dr. J.A.N. Knuttel, Werken van G.A. Brederode, dl. I.
3) Editie Dr. J.A.N. Knuttel, Werken van G.A. Brederode, dl. I.
4) De vraag of Huygens met zijn *ng* slechts de taal der Amsterdamse kluchten navolgt (Kloeke, Ts. 57, blz. 39) kan hier buiten beschouwing blijven.
5) Het praet. *hiet* (161, 163, 718, 1900) heeft een andere *ie* dan de hier bedoelde.

vuel, tueg ‘tegen’; *hum* ‘hem’. Hijzelf gebruikt *ee: gespeelt* (blz. 130) *dese* (passim), *veel* (blz. 110, 150, 155), *haar* (passim); *hem* (blz. 112). Met *u* echter nog: *vrunt* (blz. 115), *vruntschap* (blz. 116); met *ue: huer* (blz. 176).

4. Een tweede *eu* die H. zijn boeren in de mond legt, maar die hij zelf als onbeschaafd beschouwt, is die, welke uit wg. *ŭ* in open lettergreep was ontstaan. Voor de boerentaal geeft hij: *keuningh, heunich, weuningh, seun, seuntgie, deur* (prep.), *meuge(n)*, je *meught, meugh* je, *meughelick*. Zelf gebruikt hij: *koningh* (168, 485, 1976, 2149), *honigh* (2456), *woont* (1082), *soon* (500, 1037), *door* (passim), *mooght* (1465), *mogelick* (77, 134). In de boerentaal zouden verder nog *eu* hebben: *molens* (2794), *noten* (2813), *gooten* (1418). Het enige *eu*-relict, dat ik ben tegengekomen, is één maal *deur* (6) ‘door’, dat vóór de *r* zijn *eu* misschien langer heeft behouden. Ook C. heeft het één maal, terwijl D. *op speur* ‘op 't spoor’ en *op gespeurt* gebruikt (Ts. 48, 89).

H. gebruikt de *eu* dus practisch al niet meer. In de vervanging van de (onbeschaafde) *eu*, door de (beschaafde) *oo* gaat hij zelfs nog verder dan wij nu zijn: hij schrijft *doogen* ‘deugen’ (170), weliswaar rijmend op *meedoogen* en dus misschien met rijmnood te verklaren, evenals *logen* (489) ‘leugen’, rijmend op *oogen*, en *verkroockt* (658) ‘verkreukt’, dat niet in het rijm staat.

Br.'s boeren spreken ook *eu: mucgelyck, gy muecht, mueghen, vuer, suen* (*zuen*), *seuntje, vueghel, kuenen* ‘kunnen’, *keunt, eweunt, suendaeghs*. Hij zelf vermijdt de *eu* lang niet zo consequent als H. Uit rijmnood gebruikt hij *meucht* × *ieuchdt* (blz. 129), *vuer* × *te luer* (blz. 114), *te vueren* × *verstueren* (blz. 129), *muecht* × *duecht* (blz. 135), *duer* × *fluer* (blz. 171). Buiten het rijm staan echter: *mueght* (blz. 139), *leughens* (blz. 171); op elkaar rijmend: *vuer* × *duer* (blz. 126). Evenals bij de vervanging van *ie* door *ee* staat Br. dus een trapje lager in beschaving dan H. Het is evenwel niet onmogelijk, dat H.'s voorkeur voor de *oo* samenhangt met zijn Brabantse afkomst.

5. De ontronding van *u* tot *i* en *e* (*stick, bepockpet*) in de taal van zijn boeren zal voor H. ook onbeschaafd zijn geweest. Hij gebruikt *stuck* (1954); *put* heb ik niet aangetroffen. Ook Br.'s boeren ontronden; zelf gebruikt hij *stucken* (blz. 125, 163).

6. De in zijn boerentaal gewone *i* in *him, bin* en *mit* gold voor H. als onbeschaafd: hij gebruikt deze vormen nooit. Br. gebruikt *bin* alleen in het rijm: × *min* (blz. 115), × *keyserin* (blz. 124).

7. De *o* < *a* in *brocht, ebrocht, docht, bedocht, erocht, softer, of, sop* uit de taal van zijn boeren wordt door H. vermeden. Toch komen -*brocht* en -*docht* bij hem nog al eens voor, vooral in het rijm. Buiten het rijm vindt men *volbrocht* (52), *docht* (1321, 1849, 1983). Misschien behoort hierbij ook *zopp* ‘spijs’ (253). Br., wiens boeren ook *o* spreken, gebruikt eveneens *docht* (blz. 159) en *brocht* (blz. 181), naast de vormen met *a.* De *o* is dus wel onbeschaafd voor beiden, maar de strijd er tegen is nog niet beslist.

8. Het is niet onmogelijk, dat de door Te Winkel genoemde vormen *rocken* ‘rukken’, *borger* ‘burger’, *lock* ‘geluk’ voor H. onbeschaafd hebben geklonken. Hij gebruikt elders alleen *u* in *geluck, geluckelick, luckte*. De beide andere woorden ben ik in Hofwijck niet tegengekomen. Toch geldt voor H. de *o* in een aantal woorden, waarin het tegenwoordige

beschaafde Nederlands *u* heeft, nog niet zonder meer als onbeschaafd. Hij gebruikt nl.: *konnen* (729) ‘kunnen’, *locht* (passim) ‘lucht’, *konst* (passim) ‘kunst’, *konstelick* (1017), *verdobbelt* (305) ‘verdubbeld’, *dobbel* (1281, 2563), *gonde* (1047) ‘gunde’, *jock* (1269) ‘juk’, *drop(pen)* (1445) ‘druppel(s)’, *droppeltjens* (1994). Naast *locht* gebruikt hij ook *lucht* (1027, 1508; beide keren in rijm op vaste *u*-woorden), naast *gonde: gunde* (1571) en van dezelfde stam *gunst* (1396, 1860), *gegunt* (1405, 2034), naast *konst: kunst* (1955, 2600, 2603). In plaats van het nog heden dialectisch voorkomende *plokt, plokken* schrijft H. al *pluckt, plucken* (1391), terwijl hij ook *schuppen* (472) ‘schoppen’ (plur.) heeft. De vervanging van *o* door *u* is dus een proces, dat voor H. nog niet is afgelopen.

Uit Br. tekende ik voor de boerentaal *drock* aan; meer woorden die het verschijnsel konden vertonen, heb ik niet gevonden. Zelf gebruikt hij *ionst* (blz. 156 echter *jun* 1 p.s.), *konnen* (elders *kunnen*), *gelocken* (blz. 113; × *betrocken*), *bockt* (blz. 129) ‘bukt’, *bewijskonst* (blz. 154; elders *kunst*), *knoflen* (blz. 169) ‘knuffelen’. Ook hij heeft dus nog geen beslissende keuze gedaan.

9. De *ou* < wg. *û* komt bij H.'s boeren geregeld voor, maar bij hem zelf evenzeer, nl. in: *rouw(e)* (83, 148) ‘ruw’, *stouwt* (286) ‘stuwt’, *louwer* (316) ‘luwer’, *louw* (416, 1982) ‘luw’, *grouwelick* (448), *verdouwen* (173) ‘verteren’ (× *bouwen*), *grouwel* (1221, 1583), *schouw* (1519) ‘schuw’, *douwen* (1737) ‘duwen’ (× *bouwen*). Hem klinkt de *ou* dus stellig niet onbeschaafd. Ook zijn zusters en D.v. Dorp hebben er verscheidene voorbeelden van. Bij Br. is de toestand anders. Uit de taal van zijn boeren kon ik slechts *nou* ‘nu’, *duwen* en *gruwt* aantekenen. Zelf heeft hij een voorkeur voor *u: nu, schuw(e)* (blz. 113, 154, 156), *Wuw* (blz. 139) ‘Wouw’ (vogelnaam; × *u*), *gruwelyck* (blz. 169), *spuw* (blz. 169), *huw'lycksche* (blz. 181), *huwen* (blz. 181). Daartegenover: *waarschuow* (blz. 112), *behoude* (blz. 117) ‘behuwd’, *houwelyck* (blz. 152), *schouwen* (blz. 171) ‘schuwen’ (× *trouwen*), *houw'lijcksche* (blz. 180). Zoveel is wel zeker: ook de verhouding *ou: u* is in het begin der 17e eeuw nog niet geregeld. De lagere waardering van *ou* is waarschijnlijk nauwelijks begonnen.

10. Even weinig onbeschaafd zal H. de *ie* < *iu* hebben geklonken, die men in de taal van zijn boeren door *bestieren, bediet, dierte, vier* en *vierig* geboekstaafd vindt. Hij gebruikt zelf: *bestieren* (462; × *clauwieren*), *stierluy* (829), *bestier* (1042, 1268; 1855 × *gesoupir*), *stieren* (1650), *vier* (755 × *papier*; 762, 763), *vieren* (1617 × *dieren*). Daarnaast echter *duydt* (521), *beduyden* (674 × *luyden*), *beduydt* (679). Het aequivalent van *dierte* ben ik in Hofwijck niet tegengekomen. In de taal van Br.'s boeren heb ik alleen *vier-yser* gevonden, geen andere woorden waarin men *ie* mag verwachten. Hij gebruikt de *ie* zelf nog vaak: *vier-bake* (blz. 138), *stierden* (blz. 158), *dier* (blz. 162, 165), *vier* (blz. 163, 171) of *vyer* (blz. 174), *bestieren* (blz. 122, 180; beide keren × *manieren*), *vierich* (blz. 127; × *eergierich*). Daarnaast echter *bestuuren* (blz. 121 × *muren*; blz. 129 × *natuure*), *nuwe* (blz. 141), *stuurloos* (blz. 164), *duure* (blz. 164). Ook de vervanging van deze *ie* is dus nog maar nauwelijks begonnen.

11. De verkorting van *ô* tot *o* in *most* ‘moest’, door Te Winkel als een kenmerk van de taal van H.'s boeren vermeld, is nog niet onbeschaafd. Zowel H. als Br. gebruiken de vorm geregeld.

12. Te Winkel wijst ook op het bewaren van *a* < wg. *ă* voor *r* + gutt. (*arg, starck*) en de ontwikkeling van *a* < wg. *ĕ* voor *r* + dentaal in de

boerentaal. H. vermijdt deze *a* en gebruikt met voorliefde *e* ook daar, waar het algemeen beschaafd nu *a* heeft. Bijv.: *vercken* (423, 427), *herte* × *smerte* (433/34), *dwers* (470), *perten* (545), *werren* (570) 'warren', *herden* (670) × *gewerden, merckt* (1191), *doorwerrt* (1276) 'verward', *verwerdden* (1319), *dertelheid* (1378), *spertelingh* (1504), *swert* (1531) enz. Juist om deze vormen, die een veel verder gaande neiging in de richting van *e* vertonen dan het latere beschaafde Nederlands, acht ik het onwaarschijnlijk, dat H. hier de *a* vermijdt omdat hij die onbeschaafd vindt. Liever verklaar ik ze als een gevolg van H. Brabantse afkomst, want de *e* zal reeds toen, evenals nu, Brabants zijn geweest.

Te meer neig ik daartoe omdat Br. deze voorliefde voor *e* mist en zowel voor zich als voor zijn boeren nu eens *e* dan weer *a* in deze woorden schrijft. Voor Br. zijn de vormen met *a* stellig niet minder beschaafd geweest dan die met *e*, getuige *marckt* (blz. 124), *warden* (blz. 126) × *volharden, varre* (blz. 126) 'ver', *hart* 'hart' (passim) e.a. meer.

De *o* in *vors* 'vers', *kors* 'kers', *dworse* 'dwarse', *overdwors, borste* 'barsten', *te landword* 'op het land' zal H. wel onbeschaafd hebben geklonken, want hij mijdt hem consequent, terwijl de *o* in deze woorden, in tegenstelling met de *a* hierboven, althans in de woorden met metathesis, toch ook Brabants is[1)]. Hij schrijft *dwers* (470), *ternen* (1379) 'tornen', *bersten* (1463), *schaeckberd* (1969), *geperst* (1594), *te landewaert* (2182). Ook Br. wacht zich voor de *o: varsche* (blz. 146), *barsten* (blz. 113), *geparst* (blz. 152).

13. De ontwikkeling van *d* tot *j* en *w* na homorgane vocaal wordt door Te Winkel ook als een kenmerk van de taal van H.'s boeren genoemd. Zij is H. stellig niet onbeschaafd voor gekomen, daar hij er zelf verscheidene voorbeelden van heeft. *d < w: verouw'* (24) 'veroudere' × *bouw, houw* (147) × rouw, *onthouwen* (414) × *vrouwen, verouwen* (494) × *vrouwen* en buiten het rijm: *houw* 'houd' (417, 419, 753, 1398, 2116). *d < j: Zuyen* (293, 1613) × *buyen, gescheyen* (1578) × *beschreyen; scheyingh* (806). Opmerkelijk is *noyde* (1009) 'nodigde', *genoyt* (1695), *ongenoyt* (2647) met *j < d* na heterorgane vocaal.

Ook Br.'s boeren spreken wel *w* en *j < d* na homorgane vocaal: *houwen* 'houden', ik *houwer* 'houd er', *wyer* 'wijder', *huye-nochtent, beduyen*. Zij kennen ook apokope van *d: roo-bonte, goe* 'goed'. Zelf gebruikt hij *houwen* (blz. 116), *ophouwen* (blz. 127) × *vrouwe, houwen* (blz. 152) × *vertrouwen, verhouwt* (blz. 164) 'verbergt'. [In het laatste voorbeeld kan de *w* wel alleen spellingverschijnsel zijn]. Ook Br. geeft dus geen aanleiding om de *j* en *w < d* als onbeschaafd te beschouwen voor het begin der 17e eeuw.

14. Te Winkel geeft verder nog een aantal voorbeelden van assimilatie uit de boerentaal. Ze komen in het g e s c h r e v e n beschaafde Nederlands van H. natuurlijk veel minder voor, maar het is waarschijnlijk dat ze in het spreken bij hem ook veelvuldig voorkwamen. Immers vormen als *kost* 'kon' (passim), *hiel* 'hield (87, 98, 1967), *lest* 'laatst' (167, 181, 299, 400), *spell* 'speld' (515), *laeste* 'laatste' (763), *onbegost* 'onbegonnen' (1944) × *kost, gins* (1283, 2759) vindt men ook in zijn schrijftaal. Bij Br. treft men in de taal van zijn beschaafd sprekende personen dezelfde vormen aan.

1) Zie mijn 'Oude Tegenstellingen op Nederlands Taalgebied', Hoofdstuk VII en de er bij behorende kaart.

Uit dit overzicht blijkt in de eerste plaats, dat de afstand tussen beschaafd en boeren-Hollands in het begin der 17e eeuw nog klein is. In de meeste gevallen komt men niet verder dan het constateren van een meer of minder sterke tendentie tot het vermijden van bepaalde klanken. Waarschijnlijk zal die afstand zelfs nog wat kleiner zijn geweest dan het hier meegedeelde materiaal doet vermoeden. Immers tussen het g e s c h r e v e n beschaafde Hollands, dat ter vergelijking werd gebruikt, en de beschaafde s p r e e k t a a l zal ook wel verschil zijn geweest.

In de tweede plaats zijn er verschillen tussen het beschaafd van H. en van Br. aan het licht gekomen, die bij de vraag naar het beschaafde Hollands in het begin der 17è eeuw al dadelijk een onderscheiden van taalkringen wenselijk maken. Een nauwkeurige kennis van deze taalkringen zou stellig licht werpen op de herkomst en verspreidingswijze der beschaafde klanken.

Rotterdam, October 1943.

B. VAN DEN BERG.

Nederlandse vertalingen van Jacob Böhme's Geschriften[1].

In de zeventiende eeuw is er meer schriftelijke invloed van het Nederlands op het Duits geweest dan omgekeerd. Vertalingen uit het Duits zijn zeldzaam. Alleen zijn er enkele vertaalde anekdotenverzamelingen aan te wijzen, die op Duitse originelen teruggaan, waarvan mogelijk enige invloed uitgegaan is. De oogst zou intussen schraal blijven, als er niet hier te lande een levendige belangstelling was geweest voor de Philosophus Teuthonicus Jacob Böhme. Dat Jan Luyken onder zijn invloed gestaan heeft, is bekend; minder bekend is, dat hij reeds in de eerste helft van de zeventiende eeuw bewonderaars had, die zijn werken verzamelden en voor vertaling zorgden. De studie van Chr. Sepp over *Jacob Böhme's oudste vrienden in Nederland*[2], aangevuld door een artikel van Dr. L. Brummel over *A.W. van Beyerland's vertalingen van Jacob Böhme*[3] heeft ons een merkwaardige Amsterdamse ‘burger en koopman’ doen kennen: de boekhandelaar Abraham Willemsz van Beyerland, die geen moeite en kosten spaarde om afschriften en originele handschriften van de Duitse mysticus te bemachtigen, die in Duitsland niet gedrukt konden worden. Ze kwamen dus in Amsterdam van de pers, waar in 1682 zelfs de eerste volledige uitgave verscheen, in voortreffelijke uitvoering: door Van Beyerland's zorgen is een deel van Böhme's geschriften waarschijnlijk voor ondergang behoed. Naast hem schaarde zich een kring van bewonderaars, Duitsers zowel als Nederlanders: Joh. Georg Gichtel, na velerlei omzwervingen te Amsterdam gevestigd, de Harderwijkse hoogleraar Allardus de Raedt, in 1673 afgezet, Everard van Someren, als predikant te Rotterdam afgezet, de burgemeester Coenraed van Beuningen, die de grote uitgave van 1682 bekostigd heeft, de Duitser J.W. Ueberfeld,

1) Fragment van een uitvoerige studie over *Duitse invloed op het Nederlandse taalgebruik*, die in de uitgaven van de Nederlandse Akademie van Wetenschappen zal verschijnen.
2) *Geschiedkundige Nasporingen* II (1873), blz. 137 vgl.
3) In *Het Boek* XXI (1931), blz. 67 vlg.

te Leiderdorp gevestigd, en nog anderen. ‘Dergelijke mystieke kringen - schrijft Brummel -[1] hebben, vooral te Amsterdam, gedurende de geheele zeventiende eeuw bestaan en zijn van heel wat meer gewicht, dan de geringe aandacht die men daarvoor over gehad heeft, zou doen vermoeden. Er valt hier een merkwaardige Duitsche invloed te bespeuren; met tal van Duitschers stond men in relatie, vele uitgewekenen speelden hier een min of meer leidende rol’.

Reeds in 1634 verscheen bij Paulus van Ravensteyn het *Handboecxken*, met een vertaling van twee kleinere werken en een bloemlezing uit de *Aurora*, het *Mysterium magnum* e.a. De vertaler Van Beyerland verborg zich achter het pseudoniem ‘Een Borger van dese Werelt’. Het volgend jaar werd daaraan toegevoegd een tweede deel, de *Sleutelbloem*, en nog twee werken, een van 32 en een van 240 bladzijden. In 1636 begint de tweede periode in Van Beyerland's vertalingswerkzaamheid: hij neemt dan de grotere werken onderhanden en zette zijn taak van 1637-40 geregeld voort. Om de tekst betrouwbaar te maken, raadpleegde hij verschillende kopieën. De handschriften, o.a. het originele van de *Aurora*, kreeg hij door aankoop in zijn bezit. Vóór 1682 waren te Amsterdam reeds dertig geschriften in Duitse tekst verschenen. Na de volledige Duitse uitgave ontstond ook het plan om in een volledige reeks *Alle de Theosoophische of Godwyze werken* van Böhme te doen verschijnen. Het eerste deel, de *Aurora*, kwam in een royaal uitgevoerde kwartijn in 1686 van de pers (Amsterdam - F. Vorster). De vertaler, die zijn naam niet noemt, bleef lang onbekend. In onze tijd is gebleken dat deze bewerking met zekerheid aan Jan Luyken toegeschreven kan worden. Dr. J.C. van der Does[2] twijfelde daar in 1928 nog aan, omdat deze vertaling enigszins afwijkt van de autentieke vertaling van een *Aurora*-fragment, dat Luyken aan het einde van de bundel *Jezus en de Ziel* opgenomen heeft, maar te voren had Reitsma[3] al uit een brief bewezen dat aan Luyken's auteurschap niet te twijfelen valt.

Voor ons doel is nu de vraag van belang, in hoeverre Van Beyeren en later Jan Luyken de Duitse tekst verstonden, en welke invloed daarvan in hun eigen taalgebruik bij de vertaling merkbaar is. Van Beyeren heeft zijn taak met groot enthousiasme opgevat. In de voorreden van 1634 zegt hij: ‘De onuytspreeckelijcke wijsheydt (die in de schriften van desen Autheur als een helder licht de oogen der Godvruchtigen, gheleert ofte ongeleert, is verlichtende) heeft my bewogen, een kleene strale van dese groote Sonne in ons moeders tael te doen schynen, verhoopende dat de bermhertigheydt Gods (die dese verduysterde werelt dit groote licht in 't Hoogduidts heeft laten opgaen) onse moeders tael die ghenade sal doen, datter voort ende voort meer stralen van desen dagheraet mogen doorbreecken’. Uit deze voorrede blijkt niets van de ‘gebrekkigheid in stijl en taal’ die Sepp[4] aan zijn vertaling toeschrijft. Om deze billijk te beoordelen moet men bedenken dat de vertaler over geen hulpmiddelen van woordenboek of grammatica kon beschikken. Als autodidakt moest hij zich behelpen met oppervlakkige kennis van de vreemde taal, in omgang

1) t.a.p. blz. 70.
2) *Joannes Luyken in zijn brieven en in zijn afhankelijkheid van Jacob Böhme* (*Stemmen des Tijds* XVI, blz. 137-163).
3) *Ts. voor Ned. Taal- en Letterk.* XXXV.
4) t.a.p. blz. 157.

met Duitsers opgedaan of met inlichtingen, bij navraag verkregen. Verder zal hij de betekenis van onbekende woorden uit het tekstverband hebben moeten opmaken. Waar hij twijfelde of de lezer de tekst begrijpen zou, voegde hij een verklarend woord tussen vierkante haakjes toe: 'Alles wat tusschen dusdanige teeckenen staet, dat en is niet des Autheurs, maer des Oversetters, om hem te beter in onse tael te verstaen'. Dat komt vooral te pas bij eigenaardige termen uit Böhme's taal, als *quelbrun* [ofte vloeyende Fonteyne], *wallen* [ofte stormen], *de Hemelsche Pomp* [ofte glorie] *inqualceren* [ofte vereenigen]. Een enkele maal geeft hij een vrije vertaling, b.v. 'in Gottes Liebe wallen': 'een levende Fonteyne in de liefde Gods zyn', maar meestal houdt hij zich angstvallig woordelijk aan de tekst; dan geeft hij b.v. *Quellgeister* weer met *qual-geesten*, of behoudt hij termen als het veel voorkomende *ickheydt* en *selfsheyt*. Dat van deze vertaalmethode een vrij groot aantal germanismen het gevolg zijn, is begrijpelijk, b.v. dese nijdicheyt woede ende *tobde* (= raasde) (blz. 6); *met t'samen* hare wercken (blz. 9); *vertsagen* aen de genade Gods (blz. 19); de *te huys soeckinge* van de barmhertigheyt Gods (blz. 60); van den slaep *opwaecken* (blz. 119); *hitsig* (blz. 121); *vrost* ende sneeuw (blz. 126). Verder nog: *stockblindt, verstoren* (= verwoesten), *versoeken* (= beproeven), *veel weyniger, gansch klaer* e.d. Daarbij komen nog bepaalde fouten door gebrekkige taalkennis, b.v. 'Es dürfte wohl Mancher sagen': Sommigen *durven* noch wel segghen; 'soll ich': zal ick, of helsche *worm* = höllische Wurm.

Een volgende vertaling, van 1636 (*Van de drie Principien Van't Goddelijcke Wesen*) toont al meer ervaring in het vertalen, en tevens verandering van methode: de vroegere 'text-haecken' zijn 'soo veel gemijt als ons eenighsins ghedocht heeft den tyd te mogen lyden'; de verklaring komt nu in margine te staan, en geeft vaak meer synoniemen, b.v. *inficeren*: 'Vermenginghe, vergiftinge, ofte instortinghe' (blz. 21), *wallende* Geest: 'vloeyende ofte swevende geest' (blz. 35); *quallen*: 'ofte opbloeyen ende sieden' (blz. 38); *gedwalm*: 'stof, mist ofte damp' (blz. 52). Opmerkelijk is, dat de vertaler het nu zelfs aandurft, het Duitse woord uit zijn bewonderd voorbeeld in zijn tekst op te nemen en dan het goed Nederlandse ter verklaring in de rand te plaatsen: die morghen *Röthe*: 'ofte den dageraet' (blz. 22); de *herbe-quel*: 'ofte wrange Fonteyn-ader' (blz. 23); gantsch *Roh*: 'Dat is ydel, ledigh ofte gantsch vry' (blz. 35). Dat verklaart ook de zonderlinge weergave van het Duitse Glieder met: gelederen (blz. 23). want op de rand staat: 'ofte zijn ledematen'.

In een drietal vertalingen van 1642[1)] wordt nogmaals een andere methode gevolgd: de tekst geeft nu zo zuiver mogelijk Nederlands, en ter verantwoording staat op tal van plaatsen het Duitse woord (vaak telkens herhaald) in de rand, soms nog nader toegelicht, b.v. *Eer-roover*: 'Verleumbder Dat is eenen Kreepel-maacker' (blz. 30).

Het is duidelijk dat Jan Luyken in zijn *Aurora*-vertaling Van Beyeren's laatste werken als voorbeeld nam. Ook bij hem vindt men dezelfde soort Duitse kanttekeningen, die over het algemeen de indruk geven dat hij de oorspronkelijke tekst goed verstond. Ernstige fouten zijn zeldzaam, b.v. *dunken* (blz. 20) voor dunckel; *kaaken* voor gaumen (blz. 83, maar op blz. 282, waar het tweemaal voorkomt, is het weergegeven door: *het*

1) *De Menschwordingh Jesu Christi; De genadige verkiesing* en *Clavis ofte Sleutel*.

bovenst des monds en *verhemelte*); *woedery* (blz. 187) voor wuterich; *trappelt* (blz. 369) voor tappet; *op uw bruin paardje* voor im braunen rössel. Dat Luyken ernst maakte met zijn vertaling blijkt b.v. uit een uitvoerige kanttekening op blz. 136 bij het moeielijke, hier onveranderd gelaten *wallen*: 'Wallen is een bewegende spelende zweving, bij voorbeeld als een opgaande speelende rook, of als een aassem van een mensch die men 's winters met een speelende beweeging de neus of mond uit vaaren ziet'. Elders vertaalt hij het dan ook door: *zweven* (blz. 28) of door: *drijven* (blz. 80).

Er zijn echter ook verschillen met de vertaalwijze van zijn voorganger. Terwijl Van Beyeren geen aanstoot neemt aan de vele vreemde woorden bij Böhme, is Luyken meer puristisch gezind. *Speculiren* vertaalt hij met *staroogen*; waarschijnlijk in L. Meyer's Woordenschat vond hij *hoofdstof* voor element, en *heerlijkmaaking* voor glorificirung (blz. 247). Herhaaldelijk heeft hij de neiging om één woord, verduidelijkend, door twee synoniemen weer te geven: *beweegd of verwekt* (erregt), *bron of opwelling* (Quell), *vuur of gloed* (Lohe), *gezwollen of geweld* (gequollen) enz. Ook vertaalt hij eenzelfde woord op verschillende plaatsen anders, b.v. *wonne*: aangenaamheid, verheuging, vreugde, welzijn, goeddoen, *wonncsam*: aangenaam, *wonnereich*: blijde; *holdselig*: wonderlieffelijk, overvriendelijk; *löblich*: lieffelyck, zoet; *zehc*: taai, gedwee; *Quellbrun*: welbron, springbron, fontein; *Quellgeest*: brongeest, welgeest.

Het zal niemand verwonderen dat het aantal woorden, naar Duits model gevormd, door aanpassing of vertaling, bij Luyken niet minder talrijk is dan bij Van Beyeren. Bij zulke schrijvers is dat niet te verklaren uit een verzwakt taalgevoel, maar uit het streven om in wedijver met het voorbeeld een speciaal en expressieve mystieke uiting te scheppen. Bij het doorlezen stelden wij het volgende lijstje samen, dat intussen geen aanspraak maakt op volledigheid.

Het Licht en de *Grimmigheid* (Grimmigkeit)
Invloeyingen (Einflüsse)
scheidelyk worden (scheidlich)
vreugdenryk (freudenreich)
vergeeting (Vergessung)
des *grims* (des Grimmes)
lichtheilige (Lichtheilige)
de *krachtgangen* der sterren (Kraftgänge)
siderische (siderische)
heeft 't niet (hat's nicht) = bestaat niet
het *toornvuur* (Zornfeuer)
aanlichten (anleuchten)
schemeren (schimmern)
aanblikken (anblicken)
elementsche dingen (elementische)
alweetend (allwissend)
magisch (magisch)
beelding (Bildung)
stukswyze (stückweise)
pochen (pochen) = slaan
gunstige Leezer (günstige)
stukwerk (Stückwerck)
stockblind (stockblind)
alkrachtig (allkräftig)
onvernuftig (unvernünftig)

noodshalve (noth halben)
afmeetelyk (abmäszlich)
afschaffen (abschaffen)
onalmachtig (unallmächtig)
toerichten (zurichten)
leden der geboorte (Geburts
aapen (äffen) = foppen [glieder)
toestellen (zustellen)
doenmaals (damals)
de *hoogwijze*, kloeke, *geestrijke*
eindeling (endlich) [menschen
tonen (tönen)
schellen (schallen)
zich aan iemand wryven(sich - - reiben)
zy huichelden met elkaar (heuchelen)

Daarnaast komen nog vrijwat woorden voor, die weliswaar van Duitse afkomst zijn, of onder Duitse invloed ontstaan, maar die niet op rekening van Luyken gesteld kunnen worden. Sommige bestonden reeds in de zestiende en zeventiende eeuw, zodat Luyken ze ook uit Nederlandse geschriften gekend kan hebben: inheemse en uitheemse factoren werken dan samen. Voorbeelden zijn: *tsidderen, tsagen, betrachten* (= beschouwen), *gezwind, hitsigheid* (bij Cats en Vondel), *grouzaam* (reeds bij Van Mander; Mnl. was gruwelijc), *ongestuimig, zich op doen* (sich aufthun), bij Vondel, *opsluiten* (= openen), bij Bredero, *narichting*, bij Huygens, *onuitvindelyk* (= unerforschlich), bij De Brune; *engelsch* (= angelicus), bij Vondel.

De oudste laag zijn mystieke termen, die sinds de Middeleeuwen door een onafgebroken traditie in geestverwante kringen voortbestonden, als: *oorsprong, ontledigen, wederwille, wallen* (bij Hadewijch en Ruusbroec), *deemoed, heiland*, de rechte *grond* der Godheid, e.d.

Op dit laatste verband dient nadrukkelijk gewezen te worden, want - gelijk Mej. H.A.C. Spoelstra reeds opmerkte[1)]: 'Het piëtisme is de schakel die de Duitse invloed van de Middeleeuwen met die uit de tweede helft van de 18e eeuw verbindt; als ons land op elk ander gebied Duitsland uit het oog heeft verloren, blijven piëtistische invloeden bestaan'. Het is bekend dat Tauler's werken nog in de zestiende eeuw, zelfs in Protestantse zin bewerkt, hier te lande gelezen werden, en dat zijn invloed op Luyken gewerkt heeft[2)].

Sebastian Franck vond in diezelfde eeuw bewonderaars; vanaf 1700 werkt de kring van Spener[3)]; van af 1735 de Hernhutterbeweging. De invloedsfeer van Böhme's geschriften is beperkt gebleven. Van rechtzinnige zijde werd deze mysticus gewantrouwd en bestreden: Van Beyeren achtte het raadzaam, zijn naam niet op de titelbladen bekend te maken; ook de drukker van de vertaling verzwijgt soms zijn naam. De gezaghebbende Voetius koos partij tegen hem en wees met ingenomenheid op de bestrijding van Böhme door David Gilbertus, in zijn *Admonitio* van 1643[4)]. Duurzame nawerking van de taal dezer vertalingen - zoals die bij de gereformeerde geschriften uit de Hervormingstijd te constateren valt - was dus niet te verwachten. 'Langzamerhand hebben Böhme's werken in geestverwante kringen plaats gemaakt voor de geschriften die uit Herrnhut kwamen'[5)].

C.G.N. DE VOOYS.

1) Dr H.A.C. Spoelstra: *De invloed van de Duitsche Letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18e eeuw*, blz. 6.
2) Vgl. Dr J.C. van der Does: *Jan Luyken in zijn afhankelijkheid van Johannes Tauler* (Stemmen des Tijds XVIII, blz. 508).
3) Mej. Spoelstra, t.a.p. noot, vermeldt een vertaling van Gottfr. Arnold's *Kirchen- und Ketzerhistorie* van 1701.
4) Brummel, t.a.p., blz. 84-88.
5) Sepp, t.a.p., blz. 225.

Boekbeoordelingen.

Veelheid of synthese? Dr. P. Mindorga: Karel van de Woestijne, zijn leven on werken. Van Loghum Slaterus' Uitg. Mij. N.V. Arnhem 1942.

In een lijvig boekwerk van zes-en-een-half honderd bladzijden, dat nog maar als eerste deel moet worden opgevat, heeft de classicus Minderaa zijn zeer uitvoerige en gedocumenteerde beschouwingen neergelegd omtrent de vereerde figuur van Karel van de Woestijne. Verering, documentatie en uitvoerigheid: ziedaar de drie trekken die tenslotte als kenmerkend in de gedachte blijven, nadat men de verschillende hoofdstukken heeft bestudeerd; drie trekken, die alle hun positieve qualiteiten doch ook hun negatieve aan deze arbeid hebben meegedeeld, hun rijkdom van geest en gemoed, maar ook hun verwarring-wekkende overdaad en hun gebrek aan evenwicht.

Terecht heeft Minderaa de verering voor de grootste Vlaamse dichter na Gezelle en zijns inziens wellicht bóven Gezelle, als uitgangspunt genomen, en dus de discussie welke de artistieke betekenis van Karel van de Woestijne's oeuvre betreft, als een zaak beschouwd die tot een wezenlijk ándere orde behoort dan de biografische onderzoekingen, die zijn eerste doel waren. Ieder werk, iedere wetenschap, gaat bewust of onbewust uit van een vraag. Dit te weten en bij het schrijven voortdurend voor ogen te houden behoedt ons voor wijdlopige mededelingen, die in het bepaalde geval irrelevant zijn. De beslissende vraag nu, die Minderaa ten grondslag heeft gelegd aan zijn boek, is de nasporing van des dichters biografie, die door legende-vorming, op grond trouwens van gegevens uit Van de Woestijne's eigen fantastisch-onbetrouwbare kunst, ál te zeer dreigde af te wijken van de realiteit. Met die vraag als leiddraad màg men niet enkel, doch moet men talrijke àndere problemen terzijde laten. En eerder dan aan Minderaa te verwijten dat hij niet gegeven heeft wat hij niet bedoelde te geven: een aesthetische keuring, kan men het hem m.i. als tekort aanrekenen, dat hij toch telkens weer zijn bewondering heeft uitgesproken op ogenblikken, dat geheel de aandacht gericht behoorde te blijven op begrip en inzicht. De verering, conditio sine qua non voor wie jarenlang zich wijdt aan zulk een werkstuk, komt in wetenschappelijke arbeid volkomen tot uiting in de subtiele aandacht voor ook het kleinste détail, en kan beter achterwege blijven wanneer het enkel persoonlijke getuigenissen van bewondering voor afzonderlijke gedichten of verhalen betreft.

Biografie zonder exacte documentatie is ondenkbaar, en a fortiori als het Van de Woestijne betreft, die om zo te zeggen geen middel heeft verzuimd om het zijn beschrijvers zo moeilijk mogelijk te maken. Minderaa heeft dan ook alle methoden tegelijk gevolgd om tot definitieve gegevens te geraken. Hij heeft de huizen bezocht waar Van de Woestijne woonde en dichtte, hij heeft de steden en streken doorkruist, waar deze zijn leven doorbracht en zijn liefde voelde ontwaken, hij heeft gesproken en gecorrespondeerd met familieleden en vrienden van de grote Dode, hij heeft hun brieven-reliquieën mogen lezen en zelfs herhaaldelijk mogen citeren, hij heeft een uitvoerige reeks jeugdherinneringen van Karels broer, Gustaaf van de Woestijne ten gebruike gehad, hij heeft de uitgevers nagevraagd,

de vele tijdschriftpublicaties opgespoord, de talloze ongebundeld gebleven journalistieke bijdragen bestudeerd, en aldus in onvermoeide bezigheid meer en veelzijdiger materiaal verkregen dan tot nu toe bekend was. Zijn werk is daardoor geworden tot een goudmijn, waar verscheidene aders, adertjes, maar ook veel korrels stofgoud de onderzoeker treffen - doch, laten wij eerlijk erkennen, een goudmijn die de lezer dwingt zélf als een mijnwerker te zwoegen om de schatten te ontginnen. De door Minderaa verzamelde gegevens waren van zó verschillende orde, en hijzelf was zó gericht op volledigheid en misverstand-vrije duidelijkheid, dat hij het betoog van zijn biografische mededelingen niet slechts van bladzijde tot bladzijde maar herhaaldelijk van regel tot regel heeft verbroken door een ontzaglijke reeks van citaten, feiten, verwijzingen, fragmentjes, opsommingen, vergelijkingen, polemieken en correcties. Aldus rijst uit de honderden bladzijden, ook na herlezing, geen beeld, geen levens-eenheid op, maar een veelvuldigheid van allerlei relaties, die hun belang ontlenen aan vaak ándere vragen dan de biografie waarom het ons te doen was. De overigens onbetwistbare opvatting, dat een biografie, zoals iedere geschiedenis die die naam waarlijk verdient, de chronologie strikt in acht dient te nemen, heeft hier geleid tot een bijeenbrengen van de meest heterogene zaken in één bestek: huiselijke omstandigheden, vrienden, invloed van lectuur, poëtische productie, gezondheid, en wat niet al. En indien het werkelijke leven van een mens inderdaad uit een wirwar van deze, en nog vele ándere factoren bestaat, het is niet minder waar dat de wetenschap deze knopen vrijmachtig ontwart en via de omweg van de analyse tenslotte een synthese suggereert, waarin de onoverzichtelijkheid van het doorleefde ligt verhelderd en doorschouwd in zinrijke reeksen van samenhangende of verwante feiten. De schrijver heeft dit tekort, blijkens enkele uitlatingen, wel gevoeld, maar kennelijk niet kunnen voorkómen. Het blijft de vraag, of een andere tentoonstelling van het verzamelde materiaal niet tot een bevredigender resultaat zou hebben geleid.

Minderaa heeft, gelijk ik reeds zeide, inzage mogen hebben van talloze brieven aan intieme oude vrienden en latere kennissen: brieven aan Emanuel de Bom, Firmin van Hecke, Lode Ontrop, Herman Robbers, Van Dishoeck en anderen. Hij citeert hieruit veelvuldig, maar uiteraard in verspreide gedeelten. Ik moet bekennen dat deze methode, hoe consequent ook in Minderaa's opzet passend, mij nogal bedenkelijk voorkomt, en eigenlijk Minderaa zelf ook. Sprekende over een briefcitaat van Dr. Meir schrijft hij immers: ‘Dr. Meir had ons dan ook tenminste den geheelen brief moeten citeeren’ (bl. 67). Maar wat om bepaalde redenen voor Dr. Meir geldt kan op dezelfde of andere grond ook gelden voor iedereen; telkens nu zijn er aanhalingen, waarvan men vraagt in welk verband ze werden geschreven, wat eraan voorafging, wat er volgde, wat er in die brief nog méer stond. Minderaa is door dit materiaal om zo te zeggen de énige ingewijde, en alle andere literatuurhistorici deelt hij de door hém gesneden en bereide stukken toe. Zelfs bij de grootste waarheidszin is zulk een feit m.i. funest, en oneindig liever ware mij dan ook geweest, dat ons de thans versnipperde brieven in zo gaaf mogelijke vorm waren in handen gegeven als omvangrijke bijlage, waarnaar de schrijver zelf dan gemakkelijk had kunnen verwijzen.

In Minderaa's werk tenslotte treft, ondanks de exacte documentatie, iets als een apologetische toon, die m.i. een ondergrondse bedreiging inhoudt voor de objectiviteit van zijn geschrift. Het toetsen van een

auteur aan eigen levensovertuiging behoeft niet qua talis beneden het peil van de wetenschap te dalen, en kan integendeel, als het de openlijke bedoeling is, aanleiding zijn tot een voortreffelijke en inzichtwekkende confrontatie. Wat hier gebeurt is echter iets anders: het is het al-tenadrukkelijk naief verheugd-zijn over de religieuze wending, die Van de Woestijne's leven in de nog niet behandelde periode na 1914 te zien gaf, een kinderlijke maar ook ietwat hinderlijke voorpret om de goede afloop. De herhaalde aankondiging daarvan in déze studiën is op zijn minst een voorbarigheid; het zal van het tweede deel afhangen, of de schrijver dit gevaar binnen de perken en daarmee zijn zéer belangrijke werk in evenwicht weet te houden.

G. STUIVELING.

Dr. F. Jansonius: Over woord en zin in het proza van L. van Deyssel. - Van Gorcum en Comp. N.V., Assen 1942.

Het letterkundige impressionisme, deze kunst van de zintuiglijke waarnening die de schilderkunst in beeldend vermogen naar de kroon stak, is in strikte zuiverheid eigenlijk alleen bij de jonge Van Deyssel en enige van zijn onmiddellijke volgelingen aanwezig. Daarom mag men aannemen, dat een nauwkeurige ontleding van de taalvormen in ‘Een Liefde’, ‘De kleine Republiek’ en ‘Menschen en Bergen’ automatisch een belangrijke bijdrage vormt voor de kennis van het impressionisme als geheel. Het wil mij zelfs voorkomen, dat in deze algemene strekking de wezenlijke waarde te vinden is van het Groningse proefschrift, dat Dr. Jansonius ons onder zo'n bescheiden titel aanbiedt. Hij geeft, naar hij zelf vaststelt: ‘tekst en uitleg’, maar deze tekst volgt niet het artistieke verband noch de chronologie der werken. Naar grammaticaal-stilistische principes is het materiaal geordend: Woordvorming, Semi-nominale zinnen, Nominale zinnen, Afgescheiden zinnen, Absolute constructies. In de kortste formule saamgevat, kan men dit boek dan ook kenmerken als een beredeneerde catalogus van impressionistische stijlvormen.

Het komt meer de levendigheid dan de wetenschappelijkheid ten goede, dat de schrijver herhaaldelijk blijk geeft van zijn bewondering voor bepaalde Van-Deysseliaanse eigenaardigheden: een bewondering, die zeker niet door ieder zal worden gedeeld. De in zijn kortheid véelzeggende beeldwoord-koppel-kunst staat met z'n verbazingwekkende vaardigheid m.i. zèlf de diepere ontroering al te vaak in de weg. Ofschoon zich bijwijlen gevallen voordoen, waarin de ‘uitleg’ discutabel moet heten (bijv. 43: hollig en hollerig; 44: bussig; 50: aanstond; 57: aangerood), dient gul te worden erkend, dat Dr. Jansonius met grote scherpzinnigheid velerlei stijlvormen heeft getypeerd en talrijke moeilijkheden opgelost. Na zijn werk te hebben bestudeerd, leest men Van Deyssel stellig met meer inzicht en dus met meer genot. -

Dat het boek niettemin mij tenslotte onbevredigd laat, ligt aan een principiële kwestie: het is mij te statisch en te weinig statistisch; het analyseert te veel, het vergelijkt te weinig. Van de vele taalvormen, hier besproken, wordt maar zelden en dan nog in vage termen aangegeven welke frequentie ze hebben; in vage termen ook wordt vermeld, dat ze in ‘Een Liefde’ weinig, in ‘De kleine Republiek’ meer, in ‘Menschen en Bergen’ nóg meer te vinden zijn. Doordat deze historische zijde vrijwel verwaarloosd is, missen wij in dit proefschrift én het onderscheid tussen

de normale schrijftaal en Van Deyssels taal, én het onderscheid tussen Van Deyssels taal en die van bijv. Cooplandt of Netscher, én zelfs het onderscheid tussen Van Deyssels verschillende tijdvakken. Door een andere sortéring van hetzelfde materiaal had althans dit laatste punt op exacte wijze kunnen worden opgehelderd, terwijl een in verhouding geringe uitbreiding van de analyses ook de gegevens zou hebben verschaft om de eerste en tweede vraag beslissend te beantwoorden. Hoe pijnlijk weinig historische zin er aan dit werk ten grondslag ligt, blijkt ten overvloede uit het feit, dat de gebruikte tekst van 'Een Liefde' niet de oorspronkelijke van 1887 is, maar de herziene, derde druk, terwijl ook terloops gegeven verwijzingen naar Perk, Gorter, Henriëtte Roland Holst, Couperus, Netscher en anderen iedere datéring missen, aldus telkens de vraag ópen latend, wie hier van wie kan hebben geleend, althans geleerd. Door deze tekorten sluit dit werk zich, evenals verschillende van zijn soortgenoten, in tamelijk sterke mate af; het mist om zo te zeggen de relaties met vroegere én met latere onderzoekingen, en zal daarom in geringer mate dan wij wenselijk achten, bruikbaar zijn voor de éens te schrijven *vergelijkende* geschiedenis van onze litteraire stijl.

G. STUIVELING.

Met tuchten. met manieren.

'Hoe weynigh oock de gierighen haar gheweten achten, als zy maar 'tbegheerde gheld moghen verkryghen, betuyght mede de waarheyd, uyt ondervinden in alle mans mond ghekomen zynde, daarmen zeyt (*met tuchten*): *dryt conscientie alst gheld kost*', Coornhert, *Wellevens Kunste* IV, 12, 18.

Becker geeft *met tuchten* weer door met permissie. Terecht; het woord *dryt* (schijt) vraagt een verontschuldiging, de kracht van *met tuchten* is: sit venia verbo. De uitdrukking is, in een verband als het hierboven genoemde, zeldzaam genoeg in onze taal om er even bij stil te staan; ik ken geen ander voorbeeld dan dit. Het Mnl. Wdb. wijst wel de weg aan waarlangs deze betekenisontwikkeling van *tucht* is gegaan. Uit de betekenis opvoeding spruit die van beschaafde zeden, welvoeglijkheid, wellevendheid. Lübben en Walther (Mnd. Wtb.) geven o.a. voor *tucht* Bildung, Anständigkeit (*gew. im Plural*). Het Oostfr. Wdb. van Ten Doornkaat Koolman vermeldt nog *mit tüchten un in êren*. Het tegenwoordig Duits kent o.a. *in allen Züchten* = in alle eer en deugd.

Die laatste betekenis kent het Mnl. Wdb. ook toe aan het soms voorkomende *met* (*alre*) *tucht*.

Kiliaen noemt tucht *Sicambr.*: modestia, honestas, virtus. Mogelijk heeft dit *tucht* onder Oostelijke invloeden hier vaste voet gekregen; daarop wijzen ook spelvormen als *tzucht, tsucht* (zie Mnl. Wdb.). De vbb. die het Mnl. Wdb. geeft van de uitdrukking *met alre tucht* komen alle uit godsdienstige geschriften.

De uitdrukking doet denken aan het 17de eeuws-Hollandse *met manieren*. In Coster's Tysken wordt een boer die 'tiert als een wilde' toegevoegd:

Hebje wat te segghen, seght dat *met manieren* (Tijsken, 1173).

En de schoolmatres uit Tengnagels Frick in 't Veurhuis waarschuwt een paar kijvende kinderen met de woorden: holla, holla daer, *mit benieren*! - hou je fatsoen.

A.A.V.

Aankondigingen en mededelingen.

De invloed van het Stadsfriesch op het Friesch.

In de Bijdragen en Mededeelingen der Dialecten-commissie van de Ned. Akad. van Wetenschappen te Amsterdam (IV) verscheen een brochure met de *Lezingen* over dat onderwerp, op 30 Dec. 1942 gehouden door Dr. K. Fokkema, C. Wilkeshuis en Dr. W. Gs. Hellinga (Amsterdam - N.V. Noord-hollandsche Uitg. Maatsch. - 1943).

Utrechts stadsdialekt.

In het *Jaarboekje van 'Oud-Utrecht' 1943* plaatste Dr. A. de Goede een bijdrage *Iets over het Utrechische stadsdialect*. Aanknopend aan vreegere studie van A. Beets en J.W. Muller publiceert hij nieuwe gegevens: enige 'karaktermerken' en een lijst van 'eenige woorden'.

Een studie over ons oudste dierenepos: de Isegrimus van Magister Nivardus.

In de Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie (Mei-Juni 1943) is een uitvoerige studie over dit onderwerp, door Prof. J. van Mierlo verschenen (119 blz.), als inleiding van een berijmde vertaling, die al gereed ligt. In strijd bij de vroegere studieën van Ernst Voigt en Leonard Willems betoogt hij eerst dat Nivardus een Vlaming uit Gent geweest moet zijn, dus niet een geboren Duitser of een Frans Vlaming. Daarna tekent hij zijn *Persoonlijkheid*. Zijn scherpe kritiek op het leven en de godsdienst der monniken is niet afwijzend maar opbouwend bedoeld. Zelf was hij geen geestelijk, maar veeleer scolaster; zijn kunst is verwant aan die der vaganten. Een derde hoofdstuk handelt over *De dichter*, wiens verdiensten zeer hoog aangeslagen worden. *De plaats van Isengrimus in de ontwikkeling van het dierenepos* blijkt zelfstandig: de Franse branches gaan er niet op terug. Ze hebben een gemeenschappelijke oorsprong in de grotendeels Germaanse volksoverlevering. Ten slotte wordt de datering besproken, met de gevolgtrekking dat het epos in 1149 voltooid moet zijn.

Uit de tijdschriften. (September-Oktober).

De Gids. Sept. A.A. Verdenius vervolgt zijn *Taalkundige kroniek* met *Opmerkelijke constructies met een relatief*, namelijk een relatief *die* dat betrekking heeft op een niet-uitgedrukt 2de-persoons antecedent (o.a. Hooft's *Baeto*, vs. 1348).

Roeping. Sept. Karel Meeuwesse wijdt een uitvoerig artikel aan *P.N. van Eyck of het polaire dichterschap*, bij het verschijnen van 'Verzen 1940'.

Tijdschrift voor Ned. Taal- en Letterkunde LXII, afl. 4. R. Verdeyen behandelt een moeielijkheid in *Esmoreit*, vs. 80-89. - C.B. van Haeringen vijst op ongewone woorden bij Multatuli (*Multatuliana*), nl. *hamlark*, waaromtrent slechts een gissing mogelijk is, *sujet* in de gunstige betekenis van ondergeschikte, en *urist*: schrijver op uurloon. - J.M. Schalij acht *S. Bernardus de diligendo deo de grondslag voor het 41ste Limburgse sermoen*. - C. Minis besluit zijn studie over *De ἀπο κοινου-constructie*. - G. de Wilde-Van Buul verzamelde materiaal voor *Het enclitische pronomen personale van de tweede en de derde persoon singularis in het Rotterdams*, dat niet geheel overeenkomt met dat wat Overdiep voor het Zuidhollands, met name het Voorschotens, opgetekend heeft in zijn Stilistische Grammatica. - L. Michels schrijft over *Verbindingen met deze*: bij Vondel en zijn tijdgenoten blijkt *deze* niet alleen op het laatstgenoemde, maar ook wel een op het eerstgenoemde terug te slaan. - A. Weynen geeft een korte bijdrage over *De oc-phonemen in het Leuvens*. - K. Heeroma beoordeelt uitvoerig W.A.P. Smit's *Dichters der Reformatie in de zestiende ecuw*.

Levende Talen. Oct. Gerlach Royen publiceert het eerste gedeelte van een rijk gedokumenteerd artikel over *Reïnterpretatie van buigingsvormen in het Nederlands*, waarbij hij uitgaat van voorbeelden in het Grieks en Latijn, om te komen tot Nederlandse wisseling van singularis en pluralis, in verband met individualisering of kollektivering. - J.A. Rispens geeft een beschouwing *Bij den achtsten druk van Geerten Gossaert's Experimenten*. - G.W. Wolthuis schrijft over *A.H. van der Feen en zijn werken*, als *een spiegel van het burgerlijk leven in de 20ste eeuw*. - M.E. Switters Jr. bespreekt de term *Volks* en stelt daarbij de vraag: 'De eerste stap op de weg naar een nu nog ongebruikelijke analogie?' - G. Karsten betoogt dat bij de twijfel *Onheuglijk of onheugelijk*? de keuze van de laatste vorm op 'een beter taalgevoel' wijst. - W. van Maanen geeft een aanvulling bij *Prof. Grierson's vertalingen van Nederlandse poëzie*. - W.H. Staverman vond *Een Duitse vertaling van Huygens' 'Scheepspraat'*. - P.L. van Eck Jr. (*Nog eens: Van Alphen en het Fransch*) vult een vroeger artikel van Marmelstein aan.

Taal en Leven. Sept. In een artikel *Het kind moet een naam hebben* maakt Gerlach Royen, naar aanleiding van het Rapport-1941, opmerkingen over grammatische terminologie, om te betogen dat het verbalisme bij het grammatisch onderwijs een te grote rol speelt. In het tweede gedeelte bespreekt bij de funkties van *dat*, dat zowel op een meervoud als op een enkelvoud betrekking kan hebben, en het 'zaakpronomen' *wat*, dat vager blijft dan het individualizerende *wie* (vgl. 'wat komt daar aan' met 'wie komt daar aan'.)

Tijdschrift voor Levende Talen IX, afl. 4. J. Delattre publiceert het eerste gedeelte van een studie over *Invloed van het Portugees op de West europese talen*. - R. Verdeyen geeft opheldering over het woord *frisellen* bij Conscience, een vervorming van *filosellen*. - G. Olbrechts voert een *Pleidooi voor een degelijker en praktischer onderwijs van het Nederlandsch in onze Waalsche Athenea*.

Leuvensche Bijdragen XXXV, Afl. 1-2. G. de Poerck leidt in een uitvoerige etymologische studie het Franse woord *linomple* af van Mnl. *lampers*. - A. Weynen bestudeerde *Onderscheidingen op phonologisch gebied*, naar aanleiding van de lange klinkers en tweeklanken in Aalst. - J. Cessler geeft een zesde reeks *Oude woorden en uitdrukkingen* uit Munster bilsen's archief (14de) eeuw. Het zijn geen onbekende woorden, maar wel nieuwe betekenissen of samenstellingen van oude woorden, bij Verdam geboekt.

Bijblad XXXIV, afl. 3-4. L. Grootaers geeft een verslag met de vragenlijsten ten van het *Zuidnederlandsch dialectonderzoek in 1942*. De *Boekbespreking* geldt o.a. Fr. Kainz: *Psychologie der Sprache* I, door L. Grootaers, *Werk*, van J. Muls, door P. Sobry, *De betekenis van de Nederlandse familienamen* van P.J. Meertens, door K. Roelandts.

Mensch en Maatschappij. Sept. Een artikel van Gerlach Royen handel over *Herijking van buigingsvormen, numerusreïnterpretatie*. Hij bespreek vreemde woorden met toegevoegde meervoudsuitgangen als: *muzel mannen, cherubijnen*; meervouden als enkelvoud opgevat, als *vermicelli, confetti, agenda*, een dubbele meervoudsvorm als *railsen* en dergelijk gevallen van reïnterpretatie.

C.D.V